

Життя і Мир

За загальною редакцією Лариси Івшної

Війни і Мир,

або

**«Українці – поляки:
брати/вороги, сусіди...»**

За загальною редакцією Лариси Івшинної

Видання друге, стереотипне
Перше видання 2004 р.

*Диплом 1 місце у номінації «Минувщина». Шоста Всеукраїнська роїтингова акція
«Книжка року 2004»*

*Фрагмента від Президента «Поручу видавати у Львові» з нагоди року Платині
в Україні. 2004 р.*

Видавництво ЗАТ «Українська прес-група»
Київ-2007

УДК 94(438+477) «12/20»
ББК 63.3(4ПОЛ)+63.3(4УКР)
В65

**Благодійний фонд
Розвиток України**

Корпоративний фонд
Компанії «Східна Україна»

Друге видання цієї книжки надруковане за підтримки Благодійного фонду «Розвиток України» (Корпоративного фонду Компанії СКМ) спеціально для акції «Розвиток країни: пізнаємо історію — створюємо історію». Акція проводиться в рамках «Року української книги». Мета акції — підтримати ініціативи видавництва просвітницької літератури та поповнити пильні бібліотеки книжками, що дають привід для роздумів і дебатів, вчать сприймати історію як живу науку.

Благодійний фонд висловлює вдячність газеті «День» і персонально Ларисі Івшиній, а також Управлінню освіти та науки Донецької обласної державної адміністрації за участь в акції.

Упорядники:
Віктор Горобець
Володимир Панченко
Юрій Шаповал

У книжці вміщено фотороботи Леоніда Бакка, Миколи Лазаренка, Михайла Марківа.

В оформленні обкладинки використано картину польського художника Яна Матейка «Вернигора», полотно, олія, 1884 р. Зберігається у Національному музеї у Кракові.

Образ козака-провидця Мусія Вернигори вперше з'являється в українській народній творчості в першій половині XVIII ст. За народними переказами, козак-провісник переконував українців у тому, що після років нещастя обов'язково настануть кращі часи в Україні. Із середини XVIII ст. побутує польська версія образу Вернигори, авторство якої приписують сполонізованим українським шляхтичам. Її появу дослідники пов'язують із настроями тривожного очікування, що запанували в Речі Посполитій напередодні жаклих внутрішніх і зовнішніх змін. У польській версії Вернигора передбачає як жорстокі україно-польські кровопролиття (що таки сталися в часи Коліївщини 1768 р.), так і воскресіння Польщі. Врешті козак-віщун став одним із найулюбленіших польських літературних героїв. На картині Яна Матейка «Вернигора» динамічна й натхненна постать Вернигори розділяє дві групи персонажів — поляків та українців. Утім, на передньому плані Матейко зобразив дитя в білому — символ обов'язкового єднання обох народів у щасливому майбутньому.

© Л. Івшина, вступ, загальна редакція, 2004
© В. Горобець, В. Панченко, Ю. Шаповал, упорядники, 2004
© Газета «День», тексти, фотографії, 2004
© Видавництво ЗАТ «Українська прес-група»,
дизайн, макет, 2004

ISBN 978-966-8152-04-7

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ

Дорогі друзі, маю честь представити вам третю книжку із серії «Бібліотека газети «День».

Дві перші — «Україна Incognita» (2002 рік) і «Дві Русі» (2003 рік) — були присвячені маловідомим сторінкам вітчизняної історії, а також непростим відносинам України-Руси та Московського царства. Нова робота, яку ми назвали (так епічно!) «Війни і мир, або Українці — поляки: брати/вороги, сусіди...», — це, як видно із заголовка, спроба по-новому зрозуміти одного з найближчих наших західних сусідів, а головне — поставити ряд важливих питань перед думаючими українцями.

Вихід проекту в рік, офіційно названий Роком Польщі в Україні, може лише посилити інтерес, який зовсім не є кон'юктурним.

Про це свідчать розділи книжки, написані кращими авторами «Дня», — прогресивними українськими вченими, істориками, філологами, філософами, журналістами та їхніми польськими (не менш авторитетними) колегами. Спектр огляду — від давніх часів до сьогодення. Через нервові вузли зіткнень інтересів і спільне освоєння духовного, цивілізаційного простору.

Кут зору — якщо (зрозуміло) Україна — не Росія, то чому не «Польща»? У сенсі темпу реформ і реінтеграції до рідного європейського дому. І в чому, власне, полягає унікальний досвід українців і урок України?

Очевидно, тисячі досліджень не здатні дати вичерпну й однозначну відповідь на запитання: «Чому один народ має таку історичну долю, а другий — зовсім іншу». І це за умов подібної географії, подібних мов та антропологічного типу, а також постійного спілкування (мирного чи воєнного) протягом століть.

Вчені знають: історія України радикально відрізняється від історії Польщі тим, що дуже складний процес становлення державності в Київській Русі був трагічно і стрибкоподібно перерваний монголо-татарською навалою у XIII столітті. Це мало велике значення у майбутньому. Бо хоч розпочався цей процес майже одночасно — а іноді й раніше — з формуванням багатьох сучасних західноєвропейських держав, але так і не вийшов в Україні за межі ранньофеодальної (княжої) доби. Через що в XVII столітті мав починатися майже з нуля. І закінчився поразкою.

Століття бездержавного життя — на просторах між майже азіатським православним Московським князівством, католицькою, майже західною Польщею і (з півдня та сходу) буйною стихією степовиків — виховали особливий тип людини. Наші предки були людьми вільними. Звикли жити з косою чи плугом в одній руці та мечем — у другій. Тому приєднання цих земель до Речі Посполитої — з її тогочасними законами, королем, ієрархією, панами, податками, регламентованим військом — не могло відбуватися безболісно.

Привнесені цінності не сприймалися, бо були пов'язані з примусом, обмеженням свободи особи, привласненням окремими людьми того, що належало — на думку українців — усім. Саме тоді було закладено в душі людей ворожнечу.

Дуже драматичним для українсько-польських відносин, починаючи з XVI ст., став релігійний фактор. І не тому, що українці були аж занадто набожні, а тому, що католицизм було конфесією саме тих людей, які обмежували кількість козацького війська, відбирали землі, насаджували феодально-кріпосницькі порядки. Як відомо, у відносно спокійні часи, скажімо за часів Петра Могили, українці, бувало, приймали на певний час католицизм заради того, щоб поїхати навчатися до Кракова або навіть і Рима... Тож справа не в конфесії.

Тут важливо зважати на кілька обставин. Маємо пам'ятати, що католицизм минулих часів дуже відрізнявся від сьогоденного — з його терпимістю, повагою до інших релігій, до свободи совісті.

Усе це — великі досягнення Римської церкви XX століття, не в останню чергу — Папи Івана Павла II. У часи утворення Речі Посполитої

та колонізації України картина була іншою. Тоді католицизм був чимось на зразок «расової ознаки» — поділяв людей на вищих і нижчих, а приналежність до православ'я значно обмежувала права, привілеї та можливості для «кар'єри». Українці, наші предки, хотіли рівних прав і виборювали їх.

Навіть цей історичний міні-екскурс дозволяє зрозуміти, чому так довго, аж до ХХ століття, тліли головешки ненависті й болю.

Звісно, в рамках газетного проекту ми не ставили завдання вичерпного та всеохоплюючого аналізу. Наш особливий інтерес — «покинуті» питання, нюанси й ті деталі, в яких, як відомо, ховається «диявол».

Мені завжди було важливо зрозуміти: чому поляки (незважаючи на те, що у Москві вже підготували уряд на чолі з Дзержинським) втрималися від спокуси і встояли перед загрозою «більшовизму»? Чому відбулося у 1920-му «чудо на Віслі», а не відбулося чуда на Дніпрі? Чому Україна, незважаючи на опір і селянські повстання, все ж виявилася беззахисною перед «інфекцією» зі Сходу?

На мою думку, справа полягає в тому, що поляки замість класової, на яку так розраховували ленінці, продемонстрували національну солідарність. І тут неминуче виникає запитання до нас, українців: що (крім об'єктивних обставин) є таке в нашому національному організмі, що спонукало тоді розімкнути ряди?

А за цим — як добре видно з іншого століття — гуманітарна катастрофа. Громадянська війна, голод, репресії, русифікація...

Коли я ставила запитання, чому поляки консолідувалися, мені наші колеги-історики відповідали: пояснення просте — в них був Пілсудський. А в нас «свого» Пілсудського не було. Але для мене це часткове пояснення. Бо виникає безліч інших запитань: а чому в них був такий лідер, а в нас не було? І що є причина, а що наслідок? Можливо, не помітили, бо в нього було інше прізвище? Чому, скажімо, не прийняли Петлюру, не консолідувалися навколо нього?

Мишолого року на запрошення Президента Олександра Квасневського ми були у Варшаві на святі Війська польського. Я була вражена тим, з якою любов'ю поляки відтворюють ритуали. Вони багато говорять про Пілсудського, вшановують його як всенародного героя — в центрі столиці пам'ятник маршалу, який у 1920 році, розпочинаючи спільний з військами УНР похід проти більшовиків, писав: «Коли йдеться про мою українську політику, то це експеримент. Я є тим, хто втягнув Польщу в це діло, тому можу сказати, що даю тепер українцям шанс. Якщо їм удає-

тяться, то вдасться; не досягнуть успіху, то не матимуть його. Є два методи, щоб навчити людей плавати. Я волю кидати їх на глибоку воду і примушую плавати. Це я, власне, роблю з українцями». Поляки під тиском Заходу уклали з Росією мир. Петлюра залишився без підтримки, армія пішла за Збруч і була інтернована.

Що з цього вийшло — знаємо. Про спільний безпрецедентний похід Петлюри і Пилсудського ви зможете прочитати в цій книжці, в матеріалі відомого вченого-історика Сергія Литвина у розділі «За вашу і нашу свободу».

Запитання залишаються. Вони спрямовані до сьогоднішніх українців, до наших політиків. Чи вміємо ми читати історію? Чи затребуваний безцінний, часто трагічний досвід?

Як тут обійти той факт, що майже непоміченим минуло відзначення 125-річчя Петлюри, не маємо йому і пам'ятника в Києві... Тому Симону Петлюрі, який, залишившись сам на сам з ворогом, у відозві «Народе український» від 22 січня 1923 р. писав: «У цей непевний час, коли старій культурі Європи загрожувала та страшна руїна, що сталася вже в Росії і Україні, тільки вища влада Твоя, Народе український, з лицарським військом Твоїм боронила Україну і всю Європу від жахливої навали большевиків московських. Коли салютна армія українська в обороні всесвітньої культури являла високий зразок мужності й легендарної відваги, великі держави Європи не хотіли розуміти змагань наших національних, не хотіли відчутти власних своїх інтересів. Тероризована большевицькою загрозою Європа готова була допомогти таким безнадійним авантюрам, як спроби Денікіна — Врангеля, і свідомо закривала очі свої на криваву боротьбу України, Білоруси, Дону, Кубані, Грузії та інших народів Кавказу. Зачарована споминами про колишню могутню Росію, великодержавна Європа не хотіла допомогти надмірним змаганням народів, що творили власні демократичні держави і спільними силами бажали спинити криваву хвилю комуністичного імперіалізму московського».

...Написано 80 років тому. Всього-навсього. А пам'ятник — він же від слова «пам'ять»... Немає історичної пам'яті — немає пам'ятників. Немає пам'ятників — немає лідерів?

Може, це і є відповідь на те запитання з минулого: чому у нас не було (і немає?) «свого Пилсудського»?

Взагалі, мабуть, народ може розминутися з лідером. Не побачити його, не почути, не робити зусиль, щоб зрозуміти. Чи залежить це від якості провідника? Безумовно. А від якості народу?

Говорять, що поляки відрізняються від нас двома речами. Перша — це нація з могилами. Там є Вавель, де похоронені всі визначні поляки. Туди можуть прийти люди і покласти квіти.

Ми — нація безперервної боротьби за свободу із колосальними жертвами. Але — без могил. Де могила Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Пилипа Орлика, чи нашого «останнього самурая» — великого гетьмана Калнишевського... А Івана Мазепи? Тільки цього року відкрили пам'ятник у Галаці. Де могила Петра Сагайдачного, мужнього Тараса Чупринки (Шухевича)? Поки вони не тут, і нас тут не видно. Як там: кожне наступне покоління стоїть на плечах попередників... Але я вірю, колись пантеон Великих українців постане.

Друге — у Польщі домінує, живе і розвивається польська мова. А наша, українська, — все ще на «островах» в іншомовному океані.

За народом, як і за городом, потрібно дивитись. А не доглянеш — усе живе, корисне заглушать бур'яни...

Звісно, будівництво сучасної держави «під ключ» — серйозний виклик. За попередні століття тільки встигала «нарости» якась українська еліта — її піддавали розграбуванню, її нищили фізично, її перекупували, перевербовували, й ополячували, і зросійщували. Ту ж, що залишилася, налякали на три покоління наперед. Ще й досі багато хто каже: не говоріть «національну державу», не кажіть «нація»...

Що — одна з причин, яка певною мірою пояснює, чому в подальшому наші країни демонстрували зовсім різні кондиції. Польща в Євросоюзі й НАТО, а ми, здається, зараз далі від задекларованої мети, ніж на початку.

Просто на момент здобуття незалежності в Польщі були — поляки. А в Україні, за висловом всесвітньо відомого вченого, дослідника Голодомору Джеймса Мейса, незалежність отримала УРСР. Грудневий референдум незабутнього 1991 року всіх дуже втішив. Але коли почалася робота, виявилось, що українців (не в етнічному, в політичному сенсі) критично мало, натомість дуже багато було і залишається — радянських людей.

Як це позначилося на суспільних процесах? Чого додало: злагоди, стабільності чи консервації «застою»? І що за 13 років незалежності зробили сучасні українці для створення нової цивілізаційної системи координат?

Гадаю, нашим читачам будуть цікаві роздуми на цю тему професора Римського університету Оксани Пахльовської «Польща і Україна: «Ода радості» Бетховена на кордоні нової резервації».

...Коли я обдумувала і писала цей вступ, мене не полишало відчуття гіркоти. Можливо, ще й тому, що я народилася на прикордонні, в сели-

щі на Волині. І в мене, українки, є «своя Польща». Моя мама, Марія Архипівна, до війни вчилася в польській гімназії. І я досі пам'ятаю, як вразила мене розповідь про те, що її там били лінійкою по руках за кожне українське слово. Одного мого дядька призвали до польського війська у 1939-му, а інший у складі радянських військ загинув, визволяючи Варшаву. Близьку родичку «хлопці з лісу» кинули з немовлям у колодязь, бо вона була заміжня за поляком...

Мама, виховуючи двох дочок (тато помер, коли мені був рік), на свої 60 карбованців все ж примудрялась виписувати три журнали: «Радянська жінка», «Работница» і... «Кобета і жиче». Та й, зрештою, вся мода в мої шкільні роки приходила до нас через західний кордон, подихом чогось зовсім іншого було тоді, в 70-х, польське телебачення. І, нарешті, погоду ми звіряли по Варшаві...

Здається, я знаю, розумію, відчуваю поляків. Я знаю, що вони майже як ми. Я пам'ятаю той час, коли у наших сільмагах вони «глобально» скупували праски, цвяхи, телевізори... Потім наші перші «човники» потяглися на польські базари, щоправда, там і загрузли. А їхні пересіли спочатку у власні дрібні крамниці, потім у більші, а згодом стали здебільшого тим середнім класом, про вирощування якого ми так багато говоримо...

То що ж розділяє нас нині? Якого характеру цей розрив?

...Я за мораторій на критику українського менталітету. Набридло. Є чимало ніби й освічених людей, які й досі нічого не знають про історію, культуру, традиції свого народу. Нещодавно я прочитала, що в іудаїзмі вони підпадають під визначення «вкрадені діти». Бо ще колись їхніх дідів вкрав у народу нахабний злодій — чужа влада. І тепер, може наївно, може ідеалістично, здається дуже важливим повернути цей «ясир».

Крім того, це означає, що всім, хто причетний до влади тепер чи буде в майбутньому, слід дбати не лише про ріст ВВП, а насамперед про «виробництво» Громадян.

...Насамкінець хочу подякувати авторам, упорядникам, журналістам, всім, хто причетний до народження третьої книжки з «Бібліотеки «Дня». Вважаємо цей книжковий триптих своєрідним посібником із побуття українського Громадянства.

Щиро Ваша Лариса ЖАЛОВАГА (ІВШИНА)

12 серпня 2004 року,

Партевіт

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ*

Пропозиція написати декілька слів про книжку «Війни і мир» є для мене почесною. Адже книжка розповідає про дуже суттєве питання: чого ми можемо навчитися з історії польсько-українських відносин?

До того ж вона присвячена Яцеку Куроню, який понад сорок років був моїм найближчим приятелем. Саме Яцек — дитя Львова — був тим, хто пояснював полякам українську позицію, український біль, українські страждання.

Яцек Куронь вчив, що найважливіше — розуміти цього Іншого. Як взяти українські чоботи, як подивитися поглядом українця на історію взаємних конфліктів, дуже часто окроплених кров'ю, — цього вчив Яцек Куронь нас, поляків. Але водночас він учив нас, щоб у польсько-українському діалозі використовувати таку мову, що дозволила б українцям розуміти нас, поляків, і нашу польську позицію.

Навіщо все це? Насамперед для того, щоб стати мудрішими, збагатитися чужим досвідом і проїнятися чужим болем. І для того, щоб навчитися розмовляти з цим Іншим, часто недавнім недругом, без ненависті. А також аби без ненависті виховувати своїх дітей, прищепити їм дух гідності й терпимості.

Україна й Польща — це дві великі країни, розташовані між Росією та Німеччиною. Від наших взаємин залежатиме дуже багато. Розмова про історію складна, але необхідна. Питання в тому, щоб спрямувати свою думку в майбутнє, щоб усвідомити, як багато в нас спільних цінностей та інтересів, а також як багато ми разом можемо досягти. В Україні нині чимало проблем, за якими ми з тривогою спостерігаємо. Але саме ця тривога підказує нам сказати сьогодні: тримаємо за Вас кулаки та бажаємо вам щастя, брати-українці.

Адам МІХНІК

* Передмова до польського видання «Війни і мир»

РІК ПОЛЬЩІ

Польща — повноправний член НАТО та Європейського Союзу — вочевидь, зараз є там, куди так прагне Україна. До слова, з крахом комунізму польська й українська економіки були практично рівнозначними. Це нібито вказує на те, що обидві країни починали приблизно однаково. Проте це зовсім не так, і це є гарним приводом для коротких роздумів: чому за якихось кілька років польська економіка аж п'ятикратно обігнала українську, і що Україна повинна зробити, щоб домогтися того, на що спромоглися наші сусіди.

Насамперед польське сільське господарство було у приватній власності селян. Дев'яносто відсотків земель оброблялись плугами, запряженими кіньми. Може, це й не видається дуже прогресивним з погляду північноамериканського агробізнесу, однак насправді це дуже суттєво, оскільки дрібний землевласник працює в поті чола саме тому, що знає — працює на себе. Він навіть може купити ділянку свого сусіда і таким чином розпочати накопичення земельних ресурсів, яке в кінцевому підсумку веде до того ж агробізнесу, яким так славиться Айова й Альберта. Я не вірю, що подібне можна зробити на основі так званих колективних сільгосп підприємств, які в наших краях називають колгоспами. Я б міг назвати відомого свого часу політика, який заволік молоду дівчину до будівлі районного комітету партії і зробив з нею, що забажав, а її згодом знайшли із зашморгом на шиї, оскільки вона не змогла пережити те, що з нею скоїли. Я також знав молодого журналіста, якому заборонили про це писати, оскільки це був би антипартійний вчинок. Винуватець знає, хто я, а я знаю, ким є він. Землеробство не тримається на таких керівниках, як згаданий «політичний діяч». Дозвольте чесним селянам працювати і забруднити свої руки землею.

По-друге, Польща мала те, що відомий політолог Єжи Вятр назвав контрольованим плюралізмом. Поряд із Компартією в Польщі існувала Селянська партія й Демократична партія. Польща мала Тадеуша Котарбінського, немарксистського філософа, який очолював Академію наук. Там велась дискусія між марксистами й інакодумцями. Проте й ті, й інші, напевне, у

нас опинилися б за ґратами, оскільки навіть їхній марксизм відрізнявся від нашого. Напевне, за винятком півдесятка років періоду високого сталінізму, вони мали доступ до необхідної літератури й могли стежити за подіями на Заході. Не кажучи вже про паризьку «Культуру», яку всі читали і з якої кожен хапав свій ковток свіжого повітря. Усе це означало, що наші польські сусіди були більш адаптованими і змогли стати європейцями за порівняно короткий проміжок часу. Мабуть, тут є чого повчитися.

По-третє, наші друзі поляки раніше за інших розвинули ідею громадянського суспільства. У сімдесятих роках минулого століття молоді інтелектуали, яких відраховували з університету, замислилися над тим, як згуртувати робітників та інтелектуалів, щоб захистити суспільство від держави. Вони створили Комітет оборони робітників, що згодом став Комітетом самооборони суспільства, який буквально поклав край цензурі й незабаром породив профспілковий рух «Солідарність». Люди на кшталт засланого філософа Лешека Колаковського заново відкрили ідею громадянського суспільства (яку можна простежити до Гегеля), щоб пояснити те, що вдалось звершити його колишнім студентам у Польщі. Звичайно, на деякий час на зміну йому прийшов військовий стан генерала Ярузельського (це все ж було набагато краще за альтернативу радянської окупації). Проте, коли комуністичний лад зазнав краху, Польща була готовою сміливо стати на шлях, що вів до Заходу. Поляки зосередилися на суспільстві, а не на державі, і це приготувало їх до подорожі, яка їх привела туди, де вони зараз є.

Україна була значно більше покалічена комунізмом і на її долю випав набагато важчий шлях, але приклад наших сусідів показує нам, чого ми маємо домогтися і куди прямувати. У соціологічному плані, і наскільки це було можливим, у політичному, Україна була й залишається несхожою на Польщу. Я не берусь ідеалізувати Польщу, однак незважаючи на всі її проблеми (які наші друзі поляки обговорюють між собою цілком відкрито), Польща досягла успіху на своєму шляху туди, куди Україна теж прагне. Хочеться сподіватися, що Рік Польщі в Україні стане, передусім, повчальним досвідом для братніх народів, які собі навзаєм бажають добра. Поляки мають експертів, які тільки чекають запрошення. Якщо Україні вдасться принаймні дістатися туди, де б вона змогла скористатись досвідом Польщі, це стало б величезним успіхом і послужило б інтересам обох націй.

Джеймс МЕЙС

6 квітня 2004 року

ЛИСТ ДО НЕБА

26 червня 2004 року Польща прощалася з Яцеком КУРОНЕМ, який пішов з життя 17 червня.

Яцек КУРОНЬ (1934—2004) — відомий польський громадський і політичний діяч, один із найяскравіших носіїв європейської гуманістичної традиції, відомий як у Польщі, так і далеко за її межами. Його ім'я ніколи не забудуть в Україні. Він чи не перший з польської сторони з розумінням поставився до позиції України в конфлікті довкола львівських польських військових поховань — «цвинтаря Орлят». «Я розумію українців», — саме таку назву мала його стаття, надрукована у «Дні» 25 травня 2002 року. Ще за комуністичних часів цей польський дисидент намагався налагодити контакт з українськими дисидентами-антикомуністами. Так, наприкінці 80-х років у польських горах відбулася неформальна зустріч представників польської «Солідарності», української Гельсінської спілки та антикомуністичного руху Чехословаччини. Згодом Яцек Куронь як багатолітній голова комісії з питань національних меншин сейму активно захищав права польських євреїв, німців, білорусів і чи не найбільше — українців...

Напередодні поховання Яцека Куроня до редакції «Дня» надійшов лист від пані Еви РИБАЛТ, мистецтвознавця, першого канцлера Європейського колегіуму польських і українських університетів, викладача Люблінського університету Марії Склодовської-Кюрі, працівника Інституту Центрально-Східної Європи у Любліні.

Яцку, мене не буде на похороні. Ти знаєш, наше покоління не плаче над домовинами. Наше вкрай критичне покоління дивиться на все з висоти свого всерозуміння та права на остаточний суд. Наше покоління ретельно розглянуло все вами зроблене й поставило вашому поколінню суворі оцінки. За повалення Берлінського муру — не більше ніж «четвірку». Проте вже за польсько-українські відносини всього лише «трійку», адже ж кордон між Україною та Росією не наладнаний, та

й інших нерозв'язаних проблем лишилося вдосталь. А нашому поколінню усе належиться! Ми, розраховавшись з минулим, тепер чекаємо, що принесе майбутнє. «Що ж, у ваших очах, — казав Ти, — застрягла крижинка з розбитого дзеркала Снігової Королеви». Ми вже розучилися плакати над мертвими. І ще не навчилися плакати над живими.

Але я пам'ятаю, як плакав Ти. Плакав, коли я розповіла Тобі історію Оксаниного прадідуса. Він порізав на шматки м'ячика, яким грався його чотирирічний син, тому що той м'ячик — єдине, що лишалося після єврейського погрому. Бо від дитячого віку треба було знати, що найменшої речі не можна взяти з чужого веццастя. Я пам'ятаю навіть, коли Ти боявся. Ти боявся піти на фільм Гофмана «Вогнем та мечем», а побачивши, зітхнув із полегшенням: «Адже ж Ступка викрутив ляхам цього Хмельницького!»

Мені здається, я чутиму, як Ти й з того світу гніватимешся на мене за мою іронію — як завжди, коли Ти бачив, що нам не вистачало чутливості бачити й творити добро, надію та любов.

Преса пише, що Ти був святим віруючих і невіруючих. А я пам'ятаю, що Ти хотів лише жити так, аби потім не соромитись за своє життя. Бо так Тебе колись у Львові вчив Твій батько. Це значило ставати завжди на бік слабшого. Це значило сказати вголос у 1989-му й 1990-му, що не може бути вільної Польщі без вільної України. Але й зараз Ти б мене виправив і нагадав: так, але перший це сказав не я, а Гедройць. І це значило захищати лемківську школу для дев'яти дітей, хоча Ти вже був прикутий до ліжка.

Українсько-польські діатриби ніколи не давали Тобі спочинку. Твій голос здорового глузду — хоч який садинокий — мусив пролунати у справі Личаківського цвинтаря та у справі Воливі. Відтоді як Ти мав мужність сказати: «Я розумію українців», — якомсь аж занадто тихо стало біля Тебе в Польщі. Проте від Тебе я чула тільки одне: що ще ніколи Ти не мав стільки анонімної солідарності до Твоєї підтримки українців, як у справі Личакова. Україну Ти захищав навіть від самих українців, і дуже сердився на нас за наші докори Україні й українцям. І говорив, що нас, поляків, кидали до в'язниць лише на п'ять років, а Михайло Горинь, В'ячеслав Чорновіл та інші українські дисиденти дістали по шістьнадцять, по двадцять, по двадцять сім років...

Ти вважав, що можна жити тільки вірою та виною.

Преса пише, що без Тебе Польща буде морально вбогішою. Я знаю, що морально вбогіший буде також Твій Львів — Львів українців, поляків і євреїв.

13 грудня 1981-го, в ніч запровадження в Польщі воєнного стану, Тебе заарештували. І коли Тобі наказали йти до стіни, і Ти думав, що це кінець, Ти поспішав, Ти біг до тієї стіни. Ти боявся, що не встигнеш обернутися, перш ніж вони в Тебе вистрілять. Ти не міг дозволити, щоб смерть вирішила за Тебе. Ти мусив сам вирішити свою смерть.

Але це ще не був кінець. Бо Твої вбивці теж боялися: боялися, що Ти встигнеш обернутися. Що встигнеш глянути їм у вічі.

Проте, Яцку, сьогодні, коли до Тебе не можна, як звичайно, просто подзвонити, мені здається, що це я тепер біжу до стіни. Інші вбивці, невидимі, з Твою смертю вийдуть із темряви та цілитимуться в нас. І я біжу, біжу до стіни. Щоб встигнути обернутися, перш ніж вони вистрілять. Щоб не вони вирішили нашу долю. А щоб вирішили її ми.

Маю відвагу це писати, коли про Тебе говорять великі цього світу, бо це саме Ти вчив мене відваги в усьому, в малих справах і великих. Це та відвага, якої Ти мене навчив ще тоді, коли, приймаючи мене в Твоє протистояння, в Твою боротьбу, Ти зі шляхетною щедрістю назвав мене першою українкою, яку Ти побачив по війні. Дякую за це, Яцку.

Це словнені розпачу моя Тобі подяка та прощання з Тобою — подяка та прощання українки, уродженої в Польщі. Ми ніколи Тебе не забудемо. Ми будемо завжди пам'ятати Твою рівновагу, Твою мужність, Твою далекоглядність. І Твою неповторність.

Маю тільки надію, що Ти простиш мене і нас за все, що не буде зроблено так, як би Ти бажав.

Я буду на Твоєму похороні, Яцку.

Ева РИБАЛТ
Рим, 17 червня 2004 року

Війни і Мир,

або

**«Українці – поляки:
брати/вороги, сусіди...»**

Люблінська унія 1569 р. — шлях куди?

МІСТА І ВЛАДА

Вплив Люблінської унії 1569 р. на появу нових міст у Наддніпрянській Україні

Українські землі, що входили до складу Великого князівства Литовського, а від 1569 р. — Речі Посполитої, перебували впродовж століть у єдиному політичному й правовому просторі цих держав. Чи не найяскравішим свідченням цього є такі явища і процеси, що відбувалися як на етнічних польських, литовських, так і на українських землях: локація (від лат. locatio — заснування, закладення нового міста) і надання вже існуючим і новим поселенням магдебурзького права.

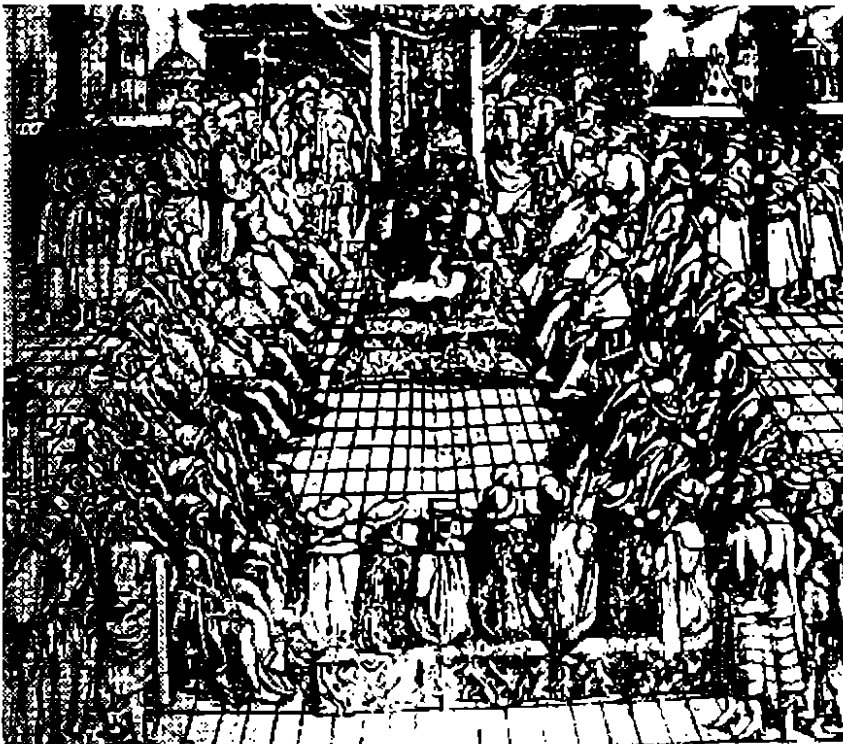
Після підписання Люблінської унії кількість локацій на етнічних польських землях зменшилася і головна локаційна хвиля охопила передусім східні терени держави. На той час найбільш зурбанізованими землями Речі Посполитої були Підляшшя і Волинь. На території Волинського воєводства, зокрема, в період з 1569 р. і до 1648 р. було засновано 112 нових містечок, із яких у перше поунійне десятиріччя — аж 43 таких поселення. Не відставало від цих процесів і Київське воєводство, кордони якого протягом 1569—1635 рр. посунулися далеко на схід і просторою його складалося з двох територіально рівноцінних частин — Правобережної та Лівобережної. Київське воєводство в цілому накладалося на басейн Дніпра (наводимо назви річок в послідовності їх впадіння у Дніпро з півночі на південь): Прип'ять, Тетерев, Ірпінь, Стугна, Красна, Рось, Ольшанка, Тясмин. До його південно-східної окраїни дотикався басейн Буга притоками його притоки — Виссю, Тикичем — і притоками

останнього — Гнилим Тикичем та Гірським Тикичем. У зазначений період воно мало такі кордони: на півночі з Великим князівством Литовським, на південному заході з Брацлавським воєводством, на крайньому півдні з землями Дикого Поля, на сході з Московською державою.

Велика кількість міських поселень у межах Київської землі була спустошена в результаті татарських набігів XIII—XIV століть, що негативно позначилося на економічному житті країни. Тому уряд Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої, свідомо і цілеспрямовано заохочував колонізацію раніше спустошених та нових, неосвоєних земель, яка відбувалася двома шляхами: з одного боку, її регулював уряд, надаючи різним особам незаселені землі, з іншого — переважно на окраїнах вона поширювалася стихійно, без будь-якого регулювання, силами і ресурсами місцевого населення. Якщо зем'яни та монастирі заохочували поселенців обіцянками та пільгами, то до міст поселенці йшли цілком добровільно. Міста, захищені замками, були найбезпечнішими пунктами для життя й діяльності, а тому швидко притягували до себе торгово-ремісниче та хліборобське населення, яке поруч із своєю звичайною працею несло варту службу і в разі потреби відбивало напади ворога зі зброєю в руках. За підрахунками О. Андріяшева, на території Київського князівства на середину XV ст. нараховувалося близько 500 посе-

лень, але з часом ця кількість значно зменшилася через численні татарські набіги.

Завдяки адміністративно-територіальним перетворенням 1565—1566 рр. на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, встановився устрій, подібний до того, який панував раніше в Польському королівстві. Тоді ж посада київського воєводи стала функціонально поль-

Король Сигізмунд Август на Люблінському сеймі 1569 р.

ською. Першим київським воєводою в такій ролі став маршалок Волинської землі й староста луцький князь Костянтин Костянтинович Острозький. Люблінський сейм, що відбувся 1 липня 1569 року, проголосив утворення двоєдиної конфедеративної Польсько-Литовської держави — Речі Посполитої. Ще до появи документа, де йшлося про унію, відбулася інкорпорація українських земель Великого князівства Литовського до складу Польського королівства. Було проголошено два документи, в одному з них, датованому 5 червня, йшлося про Київське воєводство. За унійним актом його правобережна та лівобережна частини стали окраїною вже не Великого князівства Литовського, а Речі Посполитої. На сеймі було ухвалено провести перепис існуючих поселень із метою визначити найбільш придатні з них для перезаселення й оборонного будівництва. На жаль, цей перепис, укладений 1570 р., не дійшов до нашого часу. Однак існуючі документи свідчать, що більшість нових поселень виникла на місці старих, іноді навіть давньоруських укріплень. Серед останніх можна назвати Білу Церкву (літописний Юріїв), Васильків (Василів), Володарку (Володарів), Білилівку (Раставець), Ружин (Щербів), Антонів (Розволож), новозасновані на місці спустошених поселень Корсунь, Ржищів. Чимало містечок виникло на місці старих городищ, назви яких були тоді вже забуті: Котельня поблизу Житомира, Ходорків та Корнин на р. Ірпінь; Брусилів і Рожів на р. Здвиж; Кодня і Черняхів на р. Тетерів, Бердичів і Троянів на р. Гнилоп'ять; Паволоч на р. Роставиця та ін. Осаджували міста і на «сирому корені» (від пол. *na surowym korzeniu*), тобто на місці, де раніше не існувало людських поселень. Більшість таких містечок виникала на лівому березі Дніпра. За підрахунками польського історика А. Яблоновського, на Київщині та Брацлавщині близько 1625 р. нараховувалося загалом близько 320 міст та містечок.

У локаційній перебудові міст були зацікавлені всі, хто брав у ній участь. Передусім це були фундатори міст — королі або світські чи духовні особи, зацікавлені у збільшенні доходів, що могли їм принести добре функціонуючі міські осередки. Подібною мірою були зацікавлені осадці, які зазвичай після заснування міст ставали війтами дідичними і таким чином користувалися всіма доходами від утримання війтівств. Врешті, прибулих мешканців до міських осередків заохочували різними привілеями і звільненнями від сплати податків і зборів, мита, а також можливостями організації праці в нових умовах.

Основою правового статусу новозаснованих міст Речі Посполитої був локаційний привілей. Збереглися тексти цих привілеїв для таких місте-

чок Київського воєводства, як Лоїв (1576), Барашів (1577), Брагін (1581), Веледники (1581), Коростишів (1581), Ходорків (1581), Слободище (1581), Веледники (1581), Корсунь (1584), Новий Ружинів (1590), Лубни (1591), Пирятин (1591), Володарка (1594), Антонів (1594), Дідів (1596) та ін. Більшість із названих міст були приватновласницькими.

Загалом XVI ст. було періодом інтенсивного економічного розвитку Речі Посполитої, коли розвивалися ремесла, торгівля; шляхта отримувала дедалі більше політичних та економічних привілеїв, зросли її прагнення збільшення прибутків не лише через розширення, зміцнення фільваркового господарства, але також через заснування нових міст, де можна було одержати нові чималі прибутки з ремесел, торгівлі, різних податків та зборів. Саме в той період польські королі надавали багатьом існуючим і новозаснованим містам магдебурзьке право, торгові пільги та вольності для їхніх мешканців, листи на звільнення від сплати податків, а також привілеї на заснування міст.

Розглядаючи вплив унії на хід урбанізації східних земель держави, польський історик Р. Щигел відзначив умови, що створилися для інтенсифікації того процесу. Унія, на його думку, ліквідувала атмосферу небезпеки та постійної загрози на пограниччі. Це сприяло, у свою чергу, пожвавленню осадництва і розвитку ринкового господарства. Вона сприяла також і розвитку торгівлі. Ярмарки, що розвивалися в новоосаджених поселеннях, відігравали важливу роль в урбанізації пограничних земель. Стосувалося то рівною мірою як обміну локального, так і регіонального, а також зовнішньої торгівлі. Новозасновані міські осередки становили проміжні пункти на торгових шляхах, де можна було зупинитися, переночувати. Водночас це збільшувало попит на місцеву ремісничу продукцію.

Таким чином, головним наслідком локаційної акції, що тривала протягом останньої третини XVI — початку XVII ст., було відродження старих і заснування нових, спустошених раніше поселень. Як правило, поряд із локаційними привілеями міста невдовзі отримували й привілеї на магдебурзьке право.

Якщо звернути увагу на час надання магдебурзьких привілеїв містам Київського воєводства, то можна зауважити, що основна їх хвиля припадає також на останню третину XVI ст., тобто період після підписання Люблінської унії, коли остаточно завершилася інкорпорація українських земель до складу Речі Посполитої. Ряд міст Київського воєводства, що належали до королівських володінь і отримали магдебурзьке право в цей період, користувалися «неповним», тобто обмеженим його варіантом. Ос-

новними його ознаками були або вйтівство, сполучене зі староством, або осібне вйтівство, підпорядковане старості. Першорядну роль у цих містах відігравала старостинська адміністрація. У Київському воєводстві до таких міст належали Овруч, Лоїв, Біла Церква, Переяслав, Канів, Корсунь, Чигирин, Мозир, Крилів, Медведівка, Богуслав, Ніжин, Миргород.

Раніше за всіх серед цих міст магдебурзьке право, очевидно, було надане Овручу. І це не випадково: з XIV ст. Овруч виступає як важливий (а, можливо, і другий за значенням після Києва) адміністративний центр Київщини. І хоча сам привілей на магдебурзьке право місту не зберігся, як свідчать пізніші джерела, король Владислав IV на прохання «вщент спустошеного українного містечка Овруча» підтвердив 1641 р. цьому місту всі надані раніше польськими королями привілеї та видав підтверджуючий привілей на магдебурзьке право, яке, очевидно, вперше було надане місту після Люблінської унії 1569 р. Для покращання економічного становища, подібно до ряду інших міст Київського воєводства, овруцьким міщанам на їхнє прохання Сигізмунд Август видав королівський привілей від 14 серпня 1571 р. на встановлення ярмарків і торгів. У місті дозволялося проводити два однотижневі ярмарки: перший на день Святої Покрови, другий — на день Святого Миколая, а також щотижневі торги. Це надання було підтверджено наступним королівським привілем від 20 березня 1595 р.

Привілей короля Стефана Баторія від 3 серпня 1576 р. на локацію міста Лоєва та надання йому магдебурзького права був виданий на прохання київського каштеляна і любецького старости Павла Сапєги. У преамбулі привілею зазначалося, що уряд дозволив місцевому старості заснувати замок і місто на ґрунті «Лоєвому городищу», що знаходиться на шляхах татарських, за п'ять миль від Любецького замку. Новоприбулих мешканців на 12 років звільняли від сплати всіляких чиншів, податків, чопового, мита; їм дозволялося мати медові, горілчані, пивні корчми без сплат капщизни і податків до часу закінчення терміну вольності; також надавалося право проведення двох ярмарків та щотижневого торгу у вівторок. Місту надавалося і магдебурзьке право «по тому, яко в иных местах наших пограничных есть надано» й зазначалося, що його мешканці мають «сами также и гостей приездчих перед войтом своим о всякие рещи судити водлуг права и порядку иных мест наших вечными часы».

1577 р. магдебурзьке право отримав Мозир — повітовий центр воєводства, найбільш населене місто на півночі Київського воєводства. Привілей було надано на прохання мозирських міщан. Окрім запроваджених органів

міського самоврядування у місті діяли «мужі», «старці», «старшина» як орган міської влади, що зберігся з попередніх часів. Рішенням Люблінського трибуналу в 1595 р. його міщан погрожували позбавити магдебурзьких прав, подібно до міщан Брацлава і Корсуня, за їхні виступи проти місцевої адміністрації. У березні 1626 р. Мозир відійшов до Мінського воєводства.

Оригінальні за змістом привілеї та листи на різні «вольності» були надані Корсуню. У локаційному привілеї від 8 лютого 1584 р., виданому на прохання старости Олександра Вишневецького, вказувалося на заснування міста й надання йому водночас магдебурзького права: «позволяєм права немецкого, которое зовут майдебурским, того, а не иншого права уживати будуть вечными часы, однявши от того места нашего Корсуня и его обывателей вшелякие права полские и руские, способы и звычайи вси, которые колвек право немецкое могут албо звыкли псоват и ему перекажючи, выймуочи и волными чинечи тых мещан наших от вшелякое звирхности и владности воєвод, кашталянов, подкоморих, судей, подсудков, возных и инших урядников коронных...» Привілеєм окреслювалися межі міських земель: від урочища Ольшаниці до р. Синиці й Угорського Тикича. Як і в багатьох інших містах, у Корсуні запроваджувалися три ярмарки та один щотижневий торг у понеділок. На ярмарках дозволялося всім міщанам, мешканцям передмістя та приїжджим людям вільно купувати, продавати й міняти товари. Другий привілеї польського короля Стефана Баторія, виданий у лютому 1585 р., підтвердив попереднє надання Корсуню магдебурзького права, різних вольностей, а також міського герба. Окремим королівським листом у 1592 р. корсунським міщанам було надано право на шинкування медом і пивом.

Привілеї на магдебурзьке право в середині 80-х рр. XVI ст. отримав Канів — стародавнє місто й замок. І хоча грамота, яка засвідчує це, не збереглася, на її наявність вказували самі міщани перед королівськими люстраторами в 1636 р. Це підтверджує й пізніший привілеї на магдебурзьке право Каневу від 20 липня 1661 р., котрий, як можна припустити, в основних рисах повторював попередній. Згідно з останнім, міщани звільнялися з-під присуду замкової адміністрації, мали судитися тільки перед бурмістром або самим війтом, обраними міщанами, згідно з магдебурзьким правом. У місті запроваджувалися три ярмарки і торги, що мали відбуватися в будь-який день тижня. Канівським державцям заборонялося здавати в оренду млини, перевіз, шинки євреям та приїжджим людям. На міські потреби надавався млин війтівський на р. Криниці, на який жоден державця не мав права претендувати. До обов'язків новоосі-

SEYM VALNY
 CORONY POLSKI
 ZLOZONY W LV.
 BLINIE I ZWIELKIE
 XIESTWEM LITEŃKIE PRZ
 NIASNIEISZCZO PANA SIEMU
 TIA AUGUSTA Z DOZCILAŠKI
 KRÓLIA POLSKIEGO WIELKIEGO
 XIECZA LITEVSKIEGO RUSKIE
 GO PRUSKIEGO MAZOWIECZKIE
 GO IFFANCZKIEGO Z MOCK
 KIEGO PODLASKIEGO VOLIJN
 SKIEGO I KIEMSKIEGO. W C
 SZWARTEK PIERSZY PO S.
 THOMASU AMODU 1568
 KTÓRI SEM WSITKIM PANSTW

Дяряуш

Люблінського сейма 1569 г.

Перша старонка.

Дяряуш (щоданик) Люблінського сейму 1569 р.

лих у Каневі мешканців входило відбування кінної служби при старості.

Варто зазначити, що всі міста, про які йдеться, були на «окраїні» держави, вважалися порубіжними і наражалися на більшу небезпеку, ніж центральні, тому вони вимагали більше всіляких вольностей і сприянь з боку уряду для свого життя й розвитку. Уряд Речі Посполитої надавав великого значення обороні й залюдненню українських земель і готовий був сприяти тим особам, які займалися осадженням нових поселень.

Так, місту Переяславу було надано привілей від 8 травня 1585 р. на прохання київського воєводи князя К. К. Острозького: «...дали за Днепром городище местце пустое называемое Переяслав з грунты вшелякими, городищами, селищами, засеками, водами... лєсы, пуци, дубравами, с полями, сеножатями, рудами... и в том Переяславе яко збудовати места и села... осаживати». Місту нада-

валося магдебурзьке право: «надали єсмо и надаємо право немєцкое называемое майдеборское зо всякою волностию», запроваджувалися три щорічні ярмарки, а також два тижневі торги. Міщан звільняли від сплати податків на 30 років. Новий привілей на магдебурзьке право від 6 грудня 1620 р. надали міщанам Переяслава на прохання вїтївської адміністрації: «славєтних» міщан Федора Матвійовича, Данили Толкацевича та вїтїта Петра Чорного. Міщанам дозволялося мати судові книги, скриньку для збереження грошей і печатку з міським гербом, будувати міські вежі, ратушу, лазню, воскобїйню і солодовню, а також варити мед, пиво, виробляти вино (за винятком горїлки) та все це вільно продавати.

Привілей на магдебурзьке право від 11 вересня 1588 р. було надано Білій Церкві. На відміну від переяславського, його видали на прохання білоцерківських міщан, і він був значно ширшим у своїх статтях. Ним підтверджувався інший привілей — на звільнення від усіляких поплат, капцизни, мита й податків тощо, «яко людемь украинным, которые на

тамтой Україне в уставичной небезпечности от неприятеля будучи...» мешкають. Місту надавалося магдебурзьке право і судочинство, згідно з цим правом, затверджувалася міська печатка. Подібно до інших міст запроваджувалися два щорічні ярмарки та щотижневий торг. Міщани мали право шинкувати, встановлювати в місті важницю, воскобійню. Проте через рік цей привілей було скасовано урядом через загострення конфліктів міщан із старостинською адміністрацією. І тільки через 30 років на прохання білоцерківського вйта Януша Селяви білоцерківці отримали новий привілей на магдебурзьке право, яким підтверджувався попередній і розширилися вольності міщан.

Першим містом у Черкаському старостві, що отримало привілеї на локацію та магдебурзьке право, був Чигирин (1589, 1592 рр.). Вони надавалися на прохання старости і мали обмежуючі статті. Старості О. Вишне-

вецькому дозволялося заснувати місто Чигирин «на шляхах и перевозе татарском», визначити права та обов'язки міщан. Сам староста отримував звання чигиринського вйта. Привілей 1589 р. визначав доходи міста і вйта, окреслював кордони міських земель. А наступним привілеєм від 15 жовтня 1592 р. місту надавалося магдебурзьке право, дозволялося вільно обирати бурмистрів, радців, будувати ратушу, постригальню, всілякі ятки, посполиту лазню, відправляти цехові ремесла, мати міську печатку та герб. Міщани отримували право вільної торгівлі та два щорічні ярмарки й тижневі торги. Все це сприяло зростанню економічного значення міста на території, що його оточувала. Привілей містив і обмежуючі статті, характерні для міст прикордонного регіону: міщанам заборонялося «ходити на Поле» без дозволу коронного гетьмана,

Король Корони Польської великий князь Велико-го князівства Литовського Сигізмунд II Август

також давати «живності» козакам, за чим мав наглядати староста.

У червні 1616 р. привілеї на локацію та магдебурзьке право від Сигізмунда III Вази на прохання чигиринського старости Яна Даниловича отри-

мали інші міста Черкаського староства — Крилів та Медведівка. Мешканцям у новоосадженому Крилові дозволялося користуватися усіма землями, ґрунтами, полями, борами, гаями, лісами із звіриними ловами та всілякими пожитками. Вони звільнялися від сплати чиншів, грошових податків, десятини, колядок, мит та інших податків. Одночасно місту надавалося самоврядування за магдебурзьким правом із «повною і непідлеглою нікому окремою судовою юрисдикцією, з правом обирання в'їта, бурмистрів, райців прикладом інших головних міст». У Крилові, подібно до інших упривілейованих міст, дозволялося будувати міську ратушу, воскобойню, ятки, лазню; мати вагу і не менше ніж два вільні торги на тиждень і три ярмарки на рік. Копії XVIII ст. з документів, що не збереглися, свідчать про те, що приблизно того ж 1616 р. Сигізмундом III було надано привілей на локацію і магдебурзьке право містечку Медведівка.

Одним із важливих порубіжних міст-замків Київського воєводства був Богуслав. Після спустошення його татарами, прагнучи підняти та притягнути до нього людей, що розійшлися, місцевий староста князь Януш Острозький надав богуславським міщанам лист від 2 січня 1589 р. на різні права і свободи, вільне користування пасіками, сіножатями, ґрунтами. Другим листом від 25 березня 1593 р. того ж старости міщанам дозволявся вільний продаж міських будинків зі сплатою від цього по 12 грошів литовських. У разі військової небезпеки всі міщани були зобов'язані рушити проти ворога на чолі з в'їтом. Про регулярні напади татар на місто і, як наслідок, зубожіння і розорення міщанських осель, свідчить лист богуславського в'їта до старости від 12 березня 1605 р., в якому він від імені всіх міщан просить про надання грошової допомоги. Король Сигізмунд III привілеєм від 10 грудня 1620 р. підтвердив усі надані раніше богуславським міщанам права і вольності й надав їм привілей на два щорічні ярмарки та щотижневий торг. Міщани одержали також право на монопол'яє шинкування медом, пивом, іншими напоями (крім горілки); права на безмитну торгівлю, будівництво в місті воскобійні, броварень, солодовні, крамниць, сплачуючи від цього по 2 гроші в'їтові; звільнялися від стацій і підвод. Очевидно, того ж року їм було надано привілей на магдебурзьке право, який не зберігся. Але на факт його існування вказують свідчення самих міщан, які 1622 р. заявили перед люстраторами, що незадовго до того привілей на магдебурзьке право відібрав їхній підстароста.

Оригінальний привілей за формою і змістом від 26 березня 1625 р. надав Сигізмунд III Ніжину. Після закінчення московсько-польської війни 1617—1618 рр. Ніжин було повернуто Речі Посполитій. Через те, що місто,

будучи в складі Московської держави, занепало та було спустошене під час війни, а також із огляду на його прикордонне розташування, йому було надано привілей на «повне» магдебурзьке право. Місту надавався герб із зображенням Святого Юрія, сидячого на коні зі зброєю в руках. Сприяючи економічному розвитку міста, уряд надавав можливість кожному ніжинському міщанинові вільно шинкувати медом, горілкою, варити пиво, сплачуючи щороку восени на день Святого Мартина капщизну по 2,5 зол. пол. Згідно з привілеєм ніжинські міщани могли молотити своє збіжжя у млинах неподалік від міста на р. Остер. Головними їхніми обов'язками вважалися: ремонт острогу, перекопу біля замку та міста, греблі; надання підвод послам та гінцям; відбування військової повинності, за чим мала наглядати замкова та міська адміністрації. Міщанам надавалося право збудувати два гостинні будинки — один у місті для купців із різних країн, в тому числі Речі Посполитої, другий — у передмісті для московських купців, а також міську лазню, різні ятки. Міському урядові дозволялося закладати різні цехи, а міщанам — на зручному для них місці збудувати ратушу, встановити міський zegar (годинник), поставити трубача на ратуші.

Привілей на магдебурзьке право від 10 травня 1631 р. був наданий Сигізмундом III новозаснованому містечку Миргород, що знаходилося в Переяславському старостві. Привілей надавався на прохання місцевого вйта Івана Володарця. Міщани звільнялися від присуду всіх інших судів — гродських, земських, — вони мали судитися тільки перед своїм вйтом, бурмистрами, радцями, лавниками присяглими. Їм надавалося право будувати ратушу; заводити міські книги — як вйтівські, так і радецькі, обирати писаря для ведення діловодства; мати міську скриню для збереження міських привілеїв і скарбу; міську печатку із зображенням архангела Михаїла, а також будувати постригальню, міську лазню, різні лавки, комори на ринку. В місті встановлювалися три ярмарки та два вільні торги. Міщани мали право на безмитну торгівлю по всій території держави, право складу товарів, шинкування різними напоями. В свою чергу вони були зобов'язані сплачувати податок від варіння пива — від котла по 6 гр. лит., від вироблення солоду — від двох мірок по 4 гр. лит., від трьох мірок солоду — по 6 гр. лит. Двічі на рік повинні були, згідно з давнім звичаєм, давати 30-х коней до місць видобутку селітри, відвозити селітру і попіл до містечка Яблонова і складати там на замку. Староста не мав права обкладати місцевих жителів такими податками, як «поволовщина», «бджільна десятина», гребельне, митом від солі та брати підводи на власні потреби. З огляду на прикордонне розташування міста

старостинський та міський уряди були зобов'язані дотримуватися спокою в місті, не допускати бунтів і свавілля, не переховувати свавільних людей, запобігати різним бунтам. Щокварталу війт або староста мали чинити «міський попис» серед населення і карати тих, хто не мав зброї.

Протягом останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. кілька десятків приватновласницьких містечок Київщини отримали привілеї на магдебурзьке право. Серед них були Бишів (1581), Брусилів (1585), Василів (1586), Павлоч (1589), Солтанів (1590), Новий Ружинів (1590), Олександрів (1592), Михайлів (1592), Мошни (1592), Форощня (1593), Горловичі (1593), Дідів (1596), Рожайв (1596), Фастів (Новий Верещин) (1601), Чарторія (1605), Тетіїв (1606), Гостомель (1614), Турчиновець (1614), Новий Став (1616), Сквіра (1616), Лисянка (1622), Норинськ (1624), Михайлів (Лопань) (1625), Гоголів (1625), Ксаверів (1634), Богачка (1637), Федорів (1640), Олевськ (1641), Добромир (1641). Магдебургія надавалася містам як уже існуючим, так і новозаснованим. На відміну від королівських міст, де ініціаторами надань виступав староста або війт із міською громадою, у приватновласницьких це були або духовні особи, або шляхтичі, які власним коштом готові були заснувати нові поселення і просили уряд про надання їм відповідних привілеїв.

Іноколи власники новозаснованих містечок змінювали первісну назву поселень, даючи їм нову, на свою честь. Так, князь Кирик Остафійович Ружинський на власному ґрунті, на шляхах татарських, на місці спустошеного городища Бернава «умыслил потребне ку безпеченю и заслоне панств коронных подлуг прав и волностей посполитых шляхетских коштом своим твержу, замок будовати и место садити... а од титулу и прозвища своєго стародавного Новым Ружином назвати». Так само було з новозаснованими містечками Соловійов, перейменованим його власником Іваном Солтаном на Солтанів, Лобня, яке на свою честь Олександр Вишневецький перейменував на Олександрів. Михайло Вишневецький осадив два містечка на урочищах Пирятин та Лопань і обом дав нову однакову назву, також на свою честь — Михайлів.

Власники міст отримували дозвіл на будівництво споруд різного призначення (ратуші, крамів, ваги, постригальні, лазні та ін.). Однак не всім дозволялося будувати ратушу та заводити міські судові книги. Дуже рідко зустрічаються дозволи на право мати міську печатку, власний герб міста. Винятком є містечко Мошни, якому на прохання його власника О. Вишневецького привілеєм Сигізмунда III від 9.02.1592 р. було надане магдебурзьке право з дозволом мати «печать местскую, герб «Ощепь»,

котоною печатю в том мѣстѣ Мошне уряд мѣстский, вси справы права майдембургского печатуючи и отпрауючи, вѣчне уживати оноє мають». У всіх привілеях на магдебурзьке право зазначеного регіону містився дозвіл на запровадження ярмарків і торгів.

Привілеї приватновласницьким містам Київського воєводства, так само як королівським із «неповним» магдебурзьким правом, мали ряд статей, що передбачали обмеження для міського населення соціального та юридичного характеру. В них містилося застереження про заборону виходити «на Поле» їхнім мешканцям, приймати до міської громади осіб, що були поза законом, біглих, людей «свольних», тобто козаків. До всіх цих обмежень слід додати й повинності міщан, які зобов'язані були сплачувати різні податки на користь власника, надавати підводи, працювати на сільськогосподарських роботах. Все це безумовно свідчить про залежність міст від їхніх власників і, як наслідок, про обмежену можливість самоврядування в цих містах. Отже, мешканці приватновласницьких міст Київського воєводства мали, порівняно з королівськими, ще менше прав і пільг. До того ж, вони були позбавлені права апелювати в судових справах до вищої судово-апеляційної інстанції — королівського Надвірного асесорського суду, що було, втім, типовим явищем і для всіх інших міст із таким статусом у Речі Посполитій.

Так чи інакше, магдебурзьке право вкорінилося в українських містах, а міщанам не були чужими його норми й поняття. Вони засвоїли їх і використовували в судовій практиці, про що свідчить, зокрема, поширення в містах зазначеного регіону збірника польського правника Бартоломея Гроїцького «Порядку міських судів магдебурзького права в Короні Польській». Хоча мешканці більшості міст Київського воєводства отримали це право із значними обмеженнями і відносно пізно, вони завзято обстоювали свої права і вольності, надані їм привілеями, і прагнули їх підтвердити та розширити.

Таким чином, важливим наслідком Люблінської унії була швидка урбанізація східного пограниччя, що дозволило тим землям певною мірою долучитися до рівня розвитку міст інших західних земель держави. Заснування нових і відродження старих поселень, надання їм магдебурзького права, безумовно, сприяло прогресу в усіх галузях життя регіону. Як свідчать джерела, для міст Київщини, що перебували в правовому полі Речі Посполитої, були характерні, хоча із певними відмінностями й місцевими особливостями, ті самі процеси, що й для більшості міст Центрально-Східної Європи.

Наталія БіЛОУС

Ілюстрації надані автором

ОБОЗИ НА ПІВДЕНЬ, або Польсько-українські відносини у світлі теорії Великого Кордону

Коли люди вперше створили державу, вони робили це через обставини і, як мені здається, не особливо задумувались над теоретичними проблемами існування держави і суспільства. Та згодом у суспільстві з'явилися лежебоки, які мали вільний час думати про те, про що раніше ніхто не замислювався. Цих людей називали філософами, і вони створили перші теоретичні праці про державу і суспільство. Прошло ще чимало століть і з'явилися цілі натовпи інших людей, які вже не були допитливими лежебоками, а вважали, що професійно роблять важливу справу — вивчають стосунки людей між собою. Частина з них стала називатися політологами, інші — істориками, ще інші — соціологами та різноманітними суспільствознавцями. Ось так, усім миром, потихеньку-помаленьку і були створені сучасні вчення про державу і суспільство та пояснення природи різних історичних явищ.

Коли років чотириста тому, тихим осіннім вечором, кілька чоловіків із оселедцями на головах сиділи в курені на острові Хортиця й тихо мріяли про несподівані зустрічі з чарівними дівчатами, вони зовсім не замислювались над теоретичними проблемами політології. І справа не тільки в тому, що ці хлопці були неписьменними, а підручники з політології були ще не написані. Бо мрії мріями, а треба було наточити шаблі, підсушити порох, перевірити справність зброї і бути готовими до будь-яких несподіванок. Адже замість темнооких красунь зовсім недалеко, за дніпровською хвилею, на них чекали кров і смерть. Тому і спати вони лягали по черзі, а в степових чагарниках затаїлися їхні друзі-вартові; тому поряд було готове велике нерозпалене багаття, як сигнал для інших товаришів, за кількадесят кілометрів на північ, які, у свою чергу, мали передати сигнал про небезпеку мирним жителям мирних сіл України.

Того ж осіннього вечора такі ж самі групи озброєних чоловіків займались такими ж самими звичними справами в горах Хорватії, в долині Дунаю в Угорщині, в чагарнику біля Дону і на березі загубленого в Середземному морі острова Мальта. Вони відрізнялись один від одного одягом, розмовляли різними мовами, майже нічого не знали один про одного; проте були частиною однієї великої спільноти з важкою долею, але великою місією, хоча про неї вони теж задумувались нечасто. Це були люди Великого Кордону. Позаду була християнська Європа, а попереду — чужий мусульманський світ. Зовні досить різні, ці люди були практично однаковими у своїй поведінці, звичках і бажаннях. Наприклад, в горах Хорватії попереджувального вогню не було видно здалеку, тому замість світлового сигналу-багаття використовувались звукові сигнали — дзвони. Ці люди були однаковими на лінії кордону, але за їхніми спинами, в тилу, який вони прикривали, творилися зовсім не однакові справи.

Того ж тихого вечора в одному з австрійських замків імператорів Священної Римської імперії Габсбургів суворі чиновники займалися рутинною справою — рахували срібні монети, складали їх у мішки й підписували акти передачі-прийому грошей. У них було відповідальне завдання:

підготувати назавтра чималеньку суму для відправки на південь. А в імперському арсеналі з тією ж метою мускулісти вантажники дбайливо складали на вози мушкети й порох. Хлопцям на горі в Хорватії потрібне було і те, й інше, щоб Відень міг спати спокійно, щоб у ньому будувалися нові палаци на радість майбутнім туристам.

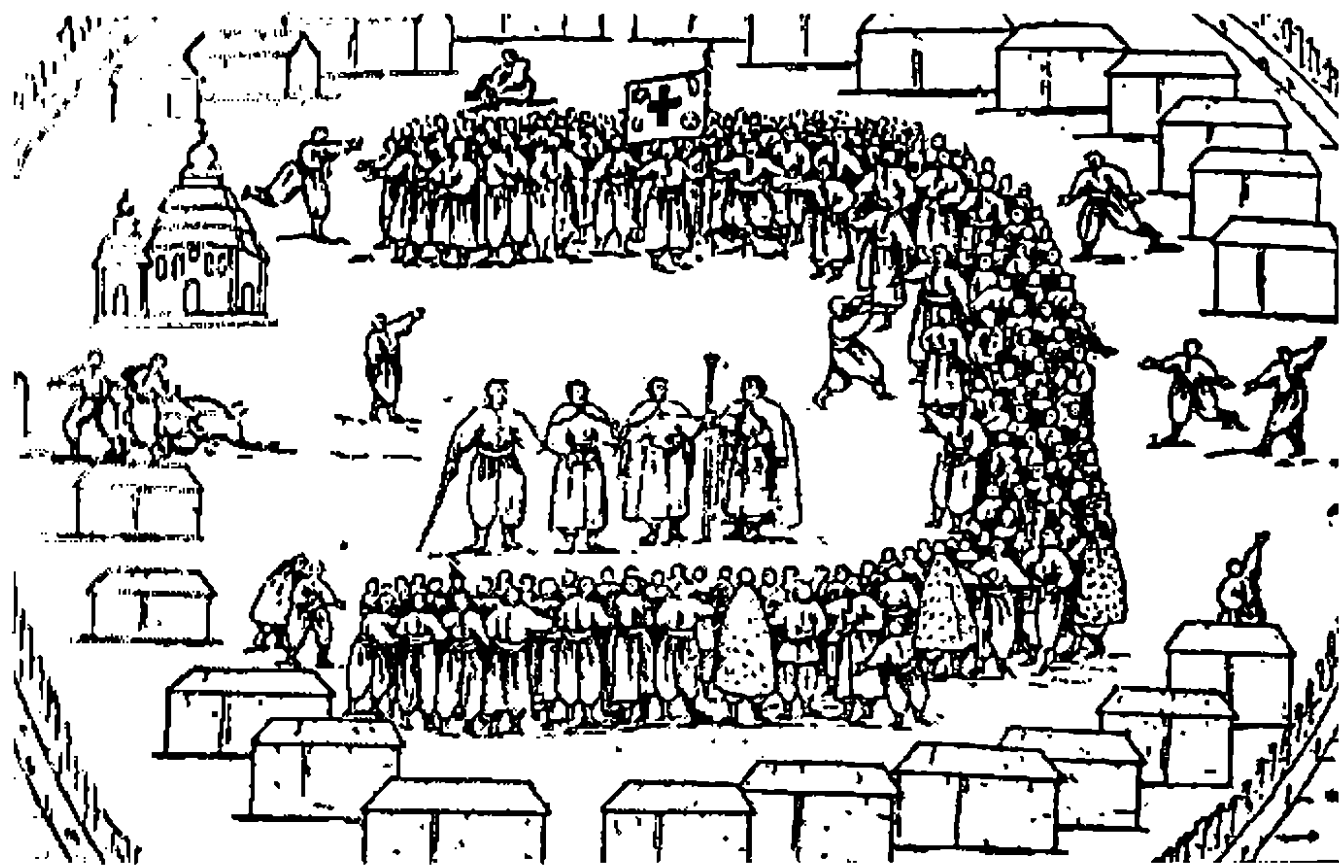
Перша половина XVI ст. була трагічною для історії Балкан. Услід за Візантією, Болгарією та Сербією під владу Османської імперії

Засідання Люблінського сейму 1569 р.

потрапили більша частина Угорщини і Хорватії. Здавалося, що не знайдеться сили, яка зупинить просування турків на північ. Але потихеньку, крок за кроком, тут почала створюватись система оборони, яка включала в себе систему замків, державні війська, особисті підрозділи магнатів, ополчення шляхти й населення. Та особливо ефективною виявилася діяльність добровільних військових поселенців: граничарів у Хорватії та гайдуків і секеїв в Угорщині. Нехтуючи небезпекою, вони селились безпосередньо на прикордонні, займали спустошені землі, будували хутори і села, об'єднувались у військові громади з власним самоуправлінням у повсякденних справах, приділяючи особливу увагу потребам оборони. Ці люди ризикували всім: власним життям, життям своїх рідних, усім своїм майном, але вони і знали, як себе захищати. Жорстка самодисципліна, постійна готовність до боротьби, повна мобілізація всіх наявних сил у випадку небезпеки, прекрасні військові навички дозволяли вижити в екстремальних умовах.

Породжені цими умовами, вони були ідеально пристосовані до них, тому менше гинули у прикордонних сутичках, а навпаки, їхня чисельність з кожним десятиріччям постійно зростала. Австрійські імператори

Ілюстрація ратуша на Запорізькій Січі

ри, які після краху Угорщини виявилися основними противниками Османів на Балканах, швидко зрозуміли, наскільки корисними для справи оборони можуть бути ці поселенці. Австрія стала всіляко підтримувати граничар Хорватії, так само, як правителі угорських земель — гайдуків і секеїв. Цим спільнотам постачалось все необхідне, а від них взамін майже нічого не вимагалось, адже вони і так добре знали свою справу. За їхньою спиною і під їхнім прикриттям держава потихеньку набиралася сил для майбутніх перемог.

Того ж тихого осіннього вечора, десь років чотириста тому, за тисячі кілометрів на схід від Австрії, в непримітній балці у степу у верхів'ях Дону, під доброю охороною бородатих стрільців уже стояв великий обоз — з продовольством, зброєю та всіляким спорядженням. Уже багато тижнів було витрачено на дорогу з Москви. Через ліси і розкислі від дощів степові чорноземи секретний вантаж мав бути доставлений за призначенням. Залишилося лише два денні переходи — і щедрі дари від государя отримають своєвільні й непокірні, але такі потрібні в степових справах донські козаки.

Сторіччями Московія протистояла татарам. На кінець XVI ст. уже існувала давня традиція способів боротьби з ними. Для прикриття державного кордону будувались і підтримувались так звані засічні лінії, довжиною в добру тисячу кілометрів. Щороку до прикордонних міст відправляли десятки тисяч стрільців, а степи від Путивля і Тули аж до Азовського моря були заповнені спеціальною розвідкою — станичниками. З середини XVI ст. московська влада помітила нову силу, яка могла допомогти їй у справі захисту країни. Це були донські козаки, спочатку люди з різних народів, які не визнавали ніякої влади, але визнавали себе християнами, і маючи добрий досвід, знали, як жити і воювати на степовому прикордонні.

А у далекій Варшаві десь років чотириста тому звучала музика і ріками лилося вино. Йшов черговий сейм Речі Посполитої, і ввечері втомлені від політики послы-депутати відпочивали, та й заодно обговорювали денні справи. Якраз сьогодні занудні послы від українських воєводств знову повторювали вже давно набридле всім прохання про виділення коштів на захист південного кордону від татарських нападів. Цим питанням вони «дістають» всіх на кожному сеймі. І тому часто не вистачає часу на більш важливі для польського шляхтича справи — поговорити про придворні інтриги, сімейні справи, ціни на зерно і худобу на німецьких ринках, митні збори та ін. Новини про спалені міста і села, тисячі вбитих і забра-

них в полон здаються польській шляхті далекими, нереальними і в будь-якому випадку такими, що не мають до них ніякого відношення. Татарські чамбули жодного разу не досягали їхніх маєтків, маєтків їхніх близьких і далеких родичів. Тому прохання з Галичини й Поділля, Волині й Київщини про військову допомогу вони залишають поза увагою.

З початку XVI ст. польська влада почала створювати систему захисту південного кордону від турків і татар. Ця справа йшла з перемінним успіхом, але в основному на папері. Люблінська унія 1569 року — коли була утворена Річ Посполита, — всі українські землі перейшли під владу Польської Корони, а південний кордон із Туреччиною та Кримським Ханством розтягнувся на схід ще на півтисячі кілометрів, від Карпат і ген за Дніпро. Нічого не змінила у ставленні польської влади до проблеми оборони. Аж до початку XVII ст. основним офіційним місцем збору війська для захисту у випадку татарської загрози був район Буська-Одеська. Важко знайти красномовніший факт — завданням військ було прикриття етнічно польських, але аж ніяк не українських земель. За планами мобілізації, навіть Львів — одне з найбільших міст Польської Корони — залишався без прикриття.

На півдні, на державному кордоні, Польща тримала лише близько двох тисяч чоловік, та й то не кожного року, бо і на них не вистачало фінансування. Польські й українські козаки в так званого кварцяного війська були хоробрими й мужніми воїнами, нерідко демонстрували чудеса героїзму в прикордонних сутичках, але не справжні професіонали, які служать за гроші, знали ціну власного життя й не любили ризикувати головою даремно. Їхні ротмістри й четарі були мудрими командирами, і теж даремно не посилали своїх людей на нірну смерть, а тому у випадку серйозної небезпеки обачливо підтримувались зі своїми нечисленними ротами в спокійних місцях під прикриттям фортець західного Поділля, справедливо вимагаючи від уряду підтримки, яка майже ніколи не надходила.

А на широких степових просторах від Кам'янця аж до Черкас і Задніпров'я, на численних татарських шляхах, не було жодного польського жовніра, тобто солдата, якого утримувала за свій рахунок державна влада. Тому колишені напризволяще мешканці українського прикордоння — а в точці зору реальної загрози з півдня, це були мешканці доброї половини території України — могли розраховувати лише на власні сили. Власними зусиллями магнати і шляхта, міщани і селяни будували замки та укріплення, і самі мусили боронитися від ворога у випадку небезпеки.

Ян Матейко . «Промова Скарги». Полотно, олія, 1864 рік.

Початок 17 століття. 1608 рік. Один із найгостріших політичних конфліктів у Речі Посполитій – заколот Ніколая Жебжидовського, який об'єднав противників зміцнення королівської влади та фанатичних католиків

Процесія з реліквіями Святого Хреста в Любліні під час війни з Хмельницьким 1648 року. Репродукція Пьотра Мачука

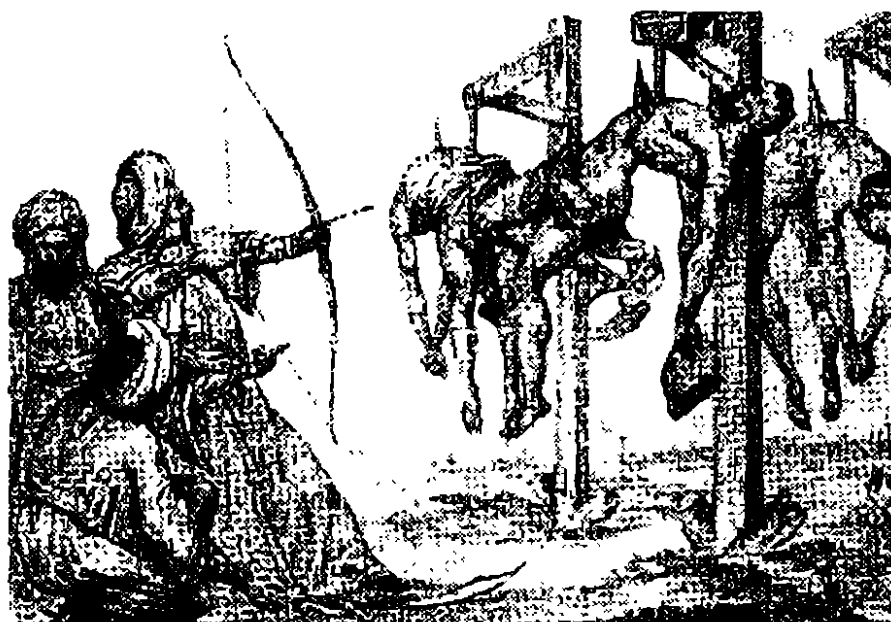
І так само, як на Балканах, у найнебезпечнішій прикордонній зоні знайшлися люди, які з власних мотивів вважали своєю основною справою боротьбу проти «неприятеля святого Хреста». Це були добровільні рекрути з усіх прошарків традиційного суспільства: люди блакитної крові і просто професійні воїни, хлопці від плуга і кузні та й просто любителі пригод. Це не були небесні ангели, але люди із плоті і крові. І вони теж не хотіли помирати, а шукали кращого життя. Але їм судилася така доля, і вони — хотіли того, чи ні — вже не могли її змінити.

Вони з діда-прадіда обороняли рубежі свого народу, ходили в степ за рибою та медом, а потім стали заселяти вільні землі й займатись там господарством. Вони відбивались від татарських чамбулів, а потім і самі потрошили татарські кочовища і турецькі міста. Вони створили власне прикордонне суспільство з власною військовою організацією і стали на всьому кордоні Речі Посполитої найбільш реальною силою, яка протистояла грабіжницьким татарським нападам. І ці люди стали називатись українськими козаками. І знали про них у столицях всіх навколишніх держав. І знали про них у Вільно, а потім і у Варшаві.

Але польській владі, яка не думала про захист власних кордонів, не хотілося думати і про українських козаків. А тому хлопці на Хортиці не знали, що таке обози з Варшави. Не чекали вони ні зброї, ні пороху, ні продовольства, ні хоча б доброго слова від влади за свою добровільну небезпечну службу. Навпаки, їм було б краще, щоб не було Варшави, бо звідти приходили здебільшого тільки погані для них новини

про те, що, виявляється, саме вони винні у конфліктах з турками і татарами, що саме через них польські послы не мають часу обговорювати ціни на хліб і худобу.

Традиційно вважається, що першим великим каменем спотикання в польсько-українських відносинах була козацька пробле-

Князь Дмитро Вишневецький, гетьман козацький, закатований турками

ма. Але чомусь майже ніколи докладно і всебічно не обговорювалось питання, чому вона з'явилась, наскільки об'єктивною була її поява, і хто винен (якщо можна братись судити минуле), що вона з'явилася. А відповідь на ці питання досить проста і однозначна. Козацька проблема в Речі Посполитій виникла не сама по собі. Козацтво було законодавчим породженням Великого Кордону християнської та мусульманської цивілізацій, природньою відповіддю українського суспільства на вимогу історичних обставин. Далекі й близькі хронологічно й географічно історичні аналоги свідчать про об'єктивність появи козацької спільноти на українському Придніпров'ї. Козацтво було недержавними збройними силами українського народу. Народу, який залишився без військового захисту з боку держави, до складу якої він входив, в умовах, коли цей захист був життєво необхідний.

Щоб все було нормально в українсько-польських відносинах часів першої Речі Посполитої, і наші народи не знали жахів Хмельниччини, Руїни і Потопу, треба знайти десь машину часу і відправити в XVI століття студента-політолога. Він би просто прочитав польським королям, вельможам і послам сеймів розділ з сучасного підручника про функції держави. Як викладач, я не люблю підручників, і тому моє цитування довільне. Але істина проста: перший найважливіший обов'язок держави полягає в захисті її громадян від зовнішніх ворогів. Польська Корона і Річ Посполита не виконали цей елементарний, хоча й непростий обов'язок щодо мешканців України.

Польща десятиріччями не звертала уваги на прикордонні проблеми, а коли козацтво нагадувало про це, то саме воно в очах польських політиків виявлялося винним у порушенні спокою. І влада заходилася знищувати козацтво з енергією, яка заслуговувала на краще застосування. Польща жодного разу не виставляла проти татар і турків такі чисельні війська, як вона робила це проти козаків. Знаходились і гроші, і людські резерви. А знаходилося це все тому, що саме в козацтві, а не в татарах, влада і шляхта вбачали загрозу власним інтересам. Безглуздя ситуації полягало в тому, що Польща намагалась знищити єдину реальну силу, яка могла протистояти противнику з півдня, водночас нічого не пропонуючи взамін.

Виходив досить довгий, але дуже простий логічний ланцюжок: українські землі потребували захисту від татарських нападів, а Польська Корона належним чином не займалася цією проблемою — це вело до зростання козацтва, яке таким чином виконувало одну з функцій дер-

жавної влади — зростання козацтва вело до зменшення впливу польської влади на українських землях.

Зменшення впливу держави на українське суспільство було подвійним. По-перше, у повній відповідності до ще однієї з аксіом політології, складалася ситуація, за якою влада, котра не вмiла захищати власних громадян від зовнішніх чи внутрішніх загроз, втрачала авторитет і довіру, а потім і підтримку цих громадян. (Сумно, але і зараз в Україні маємо схожу ситуацію, проте це інша розмова.) Тому фактичне усунення польської влади від вирішення найважливішої для українців проблеми породило й їхнє відповідне ставлення до Речі Посполитої. Така держава просто не була потрібна українцям. По-друге, зростаючи як реальна сила, козацтво створювало власне поле тяжіння й мимоволі перебирало на себе все більше функцій держави. І не тільки у військовій справі. Про швидкий розвиток цього процесу свідчать безліч прикладів з історії козацтва перед Хмельниччиною. Козацьке судочинство, знаменитий козацький «присуд» є лише одним із таких яскравих прикладів.

Візьмемо інший. Справа постачання прикордонного воїнства необхідними припасами, що на Балканах і в Московії брала на себе держава, в Україні цілком лягала на плечі самого козацтва. Виходячи з цієї потреби, козацтво почало створювати власні тилові структури, а Польща втратила один із найважливіших важелів впливу на козаків. І саме проблема постачання війська всім необхідним в значній мірі породила соціальний конфлікт козацтва зі шляхтою, оскільки шляхетські маєтки були найзручнішим місцем, де можна було швидко роздобути все необхідне або шляхом прямих реквізицій, або накладанням військового податку. Готуючи все необхідне для війська, козацтво здобувало досвід в цивільному управлінні, зборі податків, економічній діяльності та ін. Воно і в цьому перебирало на себе функції державної влади.

В пристепових регіонах і в соціальній політиці польська влада прямо йшла проти реалій і потреб Великого Кордону. Адже спроби запровадити на прикордонні соціальні порядки, характерні для внутрішніх регіонів України й Польщі (насамперед кріпацтво або хоча б важкі особисті повинності і обмеження особистої свободи), були навіть теоретично приречені на невдачу. Прикордоння вимагало вільних людей, здатних із зброєю в руках захищати себе і всіх, хто знаходився за їх спиною. Тому всі, кого намагалися загнати в якесь навіть невелике ярмо, бунтували і називали себе козаками.

Таким чином, козацтво постійно посилювало свій вплив і авторитет на тому, на чому Польща його втрачала. Змінити ситуацію й повернути розвиток подій в інший бік можна було б тільки у тому випадку, якби влада реально зайнялась обороною українських земель.

Студенту, який мав би відправитись з важливою місією в минуле, варто було б також проштудіювати теорію Великого Кордону, щоб потім просвітити польську еліту. Історія відносин на кордонах різних цивілізацій в різні епохи дає красномовні свідчення того, як повинна вести себе держава в подібних умовах. Китайська імперія мобілізувала всі ресурси країни й збудувала Велику Китайську стіну для захисту від степових кочовиків. Римська імперія осаджувала військових колоністів на всіх небезпечних кордонах країни. І не прикордонне воїнство Риму було винне у тому, що ця імперія згнила зсередини, бо так написано на долях всіх імперій.

Американські поселенці освоювали дикий Захід під прикриттям військових фортів, і уряд США ніколи не відмовлявся від виконання оборонних функцій, хоча самі поселенці, які були вихідцями з різних країн і народів, мали дуже мало пошани до державних органів влади. Повага американців до свого прапора, яка приємно дивує кожного українця, виникла ще й тому, що цей прапор позначав рубіж, на якому можна було отримати реальний захист від потривожених і покривджених індіанців. Сполучені Штати мали не тільки урядове військо, але й узаконені недержавні збройні сили, військове ополчення-міліцію, яке складалося з боєздатних чоловіків-добровольців. Умови Великого Кордону всіх часів і народів вимагали саме такого сполучення власної ініціативи прикордонних поселенців з підтримкою державної влади.

Звичайно, мандрівка в минуле студента-полі-

Печатка Війська Запорозького

толога або мудрого сучасного професора, навіть польського, який би намагався переконати своїх земляків у хибності їхньої політики, нічого б не змінили. Зрештою, були і в тодішній Польщі мудрі голови, які розуміли, що відбувається, і до чого це може призвести. Наведу лише кілька прикладів. Наприкінці XVI ст., на самому початку конфронтації козацтва й польської влади, київський католицький біскуп Йосиф Верещинський пропонував створити окреме автономне козацьке князівство, населення якого займалося б справами оборони кордонів Речі Посполитої. Він же виступив своєрідним громадським адвокатом козацтва, оскільки був переконаний у необхідності його існування.

Через два десятиріччя, коли проблема оборони півдня і козацька проблема разом стали різко загострюватись, шляхтич Криштоф Пальчовський, який лише один раз бачив козаків, та й то у Кракові, видав окрему публіцистичну працю з красномовною назвою «Дискурс про козаків, треба їх знищувати чи ні». Пальчовський не боявся татарських нападів на свій маєток, але вболівав за долю країни. Він теж не читав підручників політології, але любив порівняння та узагальнення, а особливо історію Стародавнього світу. І в античній історії, яка є найкращим підручником для всіх часів і народів, він знайшов пояснення, чому козаки необхідні Польщі. І аргумент був ще простіший і банальніший, ніж формулювання підручника: не можна знищувати тих, хто тебе захищає.

Пальчовського, як і всіх інших мудрих сучасників, в Польщі не почули, бо чути і не хотіли. За деревами окремих подій, які здавались козацькими свавільствами, польські політики не бачили лісу головної проблеми — проблеми організації повноцінної оборони власних кордонів. Але об'єктивна реальність тому так і називається, що скільки на неї не закривай очей, вона все одно дасть про себе знати. В результаті, в другій половині XVII ст. внуки скупих власників великопольських маєтків змушені були вирішувати проблеми своїх дідів, провести все життя з шаблею в руках, віддавати останні гроші на військові потреби, покривати себе славою Відня, але і безслав'ям втеч із Варшави і Кракова.

А потім польські історики і письменники написали безліч книжок про те, як Польща боронила європейську цивілізацію від варварів-татар і варварів-козаків. Знаменита трилогія Сенкевича починається саме з такого сюжету. Гуркіт битв другої половини XVII ст. заглушив розмови на сеймах XVI ст. Та й погодьтеся, що романтичну повість, покликану зве-

личити історичне минуле Польщі і надихнути поляків на боротьбу за незалежність, було неможливо розпочинати зі сцени в прокуреній варшавській корчмі з балачками про ціни на хліб і худобу. І так само легко й красиво було знайдено винних у всіх бідах Польщі. І цими винними, звичайно, виявились українські козаки. І знову тактовно обходилося незручне питання, звідки ж вони взялися.

Отримавши владу над українськими землями, Польща одночасно взяла на себе непосильну ношу оборони південного кордону. Вона довго надривалась цією ношею, принесла безліч бід Україні, не виконавши поставлених життям завдань і завадивши їй стати на ноги самій, але зрештою все одно була змушена віддати все, в тому числі власну незалежність, сусідам. І це було не випадковим, а закономірним і символічним, що українські землі на мусульманському кордоні Польщі, як і саму Польщу, поділили між собою саме Австрійська і Російська імперії, які довели свою здатність дати лад в справі оборони. Витримати довготривале протистояння з Османською імперією могли тільки держави, які розглядали цю боротьбу як найважливіше завдання і підпорядковували їй всі ресурси країни. Австрійські й московські правителі тримали на мусульманському кордоні десятки тисяч солдатів проти двох тисяч, які мала Польща протягом ста років. Вони ж мудро мирились із особливим становищем прикордонних військових спільнот, закриваючи очі на їх відмінності від інших суспільних прошарків, бо розуміли головне — що ті виконують вкрай потрібну для суспільства справу.

Обози з припасами, які регулярно йшли на південні кордони Австрії та Московії, були частиною великої політики. Тому Австрія і Московія-Росія стали великими державами. Перша Річ Посполита із середини XVI до середини XVII ст. була однією з найбільших країн Європи, але вона не направляла обози з припасами до українських козаків і тому не витримала випробовування Великим Кордоном. Вона завалилась під тягарем непосильних проблем, але українцям від цього легше не стало, бо «Польща впала і нас завалила».

Сергій ЛЕП'ЯВКО

Ілюстрації з книги Jerzy Besala «Rzeczpospolita szlachecka czas wielkich wojen», а також надані автором

«БАТЬКО» РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА

Стефан Баторій і Запорозька Січ

Відлік часу «золотої доби» союзної польсько-литовської держави — Речі Посполитої — розпочинається з десятилітнього правління (1576—1586) польського короля Стефана Баторія. Син князя Трансильванії (Семигороддя) Стефана IV, угорець за походженням, в історичному пантеоні наших сусідів посідає місце нарівні з королем Яном III Собеським —

уславленим переможцем турків під Віднем 1683 року.

Українські землі (крім Галичини і західних околиць Волині й Поділля) до підписання Люблінської унії 1569 року між Польською Коронаю і Великим князівством Литовським входили до складу останнього. Навіть династичну кризу, що невідворотно наближалася, польська шляхта використала в Любліні на всі 100 відсотків: Сигізмунд III Август, останній польський король з литовського роду Ягеллонів (від Ягайла), не мав спадкоємців; тож його дочка Анна Ягеллонка залишалася останньою ланкою, що з'єднувала поляків і литовців. Після смерті Сигізмунда III Августа в червні 1572 р. настав період

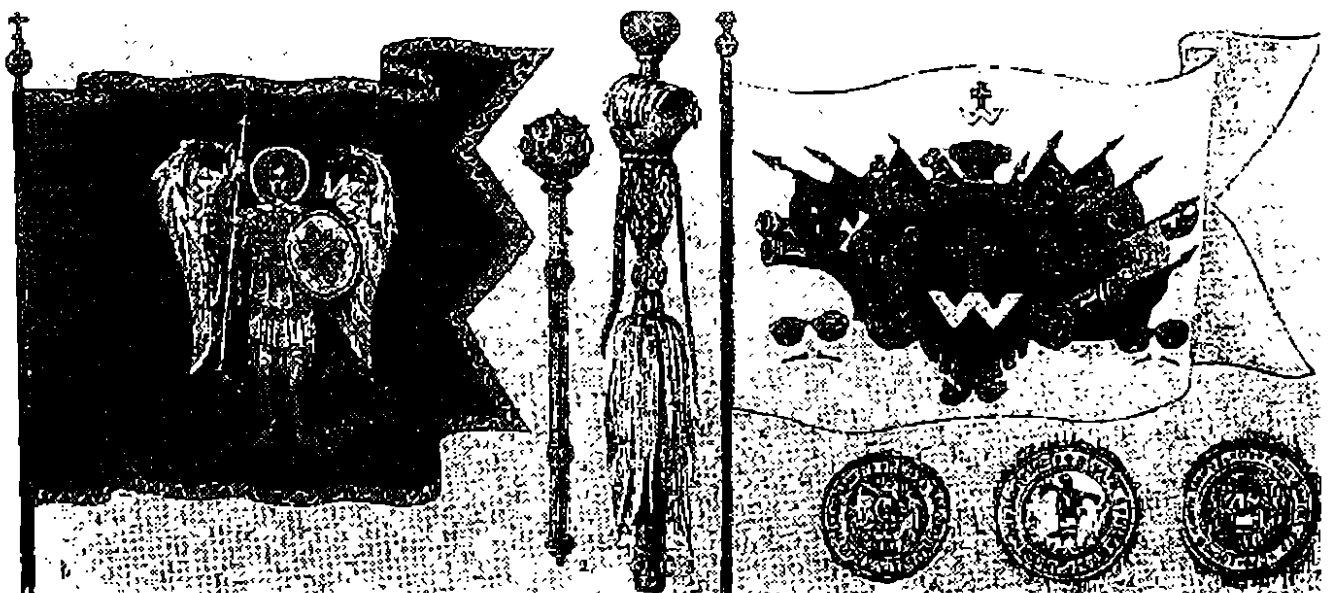

Стефан Баторій. Художник В. Стефановський. 1576 р.

«безкоролів'я». І хоча на початку 1574 р. королем обрали французького принца Генріха Валуа, вибір цілком був невдалим. До того ж він буквально «накивав п'ятами» з Кракова після смерті брата Карла IX, короля Франції — інкогніто повернувся до Парижа.

Не минуло й року, як на елекційному (виборчому) сеймі розглядалися кандидати на престол. Серед інших були германський імператор Максиміліан, його брат Фердинанд та син ерцгерцог Ернест, шведський король Іоанн, герцог Феррари Альфонс, цар Московії Іван Грозний і протеже султана Порти Стефан Баторій... Голоси магнатів і шляхти розділилися, й 14 січня 1575 року одночасно монархами було визнано Максиміліана та Анну Ялеллонку за умови її шлюбу зі Стефаном Баторієм. Остаточна криза завершилася у квітні 1576 року, коли трансильванський князь, незважаючи на спротив імператора, з великим почтом прибув до Кракова й одружився з 50-річною Анною.

42-річний Стефан Баторій з перших хвилин почувався на престолі, як «на казані»: розбещена «розгулом демократії» шляхта бажала бачити в ньому лише слухняну іграшку, а великі магнати-багатії, зі свого боку, поступатися владою не хотіли. Король спирався на середній прошарок шляхти — по-європейськи освічених адміністраторів. Серед них відзначимо Яна Замойського — канцлера, а пізніше й коронного гетьмана. І трансильванцю таки вдалося приборкати невдоволену шляхту («Я хочу бути королем не на папері й не слухатиму вказівок, як мені вчиняти»):

Клейноди України часів Визвольної війни. Коронги з архангелом Михаїлом та «абданком» — гербом Богдана Хмельницького; булава, бунчук, печатки гетьмана. Саме Стефан Баторій став першим польським королем, який вручив реєстровим козакам клейноди

він велів стратити Григорія Осьцика за таємні переговори з Іваном Грозним, а також всесильного магната Самуїла Зборовського. Сейм мусив визнати чинним ще один королівський указ — про довічне вигнання з Речі Посполитої Анджея і Кшиштофа Зборовських.

Владнавши внутрішньополітичні справи, король почав готуватися до війни з Московією, яка захопила Лівонію (Інфлянт), завдавши поразки Лівонському ордену й Литві. Запорозькі козаки, які виконували роль щита на південно-східних кордонах Речі Посполитої, у планах Стефана Баторія посідали далеко не останнє місце. Як і його попередники, король вважав за потрібне мати козаків на військовій службі. Ще Сигізмунд II Август прийняв присягу 300 запорожців. Але саме С.Баторій фактично заснував реєстрове козацтво, видавши у вересні 1578 р. указ під назвою «Ухвала з низовцями». Кількість реєстровців король збільшив до 500 чоловік, а 1583 р. — до 600. За згодою з королем козаки звільнялися від сплати податків; вони також отримували повну незалежність від місцевої адміністрації. Створювався старшинський корпус, а також штаб із писарем, який у разі необхідності заміщував «реєстрового старшого» (зго-

Війська Стефана Баторія під час облоги Полоцька 1579 р.

дом — гетьмана). До того ж, козаки отримали привілей на володіння містечком Трахтемирів — центром староства Київського воєводства, — що розкинулося на Дніпрі вище Канева. У Трахтемирові знаходився Зарубинський монастир, при якому козаки відкрили шпиталь. Запорожці мали також свій арсенал; дуже важливим був і привілей, що освячував законність нового устрою «низовців» — король передав клейноди (хоругву, бунчук, булаву й печатку). Цікаво, що ті монархи, які бажали мати запорожців за союзників, часто висилали їм клейноди. Так, «імператор Рудольф II, який хотів залучити козаків до війни з Туреччиною, вирішив подарувати їм цісарську корогву та 8000 дукатів» (С.Ф.Плецький).

За часів правління Стефана Баторія реєстрові козаки, а також численні волонтери із Запоріжжя брали найактивнішу участь у фіналі Лівонської війни, зокрема в боях на Сіверщині. Польсько-литовські війська взяли в облогу й захопили штурмом Полоцьк, Великі Луки; декілька місяців продовжувалася облога Пскова і 1582 р. був підписаний Запольський мир, за яким Полоцьк і Лівонія залишилися в складі Речі Посполитої. Король мав із запорожцями чимало клопоту, які не входили до реєстру. Їхня кількість інколи сягала кількох десятків тисяч. Так, Іван Підкова, зухвалий отаман запорожців, претендент на молдавський престол в 1577 році, явно не вписувався в зовнішньополітичні схеми Стефана Баторія й тому наклав головою. Весною 1578 року його стратили у Львові (на цьому місті стоїть пам'ятник ватажку «низовиків»). Король, який вів важку війну з Московією на північних рубежах Речі Посполитої, не хотів підставляти під удар Поділля, Галичину та Волинь, а тим більше рідну Трансильванію, яка була залежним від Турецької імперії князівством.

1586 року, по смерті Стефана Баторія, який зумів перемогти Московію, реєстровці продовжували служити новим польським королям, очікуючи від них нових привілеїв, але й віддаючи життя в сумлінному служінні монархові. Вони під час придушення селянсько-козацьких повстань кінця XVI — початку XVII ст. часто брали участь у каральних акціях польського уряду, але й нерідко переходили на бік повстанців (у першу чергу через утиски на національно-релігійному ґрунті та невиконання королівською владою своїх обов'язків).

Доктор історичних наук Сергій Леп'явко в книзі «Козацькі війни XVI ст. в Україні» наводить цікавий лист низового товариства до канцлера й коронного гетьмана Яна Замойського, в якому вони «декларували: «...як служили славному і святої пам'яті небіжчику і королю Стефа-

нові правдиво і послуги наші були значними, так і зараз ми бажаємо служити вірно Королю Й.М. (Його Милості. — С.М.). Як бачимо, уже тоді часи суворого, але уважного до козацтва Баторія сприймалися козацтвом як ціла епоха...»

Стефан Баторій першим окреслив права та обов'язки реєстрового козацтва на службі Польській Короні. З лав реєстрового війська вийшли такі видатні державці, гетьмани-полководці, як Богдан Хмельницький, Петро Конашевич-Сагайдачний та Петро Дорошенко. Чітка організація реєстровців — складання спеціальних списків — допомагала уряду в Кракові, а потім у Варшаві постійно мати напоготові без великих видатків боєздатне військо. Козаки брали участь у численних війнах Речі Посполитої з Московією, Швецією, Туреччиною та Кримським ханством.

Чисельність реєстрових козаків «за Польщі» протягом кінця XVI—XVII ст. коливалася, за офіційними документами, від 600 до 40000 (за Зборівським договором 1649 р.). Попри те, що козаки декілька разів рятували Річ Посполиту від розгрому, король і магнати постійно утискали «Вольності Запорозькі». Так, на Хотинську війну 1621 р. уряд закликав до 40000 козаків, але після блискучої перемоги українсько-польського війська над турецько-татарським сейм «віддячив»... складенням реєстру в 6000 козаків. В часи Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького реєстровці були головною ударною силою в битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Батогом.

«Вісімдесят років від Люблінської унії до загальної кризи 1648 р. Речі Посполитій велося краще, ніж її сусідам. Балтійська торгівля нечувано збагатила не одного аристократа... звитяжний трансільванець Стефан Баторій... відновив повагу до королівської влади і змусив ефективно працювати складну державну машинерію», — пише в фундаментальній праці «Європа. Історія» англійський історик Норман Дейвіс.

Сергій МАХУН

Ілюстрації з книги Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків», т. II. Львів, 1991 р., а також надані автором

ОБОРОНЕЦЬ ЄВРОПИ, або Доля золотого меча Сагайдачного

У 2001 році в Києві встановили пам'ятник одному з найбільших наших достойників — видатному козацькому гетьману початку XVII ст. Петру Конашевичу-Сагайдачному. Безперечно, ця непересічна історична постать заслуговує на таке вшанування, як ніхто інший з тогочасних українських діячів. Адже це він водив козаків у переможні морські

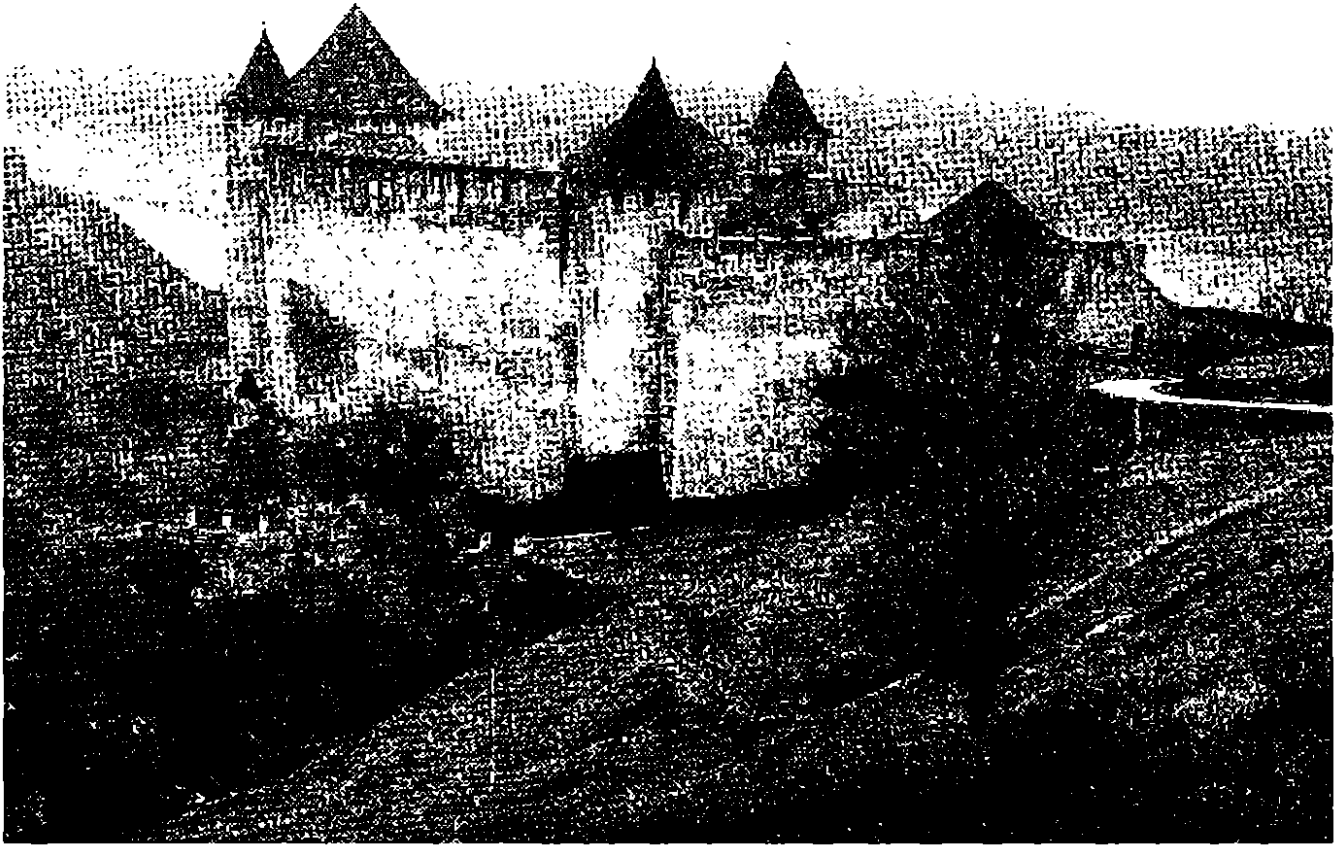
Гетьман Сагайдачний під Хотиним. Художник Степан Бойцун

походи до берегів Криму й Туреччини; під його керівництвом Військо Запорозьке в складі польської армії ледве не захопило Москву, саме його талант полководця вберіг Центральну Європу від вторгнення багатотисячної турецької армії у 1621 році, і, нарешті, його геній передбачив об'єднання козацтва і православної церкви задля майбутнього відродження української державності.

Чи відображено все це в скульптурній фігурі гетьмана, яка «височіє» на старовинній Контрактовій площі? Не тільки кияни, а й гості столиці вбачають у цьому пам'ятнику лише невдалу копію справжнього мистецького шедевру — величної скульптури Богдана Хмельницького, що поблизу Софійського собору. А все тому, що архітектор пам'ятника, мабуть, полінувався перечитати історичну та художню літературу, а хтось із відповідальних місцевих чиновників знехтував можливістю звернення за науковою консультацією до вчених-істориків, які не один десяток років досліджують біографію народного героя і змогли б дати цінні поради щодо доцільності тих чи інших елементів пам'ятної скульптури та її так званого ідеологічного навантаження.

Чому б, наприклад, гетьмана Сагайдачного не зобразити з піднятим у руці мечем (це було б достовірно й, головне, оригінально), який він отримав із рук королевича Владислава у 1621 р. в нагороду за успішні дії під Хотинською фортецею. Цей нагородний меч був інкрустований золотом та діамантами із зображенням алегоричних сцен суду над Соломоном та бою античних воїнів. На ньому напис латинською мовою: «Владислав (у дар) Ковашевичу кошовому під Хотином проти Османа». Таким чином, один із найповажніших на той час монарших дворів Центральної Європи нарешті визнав неабиякі заслуги українського козацтва в обороні України, Речі Посполитої та інших країн від турецької загрози.

Вручення Сагайдачному меча майбутнім королем Польщі, згідно з тогочасними звичаями, означало ні що інше, як визнання високого суспільно-правового становища козацького гетьмана та очолюваного ним Війська Запорозького. Віднині за останнім визнавалися права рицарського люду українських воєводств Речі Посполитої. Вручена зброя як найголовніший рицарський символ на довгі роки стала своєрідною охоронною грамотою для козацтва. Нагадаємо, що польськими урядовими колами, починаючи з кінця XVI ст., козацтво трактувалося не інакше, як «свавільне» збіговисько розбійників. А тепер золотий меч Сагайдачного відкрив дорогу для поновлення Київської православної

Сучасний вигляд Хотинської фортеці з південного заходу. Іван Франко писав: «Туреччина, здобувши перший рішучий погром під Хотиним 1621 року, почала хилитися з зеніту своєї величі і сили»

митрополії, посилення впливу Київського братства та зміцнення позицій Києво-Могилянської академії.

До такого визнання своїх військових заслуг П. Конашевич-Сагайдачний ішов довгі десятиліття. Однією з найяскравіших сторінок його військової біографії була допомога польсько-литовській армії в зупиненні просування армії турецького султана Османа II вглиб Європи. Наприкінці літа 1621 р. на заклик короля Речі Посполитої Сигізмунда III під Хотиним зібралося 40 тисяч козаків, а також під орудою коронного гетьмана Яна-Кароля Ходкевича — 35 тисяч поляків і 25 тисяч литовців, які протистояли 220-тисячній армії Османської імперії. До українського війська на чолі з Конашевичем-Сагайдачним входило тринадцять полків, а саме: гетьманський полк, що нараховував 3000 козаків; полк Івана Гардзеї — 2000; полк Івана Зипкаря — 2300; полк Богдана Конші — 1600; полк Тимоша Федоровича — 4000; полк Мусія Писаренка — 2500; полк Федора Білобородька — 3200; полк Данила Довгеня — 3000; полк Адама Підгорського — 3700; полк Сидора Семаковича — 3500;

Невідомий художник. Сагайдачний. Малюнок з «Вірша на жалосний погреб гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. Гравюра. 1622 р.

полк Василя Лучковича — 4100; полк Яцька Гордієнка — 2700; полк Семена Чечуги — 3200 козаків. На початку вересня надійшли додаткові козацькі сотні, які не були внесені до реєстру, але брали активну участь у військових діях.

Хотинська битва розпочалася 2 вересня наступом головних сил турецької армії по всьому фронту і концентрованим ударом на позиції козацьких полків Сагайдачного, у результаті чого українці втратили близько сорока чоловік вбитими й по-

раженими й змушені були за наказом свого гетьмана в ніч з 2 на 3 вересня зміцнювати пошкоджені гарматним вогнем земляні укріплення.

Талант українського гетьмана як полководця проявився вже 3 вересня при перегрупованні козацького війська під час бою з метою переходу від оборони до контратаки. Згідно з дослідженням історика Петра Саса, того дня, щоб уникнути втрат від щільного гарматного і рушничного вогню противника, П. Конашевич-Сагайдачний зосередив сили на правому й лівому флангах, при цьому оголивши позицію в центрі. Збільшення чисельності військ на флангах посилювало запланований удар на основних напрямках контратаки. Турки, опинившись у вогняному «кільці» між двома угрупованнями козацької армії й не витримуючи інтенсивного рушничного вогню запорозьких піхотинців, почали спішно відступати. У результаті таких дій українських козаків турецький султан Осман II втратив близько десяти тисяч відбірного війська. «Не буду ні їсти, ні пити, доки того Сагайдачного не приведе-те», — гніваючись, віддав наказ султан Османської імперії.

Цей наказ так і не було виконано турецькими воєначальниками — гетьман Петро Сагайдачний на чолі елітних підрозділів Війська Запорозького несподівано увірвався до ворожого табору. *«Після раптового вторгнення запорожців у табір Османа турками оволоділа паніка: люди всіх звань і станів були в неописаній тривозі, сам Осман, який ще недавно гадав, що немає нікого в світі, могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю хиткість свого становища...»*, — засвідчував очевидець тих подій.

Окрім уміло організованих наступальних операцій, П. Конашевич-Сагайдачний багато уваги приділяв оборонній тактиці й особливо военній інженерії. За досить короткий термін козаками були збудовані незвичні, як на той час, споруди

«бліндажного» типу, що витримували більше ніж п'ятигодинний гарматний обстріл. Це відбувалося 4 вересня. Ефективною була й система оборонного рушничного вогню, яку чи не вперше в таких масштабах застосував козацький гетьман. Вона полягала в підготовці масового залпового вогню з мушкетів по ворогу з максимально близької відстані. Так було 8 вересня, коли яничари атакували козацький табір. Турки подолали оборонний рів, але козаки одночасно підвелися по всій лінії оборони і впритул розстріляли атакуючих із мушкетів... У рові залишилося лежати близько трьох тисяч «бусурманів». Сагайдачний також використовував традиційну козацьку тактику нічних атак. Вони були здійснені ночами з 6 на 7, з 16 на 17, з 19 на 20, з 22 на 23 вересня. В останній вилазці брали участь три тисячі козаків, які знищили турецькі намети, вбили декілька сотень турків, захопили багато зброї та цінностей.

Битва під Хотином, яка стала заключним етапом польсько-турецької війни 1621 р., тривала до кінця вересня і набула затяжного позиційного характеру. 28 вересня султан Осман II наважився дати вирі-

Гетьман Петро Сагайдачний

шальний бій союзним військом. Одна з основних атак була спрямована на козацький табір. Однак туркам так і не вдалося прорвати оборону. Натомість Сагайдачний наказав перейти своїм полкам у контратаку, внаслідок чого противник почав відступати. Після цього турецький султан змушений був підписати мирний договір із польським королем і відмовитися від бажань захопити Україну та Польщу.

Після 250 років завойовницької політики турків-османів у цьому регіоні їм перекрили шлях до серця Європи! Це стало можливим завдяки самовідданій і жертовній боротьбі українського війська, воєнному мистецтву та полководницькому хисту гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Кипчацька хроніка так засвідчила величезну роль козацтва у Хотинській війні 1621 р.: *«...Ці козаки кожного благословенного дня зустрічалися з невірними і давали їм битву, перемагали їх і не давали, щоб поляки були знищені; якщо не було б козаків, Бог один знає, поляки залишилися б переможені протягом 3-4 днів...»*

Гетьман Сагайдачний зі своїм козацьким військом став справжнім оборонцем Європи і, як ми вже зазначали, був нагороджений іменним золотим мечем із діамантами. «А яка доля цієї почесної зброї?» — запитаєте ви. Чи зберігся він до нашого часу, а якщо зберігся, то де знаходиться і чи можна його побачити? Якщо ви колись побуваєте в Кракові, відвідайте музейний комплекс королівського замку на Вавелі. Саме тут у Державній колекції мистецтв — під інвентарним номером і назвою «Меч гоноровий П. К. Сагайдачного, гетьмана козацького» — й зберігається знаменита зброя українського полководця. Очевидно, після смерті гетьмана його меч потрапив до Скарбу Коронного у Варшаві, а вже звідти перейшов у власність династії Ваза.

Така непроста доля цього золотого рицарського меча, подарованого королевичем гетьману Сагайдачному, що символізував перемогу поляків, литовців та українців над спільним ворогом. Про його існування на батьківщині славетного гетьмана, в Україні, довгі століття не було відомо. Лише в наші часи вдалося віднайти інформацію про те, що меч Сагайдачного зберігається в Кракові.

Тарас ЧУХЛІБ

Ілюстрації з книг: М. Аркас «Історія України — Руси». Вінніпег, 1967 р.; «З української старовини». Київ, 1991 р.; Jerzy Besala «Rzeczpospolita szlachecka czas wielkich wojen»

ФУНДАТОРКА «ВОЛИНСЬКИХ АФІН»

«Чорна княгиня» Гальшка Острозька

*Така краса народжується протягом століть,
завойовує собі славу... і пам'ять
про неї зберігається у нащадків...*

С. Соловйов

Гальшка Острозька

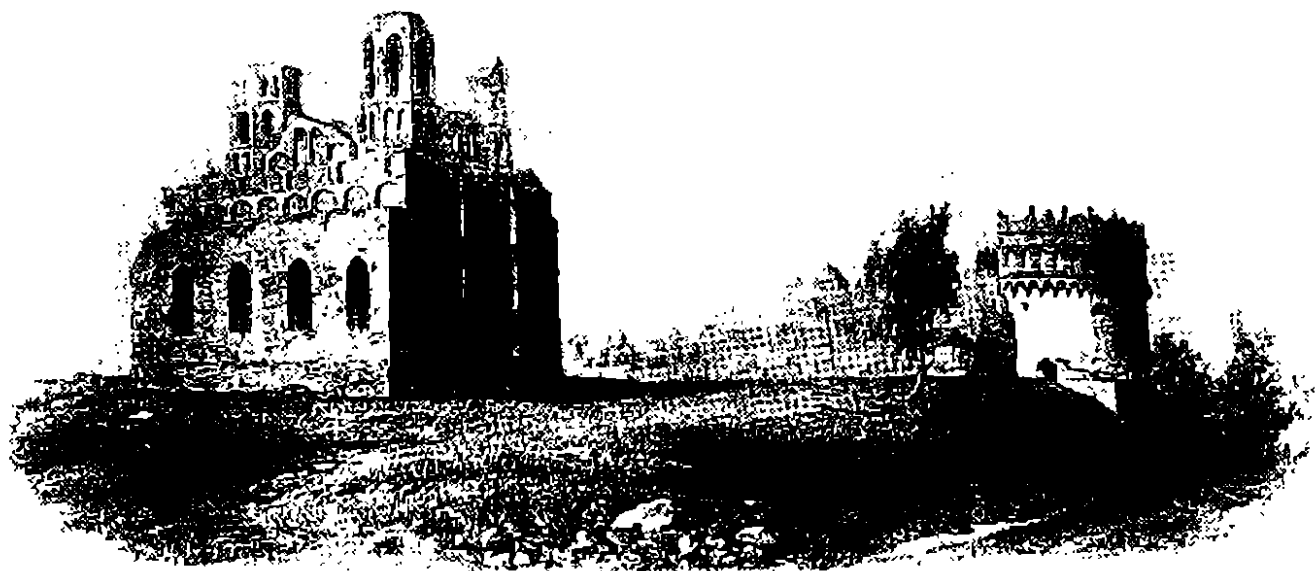
Ім'я княгині Гальшки (Єлизавети) Острозької завжди асоціюватиметься з такими поняттями, як краса, розум, багатство, благодійність і... трагічна доля. Ким же вона була — спадкоємиця багатств славного роду Острозьких та меценатка, а водночас вкрай нещаслива жінка, яку в легендах називали «чорною княгинею» і «чорною вдовою»?

Онука князя Костянтина Івановича Острозького (на рахунок якого десятки перемог над татарами і блиска — над московитами під Оршею 1514 року), донька князя Іллі Костянтиновича Острозького та Бети Костелецької народилася 1539 року на день Святої

Єлизавети. Згідно зі звичаєм, немовля назвали ім'ям святої; звідси скорочена форма — Гальшка.

Батько Гальшки — Їлля Острозький — із нетерпінням чекав народження дитини, але рівно за три місяці до цієї події помер за загадкових обставин. Беата, вихованка королівського двору в Кракові, овдовівши, отримує величезні маєтності, згідно з заповітом, написаним її чоловіком буквально за три дні до смерті. Князь Їлля подбав не лише про майновий стан дружини й визнання законності появи на світ дитини, на яку вона чекала. Важливе місце у заповіті займало визначення опікунів для Беати та майбутньої дитини; Їлля просить стати ними польського короля Сигізмунда-Августа та його дружину — італійку Бону Сфорца. Ще до одруження Беати з князем Їллею Острозьким вона перебувала під опікуномством монаршої сім'ї. Гальшка стала власницею багатьох міст, містечок, замків, маєтностей роду Острозьких — некоронованих володарів Волині. Це ж багатство, як вважається, і стало головною причиною трагічної долі княгині.

Представники багатьох магнатських сімей намагалися породичатися з могутньою родиною Острозьких. 12-річна Гальшка була дуже вдалою партією — шлюб із нею мав неабияке соціально-політичне значення. Хто ж не зацікавлений у тому, аби разом із красивою молодою дружиною отримати великий посаг і гучні титули? На це і розраховували Мартин Зборовський, Дмитро Вишневецький, Микола Маленький, Дмитро Сангушко...

Кругла вежа і руїни Острозького Богоявленського собору, в якому вінчалися Гальшка Острозька і Дмитро Сангушко
Гравюра XIX ст.

Але Сигізмунд-Август не бажав, щоб хто-небудь із польських і литовсько-руських магнатів одружив свого сина з Гальшкою. Саме тому він змушує княгиню Беату дати слово, що без його згоди дівчина не буде видана заміж. І було б усе добре, якби не амбітність Беати та дядька Гальшки — князя Василя-Костянтина Острозького. Останній мріяв видати племінницю за старосту черкаського та кавівського, князя Дмитра Івановича Сангушка.

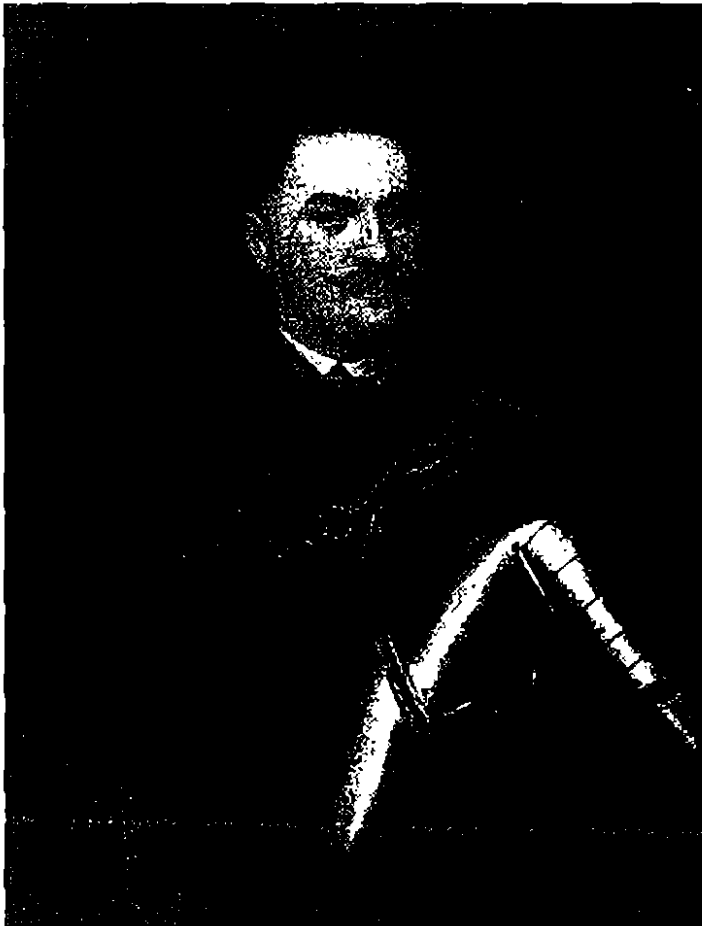
Король Польщі Сигізмунд-Август — злий геній в долі «чорної вдови»

Мати спочатку підтримувала «братового», князя Василя-Костянтина, але змінила свої плани, що не було дивним. Беата — нервова, імпульсивна, невірноважена (за свідченнями сучасників) жінка, продовжувала шукати вигідну партію для доньки. Але чи могла вона передбачити, що закоханий у Гальшку красень-князь Дмитро Сангушко залишить Черкаси і стрімголов кинеться до родинного замку Острозьких, аби силою гарантувати виконання умов уже підписаної шлюбної угоди? Чи сподівалася Беата, що її 13-річна донька буде обвінчана в Острозькій церкві відразу ж після того, як замок захоплять люди Василя-Костянтина Острозького та Дмитра Сангушка?

Напевно, ніяка хитрість чи материнська інтуїція не могли допомогти Беаті Костелецькій врятувати доньку від небажаного (як вона вважала) для неї шлюбу. І тоді Беата, вдало граючи роль скривдженої та обманутої матері, посилає королю скаргу на Сангушка, а згодом і сама їде шукати справедливості до Кракова.

Реакція короля зрозуміла: його воля невиконана. Мало того — його волю зігноровано. Суд було призначено і над Дмитром Сангушком, і над Василем-Костянтином Острозьким, і, незважаючи на те, що жоден із них не з'явився на розгляд справи, вирок був вкрай суворий: Дмитра прису-

дили до позбавлення честі, маєтностей та життя, а дядька Гальшки позбавили опікунських прав. Молодята, попереджені про вирок суду, тікають до Чехії, де мали б переховуватись у Рудицькому замку, що його хазяїном був тесть В.-К. Острозького, Ян Тарнавський. А чи легко втекти,

Дмитро Сангушко

коли відразу ж по їхніх слідах наздогін вирушило близько 200 шляхтичів та слуг?

Нагадаємо, що одним із претендентів на руку Гальшки був Мартин Зборовський. Зрозуміло, чому саме він разом із своїм батьком очолив переслідувачів, наздогнав та жорстоко побив у місті Липки Дмитра Сангушка, з яким було лише декілька слуг. Смерть старости черкаського та канівського у лютому 1554 року в чеському місті Яромірі та вдівство Гальшки (у 14 років!) — це лише другий акт драми, що не поступається шекспірівській.

Король не залишає поза увагою долю дівчини, а точніше — величезних багатств старшої гілки сім'ї Острозьких (Василь-Кос-

тянтин був на 16 років молодший за Іллю) і хоче знову її одружити. Для ролі нареченого обрано старого графа, вдівця Лукаша Гурку — воєводу берестейсько-куявського. Гальшка виходить заміж вдруге... Проте мати княгині не погоджується з вибором короля і веде переговори з князем Семеном Юрійовичем Слуцьким. Він 1559 року втікає у львівський домініканський монастир, прихопивши Гальшку. 20-річна жінка втретє обвінчана...

Беата не врахувала важливого чинника — другий чоловік Гальшки живий і здоровий, до того ж має широку підтримку з боку короля. Після облоги монастиря Гальшку силоміць відвезли до маєтку Шамотули (Познанське воєводство), де вона провела 14 років майже у повній ізоляції в середньовічному замку. Тут і народилася легенда про «чорну княгиню». За оповідями, у вікні замкової вежі часто з'являлася постать княгині,

одягненої в усе чорне. Гальшка вела аскетичний образ життя і не спілкувалася ні з ким, окрім служниць. Рідко до замку навідувався і власник — Лукаш Гурка, на той час познанський воєвода. І лише після його смерті в 1573 році 33-річна княгиня залишила замок у Шамотулах і переїхала в місто Дубно до родового маєтку батька.

У польських хроніках тих часів, а також у працях істориків XVIII—XIX ст. можна зустріти згадки про психічну хворобу Гальшки, яка нібито втратила розум і доживала свій вік у Дубно на утриманні дядька — Василя-Костянтина і двоюрідного брата Януша Острозького. Але ж і після 1573 року знаходимо документальні свідчення про те, що Гальшка брала безпосередню участь у господарських справах, виступала перед свідками в суді. Вона чітко і ясно усвідомлювала свої дії. Це підтверджує й написання княгинею в місті Турові заповіту (тестаменту), що датується 16 березня 1579 року. Згідно з заповітом, окрім поділу майна між родиною та слугами, Гальшка виділяла величезну суму («шість тисяч грошей лічби литовської») на заснування та матеріальну підтримку «шпиталю та академії Острозької». Справедливо ж названо її фундаторкою першого вищого навчального закладу на території Східної Європи.

Помирає Гальшка Острозька в кінці грудня 1582 року — їй тільки-но виповнилося 43 роки... Карколомні кульбіти життя волинянки породили чимало легенд. Доля «чорної княгині» зацікавила багатьох українських, польських, російських, чеських істориків, літераторів, хронологів — І.-Ю. Крашевського, О. Гваніні, А. Пшездецького, І. Шараневича, В. Антоновича, І. Стебельського, Ю. Волья, Ю. Ролле, М. Максимовича, С. Соловйова, І. Савчина...

Проте не лише краса (духовна — не меншою мірою) та непорушна частка таємничості долі Гальшки викликає зацікавленість сучасних митців та науковців. Багатьом нашим заможним сучасникам слід було б повчитися у меценатки доби пізнього середньовіччя, куди ж слід направляти свої «інвестиції». Завдяки Гальшці та її дядькові Василю-Костянтину постали «Волинські Афіни» — освітній та культурний центр в Острозі. Прикметно, що через 410 років після смерті княгині, вже в незалежній Україні, Острозька академія переживає ренесанс.

Лариса АНТОШУК

ЖИТТЯ ПРАВЕДНЕ Й ГРІШНЕ АННИ-АЛОЇЗИ ОСТРОЗЬКОЇ-ХОДКЕВИЧ

Батько нашої героїні, князь Олександр Костянтинович Острозький, був останнім православним представником славного роду, що дав Україні Костянтина Івановича та Василя-Костянтина Костянтиновича — некоронованих королів Волині, послідовних поборників православної віри, покровителів культури й науки. Вже на очах престарілого київського воєводи В.-К.К.Острозького два його сини — старший, краківський каштелян Януш, та молодший, володимирський староста і литовський крайчий Костянтин, — зреклися віри пращурів, піддавшись агітації отців-езуїтів. Лише середній син — волинський воєвода Олександр — залишався переконаним поборником православ'я.

На момент ранньої смерті князя Олександра в 1603 р. його доньці Анні-Алоїзі не виповнилося й трьох років. Невдовзі, на початку 1608 р., помер і її дідусь. Спадкоємниця славетного роду так і не відчула на собі духовного впливу останніх стовпів православної аристократії, бо з малолітства потрапила під вплив ордену езуїтів, оскільки її мати Анна Костчанка, будучи ревною католичкою, охоче допускала до свого дому отців-езуїтів.

Хто знає, як склалася б доля юної спадкоємниці багатств князів Острозьких, якби не звернення до її матері католицького архієпископа Климента VIII, в якому він, втішаючи вдову в її горі, доручав усі свої сили присвятити вихованню дітей. А найпіддатливішим «матеріалом» для виявлення виховательських здібностей матері виявилась, безперечно, найменша донька Анна-Алоїза. Дитинство її пройшло за читанням священних книг і житій святих, прослуховуванням духовних бесід, у постійних випробуваннях волі та сумління, сповідах. Мати регулярно переконувала юну княжну в суєтності й гріховності світського життя, викликала в неї відразу до заміжжя і явно готувала своє чадо до прийняття чернечого постригу. Анна-Алоїза з юних літ не виказувала жодних зацікавлень світськими розвагами. Складалося враження, що вона готується стати черницею.

Тим більшим виявилось здивування оточуючих, коли у 18-річному віці Анна-Алоїза несподівано, немаче прокинувшись від багатолітнього сну, почала виявляти цікавість до життя: перестала соромитися своєї досить яскравої зовнішності, з байдужістю почала ставитися до благочестивих занять, нудьгувала під час духовних бесід і зовсім перестала думати про життя в монастирі. Мати та її духовні наставники всерйоз зайнялися пошуком належної подружньої партії для спадкоємниці величезних родових багатств не стільки Косток, як Острозьких. Родовитість і заможність претендента на руку й серце юної красуні брались до уваги; однак чи не найбільше княгиню Анну цікавила його благочестивість і набожність.

Претендентом на руку Анни-Алоїзи став Ян Кароль Ходкевич, один лише перелік титулів якого багато чого вартий: граф на Шклові й Бихові, воєвода віленський, великий гетьман литовський, губернатор земель інфлянтських, староста дерптський, любошанський і вілюнський! Наречений і знатний, і заможний, а його воєнна доблесть були добре відомі далеко за межами Речі Посполитої. Щоправда, граф уже встиг побувати в шлюбі (дружина померла кілька років тому) і до того ж мав не просто більше років, ніж Анна-Алоїза, а рівно втричі — аж шістьдесят. Проте поза всяким сумнівом, гетьман зарекомендував себе мужем набожним і благочестивим: щоденно бував на службі Божій у костелі, перед кожною битвою постував і цілий день проводив у молитвах; пильнував дотриман-

Анна-Алоїза Острозька-Ходкевич

ня високих моральних норм і серед своїх підлеглих. Одного разу, виявивши в кварцяному полку жриць кохання, він віддав наказ у присутності всього особового складу полку потопити їх у річці.

24 листопада 1620 р. урочисто відсвяткували одруження гетьмана і княжни. А вже через декілька днів наречений поспішав до Варшави на сейм, аби там із рук короля Сигізмунда III отримати гетьманську булаву і з нею вирушити на війну з турками. По дорозі до Хотина гетьман на кілька днів заїжджав до молодої дружини в Острог, де — якщо вірити запевненням єзуїтів — вони таємно склали одне одному обітницю під благопристойною зовнішньою формою подружнього життя зберегти себе для служіння Богу в чистоті й незайманій цноті.

Під Хотином гетьман Ходкевич помер, як і належало воїнові, — на коні, на очах своїх підлеглих. За наполяганням молодого вдови його тіло перевезли на Волинь і тут з небаченою пишністю поховали в Острозі. Анні-Алоїзі щойно виповнилося 20 років. Приблизно тоді ж було завершено розподіл майна Острозьких і їй дісталися Острозькі й Звягельські маєтності на Волині, Туровські й Свідинські — в Литві. Крім того, вона розпоряджалася багатьма містами й селами своєї матері в Червоній Русі, а після смерті чоловіка успадкувала величезні грошові суми й коштовності Ходкевичів. Багаті, а тим паче молоді вдови на той час вважалися найбажанішими нареченими. А коли взяти до уваги ще й свіжу красу Анни-Алоїзи, то стане зрозумілим, що претендентів на руку й серце княгині Острозької-Ходкевич явно не бракувало. Ходили чутки, що навіть син польського короля, претендент на трон шведський і московський, королевич Владислав також добивався руки багатой русинки. Проте всі їхні намагання виявилися марними.

У дні скорботи й оплакування смерті чоловіка стежину до її серця знову знаходять єзуїти, які надовго стають найближчими друзями й порадиниками княгині. Деякий час молода плоть і природна жага життя чинять відчайдушний спротив втечі від радостей земного життя. Це триває доти, доки під час однієї з молитв із вуст розп'яття Христа їй вчувається настанова відвернутися від світу. Цього було цілком досить для того, аби екзальтована особа негайно зняла з себе дорогу сукню, позбулася прикрас і склала обітницю присвятити життя Богові.

Проте вступ вдови до святої обителі аж ніяк не входив у плани єзуїтів, оскільки в такому випадку всі її багатства були б назавжди втрачені для ордену. І тому вони почали наполегливо навіювати молодій особі думку про те, що для неї значно більшим духовним подвигом в ім'я Господа порівняно із вступом до монастиря має стати святе й не-

порочне життя серед мирян, в оточенні світських принад і гріховних спокус. Вихваляючи подвиг удовиноного життя, єзуїти неодноразово цитували святого Бернарда: «Важливіше бути вдовою, ніж королевою».

Врешті-решт їм вдається переконати Анну-Алоїзу у своїй правоті, і молода жінка погоджується на добровільне відсторонення від життя, повністю передаючи себе в руки своїм умілим покровителям. За їхньою порадою Анна-Алоїза облаштовує в замку каплицю, де, по суті, й проводить наступні десятиліття свого життя. Молитви й читання священних книг чергуються з майже щоденними сповідями. Раз у рік за порадою духовних наставників вдова міняє на тілі померлого чоловіка шите золотом дороге вбрання. Княгиня постійно зумисне завдає собі фізичних страждань: кривавить себе гострим нагаєм чи залізним гребенем, постійно носить на тілі дротяний пояс.

Проте отці-єзуїти переконують свою вихованку в тому, що для спасіння її грішної душі й цього замало, — потрібно невпинно піклуватися про заблудні душі ближніх. А таких, на їхню думку, у тогочасному Острозі було чимало. Передусім послідовників Ігнатія Лойоли непокоїли «схизматики» — православні, які згуртовувалися навколо заснованих предками княгині знаменитого у Східній Європі колегіуму, друкарні та велич-

Руїни єзуїтського монастиря в Острозі

ного Богоявленського собору, в якому знаходилася й родова усипальниця Острозьких. Чимало в місті було також іудеїв, які облюбували Острог ще з давніх часів, побудували тут камінну синагогу, відкривши при ній школу та заснувавши єврейський банк. Крім того, в передмісті Острога колишні полонені татари, отримавши волю, так і залишилися на поселенні, збудувавши свої мечеті.

Аби очистити місто від «схизматського віровідступництва», «магометанської зарази» та «іудейського богохульства», влітку 1624 року Анна-Алоїза жертвує землю й виділяє кошти на побудову в Острозі костела «в ім'я святих Ігнатія Лойоли і Франциска Ксаверія, отців єзуїтського ордену» та відкриття при ньому єзуїтського колегіуму. На утримання колегіуму княгиня передає низку родових сіл і фільварків «з усіма приналежностями, будівлями, угіддями і прибутками, з усіма підданими, з церквами руськими і правом подавання до них духовних». Догоджаючи своїм пастирям, княгиня будує для спудеїв колегіуму камінний гуртожиток, під частину якого перебудовує і місцеву православну церкву. Підпорядкування

єзуїтському колегіуму всіх православних шкіл призводить до повного занепаду форпосту православної освіти та культури — Острозького греко-православного колегіуму. Така ж доля спіткала й заснований князями Острозькими шпиталь при православної церкві Святої Трійці. За наказом ревної католички її слуги не впускають до Острога волинського православного єпископа А.Пузину, запечатавши двері всіх місцевих православних святинь і виставивши біля них озброєну варту. Проте, як з'ясувалося згодом, усі ці акції були лише підготовкою до повного викорінення «схизми» з Південно-Східної Волині, яке розпочалося навесні 1636 року.

Гетьман великий литовський Ян Кароль Ходкевич

У ніч перед Великоднем надвірна міліція Анни-Алоїзи оточила Богоявленський собор, за допомогою ломів і кирок відкрила саркофаг її батька Олександра Костянтиновича і перенесла священний прах захисника православної віри до католицького костелу. У відповідь на таке блюзнірство, за інформацією тих же отців-сзуїтів, «схизматична Русь, підбурена своїми попами, підняла тривогу, почала звідусіль збігатись і озброюватись... Чернь до того озлобилась, що кидалась на свою пані-дідичку, і та, напевне, не уникла б жахливої розправи, якби її не захистила двірська кавалерія, піхота і лицарська відвага шляхетних студентів колегіуму. Злість схизматична була жахлива. Предводителі бунту йшли прямо на шаблі, йшли у вогонь, були готові загинути тілом і душею, тільки б дістатися до своєї пані і помститися їй...»

Звісно, вже сам факт викрадення тіла (а саме так розцінювала місцева православна громада вчинки Анни-Алоїзи) міг спровокувати на насильство доведений до відчаю постійними утисками своєї державиці люд Острога. Проте, виявляється, в ніч на Великдень 1636 р. мали місце й інші, досить провокативні дії «святої» Анни-Алоїзи, про які її біографи вирішили ліпше промовчати. Так, з'ясовується, що православні, які напередодні одного з найбільших свят зібралися у великій кількості поблизу Богоявленського собору і мимоволі стали свідками небаченого раніше святотатства, спочатку лише голосно лаяли свою дідичку, не виявляючи при цьому жодних ознак схильності до насильства, та очікували на освячення принесених хлібів. Тим часом із костелу в кареті з довгим цугом і в оточенні надвірних гайдуків поверталася до замку сама збурювачка суспільного спокою. Шлях

Я. К. Ходкевич на тлі батальних сцен

до замку пролягав через міст у безпосередній близькості до паперті Богоявленського храму. І коли православні, які розклали поблизу дороги принесені для освячення паски і крашанки, проігнорували наказ звільнити проїзд, княгиня розпорядилася їхати прямо по пасхальних хлібах. Цей вчинок Анни-Алоїзи і став тією останньою краплею, котра переповнила чашу терпіння підданих і спровокувала масові безпорядки в місті та його окрузі.

Лише стягнувши до Острога підкріплення із сусідніх староств, стихійний виступ вдалося придушити. В ході каральних акцій одних із бунтівників убивали на місці, інших заковували в кайдани і кидали в темниці, а коли закінчилися кайдани й ланцюги та переповнилися тюрми, для їхнього утримання облаштовували приватні будинки. Коронний трибунал Речі Посполитої, розглянувши справу, присудив вигнати усіх православних священиків із Острозького староства. Ватажки та найактивніші учасники повстання були засуджені на смерть через четвертування, відрубання рук, смажіння в смолі, ламання кісток, колесування, здирання заживо шкіри тощо. Будинки бунтівників підлягали знесенню, а місце, де вони стояли, мали бути посипані сіллю.

Невідворотними були репресії щодо священнослужителів: близько 50 парафіяльних священиків було вигнано з маєтностей княгині — й відтепер їй уже ніщо не могло завадити остаточному впровадженню в краї католицизму та унії. Саме в цих «трудах праведних» провела Анна-Алоїза наступних дванадцять років свого життя, аж поки козацький смерч літа 1648 року доценту не зруйнував з такими зусиллями вибудовану нею «ідилію».

Першими з Волині втекли єзуїти, слідом за ними на Захід потяглися можновладці. Мешканці Малої Польщі із здивуванням зустрічали надзвичайно пишній ескорт княгині Острозької-Ходкевич, що складався з великої кількості карет, каруц, ридванів і возів, запряжених по четверо і по шестеро коней. У числі найдорожчих скарбів Анна-Алоїза везла за собою домовину з прахом свого чоловіка. Щоправда, наприкінці 1649 р., після підписання між королем і Військом Запорозьким Зборівського миру, княгиня з усім своїм добром повернулася на батьківщину, оплакуючи руйнування, завдані війною та помстою доведених до відчаю людей, але її перебування в Острозі було недовгим. Влітку 1651 р. війна знову прийшла на Волинь, і Анна-Алоїза назавжди залишила землю пращурів.

Наступні три роки її життя пройшли в постійному очікуванні смерті. Незважаючи на свої далеко ще не похилі літа (на той час їй виповнилося лише 50 років), Анна-Алоїза мала вигляд старої баби, бо часто хворіла. Напередодні смерті, в січні 1654 р., вельми бурхливо (наскільки їй дозво-

ляли сили) висловлювала своє нетерпіння якнайшвидше пізнати смерть і перенестися на небо, аби там здобути такий бажаний вічний спокій.

Ще на початку 1650-х років княгиня Острозька склала заповіт, в якому висловила побажання, аби її, згідно з традиціями ордену єзуїтів, скромно поховали в костелі св. Мацея в Кракові, щоб «після заспокоєння вітчизни і припинення цього покарання Божого» — як вона називала Визвольну війну українського народу — її прах було перепоховано разом із останками гетьмана Ходкевича в Острозі. Проте волею покійної було знехтувано, її родичі вирішили влаштувати по-справжньому князівський похорон у родовому гнізді її матері в Ярославі. Майже дев'ять місяців тривала підготовка до небачених раніше ритуальних урочистостей. Така неспішність організаторів цього своєрідного середньовічного шоу дозволила єзуїтам через суд добитися передачі їм цього «дорогого депозиту». І саме послідовники Ігнатія Лойоли 17 лютого 1655 р. без зайвих урочистостей на власних плечах внесли труну княгині до костела св. Яна в Ярославі.

Однак недовго довелося поживати в мирі останкам Анни-Алоїзи. Менш ніж за півроку під стінами Ярослава з'явилися українські козаки, й єзуїти поспішно перенесли домовину княгині до Кракова. У давній польській столиці труна перебувала аж до 1723 року, коли після повернення Острога до складу Речі Посполитої й відбудови там єзуїтського костелу, врешті-решт, було виконано останню волю Анни-Алоїзи. Разом із нею було перепоховано й останки її чоловіка. Проте «посмертна одіссея» княгині не закінчилася. Після приєднання Правобережжя до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. єзуїтський костел перетворили на православний монастир, і під час його перебудови в 1815 році труну княгині було перенесено до підземного склепу. Невдовзі тут вибухнула пожежа — і приміщення цілком занепало, ставши місцем притулку для бродяг і злодіїв. Саме вони пограбували домовину, а останки Анни-Алоїзи викинули на смітник.

Після цього пам'ять про княгиню Острозьку на батьківщині зберігалася лише в одному, вельми повчальному переказі. В ньому йшлося про те, що одна вельможна пані (прикметно, що навіть її ім'я стерлося з народної пам'яті), яка за життя під час Великоднього богослужіння проїхала каретою по священних хлібах, була засуджена Богом на вічні мандри і позбавлена спокою не лише на схилі свого життя, а й після смерті. Хтозна, може, й справді саме прижиттєві гріхи княгині Острозької не дали їй вічного спокою, якого вона так прагнула...

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Ілюстрації надані автором

«ОДИН РУСИН, А РАДШЕ КОЗАК...»

Образ Русі в польському літературному анекдоті часів козащини

Тема образів «іншого», широко спопуляризована зусиллями класиків антропології, не обминула й «галактику історії» (Пітер Берк). Дослідження, виконані з цього специфічного предмету, останнім часом стають помітними і в українській історіографії, причому інтерес «публіки» щодо них є доволі високим (як приклад, можна пригадати працю Д.Наливайка «Очима Заходу», за яку автор отримав Шевченківську премію). Відтак, ризикнувши наразитись на звинувачення у потуранні популярним (попсовим?) смакам, запропоную невелику доповідь про одну з примітних тем польського літературного анекдоту кінця XVI — першої половини XVII ст. — висміювання сусіда (причому зосередимося лише на образі сусіда-русина).

Напевно, не варто переконувати, що ця тема вічна для творців фольклору та літератури усіх часів та народів. Натомість варто зупинитись на тому, чому я позначив розглянуті тут літературні пам'ятки як саме «польський», а не «річпосполитський» анекдот. Справа в тому, що політкоректність ніколи не була сильною стороною анекдотів, і лінії розламів та відмінностей він завжди любляв більше, аніж лінії єднання та спільності.

Крім того, пам'ятки, що потрапили у поле моєї уваги, продукovanі (чи то сфабриковані) майже виключно в Кракові і взагалі мають яскраві ознаки «столичної» літератури. Відтак, репрезентована тут опозиція «Польща — Русь» від початку сильно забарвлена опозицією «центр — провінція». Добре відомо також, що питання асиміляції (гомогенізації) всього населення держави для столичного жителя традиційно приваблює (адже він у цьому разі виступає «взірцем»). Отже, можна казати, що ознаки шовінізму іманентно притаманні запропонованим тут творам.

Аналіз почнемо із зауваження, що для анекдоту відмінність — і то відмінність «національна» поляка від русина — то власне аксіома. Адже вже серед фразок 1615 р. зустрічаємо й таку, що озаглавлена «Різність націй з їх властивостями» і яка спеціально зупиняється на «Русинах». Їхнього провідною «національною рисою», яка всіляко висміюється, названа пристрасть до злочинства («усі замисли його / не чинити нічого доброго / коли найліпше постить / пильнуй у таборі гості / усі молитви свої / вложив на коні твої») та зневага до права («сам присяга, а краде»). Завважу, що в середині XVII ст. побутував жарт, що навіть термін «Русь» походить від слова «рухати» у тлумаченні «приробляти до чогось віжки» (красти). Відтак, поляку від автора фразки подається порада постійно пильнувати свого добра, коли поруч русин.

Утім, за «простотою» та «грубістю» русина поляк вбачає природну «хитрість», що допомагає перехитрити навіть професійного шахрая. Саме такий сюжет зустрічаємо в інтермедії середини XVII ст. (написана, вірогідно, в околицях Кросна) під назвою «Шахрай, Мазур, Русин», яку покривджений «Шахрай» закінчує такими словами: «Швидше мене він ошукав, аніж я Мазура, / Знать, його придатніша до того натура. / Ліпший шахрай, аніж я. Постій же, Русине! / Ет, коли б його де заскочив, але ж будь-де не згине».

«Хитрість» — то поняття, що конкурує з «Розумом». І русин для поляка є справжнім фахівцем зі сфери ірраціонального та потаємного. Він знає мову тварин і часто оточений прирученими дикими звірами (здається, особливо вражають уяву столичного поляка ручні ведмеді). На сприйняття таких умінь, як окультних, вказує часте зображення в образі людини, оточеної ручними дикими звірами, руського попа чи то вже зовсім прозоро — пустинника-чудотворця («taumaturgus») русинів-Наливайків.

Цілком окультну силу русину дає і звання «руських» письмен (причому тут є вказівки не лише на церковнослов'янщину, але й принаймні ще на грецьку мову). «Руські книги» («котрі, оповідають, ангели писали») в анекдоті — це завжди джерела дивовижних і небезпечних таємниць (як, наприклад, у випадку з унією «Русі з Ляхи» там зберігається неспростовна істина марноти цієї справи, адже «ніколи на те не дозволяє, аби ті два народи були між собою згодні»).

Дуже цікавою є згадка, що у міфологічній свідомості (просторі анекдоту) і «географічно» Русь безпосередньо межує з «Новим світом» (власне, схоже, це модерна назва для фольклорного «Індейського царства»,

утім, нагадаю, що «Індіями» для європейця була й Америка). В анекдоті «Дорога на Новий Світ» останнім знаним оповідачу пунктом дороги є «Погребище на Русі».

Серед політичних проблем, пов'язаних з Руссю, анекдот часто торкався питання церковної унії, цікавився розрізненням між «своїм» Русином і «чужим» Московитом-Москалем, а також зі змішаними почуттями захоплення та остраху споглядав за поширенням української козащини.

В «уніатській темі» анекдотичної літератури кінця XVI — першої половини XVII специфічним моментом виступав недооцінка значення унії як відповіді на власне русинські запити. Русини-уніати — утім, як і лояльні православні — часто-густо подаються як така собі нова зброя Контрреформації, її свіжий резерв, готовий кинутись у бій на протестантів та спричинитися до їх остаточної поразки. Найбільш характерними прикладами такого роду є «Життя козаків-лисовчиків» Б.Зиморовича (1620 р.), «Лист про козаків польських» (1636 р.) та «Сенько Наливайко почительові Саському повчанья про гречиху Приятельське посилає» (1642 р.). До того ж, тут слід зауважити, що записування всіх противників унії до «Наливайків» (козаків-злочинців) мало у довготривалій перспективі доволі неприємні наслідки — вожді Козацької революції могли подякувати творцям польських анекдотів за сумлінну працю щодо згуртування русинів навколо козащини.

Тема розрізнення між Русинами (білорусами й українцями) та Московитами (росіянами) представлена, зокрема, анекдотом «Мудра Русь» (збірка 1650 р.), де відповідь про існування Русі «двоєюю» — Московської та Подільської або України трактується як прояв звісної вже «руської хитрості»; більш перековливою подана версія, що Русь треба визначати за державною приналежністю (Московська, Волоська — в минулому Татарська, тощо). Утім, підсумовує анекдот, маючи справу з будь-яким русином, треба «тримати камінь за пазухою» через непостійну вдачу того народу.

Але не виключаю, що ця затятість уже нав'язана реаліями Козацької революції, коли з козаками справа стала «зараз так власне, яко і з чортами» (хоча у збірці є лише один безперечно стосовний Хмельниччини анекдот — про муки єврейського бранця через потребу їсти свинину в кримському полоні; сюжет, погодьмося, не надто антикозацький). Згаданий вище огляд-характеристика націй 1614 р. до русинів значно поблажливіший за московитів (які поляку ні в чому не рівня),

Голий-босий, але вільний і за словом у кишеню не лізе; суворий до ворога, але відданий другу; дитя природи без «царя в голові», вороже чужої козацтву ієрархії — таким переважно малює козака польський анекдот. Утім, козацький світ сприймається також близько до світу дитинно-підліткового, в якому можна погостити, але неможливо жити постійно. Загроза юнацького радикалізму для батьківського суспільства анекдотом визнається, але легковажиться (адже завжди можна знайти для своїх буйних голів ворога за кордоном).

Цікавим доповненням до образу Русинів у польському анекдоті є оповідь про їхні псевдотипові закордонні враження. Про них йдеться в анекдоті «Non est vita, ubi non est nostra dieta» («Нема життя, де нема нашого образу життя», збірка 1650 р.), де мова про «русина, а радше козака», який побував в Італії (взірцевій тоді європейській країні), де йому цілком не сподобалося. Як він висловився: «їдять траву як барани / ходять в плащах як цигани / і свініорами звать панів». Єдиним приємним враженням від італійців для нього стало те, що вони «хліб називають Паном».

Вже відзначену вище зневагу столичного (міського) світу до русинів як провінціалів-селюків знаходимо в анекдоті «Ганебний стовп Львівський» (збірка 1614 р.), де бешкетники студенти («жаки») видають приїжджим селянам-русинам ганебний стовп за місце поклоніння апостолам Петру та Павлу, а згодом привласнюють жертви-дари, принесені введеною в оману «Руссю посполитою».

Таким чином, образ Русі та Русинів у польському анекдоті кінця XVI — середини XVII ст. відрізняється певною багатоаспектністю, хоча негативні риси тут, безумовно, переважають. Утім, цікаво, що анекдот ніколи не сумнівається у тому, що русини — то окрема «нація», визнає її специфічні таланти та відмінну від польської культурну традицію. Інтеграція останньої в загальнорічпосполитський духовний простір помітна в позитивніше забарвленому образі козака, який тіснить русина в пізніших анекдотах, але диспаритетність такої інтеграції (козаки-діти, неповнолітні та неповноправні у суспільстві) робила її перспективи доволі примарними.

Дмитро ВИРСЬКИЙ

Ілюстрації із книги «Запорожці». Київ, 1993 р.

«Брати» чи «вороги»? Вимір доби визвольних змагань середини XVII — початку XIX ст.

УРОКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Актуальні проблеми Української національної революції 1648—1676 років

2003-го виповнилося 355 років з початку Національної революції. На жаль, так сталося, що в нашій державі щодо Переяславської ради вийшов Указ Президента, а річниця найключовішої битви українців у період середньовіччя та Нового часу за свою незалежність пройшла поза увагою. Тож я присвячую свій виступ пам'яті сотень тисяч українців, які загинули, захищаючи свободу і незалежність рідної землі.

Валерій Степанков: «Хвороба «малоросійства» («хохляцтва») вкрай небезпечна, її прояви мають місце й нині»

Не маю наміру відкривати істини, а просто поділюся своїм баченням Національної революції. Прекрасно усвідомлюю, що не можу претендувати на якусь доконечну істину. То мої роздуми — в чомусь можна з ними погодитись, в чомусь вони є суперечливими, контраверсійними. Якщо в історії (як і в будь-якій галузі науки) пануватимуть абсолютні істини, то вона в кращому випадку перетвориться на кладовище ідей, у гіршому — на мавзолей. Це мої особисті роздуми — зі своїми плюсами й мінусами.

І. НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТОЛІТТЯ: УРОКИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

На жаль, в Україні ні соціологи, ні політологи не зробили спроби проаналізувати минулі уроки державотворення, якоюсь мірою змодельювати на сьогоднішній час. Чи є в цьому процесі щось спільне і відмінне? Чи можемо ми чогось навчитися? І ось під таким кутом зору я зробив спробу проаналізувати ці події й дійшов висновку — так, ми можемо певні уроки врахувати.

Урочистий в'їзд Богдана Хмельницького у Київ 1650 року. Картина художника В. Івасюка, 1912 рік. Чи можна вважати, що це була громадянська («домова») війна в Польщі, що велася виключно з козацтвом? Боротьба Богдана Хмельницького і його війська за незалежну Українську державу була освячена Православною церквою і підтримана найширшими верствами міщан і селян

Перший, найважливіший урок полягає в тому, що найбільшою політичною, соціальною, культурною й духовною цінністю для будь-якої нації є витворення (виборення) нею незалежної держави. Тільки за наявності останньої нація отримує можливість сповна реалізовувати потенційні можливості, мати якнайширшу соціальну структуру, плекати культуру, мову, освіту, почуття любові до рідної землі й самоповаги, вільно сповідувати обрану віру, зберігати й збагачувати традиції, уникнути долі зневаженого пасинка у своїй рідній Вітчизні. Без цього в жорстоких реаліях міжнародних відносин Україні, за образним висловлюванням безсмертного Івана Франка, «записано в сусідів бути гноем, тяглом у поїздах їх бистроїзних». У конкретно-історичних умовах розвитку революції лише впродовж червня 1652 — грудня 1653 рр. Українська держава де-факто зберігала незалежність. В усі інші роки вона змушена була перебувати у залежності від володарів Речі Посполитої, Московії та Османської імперії. І, незважаючи на різноманітність форм залежності, відмінності політичного устрою названих держав, приналежності їхніх еліт до несхожих між собою культур, вони незмінно проводили курс на максимальне обмеження політичної автономії козацької України, маючи на меті перетворити її на звичайну провінцію.

Саме тому польський уряд докладав усіх зусиль, щоб не допустити, «аби Україна мала бути відлучена від Корони Польської», та витворення на її теренах Українського (за тогочасною термінологією «Руського») князівства. Зі свого боку, одновірна Московія (Росія) намагалася послабити гетьманську владу, запровадити воєводське управління, своє законодавство, розташувати у містах залоги, позбавити права на зовнішню політику, підпорядкувати Київську митрополію. Як засвідчував гетьман Іван Виговський, царю «потрібен такий гетьман, щоб взяти за хохач і водити», але він, тобто Виговський, не присягав йому на тому, аби «бути московським воєводам у містах і щоб москалям панувати». Туреччина, всупереч договору з Україною 1669 року, захопила Подільське воєводство, відмовилася домагатися від Польщі визнання західноукраїнських земель складовою Правобережного гетьманства, прагнула розташувати залоги у найбільших містах, дозволяла татарам брати ясир.

Не в змозі оволодіти козацькою Україною, правлячі кола Росії й Польщі домовилися у 1667 році про її поділ між собою по Дніпру. У листі до російського посла В.Тяпкіна від 11 січня 1668 р. гетьман Петро Дорошенко обурювався, що московити «недавно вчинили договір з поляками на нашу згубу; розірвали надвоє, і обидва монархи умови-

лись між собою, що будуть нас викорінити!.. Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити...» Нерідко у боротьбі з непокірними українцями польські, російські, кримські й турецькі підрозділи вдавалися до їх масового винищення. Наприклад, у березні 1655 р. польський воєначальник не приховував радості з того факту, що татари обезлюднювали Україну. На його переконання, це «краще, що вона у порох обернеться, ніж щоб мала Вітчизна залишатися у постійному страху перед цими бунтівниками». Лише під час воєнної кампанії польсько-кримських військ у травні — серпні 1664 р. було вбито, за визнанням Стефана Чарнецького, щонайменше 100 тисяч українців. Відомо, що турецькі й кримські війська влітку 1674 р. перетворили на пустелю значну частину Правобережного гетьманства.

Другий урок полягає в тому, що найважливіші проблеми життя держави потрібно розв'язувати, керуючись виключно національними інтересами. Шукаючи у складних геополітичних ситуаціях союзників для збереження витвореної держави й поступаючись за отриману допомогу частиною суверенітету, гетьмани й старшини, як правило, виявлялися неспроможними не лише поновити його, а й запобігти подальшій втраті незалежності, що в кінцевому рахунку обернулося катастрофою для України. Основними причинами такого розвитку подій були:

1. Недооцінка молодого елітою згубних наслідків політики невиправданих поступок і компромісів у досягненні стратегічної мети (хочу навести слова гетьмана Павла Тетері: «Покірне телятко дві матері ссе»), а також переоцінка гостроти суперечностей між основними ворогами незалежності України.

2. Відсутність у більшості еліти колективної волі, наполегливості, стійкості й рішучості в обстоюванні національних інтересів та її готовність задля сьогоденної вигоди поступитися головним.

3. Потужне втручання сусідніх держав у внутрішнє життя козацької України з метою її підпорядкування власним інтересам.

Третій урок — визначальним питанням життя й смерті Української держави було питання згуртованості чи роз'єднаності еліти, її спроможності реалізовувати державну ідею. Незавершеність процесу становлення еліти з представників різних верств і груп, що були на протилежних позиціях у підходах до політичної форми правління, державного устрою, створюваної моделі соціально-економічних відносин, не дозволила їй сконсолідуватися навколо державної ідеї, втілення у життя якої не

стало наріжним каменем діяльності. Тому після смерті Богдана Великого держава розпалася на угруповання, які повели жорстоку боротьбу за владу й почали вдаватися до залучення допомоги ззовні. Скориставшись цим, уряди Польщі, Росії, Криму й Порту, підтримуючи те чи інше угруповання, зіштовхували між собою претендентів на булаву, настроювали козацтво проти старшини і, навпаки, надсилали війська своїм ставленикам.

Представники еліти, втягуючись у круговерть міжусобиць, незважаючи на патріотизм, ставали заручниками своїх «союзників» і виявлялися все менш спроможними підпорядковувати власні політичні амбіції національним інтересам. І часто, всупереч планам, перетворюючись на знаряддя політичної волі чужоземних володарів, завдавали Вітчизні важких ран.

Четвертий урок — зловісною небезпекою у боротьбі за незалежність держави була ідеологія «малоросійства» («хохляцтва»), сформульована у 60-х роках XVII століття частиною старшини, вищого й середнього духовенства, міської верхівки, козацтва Лівобережної України. Розчарувавшись і зневірившись у досягненні мети боротьби, вони зрікалися не лише ідеалів незалежності, а й, намагаючись зберегти посади, привілеї, накопичити багатство, отримати маєтки і дворянство (шляхетство), ставали на шлях національного самовідречення, запопадливого прислужництва, виявляючи при цьому крайній егоїзм, одягнутий у шати показної смиренності, болісно-хворобливу готовність пожертвувати ідеалами й духовними цінностями в ім'я кар'єри, матеріальної вигоди тощо. Пригадаймо вбивче Шевченкове:

*За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте.*

Типовою для вражених цією хворобою осіб стала відмова від боротьби за соборність і незалежність України буцімто через їхню шкідливість для неї, майбутнє якої не уявлялося без об'єднання (у розумінні «возз'єднання») з Московією. Ці ідеї вперше знайшли теоретичне обґрунтування в трактаті «Пересторога Україні» (1669 р.), анонімний автор якого різко шпетив борців за самостійність Української держави, посилаючись на нездатність українців жити в незалежній державі. Єдино вірний вихід зі скрутної ситуації він вбачав у тому, щоб Україні назавжди прив'язатися «до царя московского, яко одного на свете и потужного во всем монархи православного...» Ця хвороба вкрай небезпечна, її прояви мають

місце й нині. Відомий сучасний поет Дмитро Павличко в поезії «Пісні печалі» підмітив цю рису дуже влучно:

— Чи ж чуєш, зажурена мати,
 Як на тебе кують кайдани
 Не твої вороги-супостати,
 А твої самолюбні сини!
 — Чую, чую залізні удари
 Там, де розбрату горно горить,
 Де проходять сини в яничари
 Через влади й хвальби ненасить.
 — Чи ти знаєш, зажурена нене,
 Що не страшно ворожих закуть,
 А страшне те залізо сталене,
 Що сини тебе в нього заб'ють!
 — Знаю, знаю, та вже не боюся,
 Що розпнуть вони матір сліпма,
 Я по них на хресті помолюся,
 Бо нема в мене інших, нема!

П'ятий урок — у період становлення держави надзвичайно важливого значення набуває розбудова центральних і місцевих органів влади, досягнення їхнього ефективного функціонування. Саме у період гетьманування Богдана Великого, котрий добився перетворення влади виборного гетьмана на освячену Богом владу володаря, скасування «чорних рад», зведення нанівець принципу виборності генеральної старшини і полковників, неухильного виконання урядових наказів, у зародку придушував найменші прояви сепаратизму, охлократії й міжусобиць, Українська держава зберігала територіальну цілісність, мала дійовий державний апарат, була спроможна протистояти агресії ззовні.

Після смерті Б.Хмельницького розпочався деструктивний процес послаблення гетьманської влади, зміцнення олігархічних тенденцій, посилення самовладдя й отаманства старшин, зростання сепаратизму, що призвело до розпаду козацької України де-факто на три державні утворення (Правобережне й Лівобережне гетьманства та Запорозжя) зі своїми органами влади, збройними силами, внутрішньою і зовнішньою політикою. Зміна державного устрою з унітарного на конфедеративний стала однією з найголовніших перешкод консолідації еліти й причин брато-

вбивчої боротьби за гегемонію у державі, яка розпалювалася і підтримувалася Польщею, Московією (Росією), Кримом і Портою.

Шостий урок — еліта неодмінно мусить враховувати прагматизм українців і в жодному разі не ігнорувати розв'язання важливих соціально-економічних проблем, спрямованих на задоволення інтересів більшості соціальних груп, прошарків і станів. Інакше державний корабель не провести через небезпечні «рифів» соціальних потрясінь. Саме гнучкість соціально-економічної політики Богдана Великого дозволила заручитися масовою підтримкою у боротьбі за незалежність із боку більшості населення й уникнути спалаху громадянської війни. Невипадково у свідомості наступних поколінь українців він виступав «Батьком», «Пророком» і «Визволителем» України не тільки від «лядської неволі», а й від панщини й кріпацтва. Допущені його наступниками прорахунки у цій сфері оберталися спалахами повстань, люмпенізацією суспільства, розгулом анархо-охлократичної стихії з притаманними їй проявами грабежів і вбивств, втратою підтримки з боку населення. Все це послаблювало державу, часто паралізувало дії уряду, спрямовані на захист національних інтересів.

Нарешті сьомий за рахунком, але не за своєю важливістю, урок полягає в тому, що українці, якщо вони мають поставлену мету, виявляють під час боротьби за витворення власної держави та її самостійність небачені в історії Європи XVI — XVII століть енергію, волю, самопожертву, стійкість і героїзм. Звертаю увагу на цей момент, бо нам через пресу, радіо, телебачення нав'язують слова Володимира Винниченка, що «історію України не можна читати без брому». Так, це правда. Але правда лише з одного боку. Є інший бік правди. Українці у XVII столітті виявили чудеса героїзму. За моїми приблизними підрахунками, на Правобережній Україні з 1648 до 1676 рр. внаслідок багатьох обставин загинуло 90 — 92% населення. Це катастрофа для нації! Незважаючи на невдачі, важкі поразки, жорстокі репресії ворогів, українці знову і знову бралися за зброю, намагаючись відстояти свободу.

Революція зазнала поразки: не вдалося ні створити держави в етнічних межах України, ні відстояти незалежності створеної держави на теренах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Але спогади про неї завжди слугували для нових поколінь українців потужним чинником у боротьбі за збереження етнічної самобутності, проти національного поневолення. Ми розбудовуємо незалежну державу. Але ніколи не станемо повноцінною нацією, якщо, на відміну від інших народів, нехтуватимемо від-

новленням історичної пам'яті, не враховуватимемо уроків минулого. Як тут не погодитися з пройннятими болем словами геніальної Ліни Костенко:

*Хто знає, що тут відбулося?
Хто розказав це людям до пуття?
Неназване, туманом пойнялося,
Непізнане, пішло у небуття.*

Тому вважаю — ми повинні працювати в архівах, відшукувати крупинки тих знань для того, щоб потроху відтворювати правдиву панораму визвольної боротьби українців у XVII столітті.

II. ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЇ, ТИПОЛОГІЇ ТА ХРОНОЛОГІЧНИХ МЕЖ РЕВОЛЮЦІЇ XVII СТОЛІТТЯ

Безумовно, це дискусійне і контраверсійне питання. Немає потреби зайвий раз наголошувати на науковій важливості з'ясування суті революції, якій судилося відіграти роль потужного соціально-політичного вибуху, що істотно вплинув на розвиток української нації та співвідношення сил на міжнародній арені Східної та Південно-Східної Європи. Сповна усвідомлюючи як усю складність процесу «ідентифікації» події, що супроводжується віднайденням властивих прикметних ознак, які визначають її сенс, так і недосконалість самих дефініцій термінів і понять, їхню багатозначність й семантичну еволюцію, все ж вважаю, що вчений повинен прагнути максимально точно характеризувати її зміст, відштовхуючись від аналізу комплексу джерел та історіографічного спадку.

Висловлене міркування у жодному разі не спрямоване на утвердження догми якоїсь однієї оцінки, дефініції, концепції. Історична діяльність різнолика, інформація джерел багатошарова, бачення дослідника суб'єктивне, а відтак закономірною є наявність повного спектра різноманітних поглядів. Йдеться про принципово інше, а саме — свідоме чи мимовільне ігнорування точності, значимості наукових понять, термінів і дефініцій, їхнє довільне, без врахування існуючих відмінностей, використання як синонімів при характеристиці одних і тих самих подій, процесів і явищ. Внаслідок чого виникає термінологічна плутанина, стирається різниця між відмінними поняттями, отже, зображувана картина втрачає внутрішньо-логічну цілісність й окремі сюжетні лінії зазнають викривлення. Сповна поділяю міркування Д.Халперн: «Якщо дослідники хочуть бути впевненими, що говорять про одне й те саме, їм треба домовитися про визначення».

Наведу як приклад висвітлення змісту українських подій 1648—1657 рр. у фундаментальній праці «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів» (Львів, 2002 р.) відомих учених Л. Запкільняка й М. Крикуна. Як характеризуються ці події? Вони характеризуються як «визвольна війна українського народу», але в тексті використано й назву «козацько-польська війна». Відомо: перше поняття вживають переважно українські історики, друге — польські, і між їхнім змістом існує істотна різниця. Якщо перші вбачають у цих подіях боротьбу за незалежність від Польщі й створення Української держави, то другі (тобто польські історики) — громадянську («домову») війну в Польщі, що велася з козацтвом. А тому постає питання, яка все ж таки подія відбувалася в Україні? Незрозуміло також: якщо йдеться про «визвольну війну українського народу», то чому в тексті майже нічого не говориться про її найважливіший результат — утворення Української держави, а замість термінів «українці», «українське військо», «українсько-польські переговори», «українсько-польське перемир'я» та ін. вживаються терміни «козаки», «козацьке військо», «козацько-польські переговори», «козацько-польське примирення» тощо?

Неточним є вживання терміну «Україна» у такому вислові: «Прийнята на Переяславській козацькій раді 18 січня 1654 р. ухвала про перехід України під протекторат Московської держави...» Адже невідомо, про що власне йдеться: якщо термін «Україна» стосується всіх етноукраїнських земель, то це вірно; якщо ж лише теренів витвореної держави (гетьманату), що насправді мало місце, то для її означення слід було вжити термін «гетьманат» або «козацька Україна». І таких прикладів можна навести чимало.

Хочу висловити кілька міркувань щодо сучасних підходів до з'ясування типології визвольних змагань українців у середині XVII століття. Позитивно можна оцінити процес (за останні 12—15 років) оволодіння нашими істориками поширеними на Заході теоріями пізнання і доробком різноманітних методик проведення досліджень, що дозволило глибше осягнути зміст події. На жаль, не обійшлося і без «хвороби росту» (у чомусь, вочевидь, закономірної). Частина науковців замість того щоб копіткою працею опанувати їхню сутність і творчо застосовувати у вивченні національної історії, обрала значно легший шлях. Це шлях імітації новизни власного творчого доробку (який зображується щонайменше останнім словом світової науки) за допомогою жонглювання десятком-двома найчастіше вживаних у західній історіографії понять і термінів («модерна нація», «домодерне суспільство», «ранньомодерний народ», «міф», «рецепція», «рефлекс-

сія», «дискурс», «парадигма», «міфологема», «архетип», «дихотомія» та інше), створюючи позірну видимість володіння (причому виняткову) «філософським каменем» пізнання історичної правди. Як слушно спостеріг Г.Касьянов: «Слово «міф» та споріднені з ним поняття в сучасному українському суспільствознавчому лексиконі (слензі), балачках можуть претендувати на чемпіонство разом із «дискурсом», «парадигмою» та деякими іншими кальками, вживання яких вважається ознакою сучасності, інтелектуальної розвиненості та наукової вагомості тієї чи іншої особистості».

По-друге, в 90-х роках відбувалися спалахи суперечок між модерністами й примордіалістами (переніалістами) навколо змісту термінів «нація», «національний» й похідних від них — «національна свідомість», «національні інтереси», «національно-визвольна війна», «національна революція» й інших та доречності їх використання для характеристики процесів, подій і явищ середини XVII століття. Поки що ці дискусії не внесли ясності у сутність проблеми, оскільки мають характер не наукової дискусії з усього кола її питань, а взаємних дорікань і навіть натяків (відвертих і прихованих) на фахову недолугість опонентів тощо. Як на моє розуміння (можливо, помилкове), перед у цьому ведуть прихильники модерністів, котрі закидають опонентам «модернізацію оцінок тодішніх подій», оскільки, мовляв, «залишається відкритим питання про існування на той час української нації», та екстраполяцію сучасного змісту понять «нація», «національний», «національна революція» на явища, що належали до іншої епохи.

Причому критика поглядів примордіалістів ведеться не на основі вивчення джерел, а виключно відштовхуючись від теоретичних засад концепції модерністів. Але ж професіоналам добре відомо, що нині гуманітарні науки у світі неспроможні розробити єдино вірної (універсальної) теорії ані «нації», ані «націоналізму», а тому їх існують десятки. І найбільшого поширення з-поміж них набули ідеї інтелектуальних шкіл модерністів і примордіалістів, аналіз яких дозволив виявити існування у них як сильних, так і слабких сторін. Не слід ігнорувати такого застереження видатного англійського дослідника проблем нації та націоналізму Е.Д.Сміта: «Нам слід виявляти стриманість, не хапаючись відкидати можливості існування націй або навіть якоїсь форми релігійного націоналізму перед початком Новітньої доби». У монографії «Націоналізм і модернізм. Критичний огляд сучасних теорій націй і націоналізму» (1998 р.) Г.Касьянов дійшов висновку, що «модерністська парадигма» в теоріях нації й націоналізму, яка домінувала у відповідних дослідженнях впродовж останніх трьох десятиліть, «інтелектуально вичерпала себе». Сміт показав у ній і

принципову відмінність у поглядах модерністів і примордіалістів на сутність нації: «Для модерністів нація є політичною спільнотою, «механічно» сконструйованою елітами в модерну епоху, з одного боку, внутрішньо розділеною (класи, соціальні верстви тощо), а з іншого — об'єднаною засобами масової комунікації. Переніалісти дотримуються іншої думки: нація — це культурна, органічна та історична спільнота, корені якої сягають найдавніших часів. Ця спільнота є внутрішньо єдиною, оскільки вона створюється на основі «народу» і спадкових зв'язків».

Слід вітати формування наукових шкіл, представники яких розробляють несхожі концепції. Роботи, створені ними, дозволяють побачити події, явища й процеси з різних боків, а отже, і з'ясувати (з тією чи іншою повнотою правди) їхню сутність. Я належу до школи примордіалістів — це щоб був зрозумілий хід моїх думок і моя позиція. Є дві школи, і треба з повагою ставитися одне до одного. Але ж опоненти кажуть: «Націй не було, а отже, не було національно-визвольної боротьби і національної програми». Це тлумачення однієї школи, і воно має право на існування. Треба продовжувати вивчати проблему на основі вивчення джерел.

Тепер щодо суті події та її хронологічних меж. Одним із найважливіших завдань істориків залишається досягнення спільними зусиллями вчених адекватного відтворення з найбільшою повнотою цілісної панорами подій XVII століття. Видатний вчений Микола Павлович Ковальський, якого я надзвичайно шаную і який працює в Острозькій академії та є моїм хрещеним батьком, а головне — одним із творців сучасної школи джерелознавців, відзначав, що «досягти поставленої мети можна лише за виконання таких умов: наявності у розпорядженні дослідників максимальної джерельної бази; обов'язкового критичного і систематичного підходу до джерел та їх інформації; співставлення джерельних свідчень та неупередженості й об'єктивності дослідників, відсутності тенденційності». Це тим важливіше, якщо врахувати стан джерельної бази дослідження Національної революції. Справа в тім, що вона є надзвичайно деформованою. На жаль, не збереглися архівні матеріали центральних органів влади та жодного протоколу засідання старшинських рад; у нас нема жодного документа з полкових, сотенних канцелярій. Архівісти знають, що по XIX століттю проблем немає — все впорядковане (губернатори, органи самоврядування...). Потрібно по крупіці співставляти, аналізувати ті свідчення, які збереглися в польських, російських, турецьких джерелах (листах, мемуарах) і потім на основі цієї мозаїки вловлювати тенденції. Ми спочатку повинні відтворити панораму подій. Говоримо

про події — але не «бачимо» їх. Потрібні десятки й десятки років, щоб створити панораму Національної революції XVII століття.

Як і раніше, побутує практика довільного використання термінології, що зводиться до таких трьох дефініцій: «повстання», «війна», «революція» з багатим набором різноманітних означень («козацька», «селянська», «національна», «визвольна», «велика»...). Вважаю, що ми повинні враховувати весь комплекс основних процесів, які відбувалися в той час в Україні, бо національно-визвольна боротьба йшла не тільки проти Польщі. Нам нав'язали такий стереотип: якщо ведеться боротьба з Польщею — це визвольна боротьба; якщо ж ведеться боротьба з Московією (Росією), наприклад, Конотопська битва 1659 року, то ці події не входять у сферу боротьби України за незалежність. Як, скажімо, й боротьба проти турків чи татар. Щодо цього можна погодитися з терміном «національно-визвольна війна». Його дотримується мій колега Юрій Андрійович Мицик, але у нас щодо цього терміну думки розходяться, оскільки в Україні в цей період, 1648 — 1676 роки, йшла боротьба не тільки проти іноземних ворогів за незалежність. Відбувалися надзвичайно багатошарові процеси на території козацької України, котрі аж ніяк не можна пояснити як «національно-визвольна війна». Наприклад, це формування Української держави, її ж не було, але на визволеній території у 1648 році Українська держава вже була сформована. Ми можемо дискутувати про ступінь зрілості її, як функціонували її органи. Але держава була, функціонували органи влади: судові та всі інші.

На території Речі Посполитої народжується український державний організм. Хіба це не нова якість і хіба це не руйнування тієї політичної системи, яка панувала на українських землях 1648 року? Безумовно, так. А чому ми замовчуємо зміни, які відбулися в системі соціально-економічних відносин на території Української держави? Адже селяни отримали особисту свободу, було ліквідовано кріпацтво, панщину, зведено до мінімуму виконання різних повинностей на користь держави; селяни стали власниками або співвласниками землі нарівні з державою; вони отримали право вступати в привілейований стан українського суспільства — козацтво (козацтво не було замкнутим станом: козаки ставали міщанами, якщо не могли нести службу; селяни могли стати козаками).

Наступний момент: соціальні структури також зазнали якісних змін. Українських князів, українських монархів, середньої шляхти немає. Залишилася незначна частина української шляхти. І на чільне місце виходить у суспільстві козацтво. Хіба це не докорінні зміни в суспільстві (звертаю увагу — на території козацької України)? Чому не можна пояснити все це

через термін «національно-визвольна війна»? Думаю, що ні, це ширше поняття. Відбулися ж якісні, фундаментальні зміни, зрушення в системі соціальних і економічних відносин, які ми недооцінюємо й донині.

...Ми розповідаємо про якісні зміни в суспільствах Нідерландів, Японії, інших країн, але забуваємо, що такі самі зміни відбулися й на території Української держави в середині XVII століття. Майже 100 років українські селяни користувалися соціальними наслідками цих перетворень. Пригадаймо процес закріпачення в XVIII столітті в Лівобережному Гетьманаті.

Українці, хай і на нетривалий час, відчули себе нацією. Козацтво вже відчувало себе політичною нацією Речі Посполитої в тогочасному розумінні ще в 30-х роках XVII століття; вони вважали себе господарями на цій землі. Я називаю ці події Національною революцією, враховуючи якісні зрушення революційного характеру, що відбулися на території козацької України, тобто на території Української держави (за винятком західноукраїнського регіону). Аналогічна ситуація була в Голландії: на півночі Нідерланди, на півдні Бельгія. І не треба боятися цих порівнянь!

Я категорично проти термінології «козацько-польська війна» і т. ін. Політичний чи національний аспект, а з іншого боку аспект соціальний. Не можна ці аспекти поєднувати! Якщо поляки вели повстання під проводом Тадеуша Костюшка, чи згадаймо польські повстання (революції) 1830—1831 рр. та 1863—1864 рр., то, будь ласка, покажіть мені, де ж написано в польській літературі, що велася «російсько-шляхетська війна». То було Польське повстання. Хто його очолював? Шляхта. В Україні ту саму роль виконувало козацтво. Але це не означає, що не вели боротьбу селяни, міщани, духовенство, частина української шляхти... То чому ми наголошуємо на слові «польська», «державна» чи «національність», а з іншої сторони подаємо лише стан — козацтво. Оце і є наслідок впливу на нашу свідомість польської історіографії; ми ж завжди намагаємося підлаштуватися під чиюсь думку — Росії чи Польщі, «гнуємо хребет» перед Сходом і Заходом. Боїмося сказати — не дай Бог, образяться, що їхні предки щось робили не так, наголошую, на наших етнічних теренах. Вони свою історію гарно пам'ятають. Грюнвальд поляки й литовці не забувають!

Це ж була українсько-польська війна. Треба ставити питання, а не перетворювати визвольну боротьбу української нації за незалежність виключно на внутрішню громадянську війну Польщі (козацтво вело боротьбу з урядом за свої станові інтереси). Хіба тільки станові інтереси були? А національний фактор? Нація втратила сотні тисяч людей, а тут створюється стереотип; така термінологія, на мою думку, не наукова.

Водночас з'явилися й інші міркування з приводу хронологічних меж революції. Так, на думку В. Шевчука, Визвольна війна закінчилася у 1678 році зі знищенням турками Чигирин, а юридично її поразку оформив «Вічний мир» між Московією та Річчю Посполитою 1686 року. Є ще кілька варіантів...

Я зокрема вважаю, що ці події Української революції завершилися 1676 року. Чим я керуюся у своїх міркуваннях щодо цього? Якщо ми говоримо про національно-визвольну війну чи про українську революцію, — ми повинні чітко визначитися, яка була її мета. Мета боротьби полягала в тому, щоб здобути незалежність України, і це саме так. 1657 рік — смерть Богдана Хмельницького, велика втрата, й далі розпочалася громадянська війна. Але боротьба за незалежність не припинилася, вона тривала. Після Гадяча в 1658 р. був Чуднів 1660 р. А хіба після укладення Чуднівського договору завершилася боротьба Української держави чи то за незалежність, чи то за кращий статус політичної автономії, чи за кращу протекцію? Чому ми забуваємо про політику Тетері чи про політику Дорошенка, якого я вважаю після Богдана Великого найталановитішим політичним діячем XVII—XVIII століть?

Тепер постає запитання, чому я вважаю, що 1676 рік завершив Національну революцію. Справа в тому, що цього року в Українській державі відбулися катастрофічні процеси, а саме: було ліквідовано Правобережний Гетьманат Петра Дорошенка. Після 1676 року ні Юрій Хмельницький, який був проголошений князем, ні наступні гетьмани, що проголошувалися з дозволу польського короля, не змогли відновити державу в Правобережній Україні, там, де ця держава створювалась, де була її столиця — Чигирин. У 1676 році припинилося існування Української держави, була ліквідована державність на Правобережній Україні. І героїчні зусилля представників української еліти другої половини XVII — початку XVIII століття, включаючи Івана Мазепу, відновити державне життя, домогтися певного політичного статусу в складі чи Османської імперії, чи Росії, чи Польщі успіху вже не мали.

І ще один момент: якщо ми візьмемо те, що сталося де-факто, коли укладався Бучацький договір із Річчю Посполитою й Туреччиною в жовтні 1672 року, (знаємо п'ять-шість коротких його статей), то це не є весь зміст договору, а лише основні положення. В архівах зберігається його зміст, розписаний на багатьох сторінках. Отже, є цікавий момент: коли я досліджував це питання, у договорі вперше знайшов термін «Українська держава», у перекладах із турецької на польську було й положення про

українське панство. Польща визнавала українське панство, тобто в кордонах Брацлавського і Київського воєводств. А вже договір 1676 року між Річчю Посполитою та Османською імперією (після того, як Петро Дорошенко здав повноваження) не передбачав збереження Української держави — так було зафіксовано на міжнародному рівні.

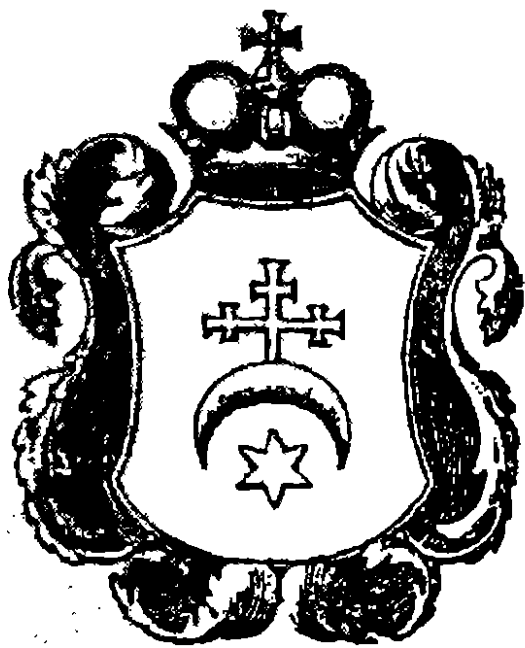
1677 року турецький уряд зробив спробу поновити державне життя за допомоги Юрія Хмельницького — це правда, але як все закінчилось — невідомо й донині. З цього приводу звертаюся до молодих істориків — все, що розповідають про кінець життя Юрія Хмельницького, що його в Замості чи Кам'янці скинули з мосту — легенда й неправда. Доля Юрія Хмельницького досі невідома. Юрій Хмельницький не повертався в Україну після того, як його позбавили влади згідно з миром між Росією й Туреччиною 1671 року; його вивезли до Туреччини.

Спроби моїх колег, які займаються історією XVII століття, знайти підтвердження загальновідомих нібито фактів, завершилися нічим.

Юрій Хмельницький в нашій історії дуже негарно зображений — великого батька немічний син. Його трагедія полягала в тому, що він любив Україну (я читав його листи, вони дуже патріотичні), а також він просто не був політиком. До влади Юрій прийшов у 16 років, у той час полковники й старшина мали великий життєвий досвід, політичний

Складення «присяги на вірність московському царю» в Переяславі. Наскільки ж важким було це рішення для старшини й козаків!

Герб князівського роду Вишневецьких, що дав Реч Посполитій короля Михайла (сина князя Яреми)

вплив, вони могли погріти руки на імені Богдана, його нащадків. Юрій став заручником політичної боротьби.

Непримиренний супротивник повсталих козаків український князь Ярема Вишневецький

КОЛИ БУЛО СФОРМУЛЬОВАНО УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНУ ІДЕЮ?

На середину XVII ст. бурхливий розвиток самосвідомості істотно збагатив зміст національної ідеї. У різних прошарків населення формувалося чуття етнічної спільноти, відбувалася національна самоідентифікація «русинів» власне як «українців», хоча залишалося маркування населення України й Білорусі назвою «руський народ». Зміцнювалося відчуття нерозривності власного буття з місцем проживання, яке бачилося священною землею предків, рідним руським краєм, тобто Батьківщиною. Для українців священними були Київ і Дніпро. Цікаво, що з початку XVII століття подібних рис починає набувати для козаків Запорозжя. В одному з листів зазначається: «козаки зберегли Запорозжя». Православ'я перетворювалося на одну з найважливіших невід'ємних ознак етнічної самоідентифікації українців, на підвалину їхньої національної єдності. Водночас, внаслідок політики національно-релігійних утисків польського режиму (у 30-х рр. XVII ст. мали місце елементи етнічних чисток), серед коза-

ків ширилося й міцніло почуття ненависті до Польщі й поляків, католиків, греко-католиків та євреїв, котрі підтримували колоніальний режим.

Представники патріотично налаштованої шляхти, духовенства й інтелігенції розвивають ідею безперервності буття руського (у розумінні українського) народу з княжих часів. Відтак князів і козацьких гетьманів окремі автори представляли частинами однієї й тієї ж Русі. З 20-х рр. XVII ст. поняття «руський народ» набуває «термінологічної конкретності, позначаючи мешканців території, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами «княжої доби», як зазначає Наталя Яковенко. Починає виділятися існування такого особливого спадкового «знаку» українського народу, як «преславна руська кров». Започатковується обґрунтування погляду на нього як окремих народ серед решти слов'янських народів, котрі сповідували православ'я. Зароджується й розвивається поняття національного відступництва, яке різко засуджувалося. Часто-густо переміна православного віросповідання на католицьке чи уніатське трактувалося як прояв національної зради. У середовищі шляхти формується погляд на себе як на «руський народ політичний», рівноправний з польським і литовським народами й котрий разом із ними виступав співтворцем Речі Посполитої. Відстоювалася думка, що це об'єднання трьох «вільних народів» сталося на договірній основі зі збереженням прав і свобод руського народу.

Відбувався процес «переростання відчуття етнічної спорідненості, яке спирається на спільність території, мови та релігії, в усвідомлення себе політичним колективом-народом, що має виключне право на політичну самореалізацію в межах власної території». Виразно окреслилися контури мети національних прагнень — вільного, без національно-релігійного гноблення, розвитку. Але її реалізація, і це треба відзначити, вбачалася тогочасною елітою не у виході зі складу Речі Посполитої й створенні самостійної держави, а у зрівнянні українців у правах із поляками й литовцями. Ця поміркованість стала наслідком неспроможності родової знаті сформулювати й висунути «політичну програму для руського національного існування». Серцевину національної ідеї народу, що бореться за незалежність, становить комплекс уявлень і положень про створення суверенної держави.

До початку Національної революції 1648 — 1676 рр. у свідомості частини старшини й рядового козацтва почала викристалізовуватися ідея політичної самобутності утворюваного державного організму. У зв'язку з чим у 30-х роках посилюється сепаратизм старшини, прагнення домогтися від уряду визнання витворених владних структур, тобто певного автономного

політичного статусу для козацької України. Так, у 1630 році керівники повстання вимагали виведення з козацької території польських підрозділів, а Корсунська козацька рада 1632 р. ухвалила не пускати «ляхів» у Лівобережну Україну. Вперше висувається ідея захисту своїх прав на певній території, що засвідчувало наміри утворити власну козацьку республіку.

З початком Національної революції розпочався якісно новий етап у розвитку державної ідеї. Переговори українського гетьмана Богдана Хмельницького з послами коронного гетьмана Миколи Потоцького у березні 1648 року засвідчили наміри повсталих козаків домагатися не тільки відновлення станових прав і вольностей, а й виведення з Лівобережжя та «України» (того часу такої назви не було) польського війська, скасування тут «управління Речі Посполитої» й дозволу на відносини із «зарубіжними володарями», тобто широкого самоуправління для козацької України.

Здобуті в травні 1648 року перемоги під Жовтими Водами і Корсунем дозволили Б.Хмельницькому радикалізувати політичну програму. Тепер вона передбачала, окрім поновлення «давніх вольностей», підпорядкування

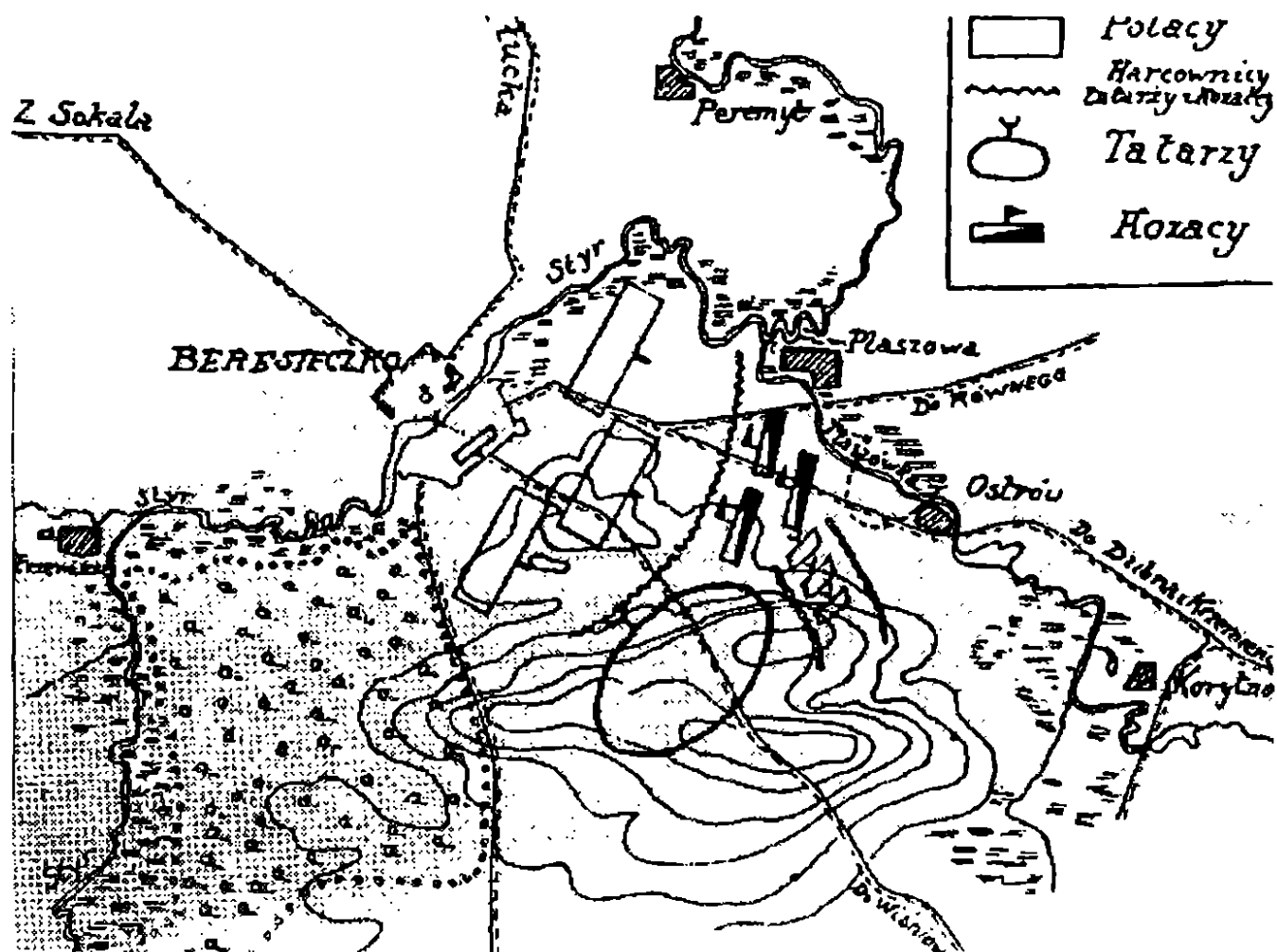
Війська Запорозького «тільки одному королю», ліквідацію на теренах козацької України (включно з Білоцерківщиною та Уманщиною) польських органів влади й адміністративно-територіального поділу та перетворення даної території на удільну, з визначеними кордонами, державу, очолювану гетьманом. Так уперше було висловлено ідею утворення держави на частині української території. Найімовірніше, вона мала становити не автономне утворення в Польщі, а третю складову частину (разом із Польщею і Литвою) Речі Посполитої. Слід зауважити, що влітку 1648 р.

Союзник гетьмана Хмельницького кримський хан Іслам-Грей

гетьман і більшість його соратників не виношували планів розриву із Річчю Посполитою й виявляли готовність визнати владу польського короля, хто б ним не став: московський цар, трансильванський князь чи хтось із братів покійного Владислава IV, котрий помер 20 травня (за умови визнання прав утвореної козацької держави).

Ця програма в умовах масового розгортання національно-визвольної боротьби українців пробудила у свідомості польської й української шляхти новий погляд на козацьку Україну та характер її відносин із Річчю Посполитою. По-перше, вони раптом осягнули можливість відродження Української держави зі столицею у Києві; по-друге, побачили в її появі смертельну небезпеку для існування Речі Посполитої. Тому в листі до примаса Польщі Мацея Лубенського брацлавський воевода, український православний шляхтич Адам Кисіль умовляв вжити рішучих заходів для врятування Вітчизни від загибелі: «Щоб з нею не трапилося (від чого нехай береже Бог) того ж, що з Римською імперією». Як засвідчив хід кон-

План битви під Берестечком 1651 р.

вокаційного сейму влітку 1648 р., канцлери Польщі й Литви звернули увагу представників шляхетського стану на недопустимість порушення цілісності Речі Посполитої й необхідність пам'ятати приклади Нідерландів (Голландії) і Неаполітанського повстання 1647 року. Створена сеймом комісія для переговорів із Б. Хмельницьким отримала суворий наказ у жодному разі не погоджуватися ані на створення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої», ані на скасування її влади на теренах певного регіону (йшлося про козацьку Україну).

У свідомості учасників визвольної боротьби зароджувалася (далеко не завжди чітко сформульована) ідея самостійності Русі, її незалежності від Польщі. Захоплені до полону козаки й повсталі селяни й міщани заявляли, що «вже держава від вас ляхів перейшла до нас козаків», засвідчували наміри «вдарити по Речі Посполитій» й дійти до Вісли («загнати поляків за Віслу»). Польські савоїники також констатували існування у них плану досягти «відокремлення Русі від Корони». Ці погляди реалізовувалися на основі власної держави у надзвичайно інтенсивному процесі розбудови, за зразком Війська Запорозького, державних інституцій на визволеній території: армії, центральних і місцевих органів влади, адміністративно-територіального устрою (полково-сотенного), судових установ, соціальної структури.

Після перемоги під Пилявцями (23 вересня 1648 року) у гетьмана виіриває задум «відняти польські володіння до Вісли», тому він вирішив продовжити похід до західних кордонів України. Але тоді ані він, ані більшість старшин ще не спромоглися сформулювати ідеї створення незалежної держави в етнічних межах України. Найімовірніше, вони виношували задум домогтися визнання з боку новообраного короля за Україною

*Bohdan Khmelnytsky
Hetman of the Zaporozhian Host*

Гетьман Богдан Хмельницький і факсиміле його підпису

(щонайменше в складі Київського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського та Подільського воєводств) статусу третього суб'єкта Речі Посполитої. Реалізувати його сподівалися шляхом реформування її державного устрою, яке мав здійснити, зміцнивши свою владу, «монарх-некатолик».

Оскільки наміри звести на польський трон московського царя чи трансильванського князя провалилися, Богдан Хмельницький підтримав кандидатуру Яна II Казимира, котрого поляки обрали королем. Вступивши з ним у переговори, гетьман погодився на укладення перемир'я (схваленого козацькою радою під Замостям 21 листопада), що передбачало відведення українського війська від західних кордонів України до її південної частини. Цей факт й понині оцінюється як найтрагічніша сторінка процесу українського державотворення (полковники Максим Кривоніс і Петро Головацький наполягали на тому, щоб «з цих країв не вступатися, а цю війну закінчувати не трактатами, а щастям, яке їх супроводжує»).

Поява у політичній свідомості еліти нових уявлень про мету боротьби не могла не позначитися на ході переговорів із польською комісією Адама Кисіля, що розпочалися 20 лютого у Переяславі. Вони вразили її радикальною зміною поглядів гетьмана на характер відносин із Річчю Посполитою.

По-перше, Б. Хмельницький засвідчив право українського народу на самостійне державне життя в етнічних межах свого проживання. «Досить нам на Україні і Подолу і Волині, — заявив гетьман 23 лютого польським послам, — тепер досить достатку в землі та князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи». Чому по Віслу? В українських народних піснях, у приказках було поняття «Вісла» — як рубіж.

По-друге, гетьман започаткував формулювання понять «національної» та «територіальної» соборності України. Він неодноразово наголошував на намірах «відірвати від ляхів усю Русь та Україну», звільнити «з лядської неволі народ весь руський» («народ всієї Русі») тощо.

По-третьє, він уперше висунув ідею незалежності України. Кілька разів наголошував на рішучості добиватися її «звільнення», «відриву» від Польщі. Під час спілкування з козаками наприкінці квітня — на початку травня російський посол Григорій Унковський дізнався, що польському посольству було сказано: «Гетьман і Військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть». Отже, вперше в історії українсько-польських відносин другої половини XVI — першої половини XVII ст. у лютому 1649 р. польській стороні було офі-

ційно заявлено про небажання українців перебувати у складі Речі Посполитої й наміри домогтися розбудови незалежної держави.

ЧОМУ КОЗАЦЬКА УКРАЇНА РОЗІРВАЛА ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 РОКУ?

В Переяславі гетьман і старшина прийняли протекцію московського царя. І цей акт став юридичною формою відокремлення та незалежності Української держави від Речі Посполитої. Та водночас у жодному разі ми не повинні забувати, що він стосувався виключно козацької України, а не всієї України. Решта території залишалася у складі Польщі.

На час прийняття присяги обидві сторони тлумачили поняття «Мала Русь» у його вузькому розумінні — терени створеної Української держави, а не в широкому як усі етноукраїнські землі. Пізніше на цьому грала російська шовіністична політична структура. І Б. Хмельницький вбачав у Росії державу, яка, на його думку, допомогла б розгромити Річ Посполиту і включити західноукраїнські землі до складу Гетьманату. Впродовж 1655 — 1657 років він неодноразово висловлювався за поширення влади на всю Україну. В одному з документів є запис шведського посла: Б. Хмельницький неодноразово наголошував на намірах поширити владу «на всю стару Україну, або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова до Вісли». Це не українець написав!

Україна — землі, де був козацький регіон, а Стара Україна — Роксоланія. Не випадково вже у вересні 1655 року, коли українські війська прямували через Поділля до Львова, вийшов указ царя про доповнення титулу «всієї Великої і Малої Русі самодержця», новими словами «Великий князь Литовский, Белыя Руси, Волынский и Подольский». Саме принципова відмінність у підходах до західноукраїнського регіону стала головною перешкодою й причиною непорозумінь, прихованого суперництва між українською старшиною та російськими воєводами під час спільного Західного походу восени 1655 р. З цієї ж причини виникло гостре протистояння 1655 — 1659 років на території південної частини Білорусії.

Визначальним чинником, який призвів до прийняття українською елітою протекції Олексія Михайловича, виступала нагальна потреба одержання суттєвої воєнної допомоги, що знайшло відображення у статтях договору 1654 року. Але цим сподіванням не судилося справдитися. Російський уряд, вбачаючи основне завдання у відвоюванні Смоленська, оволодінні Білорусією й стратегічними районами Прибалтики, відводив українському театру воєнних дій у 1654 році другорядну роль, хоча власне він виступав головним у боротьбі з Річчю Посполитою та Кримом. Маючи ве-

личезну перевагу над литовцями (70 тисяч проти 15 — 18 тисяч), цар замість того щоб відправити на допомогу Хмельницькому 30 тисяч вояків, розпорядився гетьману негайно надіслати в Білорусію 20 тисяч вояків. Унаслідок чого українська армія, яка нараховувала 40 тисяч, виявилася істотно послабленою перед загрозою наступу з північного заходу 40 — 50 тисяч жовнірів польського війська та приблизно 30 — 40 тисяч татар із півдня. Так докорінно змінилося співвідношення сил. Не було розроблено спільного плану дій української й російської армій. Міркування російського історика Саніна про наявність «общих согласованных оперативных планов» не знаходить підтвердження у свідченнях виявлених джерел, що позбавило гетьмана ініціативи в проведенні кампанії 1654 року.

Всупереч очікуванням Хмельницького, що росіяни, розгромивши литовців, продовжать наступ на Польщу й таким чином скують дії польської армії, російське командування зайнялося облогами міст, переселенням білорусів до Московії, утвердженням влади Росії в Білорусії й Литві. Пізньої осені 1654 року російська армія взагалі припинила наступальні операції.

Російський уряд, дізнавшись про загрозу вторгнення польсько-кримських військ в Україну, не вніс істотних змін до стратегічного плану ведення війни й майже на три місяці запізнився з наданням воєнної допомоги Хмельницькому, якої той просив. Прийшло лише 12 тисяч вояків. Ця допомога була замалою, щоб протистояти наступу ворога. Все закінчилося катастрофою для Брацлавщини, для Східного Поділля. Зрозуміло, що Хмельницький не міг витримати удару польської армії із заходу й татарської кінноти з півдня. Битва під Охматовим 29 січня — 1 лютого 1655 р. не виявила переможців, але залишила за поляками й татарами західну частину Української держави.

Польське командування не мало коштів, щоб заплатити татарам за надану допомогу, тому воно дозволило їм у вигляді плати брати населення Української держави. Є жахливі дані командувача польської армії, чернігівського воєводи Криштофа Тишкевича, де він описує: «Тільки між Південним Бугом і Дністром стали попелом 270 поселень. Було зруйновано тисячу церков, було забрано в ясир понад 200 тисяч осіб». Тисячу церков у межиріччі було знищено! Поляки брали населені пункти штурмом самі, бо татари не вміли вести облогу, а вже потім давали людей їм на поталу. Татари вирізували всіх до немовлят.

Після такого страшного удару по планах Б. Хмельницького за допомогою Московії вистояти в боротьбі з Польщею він різко змінює курс. Уже навесні 1655 року після цього погрому (Буша на Поділлі), прийняв-

ши протекцію царя, він направив нове посольство до турецького султана з пропозицією прийняти Україну під протекцію Порти. Таким чином, українська еліта вже бачила, що ті надії, які покладалися на Москву, в мілітарному відношенні не справдилися. Росія не відстоювала й політичні інтереси України, як показали Віленські угоди.

Російська дослідниця Яковлева (слід віддати їй належне) чесно визнала трагічні наслідки для України Віленських домовленостей: «Та легкість, коли не легковажність, з якою московські послы погодилися урізати територію Гетьманщини до межі Білоцерківської угоди, хоча навіть поляки більше сподівалися на кордони, установлені Зборівською угодою, не можуть не викликати подиву». Фактично це було порушенням Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою встановлювався кордон за Зборівською угодою. Козаки опинилися у стані подвійного протекторату. Їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився. Навіть якщо взяти до уваги те, що даний пункт Віленської угоди ніколи не був виконаний, козаки мали усі підстави вважати, що їх зрадили. Між тим загроза з боку Польщі зникла восени 1655 р. внаслідок її захоплення Швецією («Потоп»), з якою вдалося встановити дружні відносини.

Основною умовою прийняття українською елітою протекції було зобов'язання царя «все Войско Запорожское польскому королю не выдавать и за них стоять» и «от всех неприятелей боронити». Її невиконання позбавляло в її очах сенсу саму протекцію. Гетьман підозрював, що майбутнє замирення Росії й Польщі, якщо воно станеться, відбудеться за рахунок інтересів Української держави. Їхнє порозуміння таїло смертельну небезпеку для утвердження української незалежності. Насамперед його турбувала доля західноукраїнського регіону, що міг назавжди залишитися у складі Польщі. Щоб запобігти такому розвитку подій, він, усупереч позиції Москви й умовам договору з нею, восени 1656 р. активізував переговори зі Швецією, Трансильванією, Молдавією й Валахією про створення антипольської коаліції. У світлі сказаного стає зрозумілою вкрай негативна реакція гетьмана й старшини на одержані від посольства відомості про хід і наслідки Віленських переговорів. На зібраній старшинській раді Б. Хмельницький навіть висловився за розрив договору з Московією: «Треба отступить от руки царского величества...». Мав рацію М. Грушевський, коли стверджував, що «військо і особливо старшина були незвичайно подразнені тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом против московської політики, против лъояльності до Москви, против орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого непошано-

вання прав війська — що цар розпоряджався Козаками і Українцями взагалі, наче своєю худобою — «немов якимись безсловесними», не переставали нагадувати козакам усі, хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг у політичній свідомості України, як вічна осторога против московської невірності, московської зради супроти козацтва і України».

Наступним наріжним каменем умов прийняття українською елітою протекції було гарантування царем дотримання в непорушності прав, свобод і привілеїв козацької України, що знайшло відображення й у змісті договору. Проте вже цього ж 1654 року російський уряд зробив перші спроби зміцнити у ній свою присутність, обмежуючи її внутрішній суверенітет. Так, уже в квітні з'явився намір надіслати туди дворян із метою вчинити перепис населення, щоб виявити розміри виплачуваних ними податків, втрутитися в порядок збору податків з міщан, а також впровадити воєводські управління (1655 та 1657 рр.) й підпорядкувати козацьку Україну Московському патріарху.

Допоки булава була у руках Богдана Великого, російська еліта, наштоткуючись на його потужну протидію і враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протиборства. Однак після його смерті в серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися. У квітні — травні 1658 р. цар видає розпорядження про призначення воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, складення козацького реєстру, перепис міщан і селян із зазначенням повинностей, що мали місце до 1648 р. Всупереч договору 1654 р. Москва відверто втрутилася в боротьбу за булаву й, заграючи з опозицією владі новообраного гетьмана Івана Виговського, сприяла спалаху братовбивчої громадянської війни в Українській державі.

Російська еліта, на відміну від української, вбачала у договорі не акт міждержавних відносин, а принципово іншу сутність характеру взаємин Великої та Малої Русі, а саме «акт воссоединения разных частей некогда единой Руси под скипетром правителей, находящихся в Москве». Погляд на козацьку Україну як на невід'ємну складову Росії й визначав політику щодо неї Москви не тільки в перші роки після договору 1654 р., а і впродовж другої половини XVII — XVIII ст. Оцінюючи її, М. Грушевський зазначав, що «московське правительство користувалося і сим роздвоєнням (між політичними домаганнями старшини й соціальними вимогами поспільства. — В.С.) і всіма ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежувати крок за кроком автономію України. Воно використовувало аспірації ка-

р'єровичів і амбітників, деморалізувало козацьку старшину, крок за кроком виторговувало від неї відречення то від тої то від сеї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками...».

Враховуючи сказане, не бачу вагомих аргументів на користь думки, що для тогочасної Української держави обрання царської протекції було оптимальною альтернативою з-поміж можливих «польської», «кримсько-османської» та «шведської».

Отже, договір 1654 р. проіснував лише близько чотирьох із половиною років. Виступивши його ініціатором, українська сторона, обманувшись у своїх сподіваннях, відмовилася від нього. Будучи типовим договором про прийняття протекції, він не передбачав ні «возз'єднання» України з Росією, ні поневолення України Росією. Такі й подібні їм оцінки є плодом міфотворчих зусиль істориків, публіцистів, письменників, поетів та політиків. А чому і в якому напрямі змінився характер українсько-російських відносин пізніше — це вже інше питання, що потребує окремої розмови.

Валерій СТЕПАНКОВ

Ілюстрації з книг: Pawel Jasienica «Rzeczpospolita obojga narodow»; М Аркас «Історія України — Руси». Вінніпег, 1967 р.; а також надані автором

МРІЯ, УТОПЛЕНА В ПІДОЗРІЛОСТІ Й ОБРАЗАХ,

або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 року?

Поблизу королівського замку у Варшаві при великому напливі народу, за участі шляхти Корони Польської і Великого князівства Литовського, сенаторів Речі Посполитої, численних іноземних послів і посланців, католицького духовенства на чолі з примасом Польщі та православно-го кліру, очолюваного митрополитом Київським, делегації від Війська Запорозького та шляхти новоствореного Великого князівства Руського король Ян II Казимир учинив присягу, що буде пильно стерегти й неухильно до-

тримуватися положень щойно укладеної угоди. Якщо ж якась її норма не буде дотримуватися — народ руський жодного підданства йому виконувати не зобов'язаний, а може зректися його влади. У цьому король присягнув на Євангелії. Задзвонили дзвони в кафедральному соборі Святого Яна, а за ними — в усіх костьолах польської столиці. Після монарха присягу склав від імені сенату глава Католицької церкви Речі Посполитої. Відгриміли мушкетні салюти на Підзамчу, де присягали польські та литовські гетьмани, глави уряду Корони Польської Миколай Пращмовський та Великого князівства Литовського Кшиштоф Пац, підканцлери Богуслав Лещинський та Олександр Нарушкевич, керівництво об'єднаного польсько-литовського сейму. По цьому черга дійшла до послів від Війська Запорозького та шляхти Великого князівства Руського. Як польська, так і українська сторони свої присяги скріпили підписами. До кінця місяця з королівської канцелярії вийшов цілий ряд документів, що гарантували українському козацтву повну амністію, відновлення шляхетських прав для представників родовитого козацтва та надання шляхетського достоїнства найбільш заслуженим старшинам, гарантування свободи віросповідання православному населенню та непорушності майнових прав православній Церкві.

Давня мрія найбільш далекоглядних представників польської та української (руської) еліти про мирне співжиття двох народів на користь спільного благополуччя нарешті набрала зримих обрисів. Сталося це вранці 12 травня 1659 року.

Утім, під гучний акомпанемент євро(не)інтеграції України якось тихо і непомітно минула чергова річниця ратифікації угоди Української козацької держави з польсько-литовською Річчю Посполитою. Угоди, покликаної, за задумом її творців, раз і назавжди припинити, здавалося б, споконвічні, а насправді майже столітні українсько-польські конфлікти. Конфлікти здебільшого політичні,

Король Речі Посполитої Ян II Казимир

які, втім, раз по раз переростали в жорстокі й кровопролитні збройні протистояння. Угоди, призначені відновити історичну справедливість і закріпити за русинами-українцями — *«народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимося... і кожному народові рівні шляхетністю»* — право не лише вповні претендувати на привілеї та свободи в межах спільної польсько-литовсько-української Речі Посполитої, а й мати можливість розбудовувати на загальному тлі останньої власну державну організацію — Велике князівство Руське. Автономну і рівноправну, поряд з Коронаю Польською та Великим князівством Литовським, федеративну частину тогочасної надпотужної держави декількох європейських народів.

Непомітність цієї, майже круглої, дати в нашому історичному календарі впадає у вічі ще більш виразно на тлі широкоформатного минулорічного відзначення 350-річчя Переяславської ради 1654 р. Пояснення, оперте на аргумент офіційного розгортання впродовж 2004 р. Року Російської Федерації в Україні, може задовольнити не вповні. Адже цей рік проголошений Роком Польщі в Україні. Утім, особливого ентузіазму у його відзначенні, як, власне, і критичного опонування (чого, як пам'ятаємо, не бракувало минулого року) поки що помічено не було. І дуже шкода, що чергову річницю реалізації одного з найбільш послідовних проектів рівноправного українсько-польського поєднання так і не було використано. Не для того, аби відстоювати історичність і неминучість нашого «возз'єднання». Радше для ліпшого розуміння: ким є Україна для Польщі і Польща для України? Що нас поєднує? І що роз'єднує? Що вселяє оптимізм і віру у можливість добросусідського співіснування, а що цю віру підточує зсередини?

Отож, чим була українсько-польська унія 1658—659 років? У чому була її сила? А в чому слабкість?

ГЕОПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ УНІЇ 1658—59 РОКІВ

Утворена за результатами Люблінського сейму 1569 р. польсько-литовська Річ Посполита постала головним чином як відповідь на зовнішню загрозу з боку Московської держави, очолюваної на той час такою колоритною фігурою, як Іван Васильович Грозний — перший цар всеросійський, покоритель Казанського та Астраханського ханств на Сході та претендент на завоювання Литовської Русі на Заході.

Спроба кардинального оновлення Речі Посполитої через її трансформацію з республіки двох складових, Польщі та Литви, в республіку трьох — з виділенням із земель Корони Польської Великого князівства

Руського — також надзвичайно тісно пов'язана з міжнародними процесами. На кінець 1650-х років боротьба українського козацтва з шляхтою і королем Речі Посполитої за визнання ними права України мати власну державну організацію, а не бути лише східною частиною Корони Польської, пройшла всі мислимі й, здавалося б, немислимі фази. Надзвичайно жорсткі й кровопролитні битви під Корсунем і Пилявцями, Збаражем і Зборовим, Берестечком і Батогом, в яких бог війни був привітний то одній, то другій стороні, множили незліченні жертви, але не приносили жаданої перемоги. Спроби політичного порозуміння, ініційовані поміркованими лідерами як з польської, так і з української сторони, також лише множили недовіру й підозрілість у нещирості свого опонента і не наближували до миру.

Втягування ж у двосторонній українсько-польський конфлікт сусідніх правителів — кримського хана, московського царя — взагалі мало фатальні наслідки. Кримськотатарська еліта безкарно виводила з українських і польських земель ясир. Московські війська після 1654 р. окупували переважну частину земель Великого князівства Литовського, намагалися будь-що обмежити владні прерогативи українського гетьмана та старшини, перетворивши Гетьманат на залежну від себе територію. А просування російських військ до берегів Балтики спровокувало війну з Польщею Шведського королівства, в результаті якої війська останнього контролювали більшість польських земель; польський король навіть був змушений рятуватися втечею з країни, а шляхта масово присягала шведському монарху Карлу X. Як для України, так і для Польщі настали вкрай важкі часи на міжнародній арені, а всередині країн — набирала розмаху гостра міжусобна боротьба. Ситуація вимагала пошуку принципово нових політичних ходів.

ВАЖКА ОСІНЬ 1657 РОКУ

Ще більш нагальною проблема визначення козацькою Україною своїх зовнішньополітичних орієнтирів стає з літа 1657 р., коли помирає гетьман Богдан Хмельницький і до влади приходить Іван Виговський. Прихід до влади в Україні колишнього генерального писаря Хмельницького та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували в прагненні нового керівництва зберегти наступництво української політики. Так само, як і Хмельницький, Виговський одним зі своїх пріоритетів визнає курс на зближення з протестантськими державами Центральної Європи — Швецією, Бранденбургом та Трансільванією. У середині серпня він

підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня укладає угоду зі шведським королем. Усіма наявними засобами намагається Виговський продовжити курс попередника і в стосунках з московським царем. Первісно, як видно з власних заяв Виговського, він розраховував прийти до булави українського правителя не всупереч, а за допомогою царського уряду.

Перший виразний сигнал стосовно необхідності пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій надійшов з Москви, звідки впродовж серпня — першої половини жовтня 1657 р. до Чигирини один за другим прибувають кілька царських посольств з вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як попередню умову для визнання сюзереном правомочності гетьманських виборів.

«Московський сигнал» був, можливо, найбільш виразним, але не єдиним. Крім тривожних новин з північного сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирини викликали також повідомлення, що надходили із заходу та півдня. Зокрема, на початку літа завершується провалом комбінований похід шведсько-трансільвансько-українських військ на Польщу. За результатами кампанії, трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці був змушений підписати принизливий для себе мир з польським королем і вийти з коаліції. Слідом за цим бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм перейшов з табору союзників Швеції до її противників. За та-

ких умов шведський король втрачає інтерес до України і спрямовує усі свої зусилля на відновлення позицій в районі Балтійського узбережжя.

Не менше, якщо не значно більше, занепокоєння українського гетьмана викликали й новини з південного напрямку. Тогочасний кримський хан Мехмед IV Гірей, довідавшись про кризу в українсько-російських відносинах, на початку грудня 1657 р. закликав Яна Казимира «знести козаків», для чого «...зараз є час і погода... оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою...» Водночас хан переконував і уряд турецького султана Магомеда IV спрямувати вій-

Творець Гадяцької унії — гетьман Іван Виговський

ська, що були зосереджені на той час поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну — проти козаків. Причому, як видно з листа грецького архієпископа Паїсія до московського царя Олексія Михайловича від 8 жовтня 1657 р., аргумен-

Герб і печатка І. Виговського вже як першого сенатора Великого князівства Руського

ти Мехмеда IV Гірея бралися до уваги в Надбосфорській столиці, й оточення султана реально готувалося до вторгнення в Україну.

Крім зовнішньополітичних чинників, що восени 1657 р. мали досить виразну тенденцію до швидкої зміни (причому не на користь українських інтересів), значний вплив на трансформацію зовнішньополітичного курсу уряду І. Виговського мали мотиви внутрішнього плану — гостра політична криза в Україні. Наочно криза виявила себе в умовах підготовки і проведення гетьманських виборів восени 1657 р. Проте не варто списувати її появу лише на недалекоглядну політику Виговського. Так, чи не першим провісником майбутнього конфлікту в Україні став антигетьманський виступ на Запорозжжі ще за життя Богдана Хмельницького, взимку 1650 р. Приборкуючи виступ, Хмельницький стратив самопроголошеного гетьмана — рядового козака Домонтівської сотні Черкаського полку Я. Худолія, а також рішучими діями придушив заколот. Однак, природно, цим конфлікт не було вичерпано. І під час чергового послаблення гетьманської влади (викликаного хворобою Хмельницького) навесні 1657 р. Запорозжжя знову стає центром антигетьманських заворушень, і звідти лунають погрози «йти на гетьмана и на писаря и на полковников и на иных начальних де...».

Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед у площині соціальних протиріч — «...розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі больше и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают». А тому намагання наступника Хмельницького, гетьмана І. Виговського, забезпечити собі опору в суспільстві, спираючись на підтримку статечних верств козацтва (своє-

рідного середнього класу тогочасної України), завдаючи явної шкоди іншій його частині, неминуче поглиблює конфлікт, дозволяє йому набрати загальноукраїнських масштабів.

Проте, окрім соціальних протиріч, у процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом Виговським не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме — прагнення січової старшини повернути Кочу роль політичного лідера козацької України, поширити його вплив на всі українські землі. В даному контексті спроби Виговського здобути гетьманську булаву спочатку на вузькостаршинській, «кулуарній», а згодом хоч і на розширеній, але знову ж таки без участі запорожців, раді під Корсунем, збуджують політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в «городовій» Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Алегорія спокою. Картина 1659 р.

Політична програма опонентів Виговського, як видно з матеріалів посольства січового товариства до Москви в листопаді 1657 р., не виходила за межі політики «козацького автономізму», з прокрустового ложа якої гетьманський уряд вийшов уже наприкінці 1648 — на початку 1649 р. Зокрема, під час переговорів в Посольському приказі 23 листопада 1657 р. керівник січового посольства Михайло Стринжа заявляв: «При прежних де полских королек они Войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указа царского величества не принимать и отпускать... не годилось». Крім того, запорожці висловлювалися на користь того, щоб «царського величества воеводы у них в городех были». Погоджувалися на контроль з боку царського уряду за гетьманською елекцією — «а без воли великого государя... самим нам гетманов не пременят...», а в разі смерті українського регіментаря, «...обрав гетмана, вскоре слать послов до его царского величества бити челом о подтвержденье на гетманство...».

Політична поступливість Коша, його готовність йти в цей час у фарватері московської політики дозволяє заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найбільш впливових сил в Україні. За результатами переговорів у Москві уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам, надіслав на Січ кошовому Я. Барабашу царську грамоту, яка виразно засвідчила про визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин.

КРИМСЬКА КАРТА В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ГРІ

Гостра потреба в приборканні заколоту на Січі та південних полках Гетьманщини, прагнення забезпечити спокій на кордонах з Кримом, на тлі провокаційних дій царських воевод (більшість з яких відверто підтримувала опозицію) змушують гетьмана шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу. Адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти уряду Виговського у відносинах з Кримом, можна охарактеризувати як нейтралітет (і то, як видно з цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітет вельми нестійкий). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана Вигов-

ського. Але після 1654 р. шлях у Бахчисарай для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже польсько-кримський союз 1654 р. в цей час зберігав свою силу, й отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з королем, для Чигирини у 1658 р. було неможливо.

Враховуючи дану специфічну ознаку тогочасного розкладу сил в регіоні, саме кримська карта стала однією з вирішальних у контексті налагодження урядом Виговського політичних відносин з Варшавою. Зокрема, на початку березня 1658 р., відправляючи з полковником Павлом Тетерею до короля пропозиції щодо початку українсько-польських переговорів, Виговський вже другим пунктом ставить вимогу, аби Ян Казимир відправив до Мехмеда Гірея листа, щоб той вирядив у поле свої орди вже тепер, не очікуючи воєнної пори, як він попередньо обіцяв у листі до гетьмана. І дійсно, отримавши лист з Варшави, хан негайно відправив на допомогу Виговському татар, про що 14 травня інформував короля, одночасно закликаючи його також надіслати в Україну війська на допомогу гетьману.

Кримський чинник відіграє вирішальну роль і на етапі підписання угоди. Зокрема, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо принципових вимог гетьманського уряду, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської партії старшини та рядового козацтва, Виговський почав був сумніватися в доцільності та своєчасності укладення угоди. І саме тиск з боку союзника, кримського керівництва, змусив гетьмана все ж піти на підписання Гадяцького трактату.

ПОЛЬСЬКА ЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ В УНІЇ З УКРАЇНОЮ

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила й та обставина, що геополітичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому в даному випадку вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. Цього разу потреба у розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще низкою надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставин як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, тут варто мати на увазі той факт, що король, або, точніше, французька партія при його дворі, в цей час впритул наблизився до вирішення надзвичайно важливої та водночас вкрай важкої справи — проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміц-

нення королівської влади через посилення позицій як монарха, так і сенату, та відповідно звуження прерогатив сейму.

Для того щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки в цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю та його прибічникам потрібно було використати нові, потужні та несподівані для опонентів аргументи. У майбутніх запеклих політичних баталіях саме така роль — потужного політичного, а за певних обставин і військового союзника короля — й відводилася Війську Запорозькому. У Варшаві були ще досить свіжими спогади про те, як саме козацька карта — присутність українського війська в районі Львова та Замостя наприкінці 1648 р. — сприяла швидкому розв'язанню гордієвого вузла виборчої боротьби в Речі Посполитій, що точилася після смерті короля Владислава IV.

Крім аспектів внутрішньополітичних, у Варшаві, безперечно, бралися до уваги й чинники міжнародні. Поява Війська Запорозького в обозі не суперників, а союзників короля істотно зміцнювала позиції Речі Посполитої як у відносинах з Москвою, так і Стокгольмом, загроза з боку якого хоч і не була такою фатальною, як у 1655 чи навіть 1656 р., але й надалі залишалася істотною. Повернення України під зверхність польського короля зміцнювало також становище Речі Посполитої і в відносинах із своїми союзниками — насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом, допомога яких, звичайно ж, не була альтруїстичною, а передбачала певні вигоди для них та поступки з боку польського керівництва.

Все це разом творило ситуацію, коли польська еліта почала усвідомлювати неминучість примирення з козацькою Україною. Саме примирення з нею, а не втихомирення чи знесення бунтівників. Чи не найбільш промовистою в цьому сенсі є заява воєводи познанського Єжи Лещинського: «Запорукою процвітання Речі Посполитої є мир з козаками». Впливовий польський сановник був переконаний, що вина за відсутність такого миру лежить винятково на польській стороні, а зволікання з його досягненням є смертельно небезпечним для республіки.

ГАДЯЦЬКИЙ КОМПРОМІС 1658 РОКУ

«...Нехай квітне віра християнська, міста багатіють торгівлею, край спокоєм... Єднайтесь з нами. Рятуйте спільно вітчизну, яка промовляє: «Я вас породила не для Москви, а для Польщі. Виховувала, живила все ж як дітей своїх, а не виродків»...», — з такими словами 16 вересня 1658 р. звернувся до учасників козацької ради під Гадячем повноважний представник польського короля Станіслав Бенєвський, упереджуючи

майбутні українсько-польські переговори щодо змісту повернення України під маєстат короля.

«Вправно мовить», — відреагувало козацтво на слова дипломата. Тим не менше на самих переговорах дипломатичної вправності Бєневського було явно замало, коли мова зайшла про необхідність ліквідації церковної унії, повернення православним усього відібраного в них прихильниками унії майна, прилучення до козацької України крім Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств ще й Подільського, Руського, Белзького, земель цілої Червоної Русі. Наданих повноважень явно не вистачало для ухвалення королівським представником настільки далекосяжних поступок українській стороні. Справа укладення угоди трималася на волосині. Війська російського царя маршем рухалися по Лівобережжю. Зволікати далі було нікуди. І полковник переяславський Павло Тетеря напівжартома-напівсерйозно вмовляв козаків: «Помиримось з ляхами — покірне телятко дві мамки ссе!»

За умовами Гадяцької угоди Річ Посполита Двох Народів — польського і литовського — перетворювалася на федерацію трьох рівноправних народів, разом з руським (українським). На землях України створювалось Велике князівство Руське — окреме державне утворення з власною адміністрацією, власними сеймами, військом, фінансовою системою і власною монетою. Дистойники князівства Руського та вищі ієрархи Православної церкви отримували місця в сенаті, а шляхта та представники Війська Запорозького — в ссймі. Король жалував Києво-Могилянському колегіуму статус вищого навчального закладу — академії. Ще одну православну академію передбачалося відкрити на теренах Великого князівства Литовського, до складу якого входили білоруські землі, а крім того — мали фундуватися у необхідній кількості православні колегіуми та друкарні. Козацький реєстр встановлювався в розмірі 60 тисяч. Козацька старшина за поданням гетьмана отримувала нобілітацію. Натомість польській шляхті дозволялось безперешкодно повертатись у свої маєтки в Україні, щоправда, за умови амністії всіх провин своїх підданих.

ВАЖКЕ І КОРОТКЕ ЖИТТЯ ГАДЯЦЬКОГО МИРУ

Українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси всіх без винятку суб'єктів тогочасної політичної взаємодії Центрально-Східної Європи. Зрозуміло, що це вимагало зважених, обережних, але водночас оперативних і ефективних кроків як з боку офіційного Чигириня, так і Варшави.

Особливо уважно потрібно було вибудувати лінію поведінки щодо Москви. Зауважимо, що з формально-правового боку Гадяцька угода не мала антимосковського звучання. Адже українська сторона — ймовірно, під тиском промосковськи налаштованої лівобережної старшини та козаків — наполягла на тому, аби до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов'язкової участі в польсько-російській війні, якщо така матиме місце. Крім того, Виговський неодноразово висловлювався за можливість приєднання до федерації східноєвропейських держав і Московського царства. Інша справа, що, зважаючи на наявність гострого конфлікту між Москвою та Чигирином, а також серйозних суперечностей між першою та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближення, та водночас саме ефективні спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєву спроможність союзу Війська Запорозького та Речі Посполитої. Зокрема, вже 11 грудня 1657 р. польський король у листі до австрійського цісаря Леопольда I зазначав, що, розчарувавшись у протекції московського монарха, «мало не всі козаки хочуть повернутися до послушенства, якщо лише військо проти Москви вишлемо».

Іншим важливим гравцем, позицію котрого потрібно було брати до уваги при укладенні угоди з Річчю Посполитою, було керівництво Швеції. Об'єктивно склалося так, що загальний успіх чи, навпаки, крах Гадяцької системи значної мірою залежали від позиції Стокгольма. Адже Шведське королівство веде у зазначений час надзвичайно активну зовнішню політику й виявляє пильний інтерес до справ Центрально- та Східноєвропейського регіону. Восени 1658 р. для України можливість утримання Москви від інтервенції на її землі чи успішна протидія їм були можливими лише за умови успішного розіграшу саме шведської карти. За умови швидкого примирення Польщі та Швеції та водночас утримання останньої від мирного діалогу з Москвою можна було сподіватися на повну нейтралізацію військового потенціалу царя. Добре усвідомлюючи конечність цього завдання, українське керівництво у зверненнях до польського короля пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називає саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву.

Найповнішу уяву про польське бачення розвитку зовнішньої політики в умовах повернення України під зверхність короля можна отримати з меморандуму згаданого вище Лещинського: «Отож, найобережніше і насамкінець зі шведами, найперше з козаками. Але трактувати так, аби перегово-

ри з одними не перешкоджали трактатам з другими, бо, напевне, як тільки з ким-небудь з тих трьох примиримося, зараз же з іншими ліпше піде». Після завершення переговорів з українською стороною Лещинський радив приступити до контактів з Москвою, аби керівництво московське «...не образилося козацькими справами і на злість не вчинило ліги зі Швецією». На переговорах з царськими представниками польські комісари повинні були ясно дати зрозуміти, що Річ Посполита й так ніколи б не погодилася на примирення з ними без обов'язкового повернення України під владу короля. У стосунках з царем Польща повинна неодмінно добиватися повного виведення московських військ як з території Литви, так і України. А для того щоб заспокоїти українське керівництво стосовно польсько-московських переговорів, пояснити їм, що договір з Москвою «...змусить шведа до податливості...», успіхи на переговорах з Москвою неодмінно повинні були б сприяти успіхові у справах зі Стокгольмом.

Як бачимо, у Варшаві з належною увагою поставилися до застережень Виговського, що торкалися зовнішньополітичних аспектів українсько-польського договору. Щодо самої ідеї польсько-шведського примирення відгукувалися позитивно, але при цьому висловлювали сумнів стосовно спроможності шведського монарха йти на компроміси. А без повернення хоча б частини захоплених шведами у Пруссії замків — польська сторона на мир «...в жодному разі піти не може...». Ознайомившись з пропозиціями шведської сторони щодо попередніх умов перемир'я (а саме: виплати 5 млн. талярів за виведення шведських військ з території Пруського королівства, Курляндії та Івфляндії), сейм визнав їх неприйнятними та ухвалив рішення за будь-яку ціну добиватися примирення з царем московським. Тобто польське керівництво й надалі вважає Швецію ворогом номер один і своє зовнішньополітичне майбутнє бачить лише у спільному виступі з Москвою проти неї. У крайньому випадку, коли не вдасться домовитися з Москвою, польське керівництво не виключало можливості ведення війни з Росією, але планувало робити це насамперед силами, що є у розпорядженні Виговського. За таких умов у боротьбі з опозицією та протидії наступу Москви українському гетьману марно було сподіватися на ефективну польську допомогу.

Значно енергійніше й послідовніше в боротьбі за Україну в цей час діє царський уряд. Вже отримавши повідомлення про польсько-українські контакти, московське керівництво 25 серпня відправило послів до Швеції, розпочинаючи тим самим процес пошуку шляхів замирення з нею. Довідавшись про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі «зрадником Івашкою», та відправив в Україну війська

під командою воеводи Г. Ромодановського. Під прикриттям військ білгородського воеводи проходять «вибори» гетьмана, в результаті яких новим українським регіментарем проголошується Іван Безпалый. Укладення перемир'я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальессарі, значно випередивши в цьому відношенні поляків, дозволило відправити в Україну досить значні сили (обрахунки їх кількості в різних істориків коливаються від 75 до 150 і навіть 200 тисяч вояків), які в середині березня 1659 р. під командою князя Олексія Микитовича Трубецького залишили Путивль і вирушили в напрямі Конотопа.

У розпорядженні Виговського спочатку було лише 16 тис. вірних козаків. Після обоїльної присяги з ханом про братерство, яку склали сторони 24 квітня 1659 р., військовоє становище українського гетьмана істотно поліпшилося, але все ж сил було недостатньо для гарантій безпеки в умовах вторгнення в Україну царських військ на чолі з Трубецьким та військовими виступами опозиції. Від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням обозного коронного А. Потоцького (всього близько 5 тис. жовнірів), свіжих сил не надходило. Й у гетьманського уряду, ймовірно, не було особливих ілюзій щодо реальності отримання швидкої військової допомоги від Речі Посполитої, оскільки звідти до Чигирини просочувалися чутки про внутрішні заворушення на теренах Корони Польської та зав'язування там військової конфедерації, опозиційно налаштованої щодо короля.

Зростанню антикоролівських настроїв у Речі Посполитій значною мірою, як це не дивно, сприяла інформація про мир з козацькою Україною. Польська шляхта не хотіла втрачати своє виняткове привілейоване становище на українських землях, яке вона мала перед початком козацького повстання 1648 р. Литовська еліта боялась, що більш потужне Велике князівство Руське відтисне Литву від участі в ухваленні рішень на сеймах і в сенаті Речі Посполитої. Вище католицьке духовенство і особливо Ватикан не могли погодитися на вимоги ліквідації церковної унії та допущення «схизматиків» (як вони називали православне духовенство) до політичного життя республіки.

Внаслідок цього напередодні сейму взимку та навесні 1659 р. розгортається боротьба щодо ревізії окремих положень Гадяцької угоди. Польська сторона наполягає на вилученні з тексту положень церковного змісту, скороченні кількості козацького реєстру з 60-ти тисяч до 30-ти, обмеженні права вільного обрання Військом Запорозьким гетьмана тощо. Натомість гетьманський уряд Виговського вимагає розширити територію Великого князівства Руського за рахунок долучення до нього західноук-

раїнських воєводств, певного обмеження на українських землях прав католицької шляхти тощо. Передсеймова боротьба плавно перекочується в стіни вищого законодавчого органу Речі Посполитої. А зважаючи на чисельну перевагу на сеймі противників справедливого замирення з українським козацтвом, усі ревізії тексту угоди скеровуються в одному напрямі, а саме — обкрасня прав Великого князівства Руського.

«Ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз...» — такою була реакція Виговського на зміст привезеного королівським посланцем варіанту угоди, яку сейм у Варшаві мав ратифікувати наприкінці травня 1659 р. Слова гетьмана виявилися пророчими: його політична смерть, причому саме через угоду з поляками, наступила вже на початку вересня. А ще через місяць на Генеральній раді під Переяславом нове керівництво Війська Запорозького повторно визнало владу московського царя, перетворивши в такий спосіб Велике князівство Руське, а з ним і надію на мирне співіснування з поляками задля обопільного процвітання і благополуччя, на вже перегорнуту сторінку історії. Перегорнуту, але все ж таку болючу...

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Ілюстрації з книг: «З української старовини». Київ, 1993 р.; Д. Яворницький «Історія запорізьких козаків», т.ІІ. Львів, 1991 р., а також надані автором

«ЩАСЛИВИЙ» 1660 РІК, КОТРИЙ ТАК І НЕ ПРИНІС ЖАДАНОГО ЩАСТЯ...

Чуднівська війна і Чуднівський мир

Довготривале і виснажливе суперництво Польщі та Росії за Україну, що розпочалось від часів прийняття Переяславських ухвал 1654 р., на початку 60-х вступило у свою завершальну стадію. Крах Гадяцької унії 1658 р. та добровільне повернення козацтва під зверхність царя восени 1659 р., здавалося б, повністю передавали стратегічну ініціативу в руки московського керівництва. Але ані керівництво Речі Посполитої,

ані його союзник кримський хан не хотіли визнавати перевагу Москви, відчуючи в собі ще достатньо сил для того, аби переломити хід протиборства на свою користь.

При цьому немаловажну роль відігравала й та обставина, що і в середовищі української еліти на той час не було єдності в думці щодо політичної орієнтації Війська Запорозького. Адже грубий диктат боярина князя М. О. Трубецького восени 1659 р., що змусив молодого і малодосвідченого гетьмана Ю. Хмельницького піти на значні поступки російській стороні в обмеженні власних владних прерогатив, як і можна було прогнозувати, не сприяв стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні та зростанню в козацькому середовищі промосковських настроїв. Навпаки, згідно з твердженням козацького літописця Самійла Величка, Ю. Хмельницький за виявлену в Переяславі поступливість у питанні «...премененія в неких клавзулах пактов отеческих (тобто Березневих статей 1654 р.) Переяславськими, а особливе взглядом новаго придатку в тех пактах всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый...»

Наприкінці року оточення гетьмана спробувало виправити становище,

відправивши до Москви представницьке посольство на чолі з полковниками Андрієм Одинцем і Петром Дорошенком із завданням добиватися від уряду Олексія Михайловича денонсації цілого ряду положень угоди 1659 р., які не відповідали інтересам Війська Запорозького. Проте московські переговори 1660 р. для української сторони завершилися повним фіаско: на більшість порушених гетьманським урядом апеляцій було отримано негативні резолюції царя: «...бути так, як написано...»

Непоступливість уряду Олексія Михайловича, що, ймовірно, впливала з переоцінки міцності власних позицій в Україні, цілком природно провокувала серед козацької еліти загострення політичної боротьби щодо перспектив зовнішньополітичного розвитку Гетьманату.

Гетьман козацької України Юрій Хмельницький

Довідавшись про гостре невдоволення козацької старшини умовами Переяславського договору з царем 1659 р., керівництво Речі Посполитої вдається ще до одної спроби повернути Військо Запорозьке до підданства королю політичними засобами. З цією метою в Україну відправляють одного з хрещених батьків Гадяцької унії волинського каштеляна Станіслава Казимира Бенєвського. Відправляють, аби він спробував повторити свій успіх дворічної давності.

Упереджуючи свій візит в козацьку Україну, Бенєвський відправив до Чигириня свого посильного Селецького. З переданої ним інформації впливало, що цілий ряд впливових у Війську Запорозькому старшин (зокрема полковники Михайло Ханенко, Григорій Лесницький та деякі інші) радо зустріли звістку про готовність польського короля укласти мир з Військом Запорозьким. Однак на скликаній з цього приводу гетьманом старшинській раді думки розділилися. Мотиви недоцільності повернення України під владу короля найточніше сформулював лідер промосковської партії в гетьманському уряді, генеральний осавул Іван Ковалевський: «...ляхи не мають жодної сили: якби пішли б у їх землі, то ніде і собака на нас не загавкав би, бо війська немає...»

Розвікуючи сумніви козаків щодо воєнної спроможності Речі Посполитої, у листі до Хмельницького Бенєвський патетично стверджував, що Польща, яка навіть в оточенні ворогів успішно себе захищала в минулі роки, нині, коли зі шведами підписала мир і шведське військо до польського короля на службу поступило, коли вся шляхта солідарна, коли кримський хан королеві на допомогу орду присилає, — могутня, як ніколи раніше. А тому пропозиції стосовно укладення миру, з якими Ян Казимир звернувся до Війська Запорозького, волинський каштелян просив трактувати не як свідчення слабкості короля та Речі Посполитої, а, навпаки, їхньої сили і наявності доброї волі.

Не обмежуючись лише однією патетикою, навесні 1660 р. польське керівництво приступило до підготовки широкомасштабного вторгнення в Україну. Наприкінці травня у Варшаві за участю короля відбулася представницька воєнна нарада, на якій було розроблено стратегічний план ведення війни. На терени Великого князівства Литовського спрямовувалися війська литовського гетьмана Павла Сапєги та руського воєводи Стефана Чарнецького, а в Україні мав діяти коронний гетьман Станіслав Потоцький, на допомогу котрому вже поспішали союзники — татарські орди.

Варто зауважити, що на середину 1660 р. войовничі настрої запанували не лише над Віслою. Не менш агресивними і рішучими були й наміри

офіційної Москви. Ще в середині 1659 р., після нищівного погрому під Конотопом, уряд Олексія Михайловича вдруге у своїй історії оголосив так званий «даточний набір» — предтечу загальної мобілізації. Кампанія 1660 р., згідно зі стратегічним задумом російського командування, мала повторити успіх походу 1655 р., проведеного спільно з гетьманом Б. Хмельницьким воєводою В. В. Бутурліним, коли царські і гетьманські війська доходили до Замостя і Любліна. Цього разу на чолі царських військ було поставлено досвідченого воєначальника — ближнього боярина царя, київського воєводу Василя Борисовича Шереметєва, названого особисто Олексієм Михайловичем «...добронадежним архистратигом Царя небесного, земного его воинства...»

На скликаній у середині липня В. Шереметєвим військової раді під Васильковом, куди було запрошено також гетьмана Ю. Хмельницького та вищих козацьких старшин, ухвалили план, що передбачав поділ козацького війська на дві великі частини. Одна з них, на чолі з наказним гетьманом переяславським полковником Тимошем Цицюрою, спільно з військами В. Шереметєва виступала проти поляків у західному напрямі, а друга, під командою гетьмана Ю. Хмельницького, повинна була захищати південний фланг і тил головних сил від нападу кримських орд, а також перешкоджати об'єднанню татар з коронною армією. Згідно з повідомленням Ю. Хмельницького цареві, разом з Т. Цицюрою в похід виступило 11 лівобережних полків; під командою київського воєводи перебувало близько 60 тисяч ратників. Ніжинський і Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом піжинським полковником Василем Золотаренком вирушили на північ, і на білоруських землях вони мали об'єднатися з російськими військами на чолі з воєводою князем Ю. О. Долгоруковим. Ще два козацькі полки — Канівський і Черкаський — відправлялися на Запорожжя, аби спільно з кошовим отаманом, у розпорядженні якого перебувало близько 10 тисяч запорожців та 5 тисяч «охотників» І. Сірка, за відповідним гетьманським наказом «...промисел чинити над татарами».

Як бачимо, стратегічний задум російсько-українського командування, ухвалений влітку 1660 р., був покликаний уберегти ситуацію від будь-яких несподіванок: як із південного напрямку — від можливого вторгнення союзних Речі Посполитій татарських орд, так і з північного — від литовського війська.

Водночас надмірне дроблення Війська Запорозького послаблювало головне угруповання на чолі з В. Б. Шереметєвим і Т. Цицюрою, а також не гарантувало успіх армії Ю. Хмельницького на випадок зіткнення зі значи-

Польська важка і легка кавалерія (мал. Г. Еймарта, з колекції музею Чарториських у Кракові)

ми силами кримського хана. Крім того, обраний російським командуванням принцип поділу Війська Запорозького, вочевидь, став результатом негативних політичних процесів, що мали на той час місце в козацькому середовищі та у взаєминах із російською стороною. Адже розподіл полків за регіональною ознакою, по-перше, міг відбивати факт політичного протистояння між правобережними і лівобережними старшинами, а по-друге, вказував на недовіру московського командування до правобережного козацтва.

Варто також звернути увагу і на той факт, що призначення головнокомандуючим царськими військами боярина В. Б. Шереметєва також не сприяло зміцненню довіри між українським і російським командуванням. Шереметєв був добре відомий козакам ще з часів збройного українсько-російського протистояння на білоруських землях, коли за його наказом царські ратники «...з арматою на місця і села, де козаки своє помешкання мали, наїжджали, козаків хапали і деяких в ув'язненні тримали, а інших невідомо куди дівали...» Прибувши в Україну на початку 1660 р., Шереметєв також дуже швидко встиг відзначитися доволі різкими й образливими публічними репліками на адресу Юрія Хмельницького, заявивши, що йому більше пасувало б гусей пасти, а не військом керувати.

Але помітне й неозброєним оком охолодження українсько-російських взаємин не фокусувалося лише на особі одного Шереметєва. Керівництво

Війська Запорозького, як уже згадувалось, було ображене на уряд Олексія Михайловича за його непоступливість у справі пом'якшення умов Переяславських статей 1659 р. Крім того, оточення царя не вважало за доцільне демонструвати хоча б позірну приязнь і повагу до молодого козацького зверхника. З кінця 1659 р. Юрій кілька разів письмово звертається до дяків Посольського приказу та особисто Олексія Михайловича з проханням про звільнення зятя покійного гетьмана Богдана Хмельницького — білоруського полковника Івана Нечая, а також деяких інших козацьких старшин, взятих за різних обставин у полон і утримуваних в ув'язненні на території Російської держави, обіцяючи при цьому взяти їх «...на сумнене и шлюбуем, же до конца житія своего посполу со мною неотмінными будут zostавати поддаными вашему царскому пресвітлому величеству...» Але кожного разу офіційна Москва зберігає олімпійський спокій і не реагує на клопотання зверхника над Військом Запорозьким. Вирушаючи в похід проти татар і поляків, Ю. Хмельницький 15 липня 1660 р. відправляє до Москви чергове прохання з цього приводу. Причому, на відміну від попередніх, цього разу звернення гетьмана було сформульоване в досить рішучих зворотах: «...так многожды о Иване Нечаяе до вашего царского пресветлого величества писал, а никогда не могу счастливым быти, чтоб получить желаемое; чаю, то писанье мое до рук вашего пресветлого величества не доходило, или также верными и желательными услугами моими на особную милость заслужити не могу...»

Гетьман Корони Польської Єжи Любомірський — один із головних творців перемоги поляків 1660 р.

Не подбавши належною мірою про поліпшення політичного клімату в козацькій Україні, Москва неприпустимо довго затягувала в часі і початок воєнної виправи на захід, зірвавши тим самим реалізацію стратегічного плану, ухваленого на військовій раді під Васильковом. Так, у похід В. Б. Шереметєв виступив лише на початку вересня 1660 р. У той час як ще в червні частина кримських орд вирушила до Белгорода на об'єднання з татарами буджацькими, аби спільно йти «на черкаські го-

роди». Зверхник перекопської орди Карач-бей вирушив у похід на Запорозжя, а кримський хан на чолі решти орд, черкесів та присланих турецьким султаном яничар збирався на війну з донськими козаками. Вже 31 серпня 1660 р. під Чорним Островом татарські орди на чолі з нураддин-султаном (заступник кримського хана) об'єдналися з коронними військами гетьмана Станіслава Потоцького і після цього разом вирушили в напрямку Старокостянтинова. Таким чином, васильківський план В. Б. Шереметева було зірвано вже на самому початку кампанії, а тому й здійснений розподіл козацького війська на дві великі частини втрачав будь-який сенс.

Але прорахунки командування цим не обмежувалися. Вкрай незадовільно діяла розвідка київського воєводи царя. До останньої миті В. Б. Шереметеву не було відомо про кількість польського та татарського війська. Після ж вступу російсько-українських військ на землі Східної Волині 14 вересня 1660 р. польському командуванню вдалося своїми військами спільно з татарськими ордами надійно перекрити подальший шлях просування на захід, змусивши противника зупинитися на підступах до Любара. У розпорядженні київського воєводи, за одними підрахунками, перебувало близько 15—19 тис. російських ратників і 20 тис. українських козаків, за

Сцена битви польських гусарів з українськими козаками з надмогильного пам'ятника Яна II Казимира, встановленого в церкві Сент-Жермен (Париж)

іншими — більше 30 тис. росіян і 20 тис. козаків-задніпровців. Супротивна сторона нараховувала близько 50 тис. польських вояків (разом зі збройними слугами) та близько 40 тис. татар; за іншими версіями — 25 тис. польських жовнірів і шляхти разом з челяддю та 40 тис. ординців.

У ході локальних боїв 15—16 вересня деяка перевага була на боці коронних військ і татарських орд. Згідно з відомостями польської сторони, достовірність яких, на жаль, немає можливості перевірити за іншими джерелами, коронні війська втратили близько 60 чоловік убитими і 100 чоловік пораненими, в той час як втрати супротивника сягали майже півтори тисячі чоловік. Під впливом негативного враження від отриманих втрат (доволі значних як для такого млявого початку кампанії), в таборі В. Шереметева і Т. Цицюри намітилися негативні політичні тенденції. До поляків доходили чутки про непорозуміння у стані супротивника; про те, що київський воєвода, нібито не вповні довіряючи козакам, навіть наказав російським воякам про всяк випадок підготувати шанці і з того боку, який прилягав до козацьких полків. Реагуючи на цю доволі обнадійливу з погляду польських інтересів інформацію, до козаків із закликом переходити на сторону польського короля і прийняти його турботу і покровительство звернувся український магнат, генерал артилерії, брат покійного першого і останнього канцлера князівства Руського Стефан Немирич.

У наступні дні напруження в російсько-українському таборі не спадало, і 25 вересня лівобережні козаки вже відкрито загрожували В. Шереметеву відступом. Очевидно, саме це і спонукало Шереметева віддати наказ про відхід військ з-під Любара на північний схід. Але російським і українським військам вдалося подолати лише трохи більше двадцяти кілометрів, як поблизу Чуднова вони знову були заблоковані поляками і Ордою. Обране російським командуванням місце для розташування табору в умовах організації оборони виглядало досить непогано, оскільки було захищене пагорбами і болотами, дозволяло успішно відбивати приступи ворога, сподіваючись на допомогу 20-тисячного війська Ю. Хмельницького та ратників російських воєвод Г. Козловського, Ю. Баратинського та Г. Ромодановського.

Тим часом Ю. Хмельницький, довідавшись про перебіг кампанії, наприкінці вересня звернувся із закликом про допомогу до белгородського воєводи Г. Ромодановського, продовжуючи повільно просуватися в напрямі Чуднова. Князь Г. Ромодановський не наважився без відповідного указу з Москви виступати в похід. Так само не прагнуло форсувати розвиток подій і гетьманське оточення. Але вже одна звістка про те, що Ю. Хмельницький на чолі правобережних козацьких полків наблизився до Берди-

чева, спричинила в обозі коронного війська такий переполох, що, за словами очевидця тих подій, «...кожний почав свої найліпші речі пакувати...», і якби протягом кількох наступних днів український гетьман продовжив похід, польські жовніри неминуче розпочали б втечу до Львова.

Проте Ю. Хмельницький до Чуднова не став наближатися, ставши табором за 20 км на схід від нього, поблизу с. Слободище. Не надто активні дії українського гетьмана дозволили польському командуванню розробити хоч і не дуже хитрий, але, мабуть, єдино можливий за тих умов план: нейтралізацію супротивника окремими частинами, без допущення його об'єднання. В той час як С. Потоцький з головними силами пильнував за табором Шереметєва і Цицюри, а київський воєвода І. Виговський на чолі двотисячної дивізії провадив спостереження за маневруванням Ю. Хмельницького, польний гетьман Є. Любомирський перед світанком 7 жовтня на чолі дев'яти тисяч вибраної кінноти, 1200 піхотинців, 500 драгунів і 20 тисяч татар під командою нураддин-султана здійснив блискавичний перехід під Слободище, де з маршу атакував козацький табір.

Вельми динамічна і кровопролитна битва, що розгорілася 7 жовтня під Слободищем, хоч і не принесла перемоги полякам, однак втрати української сторони (близько 4 тисяч чоловік), вочевидь, остаточно знеохотили правобережну старшину та козаків до продовження походу. Адже, крім значних людських втрат, марш Є. Любомирського засвідчив вельми скрутне становище військ Шереметєва, які не зуміли завадити польським гетьманам зняти з поля бою значні військові сили і спрямувати їх під Слободище. Крім того, Ю. Хмельницькому не вдалося встановити зв'язок з обложеними під Чудновом, і він не володів достовірною інформацією про реальний стан справ у російсько-українському таборі. Тим часом польська сторона розпочала акцентовану пропагандистську кампанію, закликаючи правобережних козаків повернутися в підданство свого «природного пана». Значну активність у цій справі виявляв экс-гетьман І. Виговський.

За таких досить непевних умов малодосвідчений український гетьман розгубився і самоусунувся від виконання своїх обов'язків, навіть дав обітницю після благополучного завершення кампанії прийняти постриг. Гетьман був готовий покласти булаву, щоправда за умови, що новим гетьманом не буде обрано київського воєводу І. Виговського.

Тим часом вчинена 14 жовтня спроба київського воєводи спільно з військами наказного гетьмана Т. Цицюри прорвати кільце облоги, принісши численні людські жертви, завершилася провалом. І вже наступного дня, під враженням інформації з цього приводу, Юрій Хмельницький

повідомив польське командування про готовність Війська Запорозького розпочати мирні переговори.

Призначені на комісію з козаками польські представники змушені були постійно пам'ятати про небезпеку об'єднання Ю. Хмельницького з В. Шереметєвим, а тому послів від Війська Запорозького зустріли і розмовляли з ними як з «...людьми близькими, а в недалекому минулому — товаришами по борні, народженими в межах одного й того ж королівства...», засвідчували «милість королівську» та щире бажання Яна Казимира досягти з козаками тривкого і справедливого миру. Крім того, польські комісари запевнили козацьку старшину Правобережжя в тому, що не може бути й мови про порушення їхніх давніх прав і вольностей, наданих Війську Запорозькому польськими королями та Річчю Посполитою.

Делегація від Війська Запорозького (а до неї входили такі відомі старшини, як генеральний обозний Тиміш Носач, полковники Іван Богун, Михайло Ханенко, Петро Дорошенко, Іван Кравченко, Остап Гоголь, Михайло Зеленський) сприйняла сказане комісарами, як свідчили польські джерела, «...дуже спокійно і з повагою...». Однак коли справа дійшла до узгоджень позицій сторін стосовно змісту угоди про примирення, церемоніальні чемності поступилися місцем гострим і напруженим дебатам. Зокрема, козацькі послі наполягали на тому, щоб при підтвердженні старих привілеїв Війська Запорозького була збережена чинність Гадяцької угоди, яка «давала їм більше свобод, ніж дозволяли старі права», наполягали, «аби і вона також у цілості і в кожній деталі залишалася непорушно, оскільки була затверджена присягою короля і Речі Посполитої».

До такої наполегливості у відстоюванні власної позиції польські комісари явно не були готовими, а тому звернулися за інструкціями до свого командування. Коронні гетьмани також не наважилися на свій розсуд вирішувати питання такої надзвичайної політичної ваги, і для його обговорення негайно скликали військову раду. До участі в раді було запрошено сенаторів та урядників королівства, котрі на той час перебували у війську, а також військових чинів. Згідно з інформацією польського джерела, домінуючим мотивом ораторів, які брали слово на цьому зібранні, були «...обурення і гнів із-за того, що козаки, хоч і переможені в битві, а з таким зухвальством і легковажністю стоять у своїй впертості і сміють наполягати на розгляді умов, які, з огляду на результати війни, повинні з покорюю прийняти». Переважна більшість запрошеної на раду шляхти була переконана, що міцний спокій в Україні можна і потрібно побудувати не на поступках козакам, «...а на крові і знищенні бунтівників...»

Більшою розважливістю відзначалася позиція коронних гетьманів, котрі доводили присутнім незаперечну стратегічну необхідність якнайшвидшого примирення з Ю. Хмельницьким, аби завдяки цьому остаточно здолати опір військ В. Шереметева та задніпровців. А також політичну доцільність примирення, адже «...ліпше і похвальніше є заспокоєння громадянських війн, аніж їх тамування розливанням крові, частими і свіжими прикладами чого є козацькі бунти...» Врепті, в умовах наявності принципових розбіжностей позицій учасників ради, її ухвали носили компромісний характер. Так, було вирішено продовжити мирні переговори з Військом Запорозьким, але при цьому нізащо не погоджуватися на реституцію постанов Гадяцької комісії 1658 р. На переговорах польські комісари мали твердо стояти на тому, що на момент ухвалення положень Гадяцької угоди умови були зовсім іншими, ніж тепер — «...іншим був став речей і їх сил, коли ту угоду укладали...» Крім того, рекомендувалося наголосити й на тій обставині, що угоду 1658 р., яку визнали король і стани Речі Посполитої, було поламаано «...не через їх послух і святий спокій, а кривдою Речі Посполитій, а те, що меч розірвав, те мирними перемовинами не залагодиш...»

Під тиском комісарів — зокрема нагадуванням, що саме козаки зірвали виконання Гадяцької угоди, — українська делегація погодилася на те, щоб Військо Запорозьке «...зоставалося при давніх свободах, і від Гадяцького пакту відступили...» Зразу ж після цього до польського табору для скріплення угоди прибув український гетьман у супроводі почту полковників і старшин. За присутності обох коронних гетьманів Ю. Хмельницький скріпив присягою Гадяцькі пакти, з яких було вилучено статтю про утворення князівства Руського, оскільки, як стверджувалося в документі, «...те Війську Запорозькому непотрібне та для тривалості встановленого миру мало корисне...», а також — власне саму Чуднівську угоду 1660 р. Відповідно до умов цієї угоди, козацький зверхник брав на себе зобов'язання негайно відступити від царя, припинити будь-які контакти з В. Шереметевим та іншими начальниками російських військ в Україні, ніколи не вступати з ними в переговори та не товаришувати. Підлягали анулюванню й будь-які інші домовленості Війська Запорозького стосовно протекції кого-небудь з іноземних володарів, з якими козаки не мали права встановлювати стосунки в майбутньому.

Для того, щоб якнайшвидше відібрати міста і фортеці, зайняті московськими залогами, козацький гетьман на чолі військ повинен був негайно повернутися на Наддніпрянську Україну, залишивши при С. Потоцькому декілька полків, щоб ті разом з польською армією і кримськи-

ми ордами взяли участь у довершенні розгрому В. Шереметєва. У тому ж випадку, якщо справа капітуляції московських військ затягувалася б на тривалий час, Ю. Хмельницький мав би мобілізувати на допомогу Речі Посполитій все Військо Запорозьке.

Щодо подальшої долі наказного гетьмана Т. Цицюри угода передбачала вибачення всіх його провин (зважаючи «...на прохання та наполягання гетьмана запорозького...»), але лише за тієї умови, що він разом з козаками негайно залишить табір В. Шереметєва і поверне проти нього зброю. В такому випадку наказному гетьману та всім його козакам гарантувалося збереження всіх вільностей, якими користуватиметься і решта Війська Запорозького.

Козаки Ніжинського та Чернігівського полків, які на час укладення угоди спільно з московськими ратниками проводили бойові операції на білоруських землях, за універсалом гетьмана повинні також відступити від Москви, визнати зверхність польського короля та поступити під команду віленського воєводи, великого гетьмана литовського Павла Сапєги. Якби сіверські козаки відмовилися виконувати волю українського гетьмана, останній повинен був би виступити проти них спільно з поляками та литовцями як супроти ворогів.

Реалізуючи угоду, Ю. Хмельницький таємно вислав до Т. Цицюри універсал з повідомленням про укладення ним мирної угоди з польською стороною. Гетьман ставив до відома старшину та козаків, що угодою передбачено збереження всіх прав і вільностей, якими володіло Військо Запорозьке, причому в рівній мірі як для правобережних, так і лівобережних козаків. А тому гетьман радив старшині й всім задніпровським козакам ліпше перейти на бік польського короля, котрий висловив готовність пустити в небуття всі попередні кривди та ласкаво прийняти їх під своє покровительство, ніж задаремне загинути в обложеному таборі.

Крім універсалу, Ю. Хмельницький також відправив до Т. Цицюри та задніпровських козаків лист, адресований київському воєводі В. Шереметєву. В ньому гетьман повідомляв про перехід усього Війська Запорозького під зверхність «свого природного пана» — короля польського, а тому радив ближньому боярину «...не противитись волі Божій...» і шукати милосердя на переговорах з польськими гетьманами.

Як і варто було очікувати, ближній боярин царя не прислухався до порад молодого українського гетьмана і не став шукати милосердя за столом переговорів з поляками. Натомість, згідно зі свідченнями відомого літописця Йоахима Єрлича, наказав стратити всіх чуднівських міщан,

які на той час перебували в таборі російських військ, не роблячи винятку ні для жінок, ні для дітей.

Значно більших успіхів досяг Юрій Хмельницький на таємних переговорах з наказним гетьманом лівобережних полків. У той час як після полудня 21 жовтня польська піхота розпочала наступ на табір В. Шереметева, Тимофій Цицюра на чолі 8 тисяч козаків вирушив у напрямі намету Ю. Хмельницького.

На полі бою війська наказного лівобережного гетьмана були атаковані кримською ордою. І на той час, коли врешті-решт на виручку задніпровським козакам підоспіла польська кіннота, декілька сотень задніпровців загинуло, а ще близько тисячі потрапило до татарського полону. Ще одна їх частина, ставши свідками трагічних наслідків татарської атаки, спішно повернулася до табору, де увесь цей час залишалися козаки під командою київського полковника Василя Дворецького, котрому Т. Цицюра, знаючи його близькі стосунки з царською адміністрацією, так і не наважився відкрити свої наміри. Таким чином, до польського обозу наказний гетьман прибув лише на чолі 4 тисяч козаків і старшин. Причому історичні джерела вказують, що на цьому митарстві задніпровців не закінчилися. Коли передовий загін Т. Цицюри (всього близько 2 тис. чоловік) врешті-решт пробився до обозу польського війська, шляхта з українських земель накинулася на козаків, розшукуючи серед задніпровських «дейнек» своїх підданих.

Прикрі інциденти, що раз по раз виникали поміж козаками Хмельницького та поляками і татарами (під час одного з них до татарського полону мало не втрапив сам гетьман), змусили українське керівництво знехтувати домовленостями щодо залишення під Чудновом двох козацьких полків на допомогу польському командуванню й організовано вивести всі козацькі війська на Подніпров'я.

Після відходу полків Ю. Хмельницького з-під Чуднова, 27 жовтня 1660 р., розпочалися польсько-кримсько-російські переговори про умови капітуляції армії В. Шереметева. Йдучи на переговори, поляки в переданому на розгляд російської сторони переліку кондицій першим же пунктом висунули вимогу: «...козаків, котрі знаходяться при Шеремету, як зрадників Його Королівської Милості і Речі Посполитої, видати на волю гетьмана і султана...» Вельми прикметним є й те, що задніпровські козаки розглядалися як зручна розмінна монета на переговорах з Кримом і Москвою не лише одними поляками. Російське командування також уповноважило своїх представників на комісії пого-

дитися на видачу татарам у ясир лівобережних козаків, котрі разом з Т. Цицюрою вийшли з табору, але згодом, рятуючись від нападу ординців, повернули назад, трактуючи їх як зрадників.

Крім того, російське командування було готове заплатити належний грошовий викуп татарам. Водночас київський воєвода тривалий час відмовлявся задекларувати від імені уряду відмову Москви від претензій на Україну, пояснюючи свою позицію тим, що подібного роду заяви є винятковою прерогативою царя. Так само заперечував Шереметєв і виплату польській стороні викупу в розмірі 4 млн. золотом, на чому налягали коронні гетьмани; посилаючись на те, що таких величезних сум грошей просто-напросто немає в російському таборі. Остаточний варіант акту капітуляції військ В. Шереметєва, підписаний 1 листопада 1660 р., передбачав відмову В. Шереметєва від імені уряду від усіх претензій на Україну та зверхність царя над Військом Запорозьким. Царські військові залоги мали вийти з Києва, Переяслава, Ніжина та Чернігова, залишивши при цьому у фортецях усю наявну артилерію, порох та військові припаси. У відповідь на це польська сторона гарантувала всім російським військам, що перебували на території України, в тому числі й армії В. Шереметєва, вільний вихід до Путивля чи будь-якого іншого прикордонного міста Московської держави. Кримське ханство, згідно з досягнутими домовленостями, повинне було отримати від Москви 600 тисяч талярів викупу. Запорукою виконання урядом Олексія Михайловича взятих військовим командуванням зобов'язань мали стати 20 сановних заручників, які залишалися в татар. Крім того, заручником польських гетьманів і нураддин-султана залишався головнокомандуючий російською армією, ближній боярин царя, князь В. Шереметєв, а також ще 8 бояр та 300 офіцерів і солдатів. На волю вони мали вийти зразу ж після того, як усі царські війська залишать територію України. Стосовно ж подальшої долі лівобережних козаків, які й надалі залишалися в російському таборі, угода передбачала такий варіант: усі вони повинні були першими скласти зброю і вийти з табору росіян, віддавшись на волю коронних гетьманів.

Реалізація досягнутих домовленостей розпочалася 3 листопада, коли козацькі полки, першими склавши зброю і корогви до ніг С. Потоцького та Є. Любомирського, вийшли з укріпленого табору. Але сталося так, що одночасно з початком реалізації тристоронніх домовленостей розпочалося і їх порушення. Кримська орда, незважаючи на письмові зобов'язання сторін, тут же накинулася на обеззброєних ко-

заків, втішаючись з можливості легко здобути багатий ясир. Коли ж козаки спробували знайти прихисток у таборі свого вчорашнього союзника, царські ратники, які все ще залишалися при зброї, зробити їм це не дозволили. Не отримали задніпровці цього разу захисту і від поляків. І тут залишається лише здогадуватися, чи існували якісь таємні домовленості коронних гетьманів з нураддин-султаном стосовно такого майбутнього задніпровських «дейнеків» (адже перспектива отримання татарами легкого ясиру пропонувалася поляками під час консультацій з татарською знаттю напередодні початку тристоронніх переговорів), чи за нових умов козацький фактор вже втратив своє попереднє значення, і польське командування просто не бажало псувати відносини зі своїм союзником через таку «дрібницю».

Але якими б не були мотиви цього інциденту, його наслідки виявилися по-справжньому трагічними. Згідно з повідомленнями очевидця тих подій, шотландського офіцера на службі польського короля Патрика Гордона, в результаті татарського нападу приблизно 8—9 тисяч козаків — тобто майже всі, хто залишався в таборі київського воєводи, — потрапили до татарського полону. Причому здобутий ордою під Чудновом у такий доволі легкий спосіб ясир в умовах ранньої і надзвичайно суворої зими 1660—1661 рр. внаслідок голоду і хвороб так і не дійшов до невільницьких ринків Кримського півострова: переважну більшість козаків спіткала смерть дорогою, в Дикому полі.

Слідом за козаками вже наступного дня, 4 листопада, знамена і зброю склали царські ратники. За інформацією польського джерела, коронні гетьмани, ставши перед тим свідками жахливого погрому, вчиненого татарами над лівобережними козаками, приставили до обеззброєних російських вояків свою охорону і зажадали від нураддин-султана, щоб він відвів орду якнайдалі від табору В. Шереметєва. Але вжитих польським командуванням заходів, як засвідчив наступний розвиток подій, виявилось замало, аби гарантувати дотримання умов угоди. У той час коли царські ратники без зброї виходили з табору, нураддин-султан поінформував С. Потоцького, що він не в змозі стримати орду від нападу на них. А внаслідок чергового татарського набігу чимала кількість російських солдатів і офіцерів приєдналася до лівобережних козаків — своїх учорашніх союзників, відданих напередодні на поталу орді, — і разом вирушила у напрямі Криму, розділивши з ними трагічну участь важкого, а по суті безперспективного зимового переходу через Дике поле.

...Перековлива перемога, здобута польськими військами спільно з їх кримськими союзниками під Чудновом восени 1660 р., справила велике враження не лише на політиків і обивателів країн, що воювали, — України, Польщі, Криму та Росії. Чудновська перемога Речі Посполитої мала гучний резонанс у всій Європі. Зокрема Ватикан, незважаючи на ту обставину, що союзниками поляків у кампанії виступали мусульмани, сприйняв поразку російських військ під Чудновом як «милість Божу до всього світу християнського». Папа римський Олександр VII особисто відслужив з цього приводу урочистий молебень у храмі Святого Станіслава в Римі та надіслав Яну Казимиру апостольське благословення і вітання «...зі славною перемогою над московитами...», названими в листі «ворогами святої Церкви».

Годі вже говорити, які великі сподівання в самій Польщі покладалися на тріумф 1660 р., названого поляками «щасливим роком» своєї історії. Утім, далеко не завжди переможець є абсолютно правий, і переможець має терпляче зносити його волю.

Нехтування прагненнями української сторони на переговорах під Чудновом, а особливо трагічна доля захоплених у яsir лівобережних козаків, не надто сприяли зростанню пропольських симпатій в Україні. Чуднівський мир поділив Україну навпіл — Правобережжя, незважаючи на образи від поляків, с'як-так дотримувалося ухвалених рішень, у той час як Лівобережжя категорично відмовилося прийняти угоду, так і не визнавши владу короля та зрікшись зверхності Юрія Хмельницького. Скориставшись з цього, Москва також відмовилася визнавати умови Чуднівської капітуляції Шереметєва (останній, до речі, як гарант дотримання домовленостей, наступні двадцять п'ять років свого життя провів у неволі в Криму). У знесиленого війною польського війська сил не залишилось, аби змусити сторони до виконання взятих зобов'язань. Більше того, Польща вповзала в смугу виснажливих внутрішніх конфліктів і збройних громадянських протистоянь. Не відставала від неї, на жаль, і Україна, на обрії котрої також виразно майоріла заграва жорстокої громадянської війни. Війни, що не матиме переможців, — лише переможених...

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Ілюстрації надані автором

ло, як Ви могли розраховувати на такий шлюб. Якщо герцогиня Марія дійсно думає про таке заміжжя, то вона ще безумніша, аніж Ви!» — гнівно відчитав кардинал свого протеже.

Завдана Ришельє сердечна рана підштовхнула Сен-Мара до участі в закомлі проти всесильного кардинала, до якого долучилися також герцог Гастон Орлеанський та герцог Булонський. Змовники розраховували на воєнну підтримку Іспанії. А платою за мужність Сен-Мара мала стати не лише рука Марії Гонзага, а й місце, яке посідав при дворі кардинал Ришельє. Насправді ж 12 вересня 1642 р. 22-річний претендент зайняв місце не на вершині політичного Олімпу Франції як перший міністр короля, а на ешафоті.

Проте трагічний кінець коханця не відбив у Марії Гонзага потягу до романтичних пригод і придворних інтриг — які, втім, у її виконанні вельми тісно переплітались. Наступною гучною причиною родовитої дами став бурхливий зв'язок із молодим герцогом Енгієнським, принцом Людовіком Конде, визнаним після перемоги над іспанцями при Рокруа в Арденах 1643 р. одним із найкращих на той час європейських полководців. Сен-Мар не йшов у будь-яке порівняння із принцом Конде. Він був першим після Орлеанської лінії князем королівського дому. Зважаючи на малолітство Людовіка XIV, будь-яке посилення впливу Конде надзвичайно болісно сприймалося тогочасним керівництвом Франції. А тому наступник кардинала Ришельє, перший міністр, а по суті повноправний правитель Франції кардинал Мазаріні з великим полегшенням сприйняв звістку про сватання до Марії Луїзи польського короля Владислава IV Вази, сподіваючись у такий спосіб звільнити себе хоча б від інтриг принцеси з Наварри.

5 листопада 1645 р. в Парижі відбулося сватання Владислава IV та Марії Луїзи. Невдовзі наречена прибула до Варшави. Проте подружнє життя з уже доволі зрілим королем (19 квітня 1645 р. йому виповнилося 50 років) для французької принцеси розпочалося з великих проблем. Навздогін за нею з французької столиці на береги Вісли долетіли чутки

Людвіка Марія Гонзага — королева Польщі і Швеції, дружина Владислава IV

про неймовірні амурні витівки майбутньої дружини одного зі стовпів християнства в Європі. До вух побожного і до того ж вельми ревнивого нареченого долинув не лише довгий перелік її коханців. Пліткували і про народження в Марії Луїзи доньки, на батьківство котрої претендувало кілька французьких вельмож.

Під впливом цих розмов Владислав висловив твердий намір розірвати шлюбну угоду. Але тут до справи долучилися агенти Мазаріні, й врешті-решт 8 квітня 1646 р. у Варшаві таки відбулося вінчання польського короля з наваррською принцесою. Важко, звісно, повірити в те, що Владислав пробачив їй чи вирішив не звертати уваги на плітки за його спиною. Але польський король на той час виношував задум організації широкомасштабного хрестового походу проти османів, і підтримка його задуму Францією була більш ніж доречною. За таких умов інтереси державні переважили мотиви особисті...

Недопущена до серця вінченосного чоловіка, Марія Луїза знайшла собі відраду в тому, на чому також непогано розумілася — у придворних інтригах, намагаючись підкупом чи якимись послугами переманити на свій бік впливових вельмож Владислава IV. До речі, з переїздом до Варшави вона була змушена більшою мірою користатися своїм другим ім'ям — Луїза, оскільки богобоязливий Владислав відмовив її від використання імені Марія, котре, на його думку, мало залишитися для вшанування «Найсвятішої Пани», тобто Пречистої Діви Марії. Отож, з 1646 р. наваррська принцеса, а нині королева Речі Посполитої стала Людвікою Гонзагою, лише іноді підписуючи свої листи подвійним іменем Людвіки Марії.

Перші вагомі плоди придворної гри, спрямованої на формування при дворі власної партії, королева зібрала вже через два роки після свого прибуття до Варшави. 20 травня 1648 р. несподівано помирає Владислав IV. Животити до кінця своїх днів у Польщі, сподіваючись на мізерні подачки з уже геть занедбаної королівської скарбниці Речі Посполитої, або ні з чим повернутися на батьківщину під нагляд агентів Мазаріні, котрий тоді доволі

Герцог Енґієнський, принц Людвіг де Конде

впевнено керував країною за малолітнього Людовика XIV, — ось найбільш реальні перспективи, що їх вималювала перед королевою-вдовою кончина польського короля. Але в тій неймовірній круговерті подій і важких потрясінь, що випали на долю нової батьківщини Людвіки Марії у середині XVII ст., їй поталанило відшукати прийнятнішу альтернативу, що відкривала шлях на вершину влади.

Через своїх приятелів і протеже королева-вдова при обранні наступника Владислава IV зуміла провести через сейм і сенат ухвалу про свій шлюб з новообраним королем, котрим став молодший брат покійного чоловіка Ян II Казимир. Доброзичливці королеви подали справу таким чином, що земським послам і сенаторам, власне, більше нічого не залишалось, як погодитися на це: «Оскільки ж різні випадки трапляються, і королівська скарбниця вичерпана, а коли б з'явилася нова королева, то Річ Посполита мусила б подбати про видатки на посольство і її посаг, тож додано численні обставини за тим, аби вдова, дружина брата, наново коронована, вступила в подружні стосунки».

Отож, як бачимо, головним і вельми переконливим аргументом для шляхти та магнатерії виступали міркування фінансові — аби одруженням монарха не завдавати шкоди власним гаманцям. Що ж до реакції широких суспільних верств на цю небачену раніше ухвалу, то тут вчувався острах і засудження. Більшість сприймала одруження новообраного короля з братовою як кровозмішення. Найрішучіше з тих, хто мав право суспільного голосу, виступив перемиський католицький біскуп Павел Пясецький, голос котрого, однак, не здобув належної підтримки інших авторитетів Речі Посполитої. А тому, коли для формального заспокоєння власного сумління бракувало вагомих аргументів і прецедентів,

Перший чоловік Луїзи Марії Гонзаги — польський король Владислав IV Ваза. (Медьорит П. Понтюса за картиною П. Рубенса)

то кожен з успіхом міг би підписатися під заявою канцлера Радзивілла: «Я, правду кажучи, завжди був проти цього [одруження], та коли вже не міг йому перешкодити, кинув таких кілька слів: «оскільки бачу, що й духовні керівники нашого сумління погоджуються на королівську пропозицію, гадаю, що й мені, мирянину, випадає облишити сумніви...».

Шлюбний союз Людвіки Марії Гонзаги та Яна II Казимира було укладено 1 березня 1649 р., і його гарантом виступив французький король Людовік XIV Бурбон. Але чи міг прославлений Король-Сонце (як його згодом величали не лише у Франції, а й у всій Європі) гарантувати своїй соплемянниці сімейне щастя з Яном II Казимиром? За відгуками сучасників, новий король мав досить приємну вроду, був не настільки зашорений у своїх поглядах на життя, як його суперник у боротьбі за королівську корону, рідний брат Кароль Фердинанд. Але натомість мав характер дуже невірноважений і був вельми ласим до чужих жінок. Та й загалом Ян II Казимир був однією з найбільш трагічних постатей на польському престолі. Уже сучасники тлумачили його вибиті на монетах-тинфах ініціали «I.C.R.», тобто «Ян Казимир Король», як «Initium Calamitatis Regni», що перекладається як «початок нещастя королівства».

Насправді ж початок занепаду однієї з найпотужніших держав Європи кінця XVI — початку XVII ст. було покладено козацьким повстанням в Україні, яке очолив гетьман Богдан Хмельницький, до речі, завербований ще 1646 р. королем Владиславом IV до участі в поході на турків. Наступна хвиля нещастя Речі Посполитої розпочалась уже із залучення Хмельницьким до війни з поляками Московської держави в січні 1654 р. Під враженням успіхів московських та козацьких військ на території Великого князівства Литовського в другій половині 1654 — на початку 1655 р., коли перед царем капітулювала більша частина литовських міст, у тому

Королева Польщі Людвіка Марія Гонзага

числі й сама столиця Вільно, війну Яну Казимиру оголошує войовничий представник шведської гілки династії Вазів — Карл X Густав. Відомий українському читачеві передовсім з історичної прози Генріха Сенкевича, екранізованої режисером Єжи Гофманом, так званий шведський Потоп став одним з найтрагічніших потрясінь Польської держави, яке тільки випадало на її долю. Лише за кілька місяців шведська армія окупувала майже всі польські землі. Шляхта і магнати зрікались влади Яна II Казимира та добровільно складала присягу Карлу X. Польський король і королева та їхній двір змушені були рятуватися втечею з країни.

Саме в часи цієї втечі, коли Ян Казимир неймовірно занепав духом і виношував плани добровільної *абдукації*, тобто зречення королівської корони, зростає вплив на державні справи його амбітної і доволі вольової дружини, котра не втрачала тверезості думки навіть у найзагрозливіші моменти свого життя.

Аби не бути заручницею волі свого невірніваженого чоловіка і не втратити при його зреченні влади (надій на одруження з черговим королем Речі Посполитої Людвіка Гонзага уже, вочевидь, не плекала), в голо-

ві у королеви зароджується геніальний план щодо зведення на польський престол свого протеже, котрий би став для неї гарантом збереження реального владного впливу. За задумом королеви, наступним польським монархом обов'язково мав стати зять однієї з її молодших сестер, котра, незважаючи на старання Луїзи Марії, все ж залишила стіни монастиря і вийшла заміж за надрейського палатина Едварда. Саме вона, вибачивши польській королеві її інтриги, пов'язані із запрошенням своїх молодших сестер за монастирські мури, на початку 1655 р., в найтяжчі часи поневірян винценосного подружжя поза межами своєї країни, надіслала Людвіці Марії таку необхідну їй матеріальну допомогу. Розчулена королева тоді

Другий чоловік Людвіки Марії Гонзага — польський король Ян II Казимир — «початок нещастя королівства»

гарячково обдумувала плани гарантування собі спокою на майбутнє і вирішила звести чоловіка своєї племінниці — палатинки Анни Анрієти Джулії — на польський престол.

Щоправда, на той час Анна була незаміжня. Але ця перешкода, вочевидь, сприймалася Людвікою Гонзагою як одна з тих, які було найлегше подолати. Була б наречена, на чоловіка якої очікував трон, а нареченого для неї завжди можна відшукати. Спершу вибір королеви припав на представника австрійського правлячого дому Кароля Йосифа. Великою перевагою того була його належність до Габсбургів. А саме вони виступали посередниками у процесі замирення польського короля зі Швецією. Австрійкою була й мати Яна Казимира. Щоправда, її невістку, Людвіку Марію, у Відні все ж сприймали як чужачку. Значно ближчим останній був Париж. І саме на спорідненому з представниками правлячої династії Бурбонів — принцові Анрі Жюльєні (синові свого колишнього коханця «Великого» Конде) — й зупинила свій вибір польська королева як на претендентові на руку і серце Анни Анрієти Джулії та, що не менш важливо, кандидатів на польську корону.

Знаючи мінливість придворного життя та не бажаючи бути обманутою після смерті чи зречення Яном II Казимиром трону, королева Людвіка та її оточення задумали безпрограшний варіант, суть якого зводилася до впровадження в державне життя Речі Посполитої принципу *vivente rege*, тобто обрання наступника престолу за життя та правління його попередника. Ясна річ, що це надавало великі можливості королівській партії домогтися зведення на престол не особи, яка б стала розмінною монетою в переделекційних змаганнях шляхти, а того претендента, котрий би найбільше влаштував існуючу владу.

Зрозуміло, що впровадження *vivente rege* означало б кардинальну реформу державного устрою польсько-литовської республіки. До того ж, реформу, яка суттєво посилювала королівську владу та серйозно обмежувала «золоті шляхетські вольності» — поняття, що у другій половині XVI—XVII століттях у Польщі та поза її межами стало прозивним. А тому починати таку справу можна було лише за належної підтримки як усередині країни, так і поза її межами.

На зовнішньополітичній арені на роль вагомого союзника претендувала, зрозуміло, Франція. Це й не дивно — з огляду на те, що зведення на польський престол Анрі Жюльєна, принца Конде, відірвало б Річ Посполиту від союзу з одвічним суперником Бурбонів, австрійськими Габсбургами. Значно важче було знайти потужного союзника всередині країни,

Непримиренний опонент королеви Людвіки польний гетьман Єжи Любомірський

серед шляхти, котра над усе боялась втратити бодай частину своїх виняткових прав. І тоді в королівському палаці визрів геніальний за простотою і масштабністю план — перетягнення на свій бік українського козацтва.

У Варшаві ще добре пам'ятали, що повстання в Україні взимку 1648 р. вибухнуло саме під гаслом захисту сильної королівської влади в республіці та обмеження всевладдя «королев'ят» — свавільних і непідконтрольних у своїх діях магнатів і великих шляхтичів. Те, що за роки розгортання визвольної боротьби гасла суттєво трансформувалися — і для Богдана Хмельницького та його оточення вже з першої половини 1649 р. йшлося про утвердження в Україні свого «козацького панства», тобто власної держави, — дещо міняло ситуацію, але загалом у прийнятних для короля та королеви межах. Адже в

умовах впровадження нового устрою Речі Посполитої козацтво було потрібне їм не лише як військова сила, а й потужний політичний союзник. Зробити ж із Війська Запорозького такого союзника можна було лише допустивши козацтво до участі у сеймах та до виборів короля.

Як сніг серед літньої спеки впало навесні 1658 р. на голови лідерів антикоролівської шляхетської опозиції та представника австрійських Габсбургів у Варшаві барона фон Лізоллі повідомлення про наміри королівського двору допустити козацтво до повноцінного політичного життя республіки. Проте, відчувши в собі після визначних військових звитяг і плідної політичної праці з побудови «власного панства» неабияку силу, українське керівництво на переговорах, що завершилися у вересні 1658 р. під Гадячем укладенням українсько-польської унії, поставило вимогу про закріплення за козацькою Україною широких прав

федеративної частини Речі Посполитої — Великого князівства Руського, яке постало б поруч із Королівством Польським і Великим князівством Литовським.

Гостро потребуючи підтримки української сторони, двір не лише не виступав проти цього, а й щедро обдаровував земельними пожалуваннями в Україні та на Білорусі козацьких лідерів — Івана Виговського, Павла Тетерю, Івана Нечая, Івана Грушу, Григорія Гуляницького, Данила Виговського, Григорія Лесницького та інших впливових козаків. Досить важливу роль у стосунках з козацтвом у цей час відіграє й королева Людвіка. Український гетьман Іван Виговський, друга по ньому особа в Гетьманаті Юрій Немирич та інші старшини адресують свої послання до Варшави не лише королю чи великому коронному канцлеру, а й обов'язково королеві. Вельми показовим у цьому плані є те, що інформацію про остаточну готовність керівництва Війська Запорозького перейти під зверхність польської корони та розпочати війну з Московією гетьман Виговський спершу, 28 липня 1658 р., надсилає королеві Людвіці, а вже наступного дня — Яну II Казимиру.

Француз за походженням П'єр де Нуайє, котрий виконував обов'язки особистого секретаря польської королеви і через котрого велося все її листування, в тому числі й таємне, восени 1658 р. з дивовижною послідовністю, навіть, можна сказати, систематичністю, занотовував до свого щоденника факти зносин Людвіки з українським козацтвом. Особливу активність з українського боку в цей час, крім гетьмана Виговського, виявляв також білоруський полковник Іван Нечай — молодший брат легендарного полковника Данила Нечая та зять гетьмана Богдана Хмельницького. Саме Нечай у листопаді 1658 р. обіцяв королеві виставити в поле проти будь-якого неприятеля, на якого вона вкаже, не менше 20 тисяч вояків. Як інформує далі де Нуайє, особисті контакти Людвіки Марії з Виговським та Нечаєм з якихось каналів стали відомі королівській опозиції і «...ті запобігання одного й другого занепокоїли наших республіканців, котрі усвідомлювали, що королева задумує якісь замах на їх свободу». Цілком імовірно, що опозиціонери здогадувалися, що за певних обставин тими «неприятелями королеви» можуть бути вони самі, й українські козаки таки виконують свою обіцянку, яку дали Людвіці.

Вона ж, вірна своїм звичкам і принципам ведення придворної боротьби, ще на початку вересня 1658 р. уступила І. Виговському, П. Тетері та І. Нечая маєтності, відписані на її ім'я в Україні, які перед війною приносили їй щорічного прибутку в розмірі 40 тисяч ліврів.

Однак маневри королеви та Яна II Казимира, котрий дедалі більше підпадав під вплив своєї амбітної дружини, спрямовані на перетягання на свій бік українського козацтва, опозиція швидко розгадала, вчинивши неймовірний спротив ратифікації Гадяцької угоди на вальному сеймі у Варшаві навесні 1659 р. Аби переконати шляхетських послів у своєчасності завершення однієї з найбільших та найтрагічнішої в польській історії «козацької війни», королівська партія погодилася на певний перегляд засад угод з метою нівелювання негативних наслідків для шляхетського загалу республіки, зрозуміло, на шкоду козацьким інтересам. Врешті-решт, саме спроби ревізувати гадяцькі постанови шляхом обмеження козацьких прав, вчинені шляхтою, у поєднанні з неприйняттям унійних положень радикально налаштованими козацькими лідерами, й позбавили Європу можливості поспостерігати за народженням нової федерації центрально-східних народів.

Крах гадяцької системи, а відтак й ідеї залучення українського козацтва до політичного життя Речі Посполитої як важливого союзника королівського двору, не означав відмову королеви від задуму щодо зведення на польський престол свого протеже, причому ще за правління Яна II Казимира. Аrenoю найжорсткішого політичного протистояння прибічників і противників запровадження *vivente rege* стали засідання сеймів 1661 та 1662 років. Причому після того, як восени 1660 р. Військо Запорозьке, очолюване гетьманом Юрієм Хмельницьким, знову повернулося у підданство польському королеві, боротьба за проведення реформи державного устрою Речі Посполитої знову тісно пов'язувалася із допущенням українського козацтва до активного політичного життя республіки.

Напередодні та в часи проведення сейму 1661 р. на голови козацької старшини випав цілий шквал королівської щедрості. Універсали на володіння в Україні містами, містечками, хуторами та грунтами одержали Ю. Хмельницький, І. Креховецький, С. Опара, Г. Лесницький, брати Петриківські, В. Виговський, брати Глосінські, П. Тетеря, Г. Гуляницький, Олена Хмельницька-Виговська та багато інших. Королівські універсали, відправлені в Україну представникам адміністрації Речі Посполитої та шляхті, рекомендували їм поводитись із козацтвом якомога толерантніше, не провокуючи конфліктних ситуацій та не намагаючись відібрати у них грунти й угіддя, які раніше їм належали.

На сеймі король виступив із запальною промовою, серед іншого схиляючи шляхту до ратифікації мирної угоди з Військом Запорозьким 1660 р. як запоруки процвітання спільної вітчизни. Проте досвідчених

сеймових депутатів годі було обманути словами про добробут Речі Посполитої. Кожна зі сторін вклала у них свій власний зміст. Для шляхти символом процвітання республіки були непорушні шляхетські права і вольності. Король же у промові 4 липня 1661 р. переконував присутніх у тому, що відмова від державних реформ і запровадження *vivente rege* спричинить не лише подальший занепад вітчизни, а й призведе до поділу її земель сусідніми державами. Врешті королівська партія в ході сеймових дебатів зазнала поразки. Такою ж безуспішною виявилася й наступна спроба, вчинена на екстраординарному сеймі 1662 р.

Ще більше ускладнилося становище вінценосного подружжя Речі Посполитої після сейму 1661 р., коли по країні почали створюватися так звані військові конфедерації, що виступали за негайне погашення королівською казною заборгованості воякам за попередні роки війни зі Швецією та Московщиною. Для того, аби обезглавити опозицію, королівський двір викликав на суд маршалка сейму і заодно гетьмана польного коронного Єжи Любомирського, котрий фактично очолював антикоролівські сили у коронному війську та користувався неабиякою підтримкою шляхти. Після того як Любомирський знехтував викликом на сеймовий суд, останній під тиском Яна Казимира визнав гетьмана винним в образі королівського маєстату, намірі детронізувати монарха і державній зраді, засудив його до позбавлення посад і майна, втрати честі та смертної кари.

Бажана для королівського двору постанов сеймового суду не принесла королеві Людвіці такого жаданого спокою. Навпаки, вона розколола польське суспільство на прибічників та противників короля. Країна впала в смугу жорсткої громадянської боротьби. Двір вельми гостро потребував військової допомоги. Адже антикоролівський рокош Любомирського підтримували урядові кола Австрії та Бранденбурга. Імператор Леопольд I та маркграф Фрідріх Вільгельм надали опальному польському вельможі грошову допомогу, на яку він найняв іноземне військо та мобілізував

Медаль короля Августа II, вибита в честь повернення до складу Речі Посполитої Кам'янець-Подільського

власних прибічників у коронній армії. За таких умов король і королева знову згадали про українських козаків. Навесні 1663 р. правобережний Гетьманат очолював колишній королівський секретар, стольник полоцький Павло Тетеря. Саме йому і відправили наказ негайно мобілізувати вірні королеві козацькі полки (передбачалося, що їх має бути не менше 10 тисяч) та привести їх у Польщу для бойових дій проти конфедератів.

Цікаво, що ця вкрай важлива і делікатна місія була покладена на тогочасного покойового польського короля — молодого шляхтича з України, а в майбутньому її гетьмана Івана Мазепу. Посланцеві було наказано після запевнень у зичливості короля та всієї Речі Посполитої до свого вірного Війська Запорозького передати монарший наказ скупчити найпізніше на початку травня козацькі полки під Тернополем, аби, об'єднавшись там з татарськими ордами кримського хана Мехмеда IV Гирея, бути готовими вступити на польські землі. Врешті, коли татари з якихось причин не будуть готовими до виступу, Військо Запорозьке мало виконувати покладену на нього місію власними силами.

Ян II Казимир наказував українському гетьману військо виставити «на вибір», на добрих конях і з добрим риштунком, а крім того, при «вірній і зичливій королю» старшині, під командою самого гетьмана Тетері чи полковника Григорія Гуляницького (інструкція особливо наголошувала на участі останнього в поході, але причини бажаності його залучення королівська адміністрація не довірила паперу — Мазепа їх мав переповісти Тетері усно).

Королівський посланець отримав також доручення зав'язати контакти і з поки що вороже налаштованим до Яна II Казимира лівобережним козацтвом під орудою Я.Сомка та запорожцями, переконуючи їх порвати з Москвою та повернутися в підданство королю. З королівської канцелярії Мазепі було надано універсали Яна II Казимира, звернуті до лівобережного та запорозького козацтва як до своїх вірних підданих. Щоправда, доцільність своєї подорожі за Дніпровські пороги та на Лівобережжя посланець мав узгодити з гетьманом Тетерею.

Пояснюючи ж причини, які спонукали двір вдатися до допомоги українського козацтва, монарх найперше звертав увагу на аспекти політичні — «а чиниться то для слави посполитої, аби то світ польський бачив і неприятелі Його Королівської Милості переконалися в тому, що він має такого гетьмана і таких вірних собі підданих з козаків, що кожного часу при достоїнстві Його Королівської Милості голови свої покласти готові». Щоправда, розвиток подій переконливо вказував на те, що одним лише

політичним тиском справа не обмежилася б — вишколене козацьке військо при добрих конях і належному озброєні двір міг використати й для значно серйозніших справ...

Таким чином, перед українським козацтвом вимальовувалася унікальна перспектива власного збройного втручання у внутрішні справи Польщі. Однак скористатись з нагоди Тетері не випало. На той час проти нього в Україні вибухнуло повстання, й гетьман усілякими способами відмовлявся від відправки своїх козаків на коронні землі.

Тим часом громадянська війна в Польщі тривала й надалі, множачи жертви з обох сторін. Лише в серпні 1666 р., після кровопролитної битви прибічників і противників короля поблизу села Монтви, сторони погодились піти на компроміс. В його основі лежала відмова Яна II Казимира від елекції *vivente rege*, проголошення ним повної амністії всім учасникам антикоролівського рокошу та виплати коронним і литовським воякам заборгованої платні. Є. Любомирський зі свого боку перепросив короля за завданні образи, склав йому присягу вірності і за це отримав прощення всіх провин та гарантії повернення честі й маєтків.

Після підписання угоди Любомирський негайно виїхав за межі Речі Посполитої, до Сілезії, де наприкінці січня 1667 р. відійшов на вічний спочинок. Дізнавшись про смерть свого головного політичного опонента, Ян II Казимир, незважаючи на свої хворі ноги, всю ніч провів на балу в безперервних танцях. А ось Людвіці Марії насолодитися життям, позбавленим критики та небезпеки з боку Любомирського, доля часу не відвела.

Взагалі складається враження, що життя без серйозного подразника втратило для королеви сенс, і вже з лютого 1667 р. у неї розпочалася важка, як виявилось згодом, смертельна хвороба. Майже щоночі у королеви траплявся напад задухи або «задушливого катару», як називали її хворобу іноземні дипломати у своїх інформаціях з Варшави. Тогочасна медицина з цією хворобою боролась кровопусканням. Зважаючи на прогресуючі напади хвороби, дедалі частішими ставали й подібні виснажливі «лікувальні сеанси». Як повідомляв уряду французького короля Людовіка XIV в таємному донесенні з польської столиці один із його агентів, «кожне пускання крові наближує королеву до могили...»

Тим не менше, політичне життя Речі Посполитої кінця зими і початку весни 1667 р. протікало не без активного втручання амбітної Людвіки Гонзаги. Щойно оговтавшись від чергового нападу хвороби, королева планувала черговий напад на своїх політичних супротивників, не полишаючи надій все ж провести реформу державного устрою республіки. Найголов-

нішим її завданням у цей час було зірвати проведення чергового вального Сейму, до проведення якого королівський двір був ще не вповні готовий.

Стосунки з вінценосним чоловіком розвивалися у вже звичному руслі. Щоправда, чим важчим ставало самопочуття королеви, тим частішими були напади веселощів і розпусти у неврівноваженого Яна Казимира. Наприкінці квітня 1667 р. на балу в сина підскарбія коронного Яна Бонавентури Красінського, коли королеві вкотре зробилося зле і вона відбула до своїх королівських покоїв, Ян Казимир, котрий тоді вже був добряче напідпитку, не без задоволення весело повідомив своїй свиті: «Скоро її вже не буде!» Коли ж через певний час до нього прибув покойовий королеви й повідомив, що Людвіка Марія помирає, відреагував наступними словами: «Не кажи мені дурниць, коли я веселий»...

Померла Людвіка Марія Гонзага 10 травня 1667 р. Причому останні години її земного життя були присвячені надзвичайно гострій полеміці з канцлером великим литовським Кшиштофом Пацом щодо, зрозуміло, тієї самої реформи королівської елекції. Пац як ніколи був жорсткий у своєму неприйнятті ідей королеви і, за свідченням очевидців, це й спричинило серцевий напад. Агонія Людвіки Марії тривала в присутності її вірних підданих і вдячних протезе. Яна II Казимира серед них не було. Коли до вмираючої королеви звернулися з пропозицією покликати короля, вона заборонила відривати того від державних справ. Король також не поспішав від них відриватись. Сімейні узи, зав'язані з політичного розрахунку, залипилися такими ж і після майже двадцяти років спільного життя...

Справжня ж роль Людвіки Марії в державному житті польсько-литовської республіки стала очевидною дещо згодом. Менш ніж через рік після її кончини, 9 березня 1668 р., Ян II Казимир підписав акт про добровільне зречення трону на користь можливої французької кандидатури. Щоправда, навіть такою ціною реалізувати пожиттєву ідею-фікс Людвіки Марії не вдалося. Після Яна II Казимира на трон зійшов «пяст» (тобто поляк, але поляк українського походження) — син сумнозвісного в Україні Яреми Вишневецького Міхал Вишневецький, кандидатуру якого підтримали заєкклі вороги французьких Бурбонів, австрійські Габсбурги. Але що поробиш — *se la vie*, «таке життя...», як полюбляють філософськи зауважувати ті самі французи.

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Ілюстрації надані автором

ЯК БІЛА ЦЕРКВА МАЛО НЕ СТАЛА СТОЛИЦЕЮ УКРАЇНИ

Проект розбудови процвітаючої українсько-польської держави з 1664 року

Не можна увійти двічі в одну й ту саму ріку, стверджував давньогрецький філософ Геракліт. Адже навіть якщо та річка й зберігатиме свою попередню назву, вона нестиме в собі вже зовсім інші води...

Багатовікова історія українсько-польських взаємин дає чимало прикладів, які зайвий раз дозволяють пересвідчитись у правильності цієї істини. Досить переконливими в цьому контексті є сюжети, пов'язані з численни-

ми спробами різних поколінь польської еліти «розв'язати» козацьку проблему вогнем і мечем, після чого та обростала такими ускладненнями, яких і близько не було перед тим. Не менш наполегливими були поляки та українці й у своїх помилках при намаганнях політично вирішити непорозуміння, які виникли через укладення Зборівського, Гадяцького чи Чуднівського договорів, покликаних, за задумом їх творців, припинити врешті українсько-польську ворожнечу, задовольнивши владні амбіції українського козацтва на власній землі та гарантувавши безпеку в Україні сполонізованій шляхті. Перелік таких прикла-

Гетьман Правобережної України Павло Тетеря

дів можна було б продовжити. І в ньому, вочевидь, обов'язково повинна бути присутня й спроба гетьмана Правобережної України в 1663 — 1665 роках Павла Тетері інтегрувати козацьку Україну в державне тіло Речі Посполитої, аби вберегти найголовніші завоювання визвольної боротьби козацтва, принаймні його старшинської верстви, й забезпечити мир і спокій у стосунках із польською шляхтою як запоруку спокою в українському суспільстві. Суспільстві, що розривалось братовбивчими міжусобними війнами Правого і Лівого берегів Дніпра, гетьманського проводу й Запорозької Січі, статечних, «кармазинових» козаків і їх менш успішних вчорашніх побратимів, відомих з історичних джерел під не вельми милозвучними прізвиськами «дейнеків», «голодранців» чи «барабашів».

Розгорнуту програму докорінного реформування політичного, соціального та військового устрою Гетьманату, трансформації взаємин з королівською владою і шляхетським самоврядуванням Речі Посполитої гетьман Павло Тетеря представив восени 1664 р., тобто в час, коли Правобережжя вирувало у полум'ї громадянської війни; коли частина козацтва воювала «за», а частина — «проти» короля і Польщі. У час, коли дезінтеграція козацтва наблизилась до такої межі, за якою, здавалось, вже не було місця для його фізичного існування.

Як нагоду для оприлюднення своїх поглядів гетьман обрав підготовку до відкриття вального сейму Речі Посполитої, де, як відомо, представники політичного народу республіки через своїх депутатів (послів) мали законне право відстоювати власні концепції розвитку держави.

Проект українського гетьмана, право оприлюднення якого на сеймі було надано генеральному обозному Михайлу Радкевичу, білоцерківському полковнику Самійлу Фридриховичу та військовому писарю Святославу Кривецькому, був схожий на великий фоліант і вміщував аж сімдесят п'ять вимог. Можна з упевненістю стверджувати, що ані до цього часу, ані після жоден із козацьких зверхників нічого подібного за масштабністю деталізування своїх вимог не створював.

Традиційно, починаючи з 1610 р., відколи козацтво вперше публічно заявило про себе як про протектора Православної церкви, вимоги релігійного характеру обов'язково піднімалися в ході діалогу козацьких представників з центральною владою. В інструкції на вальний сейм 1664 р. також висунуто на передній план питання щодо вирішення церковних проблем, визнання конфесійних прав православного населення, причому не лише в межах козацького ареалу, а й усієї Речі Посполитої — як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському.

Укладачі документа передусім акцентують увагу на тому, що без розв'язання релігійних суперечок неможливо досягти стабілізації ситуації в Україні. Звертає на себе увагу той факт, що на відміну від умов Зборівської угоди 1649 р. чи Гадяцької угоди 1658 р. пропонується компромісний варіант вирішення проблеми єдності Православної церкви, а саме: Військо Запорозьке не наполягає на ліквідації церковної унії, а погоджується з тим, «...аби уніати були...» Щоправда, останні мали визнати своє «...послушенство столиці Апостольській Константинопольській».

Традиційною є також вимога щодо застереження привілейованого становища православного духовенства як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, тобто прирівнення їх у правах з представниками католицького та уніатського кліру, а саме: надання права сеймикування та гарантування від залучення державцями нарівні з селянами до виконання повинностей на свою користь тощо.

Щодо вирішення майнових суперечок між православними та уніатами автори документа наполягають на реалізації постанов попереднього сейму, до конституції якого було записано положення стосовно створення спеціальної комісії у складі двох представників від Корони Польської та двох — від Великого князівства Литовського, один з яких мав би бути католиком, а другий — «...нашого руського, не уніатського...» віросповідання.

Причому делегати від Корони мали розглядати суперечки з приводу церковного майна на теренах Литви, а представники князівства, відповідно, на землях Корони.

Сейм — алегорія Речі Посполитої

Символ найщасливішого державного ладу

Чимало місця в документі відводиться питанню визначення статусу митрополита Київського. Передусім Військо Запорозьке висуває вимогу, аби, «згідно звичаю давнього», київський владика був не в унії з Римо-католицькою церквою, а підпорядковувався Константинопольському патріарху і жодної залежності від влади католицької не мав. Ця вимога в умовах війни з Росією та претензій останньої щодо зверхності над землями України набувала особливої актуальності, оскільки такий стан речей мав би завадити підпорядкуванню Київської православної митрополії патріарху Московському.

Далі пропонувалося закріпити на майбутнє традиційний (з погляду укладачів інструкції) порядок виборів київського митрополита, а саме: елекція має бути «загальною», і до участі в ній допускати-муться і наділятимуться правом голосу на рівних умовах як представники духовного стану і шляхетства, так і Війська Запорозького.

Конкретизуючи вимогу допущення представників Війська Запорозького до участі в елекції владики київського, висловлювалося побажання, аби «...голос вільний при виборі митрополита київського рівно, як і шляхта, мали гетьман, обозний, писар військовий, судді, осавули та частина полковників...»

Традиційною є також наявність у наказі послам від Війська Запорозького вимог, що належали до культурно-освітньої сфери. Вперше вони прозвучали в інструкції козацьким послам на вальний сейм 1623 р., де ставилося в обов'язок добиватися привілею «...для братства при церкві Святої Богородиці в Києві закладеного та школи для наук і навчання різним мовам...» В інструкції на сейм 1664 р. укладачі — «...аби молодь ерудиції

могла набратися...» — ставлять питання про закріплення сеймовою конституцією прав Київської академії, яка має бути автономною, самоуправною одиницею. При ній мали б функціонувати бурса і семінарія. Для того, аби «...молодь релігії нашої грецької спокійно могла навчатись...», постановою сейму повинна була заборонити заснування в Києві уніатських, а особливо єзуїтських шкіл, передусім колегій та академій. Професорські посади в Київській академії мають належати лише православним, а не католикам чи уніатам. Крім надання Києво-Могилянському колегіуму статусу академії, гетьман і Військо Запорозьке ставили вимогу про заснування ще однієї академії на теренах Великого князівства Литовського, оскільки там «...шкіл нашої релігії грецької, не уніатської, до цього часу немає ніде...». Конкретно пропонувалося відкрити вищу православну школу на Білорусі, в Могилеві. Так само, як і в Київській академії, там не мали права викладати католики чи уніати, а передбачалося, що професорами у Могилевській академії будуть київські викладачі. Як і в Києві, у Могилеві мала діяти заборона на заснування у місті отцями єзуїтами «...жодних шкіл римського віросповідання, а особливо колегіуму чи академії...»

Чи не найбільшу увагу в інструкції козацьким послам приділяли проблемам врегулювання соціальних відносин, закріпленню за козацтвом станових прав і привілеїв, а також регулюванню його відносин з народом шляхетським. Передусім документ містив вимогу, аби вальний сейм підтвердив «...вольності Війська Його Королівської Милості Запорозького монархами надані і сеймовими конституціями затверджені, також усі права, привілеї, вольності нам надані...» Однак деталізація даної вимоги в наступних положеннях свідчила, що Військо Запорозьке намагалося розширити колишні станові права, привести їх у деяку відповідність з фактичним станом речей, що утвердився наприкінці 1640—1650-х років. Зокрема, ставилося питання про урівнення в правах козацьких хуторів з шляхетськими маєтностями, що повинно було закріпитися спеціальною сеймовою постановою.

Враховуючи специфіку соціальної структури Подніпров'я, де значна частина шляхтичів була причетною до здобування «козацького хліба» через службу у Війську Запорозькому, укладачі інструкції (зі значною долею вірогідності можна стверджувати, що саме ці «здобувачі козацького хліба» й виступали в переважній більшості авторами проекту) звернули увагу й на правове ладнання цієї колізії. Зокрема, документ застерігав, що, «якби хто зі шляхти хотів бути в реєстрі козацьким і послуги Його Королівської Милості при козаках виявляти, той би, будучи навіть найстарожитнішою

родини, судився судом гетьманським...» Водночас шляхта «старожитна», так само, як і щойно nobілітовані за військові заслуги перед королем і Річчю Посполитою представники козацького стану, безперешкодно могли б користуватися своїми шляхетськими правами у своїх воєводствах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському.

Чимало уваги приділено в документі питанням, пов'язаним з політико-правовим й інституціоналістським облаштуванням Гетьманату, зокрема — визначенню моделі організації гетьманської елекції, впорядкуванню козацького компуту, утриманню козацької старшини й війська, перенесенню гетьманської резиденції тощо. Щодо порядку проведення гетьманських виборів, то інструкція наголошувала на тому, що у Війську Запорозькому через вільну елекцію «...бунти виникати звикли...» Аби надалі уникнути цього недоліку, пропонувалося право вільного вибору гетьманського предводителя ввести в певну норму, визначивши його межі «правом посполитим». Зокрема, відтепер гетьмана мали обирати не «до ласки військової», як це було раніше, а на певний, визначений законом термін — до наступного сейму вального. Після завершення роботи сейму вального до Війська Запорозького мав прибути уповноважений королем і станами Речі Посполитої комісар, аби з'ясувати думку старшини і козацького загалу щодо зміни гетьмана. Дозвіл на проведення елекційної ради від імені короля надавав комісар, а результати проведених виборів обов'язково затверджувалися монархом. У разі, коли перевибори відбулися за відсутності королівського комісара і раніше встановленого терміну, тобто перед завершенням роботи сейму, їх результати визнавалися недійсними і призначалися перевибори. Таким чином, козацька старшина прагнула поламати практику вільного переобрання гетьмана, ув'язавши його з проведенням вального сейму та дозволом короля.

Модель організації гетьманської елекції до певної міри копіювалася на нижчих рівнях — полкових і сотенних. Так, інструкція на словах не заперечувала права вільного вибору полкової та сотенної старшини. Проте для того, аби кандидати на старшинські уряди «...були людьми в справі рицарській досвідчені...», дозвіл на перевибори полковника мав давати гетьман, а сотника, відповідно, — полковник.

Промовистий карб тогочасних суспільно-політичних проблем несе на собі запропоноване вирішення питання кількісного складу козацького стану. Укладачі документа пропонують обмежити козацький реєстр 12-ма тисячами чоловік, обґрунтовуючи своє рішення тим, що «...великий компут... є значною мірою причиною війни громадянської». Конкре-

Польний гетьман коронний Стефан Чарнецький — один із найуспішніших польських воєначальників другої половини 1650-х — початку 1660-х років, що залишив по собі найтрагічніші спогади в Україні

тизуючи пропозицію, в інструкції пропонується зберегти надалі лише шість козацьких реєстрових полків, а саме — Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Канівський та Білоцерківський (тобто, тут мова йшла про повернення до практики, що була узаконена Куруківською угодою 1625 р., з тим лише винятком, що кількісні показники реєстру збільшувалися вдвічі). У кожному з полків мало б служити по дві тисячі реєстровців, «...записаних гетьманом і старшиною...» У разі, коли в якомусь із них не вистачатиме належної кількості козаків, гетьман отримував право «...добирання доповнення з кого буде вважати за потрібне». Козацьку територію пропонувалося локалізувати південними землями Київського воєводства, а у Брацлавському та Чернігівському воєводствах (як у королівщинах, так і земських добрах) Військо Запорозьке брало на себе зобов'язання не проживати, на постій не ставати, консистентів не отримувати, тобто «...повернутися до старих зви-

чаїв і порядків...» Утримання шести козацьких полків покладалося виключно на мешканців Київського воєводства.

Окремим положенням інструкції застерігалися обов'язки реєстрового козацтва та старшини щодо виконання ними своїх військових повинностей. За ухилення від участі в поході у воєнний час передбачалася смертна

кара. Крім того, проповувалася низка інших санкцій проти порушників військової дисципліни, оскільки «...всі війська порядком тримаються, а непорядками маліють...»

Декілька пропозицій інструкції стосувалися питання винагороди козаків і старшини за несення ними військової служби на користь короля і Речі Посполитої. Зокрема, послі від Війська Запорозького мали порушити перед королем і сеймуючими станами питання про висилку реєстровцям «стипендіума з кожного сейму... по десять злотих кожному», звертаючи при цьому увагу на те, що обмеження козацького реєстру 12-ма тисячами робить цю виплату не вельми обтяжливою для скарбниці. Щоправда, зважаючи на теперішнє скрутне фінансове становище Речі Посполитої, Військо погоджувалося на відстрочку з виплатами, які мали розпочатися через чотири роки.

На утримання генеральних (військових) старшин та військових музик («...без чого жоден гетьман бути не може...») король і сейм мали виділити староство. Крім того, по старостві та млину потрібно було виділити у своєму полку і козацькому полковнику, а писареві, осавулам та іншій (ймовірно, полковій) старшині — по млину.

Наступні пункти інструкції були продиктовані обставинами тогочасної суспільно-політичної ситуації на Правобережжі, нестабільністю внутрішньої ситуації, посиленням охлократичних тенденцій, сплеском громадянського протистояння. Так, укладачі посольського наказу зачіпали й такий вельми цікавий аспект тогочасного політичного життя, як перенесення гетьманської резиденції з Чигирина до Білої Церкви. Необхідність такої рокировки аргументувалася тим, що теперішній гетьманський осідок знаходиться на прикордонні, «...де завжди гетьман, як віл під обухом...», а Біла Церква розташована «...посередині між Україною та Запорожжям. Тут гетьман міг би приймати і відправляти рицарство і послів...» Крім того, в інструкції зазначалося, що в замку Білоцерківському гетьман мав би змогу розмістити драгунів «при боці своєму». В іншій статті наказу, повертаючись до питання щодо доцільності переносу гетьманської резиденції, її творці апелювали до вельми дражливого з польської точки зору аспекту тогочасної міжнародної обстановки — татарських претензій на зверхність над козацькою Україною, вказуючи на ту обставину, що Богдан Хмельницький учинив у Чигирині свою резиденцію через те, аби мати можливість безперешкодно підтримувати тісні контакти з Кримом.

Як обережну спробу реанімації ідей політичної автономії українських земель, зафіксованих у Гадяцькій угоді 1658 р., можна розцінювати декла-

рацію про необхідність об'єднання українських воєводств для спільної оборони і військових акцій супроти неприятеля. З контексту документа випливає, що верховенство над військами мало б належати козацькому гетьману.

Передусім потребою у військовому зміцненні гетьманської влади продиктована і вимога щодо закріплення за козацьким предводителем права на формування найманого війська — шести кварцяних корогв. У документі необхідність такого нововведення пояснювалася тим, що «...немало і в нашому Війську Запорозькому okazій воєнних трапляється...» Зазначені підрозділи мали формуватися при кожному з шести реєстрових козацьких полків, до яких вони повинні бути приданими. Щоправда, кварцяні корогви мають перебувати у безпосередньому підпорядкуванні гетьмана і старший підрозділу повинен зноситися з ним і «...до воєнних okazій ставати на кожне пана гетьмана заволення, з усією готовністю заступати Річ Посполиту, а особливо гетьмана». Шість корогв кварцяного війська, разом зі своєрідною лейб-гвардією гетьмана — корогвою білоцерківської шляхти, повинні були стати надійною запорукою міцності гетьманської влади.

Окремо застерігалося право гетьмана на утримання під своєю командою військової артилерії. Для обслуговування армати пропонувалося узаконити набір трьохсот піхотинців (вони не входили в число 12-тисячного реєстру) — «...вибраних людей, гетьману і старшині відданих, зичливих королю, яких ніколи від армати не віддаляти і тримати в повній кількості...» На утримання цієї, ще однієї елітарної частини козацького війська, що мала перебувати в «...особливому респекті гетьмана і старшини білоцерківської...», пропонувалося виділити від імені короля і Речі Посполитої платню в розмірі 20 злотих на вояка, 30 — хорунжим, 40 — писареві, по 50 — двом сотникам, 100 — осавулу та 200 — полковнику, тобто разом близько шести з половиною тисяч злотих. Крім того, при військовій арматі мав бути відповідний штат пушкарів, ковалів, стельмахів, фурманів та ін.

У блоці питань, присвячених проблемі забезпечення громадянського спокою в Гетьманщині, насамперед звернуто увагу на врегулювання взаємин гетьманської влади із Запорозькою Січчю, обсадження Правобережжя фортецями тощо. Так, з метою забезпечення спокою на прикордонні пропонувалося, аби від короля було відправлено комісара, котрий би на замках Чигиринському та Білоцерківському провів перепис, після якого без особливого на те дозволу короля нікому із замків і міст не можна було вільно виходити.

Крім того, послали мали донести до короля і сейму розуміння того, що «...свавілля і бунти в Україні... виходять із Запорозжя...» Аби поламати цю небезпечну тенденцію, пропонувалося мати дві фортеці — в Корсуні та на Січі, залоги яких, з одного боку, не допустили б контактів січовиків із Задніпров'ям, а з іншого — протегування їх Москвою. Навпроти Січі, в Кодацькій фортеці, пропонувалося тримати тисячу найманої німецької піхоти, разом з якою службу несли б також по черзі, змінюючись через чверть року, один козацький полк («...вірних козаків 2 тисячі, а з челяддю певне 3 тисячі...») та одна кварцяна корогва.

Кодацька фортеця, як зазначалося в документі, «...немалим коштом Речі Посполитої поставлена на березі Дніпра є потрібна, однак не менш потрібною є фортеця і в самій Січі...», оскільки Кодак перекриває доступ на Запорозжжі для тих, хто прямує вниз по річці, а суходолом по лівому березі Дніпра вільно можна пройти. Крім того, на Січі постійно мав знаходитися урядовий комендант, який слідкуватиме за тим, аби на Низ приходили лише за наявності спеціального дозволу, виданого гетьманом, полковниками чи комендантами замків, оскільки під виглядом уходу «на рибу» на Запорозжжі чимало вештається плебсу. Надалі число присутніх планувалося суттєво обмежити, видаючи дозвіл лише для вірних королеві козаків, «...від яких бунти не виникнуть...»

З метою зниження політичного статусу Запорозької Січі пропонувалося, аби надалі Кіш очолював «...козак старожитній, королеві пану вірний і добре заслужений, *призначений гетьманом з ради з усією старшиною*».

Військовими залогами пропонувалося обсадити не лише Січ та Корсунь, а й тримати спеціальні гарнізони в гетьманській резиденції у Білій Церкві та Чигирині — «...як у місці, що відкриває двері у поле...» Після того як Задніпров'я відійде під владу короля, пропонувалося закласти фортецю і в Миргороді, «...а також, можливо, і в інших місцях, де видасться за потрібне...» Крім того, пропонувалося, щоб і в Умані («...від Поля і Буга...») стояла військова залога в 200, а ліпше 300 піхотинців на чолі з комендантом, до яких долучилися б і козаки-реєстровці, «...що на Запорозжя йтимуть, по 100 або 200, з добрим старшим, *призначеним гетьманом...*» Тоді Уманська фортеця могла б захищати Україну як від запорожців, так і від орд татарських — Кримської, Очаківської, Білгородської і Тегінської.

Загалом же реалізація запропонованих заходів, на думку авторів проекту, мала гарантувати в державі спокій і благополуччя, і «...шляхта панами в Україні стане, ледве не як біля Вісли життя своє проводити буде!» Щоправда, на найближчу перспективу козацька старшина все ж, «...щоб

Україну заспокоїть...», прохала «...навесні піхоти якнайбільше надіслати, тому що бунтівники об'єднані з Москвою сили готують...»

Такими були буква і дух проекту реформування устрою Козацького Гетьманату та принципів засад його співіснування з центральною владою та місцевою адміністрацією Речі Посполитої. Але чи існували перспективи для реалізації проекту? Зважаючи на критичність становища королівського двору, втягнутого в боротьбу зі шляхетською опозицією навколо проблеми устроєвої реформи, козацька старшина, звичайно ж, могла розраховувати на підтримку з боку короля цього — загалом вельми поміркованого — плану вживлення Козацького Гетьманату в соціополітичну структуру Речі Посполитої. Водночас показна лояльність очолюваної Тетерею козацької верстви щодо Яна Казимира в тогочасних умовах гострої політичної боротьби в державі провокувала інший сеймуючий стан Речі Посполитої — шляхетство — на активний спротив будь-якій ідеї, навіть поміркованого варіанту соціополітичної інституалізації козацького стану та його військово-політичної структури — Війська Запорозького. А це зводило шанси на правове закріплення висловлених у документі пропозицій до нуля. Отож, не судилося польській й українській шляхті панамі в Україні стати й зажити спокійнісінько, начебто під самою Віслою. Так само не судилося зажити столичним жителям і мешканцям Білої Церкви...

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Ілюстрації з книг: Д. Яворницький «Історія запорізьких козаків», т. II. Львів, 1991; Pawel Jasienica «Rzeczpospolita obojga narodow», а також надані автором

«КОЗАЦЬКИЙ КОРОЛЬ» ЯН III СОБЕСЬКИЙ

В останній чверті XVII ст. один із найвідоміших польських королів Ян III Собеський (1674—1696) робив все можливе для втілення в життя головної мети своїх зовнішньополітичних прагнень, а саме — відвоювання Правобережної України в Османській імперії, що дало б змогу покращити становище Польсько-Литовської держави за рахунок економічного та військового потенціалу українських земель. Не

Великий гетьман коронний Ян Собеський у битві під Хотиним 1679 р.

останню роль у планах королівського уряду щодо Правобережжя відіграло українське козацтво, адже в тогочасних джерелах Україна означувалася не інакше, як «козацька земля» («Ucraina terra Cosaccorum»).

5 червня 1674 р., під час елекційних урочистостей, новий король Речі Посполитої Ян III Собеський присягається на угоді зі шляхтою, в якій зобов'язується дотримуватися попередніх мирних договорів і трактатів із монархами зарубіжних країн лише з одним застереженням, яке стосувалося королівської обіцянки повернути «втрачені землі України і Поділля». Було відзначено, що король повинен відвойовувати правобережню частину українських земель у турецького султана, а щодо приналежності Лівобережної України — проводити переговори з московським царем. Згідно з твердженнями багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, на той час Правобережна Україна стала ключовою позицією у відносинах між Річчю Посполитою, Московською державою, Османською імперією та залежним від них Кримським ханством, а для кожної з цих країн опа-

нування *terra Cosaccorum* було головним зовнішньополітичним завданням. Східноєвропейська політика Яна III Собеського щодо України, зважаючи на існування трьох політичних центрів на теренах колись унітарного Українського гетьманату (Лівобережжя, Правобережжя, Запорозжя), була багатоплановою і передбачала поліваріантну специфіку українського державно-політичного устрою.

«При кому козаки, при тому й залишається Україна», — саме таким принципом польський король (а це були його слова) керувався протягом всього періоду свого правління. Ще перебуваючи протягом 1667—1674 рр. на посаді великого коронного гетьмана, Я. Собеський виявив себе політиком, який добре розбирається в «українсько-козацькій» проблемі. Його вмiла політична й військова боротьба за право володіння Правобережною Україною з гетьманом П. Дорошенком і султаном Мехмедом IV стала, поряд з іншими, однією з головних причин обрання Собеського на королівський трон Речі Посполитої. «Гетьман П. Дорошенко, який став на чолі Правобережної України, постановив незалежити цілий край і від Польщі, і від Росії, а вихід шукати в турецькій протекції», — відзначав відомий польський історик З. Вуйцик у другому томі «Історії польської дипломатії».

У лютому 1675 р., після того як по Україні й Польщі поширилася чутка (вона виявилася неправдивою і, можливо, була інспірована саме польським урядом) про смерть П. Дорошенка, король видав універсал до всіх станів українського суспільства. У ньому він виклав власне бачення причин занепаду Правобережної України: «Мушу признати, що то труп обридливий, а не Україна, бо певно не така, яку від предків своїх взяли. Хто ж на ній вимер, якщо не народ руський? Що попалили, якщо не міста славні? Що димом пішло, якщо не церкви і дома Божі? Чиї гроби і могили, якщо не батьків або дітей Ваших, за ніщо погублених? Чия залишилась пустиня, якщо не запроторених, як бидло, в неволю душ християнських?» Тому королівський уряд закликав українців повернутися під протекцію польського монарха, який у свою чергу обіцяв забути про їхню попередню «зраду». Правобережному козацтву дозволялося обрати нового гетьмана, який повинен був затверджуватися королем. Незважаючи на те, що П. Дорошенко продовжував володарювати на Правобережній Україні, Ян III Собеський у квітні 1675 р. призначив наказним гетьманом над козацтвом Подільського та Могилівського полків полковника Є. Гоголя. Це призначення стало елементом боротьби з непокірним Дорошенком. Розколюючи козацьку

організацію на два табори, польська влада тим самим значно ослаблювала її державотворчий потенціал.

Разом з тим були й інші причини формування королівським урядом покірної власним потребам козащини. 11 грудня 1676 р. австрійський посол у Туреччині Й. Кіндсберг повідомляв у Відень, що новообраний польський король хоче за допомогою українських козаків і кримських татар запровадити в Речі Посполитій абсолютистський режим і зробити своє королівство спадковим для роду Собеських. Звичайно, це були лише передбачення дипломатичного діяча, хоча аналогічні звинувачення висувалися проти Яна III Собеського і протягом наступних років.

З кінця 60-х років XVII ст. серйозним геополітичним суперником Польщі у східноєвропейському регіоні стає Османська імперія. «Річ Посполита сама не вистоїть без самопалів козацьких», вона «не може відбивати такого могутнього ворога одним лише найманним військом», «король все зробить для козаків, аби пішли під його руку», — такі вислови були типовими для представників тогочасної політичної еліти Корони Польської. При цьому панівні кола Польсько-Литовської держави виявляли добру обізнаність про сторічної давності відносини між королями та козацтвом. «Затягнув Стефан Баторій 6 000 козаків запорожських, а було їх за Дніпром 40 000; а тим 6000 дав Трахтемирів, щоб мали там гармати, порядків і привілеїв своїх дарував їм там, всі землі від Трахтемирова... і дозволив їм вибирати гетьмана, щоб з татарами воювали...», — згадував чернігівський воєвода С. Бепевський у 1675 р. про події кінця XVI ст. Такі настрої польської шляхти вказували на її прагнення повернутися до тих правових норм, що існували у відносинах між українським козацтвом і королівськими урядами перед Хмельниччиною.

Про те, якого великого значення в той час надавала Україні польська еліта, свідчить багато фактів, у тому числі й у мистецтві. Показовою є картина французького художника «В'їзд Яна III на коронацію до Кракова» («Апофеоз Яна III»), датована 1675 р. На ній зображено наближення польського короля до Вавельського замку, перед яким алегорично, у вигляді танцюючих дівчат, змальовано Польщу, Литву та Україну і підпис — «Invicto, Avgvsto Ioanni III Regi Poloniae magno duci Lithuaniae, Ukrainae, etc.». Також Україна в образі дівчини, звільненої від турків, поруч з «Угорщиною», «Хорватією» і «Венецією», була зображена на іншій картині невідомого митця, присвяченій перемозі польського короля над османськими військами під Віднем.

Наприкінці лютого 1676 р. Ян III Собеський запросив наказного правобережного гетьмана Є. Гоголя на свої коронаційні урочистості до Варшави. За королівського сприяння нобілітується значна частина козацької старшини, а сейми 1676 і 1677 рр. приймають окремі постанови щодо козацької організації Правобережної України. Згідно з сеймовими рішеннями, козакам надавалось право розміщуватись у Димерському старостві (Полісся), а також виплачувались певні суми із коронного скарбу. Зважаючи на військові плани польського керівництва, наказний гетьман мав сформувати 4-тисячне військо для боротьби проти турецької армії.

Після укладення Журавненського перемир'я 1676 р. політична ситуація на Правобережжі зазнала змін. Відповідно до цього королівський уряд змушений був змістити деякі акценти у своїх заходах щодо підкорення українських земель. Центральним питанням для польської влади стає проблема нейтралізації діяльності Ю. Хмельницького, який з середини 1677 р. почав утверджувати князівську владу на землях Брацлавщини й Південної Київщини. Насамперед Ян III Собеський офіційно звернувся до турецького уряду з проханням, щоб Хмельницький не вживав титул «князя Малої Русі — України».

Невдовзі Ян III Собеський, зважаючи на те, що турецька сторона, по суті, проігнорувала дипломатичні ноти Речі Посполитої, змінює тактику. За його особистим дорученням на Правобережну Україну зі спеціальною місією виїхав львівський митрополит Й. Шумлянський. Український священик одержав завдання вмовити Ю. Хмельницького піддатися під протекцію польського короля. Московські послы у Варшаві повідомляли, що король обіцяв «турецькому» гетьману в разі переходу на його бік зберегти князівський титул. Україні передбачалося надати рівні політичні права з Короною Польською і Великим князівством Литовським. Також монарх запевнив Юрія Хмельницького в тому, що не буде переслідувати православну віру. Однак ця акція варшавського двору була лише спритним дипломатичним ходом, а тому не мала успіху і лише погіршила польсько-турецькі відносини.

Звістка про передачу «турецької» частини правобережних земель під управління молдавському господарю Ю. Дуці викликала велике занепокоєння у варшавських колах. В інструкції королівському послу до Москви від 14 жовтня 1681 р. вказувалось, що «Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов'янські народи завоювати, а потім і цілу Європу». З цих слів стає зрозумі-

лою та велика роль, яку відводив польський монарх Правобережній Україні та її козацькому устроєві в східноєвропейському геополітичному просторі. Того ж року депутати вального сейму закидали своєму королю, що він часто приймає козацькі посольства й не доводить до їхнього відома змісту переговорів. Виступаючи на одному з сеймових засідань, Ян III Собеський нагадав депутатам, для чого Речі Посполитій потрібно підтримувати зв'язки з українськими козаками і для прикладу звернувся до висвітлення подій Хотинської битви 1621 р., «...коли було 40000 козаків, а польського і литовського війська — 60000».

Невдовзі Ян III Собеський знову заявляє про те, що згідно з Бучацьким, Журавненським і Константинопольським (ратифікованими 1678 р. у Константинополі журавненськими статтями) договорами Україна має належати козакам («Ukraina Cosacis cedit»). Про це читаємо в його листах до великого литовського князя М. Радзивіла, а також білоцерківського коменданта Раппе. В останньому, датованому 2 вересня 1682 р., говориться: «У трактаті під Бучачем записано, що Україна козакам належати має (самим, а не кому іншому), що умисне підтвердили під Журавном, як і в Константинополі». Саме тому, на думку польського уряду, Порта не мала права втручатися в справи України, оскільки сама віддала її козацьким гетьманам. Але в даному випадку король мав на увазі тих козаків, які перебували спочатку під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя, а потім «старших» — О. Урбановича, К. Ласки, Мирона, і були підвладні Польщі. Отже, згідно з логікою короля Речі Посполитої, Правобережжя повинно було належати йому.

Відчуваючи неминучу війну з Османською імперією, Ян III Собеський активізує свої дії у справі вирішення «козацького питання». У липні 1682 р. до Димера, де в той час базувалися головні сили правобережного козацтва, вирушає нобілітований козацький полковник В. Іскрицький, який раніше деякий час проходив службу при королівському дворі. Він мав агітувати козаків, які після смерті Є. Гоголя у 1679 р. більше трьох років не мали гетьмана, щоб вони зібралися на свою раду й вирішили питання можливої допомоги польському монарху в боротьбі проти «бусурманів». Натомість король обіцяв відновити всі «прадавні вольності і привілеї», подбати про рівноправність православної віри тощо. Такі ж обіцянки віз до Білоцерківського козацтва священник Заремба. У цих інструкціях не згадувалось про те, що Правобережжям має управляти український гетьман, і не висувалось планів відновлення автономії України. Польські історики відзначали, що

Ян III Собеський у цей час не запропонував навіть якогось плану автономії України, не кажучи про можливе розв'язання «українського питання» на основі положень Гадяцького трактату 1658 р.

Крім того, митрополит Й. Шумлянський за домовленістю з Яном III Собеським вислав за таємними листами на Лівобережну Україну монахів Ф. Храпкевича та І. Зарудного, які мали завдання агітувати козаків лівобережних полків переходити на службу до польського короля. Зокрема, у цих універсалах говорилося, що Річ Посполита поступилася туркам частиною Правобережжя лише з метою утримання України під козацькою владою, а Москва не може володарювати над правобережними українськими землями, бо віддала їх султану. Також відзначалося, що лівобережний гетьман І. Самойлович намагається знищити правобережне козацтво, а король їх «з дитинства любить» і завжди буде захищати. Щоб перетягнути лівобережних козаків на свій бік, Ян III Собеський обіцяв зберегти права православного духовенства, не допустити визисків польської шляхти над посполитими селянами. До речі, загроза поширення влади лівобережного гетьмана на Правобережну Україну також була однією з причин реанімаційних політичних заходів польського короля щодо правобережного козацтва.

Незважаючи на спротив гетьмана Лівобережної України, універсали польського короля знаходили відгук серед козаків Задніпров'я, які переходили на правий берег Дніпра. Поповнивши свої ряди, правобережне козацтво спромоглося висунути власну кандидатуру на гетьманську посаду. Влітку 1683 р. Ян III Собеський затвердив правобережним гетьманом колишнього військового товариша Війська Запорозького, немирівського старосту С. Куницького, який, згідно з королівським наказом, здійснив узимку 1683—1684 рр. похід на турецько-татарські володіння в Молдавії, Буджацьку та Білгородську орди. Ця військова операція стала одним із епізодів спільного проекту боротьби урядів європейських країн проти поширення турецького впливу на «християнський світ» Центральної та Східної Європи. Але разом з тим польський король намагався скористатися успіхами козацьких військ у руслі власної зовнішньої політики.

Одночасно Ян III Собеський застосовує військовий потенціал козацьких полків у битві європейських армій з турецьким військом під Віднем, а особливо в «післявіденському» переможному поході та битвах під Парканами, Остригомом, Щецином у Словаччині та Угорщині (вересень — грудень, 1683) й витісненні військ Османської імперії з цієї частини Європи.

Для того щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їх кількість та можливість фінансування, король ініціював складання окремих компутів (реєстрів) правобережного Війська Запорозького. Нам відомі списки 1683, 1689, 1694, 1695 рр. Надання козакам Правобережної України певних грошових сум засвідчували «Ординації плат». Під час гетьманування С. Куницького у 1683 р. було проведено дві великі виплати з державної скарбниці Речі Посполитої й одна — за посередництвом польського уряду від Папи Римського.

«Треба дякувати Богові, щоб козаки побрали гроші і служили нам», — неодноразово заявляв польський монарх протягом свого правління. Саме наприкінці 1683 р. король наказав виготовити булаву й печать з «гербом старожитнім України» (це був відомий образ пішого козака з мушкетом) для вручення її правобережному гетьману С. Куницькому. Згодом ці королівські клейноди перейшли до його наступника А. Могили. Після смерті останнього вони потрапили до рук коронного гетьмана С. Яблоновського, але невдовзі король наказав вручити їх призначеному в 1689 р. гетьману Гришку (Г. Івановичу).

Проблеми внутрішнього характеру, економічний занепад Речі Посполитої в останній чверті XVII ст. змушували її уряд шукати екстенсивних шляхів для свого розвитку, підкоряючи своїй владі нові території. Виношуючи плани завоювання дунайських князівств (Молдавії, Волощини), а також Трансільванії, польський король, поряд з питаннями економічного характеру, намагався використати перемогу в майбутніх битвах для укріплення власної влади, заснування династичної традиції в управлінні Річчю Посполитою. Але фінансова криза в Польщі не дозволяла утримувати велике і боєздатне польське військо. Тому вже вкотре польська влада звертається по допомогу до козацтва, яке задовольнялося меншою оплатою своїх послуг, ніж коронна армія чи найманці з інших країн.

Уряд Речі Посполитої розумів, що питання успішного вербування козацьких полків міцно пов'язане з правовим вирішенням проблеми надання території для козацької організації Правобережної України. На початку 1684 р. король у своєму універсалі до правобережного козацтва дозволив йому колонізувати українські землі, що були винищені попередніми війнами за умови визнання «протекції нашої і Речі Посполитої». Трохи згодом Ян III Собеський конкретизує свої слова, надаючи козацтву право розташовуватися в межах території «...коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясми-

нем, понад Тікичем і коло Умані». Наміри польських урядових кіл колонізувати Правобережну Україну в даний період збігалися з прагненням козацтва освоїти втрачені раніше «дідичні» землі. Разом з тим, королівські універсали не розкривали механізму взаємовідносин козацької адміністрації з місцевою владою, що призвело до значних непорозумінь між українцями та поляками у наступні роки.

Землі для формування козацьких полків надавались головним чином у межах королівщин. На Київщині до них, зокрема, належали Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське, Овруцьке, Переяславське староства, на Брацлавщині — Вінницьке, Брацлавське та Житомирське. Отже, король мав у власності землі, що у другій половині 40-х — на початку 70-х рр. XVII ст. становили серцевину полково-сотенного устрою Української козацької держави. Але після знищення її інститутів у боротьбі з П. Дорошенком королівський уряд не міг ефективно управляти цими землями. Саме тому вони передаються для заселення козацьким полковникам з певними адміністративними правами і можливістю збирання деяких податків з місцевого населення. Поряд з королівщинами існували магнатсько-шляхетські земельні володіння, що призводило до постійних конфліктів між шляхтою і козаками. Крім того, козаки мали право розміщуватись у колишніх володіннях католицького духовенства, які були спустошені під час революційних подій середини XVII ст. (так, наприклад, Фастів, де розмістив свою резиденцію козацький полковник С. Палій, належав київському біскупу А. Залуському).

Заклики короля привертали на землі правобережного Подніпров'я тисячі людей з Лівобережної України, Волині, Запорозької Січі й навіть Молдавії та Волощини. На сенатській комісії в грудні 1684 р. Ян III Собеський вимагав не заважати йому проводити політику якнайшвидшого «затягнення» козацького війська. На вальному сеймі 1685 р. король виступив ініціатором прийняття спеціальної конституції щодо козацтва Правобережної України, де підтверджувалося їхнє право на володіння подніпровськими землями. Крім того, новообраному гетьману Війська Запорозького А. Могилі надавалося право видавати «приповідні» листи на формування нових полків козацької старшини (до цього часу вони видавалися лише польській шляхті).

Така політика королівського двору мала свої результати. Восени 1685 р. значні козацькі сили на чолі з гетьманом Моголою, полковниками С. Палієм, А. Абазином, З. Іскрою та Гришком (близько

3000 чол.) взяли участь у молдавському поході польських військ під керівництвом С. Яблоновського. У вересні, переправившись через р. Прут, війська Яблоновського підійшли до с. Боян. Тут був організований оборонний табір, який складався з 13-тисячного польського війська, трьох тисяч українських козаків і двох тисяч литовців.

Наступного року українські полки успішно блокували турецько-татарські загони в районі Кам'янця-Подільського під час нового походу польської армії на Молдавське князівство. У другій половині 1686 р. козацькі полки Правобережної України (всього близько 2500 осіб) взяли активну участь у черговому наступі армії Речі Посполитої, який очолював визнаний у Європі «переможець Відня» Ян III Собеський. Частини українського козацтва входили до складу 36-тисячного польського війська. «Його Королівська Милість, здійснюючи свої славні плани, хоче помститися за пролиту кров предків і народу свого, вирішив витіснити татар з Буджаку і дійти до Чорного моря... постановив завтра рушити на Бессарабію...» — засвідчував 5 серпня того ж року плани уряду Речі Посполитої посол Венеції в Польщі Альберті. Незважаючи на те, що армія польського короля не здобула в цьому поході переконливих перемог над турками й татарами, козацькі полки Правобережної України відзначилися своїм воєнним мистецтвом під час локальних сутичок з ворогом. За підрахунками істориків, у Молдавському поході 1686 р. загинуло близько трьохсот козаків. Правобережне козацтво взяло активну участь і в останній спробі Речі Посполитої завоювати це дунайське князівство у 1691 р.

Королівський уряд також підтримував проведення козацькими ватажками самостійних бойових операцій проти турків і татар. Для кращої взаємодії з Військом Запорозьким Ян III Собеський призначив спеціального комісара, який здійснював посередницькі управлінські функції між королем та козацькою старшиною. З 1683 по 1692 рр. ці обов'язки виконував хелмський каштелян С. Дружкевич, а згодом, з 1693 до 1699 р., — регіментар Б. Вільга. Особливі повноваження стосовно козацтва Правобережної України мав великий коронний гетьман С. Яблоновський (1682—1702), який був водночас руським воєводою.

Король Ян III Собеський підтримував міцні особисті стосунки з керівниками козацької організації на Правобережжі. Відомі його послання до гетьманів С. Куницького, А. Могили, Гришка, Самуся, полковників С. Палія, Д. Федоровича та інших представників правобережної старшини. Ось, наприклад, що писав польський монарх до одного з

полковників у листі від 16 квітня 1689 р. зі своєї резиденції у Вільянові: «...молодець, що не дозволив напасти на Паволоч і відбив великий ясир..., уконтенування послали від нас з козаками, які язика привели. Я тільки й думаю про те, як вас краще уконтенувати». 24 жовтня 1690 р. у листі до воєводи Белзького король відзначав потрібність українського козацтва для Речі Посполитої, незважаючи на його «свавільну» поведінку: «...їх треба більше ласкати, бо знову війна з турками гору бере... Економічні негаразди, які засмучують і гострота проти народу козацького виникати може, поки пан Бог досконалого покою Речі Посполитій не забезпечить в нагороду і повернення збитків; не повернення збитків менша шкода ніж вести тими господарськими негараздами той народ у якийсь відчай». Саме такими мотивами керувався Ян III Собеський, реагуючи протягом першої половини 90-х років XVII ст. на численні скарги на козаків від шляхти Київського, Брацлавського та Волинського воєводств.

Заохочуючи козацтво до рішучої боротьби проти турецько-татарської агресії, польський король надавав українській старшині право на володіння окремими землями й поселеннями. Навесні 1687 р. наказний гетьман М. Булига приймав у володіння частину сіл Гесвичі і Жолони Овруцького повіту. Наступного року полковник С. Палій одержав від короля привілей на с. Романівку, що знаходилось у Білоцерківському старостві. Відомо про те, що й іншим козацьким керівникам було вручено привілеї на володіння деякими правобережними маєтностями.

Такий «лібералізм» польського монарха пояснювався певним місцем українського правобережного козацтва, відведеним йому в геополітичних планах європейських країн, що об'єдналися в антитурецьку «Священну лігу». Протягом останнього десятиліття XVII ст. правобережні козацькі полки майже щороку брали участь у спільних походах з військами лівобережної частини Українського гетьманату проти Кримського ханства, Буджацької та Білгородської орди.

У Польщі існує велика кількість праць (головним чином науково-популярного характеру), в яких автори відзначають деяке козакофільство короля, а іноді й звинувачують Яна III Собеського в надмірному козакоманстві. Не заперечуючи цілком це твердження, відзначимо, що рівень прихильності польського монарха до українського козацтва визначався його великим бажанням утримати Правобережну Україну під своєю владою, а також ступенем військової загрози з боку Османської імперії та дипломатичними зобов'язаннями королівського двору перед урядами єв-

Ян Собеський

українського козацтва для боротьби з Османською імперією та поширення свого впливу в Центрально-Східній і Південно-Східній Європі.

ропейських країн. «Безперечно, козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом», — відзначав ще в 1684 р. німецький дослідник Й. Мюллер, який одним із перших в Європі захистив магістерську дисертацію з історії українського козацтва. Разом з тим, Ян III Собеський, якого все ж таки можна назвати і «козацьким королем», протягом свого правління так і не зміг стабілізувати польсько-українські стосунки, що з кожним роком погіршувалися з огляду на відсутність проекту практичного вирішення проблеми, яка полягала в прагненні Війська Запорозького добитися рівноправних відносин. З іншого боку, Польща, зважаючи на відносну слабкість свого державного устрою, потребувала військової допомоги

Тарас ЧУХЛІБ

Ілюстрації надані автором

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙСЬКОВА ВЗАЄМОДІЯ ПІД ЧАС ОСТАННЬОЇ СПРОБИ ТУРКІВ ЗАВОЮВАТИ ЄВРОПУ

23 липня 1683 р. на козацькій раді у присутності 40 старшин було прийнято відозву козацтва Правобережної України, яка на той час була завойована турками, до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста військовий товариш Війська Запорозького Степан Куницький у своєму листі до королівського уряду виклав короткий зміст перебігу ради та сформулював її пропозиції до польського уряду. Зокрема він відзначав: що 1) «народ християнський український вже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном», 2) козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю «аби разом з Польщею йшли проти Порти», 3) «є добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються». У зв'язку з цим С. Куницький прохав короля дати згоду на похід козацького війська до Молдавії і запевняв Яна III Собеського, що він розраховує набрати до 10 000 козаків для цієї операції.

Польський король у відповідь на це послання правобережного козацтва універсалом від 24 серпня 1683 р. призначив С. Куницького гетьманом правобережного Війська Запорозького, а також послав на Правобережну Україну хелмського каштеляна С. Дружкевича, якому дав посаду спеціального «комісара над козаками». Повноваження у новопризначеного «комісара» були досить значними, адже він міг від імені короля видавати козацьким полковникам спеціальні накази-«ординанси». Крім того, король наказав виготовити гетьманську булаву і печатку з «гербом старожитнім України». Трохи згодом ці та інші клейноди вручив С. Куницькому королівський посланник Монкольський. Наприкінці літа підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Немировом, вигнавши звідти ставленика молдавського господаря і турецького гетьмана Правобережної України Дуки І. Драгинича. Отримавши згоду короля на похід до молдав-

Ян Матейко . «Рейтан». Полотно, олія, 1865 рік.

Тема картини – один із найдраматичніших моментів в історії Польщі. Російський посол зачитує ультиматум свого керівництва, а польський сейм щойно одностайно проголосував за перший поділ Польщі. Тоді самотній депутат Тадеуш Рейтан у відчай вигукнув: «Вбийте мене, але не вбивайте Вітчизну!» Не секрет, що більшість депутатів були підкуплені – хто Росією, хто Австрією, а хто Прусією... Час дії – 1772 рік

Фрагмент картини Яна Матейка «Рейтан»: капелюх, гроші і документи. Художник зобразив золоту монету, що котиться під ноги трьом головним зрадникам – членам Тарговицької конфедерації, найактивнішим учасникам першого поділу Польщі у 1772 році

ських земель, Куницький починає запрошувати до себе козаків з лівобережних полків та Запорозжя. Набравши близько 5000—6000 чоловік, наказний гетьман у вересні 1683 р. вирушив на боротьбу з «невірними бусурманами».

13 вересня українське військо вже було біля берегів Тягині, неподалік Кишинєва. Там знову відбулася козацька рада, яка ухвалила «Білгород, Килію, звідки турки мають найбільше провіанту, попалити і йти на Буджак перед зимою». У листі до короля від 24 вересня Куницький повідомляв, що відправив кілька тисяч козаків у буджацькі степи, а сам з піхотою залишився під Тягинею (Бендерами). Наприкінці жовтня козацьке військо повертається на Правобережну Україну. На шляху до Немирова полки С. Куницького пробували захопити Меджибіж і Бар, але це їм не вдалося. Правобережний гетьман свідчив про те, що «...даремно пробували фортуни. Писали до беїв, що піддалися, але жодної відповіді від них не отримали». Прибувши до Немирова, Куницький отримав від короля на

потреби свого війська певну кількість грошей, а також декілька гармат, порох, кулі й олово. Перепочивши деякий час і поповнивши свої лави новоприбулими козаками, наказний гетьман знову вирушив у похід проти турків.

У грудні того ж року Куницький отримав листа від польського короля, де йшлося: «підеш на Буджак і Білгород і не дозволиш потіхи ханові і Дуці господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку». Козацькі сили мали стримувати союзників Порти, поки польська армія після своєї перемоги під Віднем завершувала військову операцію з витіснення турків із Центрально-Східної Європи.

Мініатюра з «Kodeksu wiedeńskiego», що оповідає про знущання мусульман над християнами і іудеями

Отже, наприкінці листопада козацькі полки С. Куницького зайняли м. Нагаї, де знищили турецько-татарську залогу і рушили до Кишинева. Там вони об'єднались з військом молдавського господаря пропольської орієнтації Ш. Петричейку. Крім того, «на плану з дітьми і жінками рахуючи до 30000 Військо Волоське в Кишиневі виконало присягу на службу Божу Його Королівській Милості і Речі Посполитій і нам Війську Його Королівської Милості Запорозькому», — повідомляв український гетьман до Кракова. Дана присяга засвідчувала бажання певної частини молдавського народу відмовитись від турецького протекторату й перейти під зверхність польського короля, а також (як це не дивно!) й українського гетьмана.

Четвертого (за іншими даними — п'ятого) грудня 1683 р. козацько-молдавське військо здобуло переконливу перемогу над турецько-татарськими силами, які очолював Яла-паша, під м. Кіцканами. У цій битві загинув тягинський бей Алі, старший над буджацькою ордою Алігер-паша та кілька татарських мурз. За свідченнями очевидців, Тягинський шлях впродовж чотирьох миль був усіяний ворожими трупами. Згодом Куницький відзначав, що у його війську не загинуло жодної людини. Здобувши перемогу, правобережний гетьман рушив вглиб ногайських володінь. Козаки вирішили хоча б раз показати татарам «у їхніх власних кордонах» як то плюндрувати чужий край і забирати людей в ясир. С. Куницький зі своїми козаками винищив поселення навколо Білгорода та Акермана і дійшов до берегів Чорного моря, завоювавши міста Ізмаїл та Кілію. «Понад тридцять тисяч нікчемних гяурів ударили на люд ногайський на

Султанський достойник Чауш

рівнинній околиці Бендер та Ізмаїлу. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох із них вбивали на палі та припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом і збурюючи, опанували вони містечко Ізмаїл», — читаємо про ці події в «Хроніці» Мехмед-Гірея. У тогочасних повідомленнях Куницький звітував до Варшави про знищення близько трьохсот тисяч (?) ворогів, а також, «що старий хан хоче підітися з 5000 татар до Війська Запорозького».

Коли до австрійської столиці надійшли відомості про перемоги козаків у буджацьких степах, папський нунцій Бонвічі звернувся до австрійського цісаря Леопольда I з пропозицією вшанувати цю подію відспівуванням у головному віденському соборі. Спочатку мали сумніви, чи можна це робити з огляду на те, що козаки були «схизматиками», але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога усіх християн, перемогло. Король Ян III Собеський у листі до Ватикану поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків і вказав на її значимість в обороні кордонів Речі Посполитої та всієї Центрально-Східної Європи.

У 1684 р. австрійський художник Й. М. Лерх схематично відобразив зимовий похід козацьких військ у гравюрі під назвою «Зображення нападу козаків на чолі з гетьманом Куницьким спільно з валахами і молдаванами на татар біля Дністра і перемога над татарами». На ній зображена битва між козаками і татарами під Кіцканами, а також момент страти полонених татар. Тут бачимо зображення самого С. Куницького. Це людина років сорока, у козацьких військових строях, у його правій руці — гетьманська булава. Він оточений старшиною і козаками, окремі з яких тримають сотенні прапори з вишитими на них хрестами. За словами польського історика К. Чоловського, у 30-х роках ХХ ст. оригінал цієї гравюри зберігався у колекції Бібліотеки Павліковських (Львів).

Також досить повно висвітлювали бої С. Куницького з татарами тогочасні європейські газети — польські, італійські, німецькі «летючі листки». Краківське видання «Nowiny z Wegier» за грудень 1683 р. повідомляло про зайняття підрозділами Куницького Білгорода, що над Дністром. «Eigentliche Relation» (Краків, 1684) описувало битви козацтва з турками і татарами на українських та молдавських землях, а також інформувало про перемогу гетьмана під Тілгротином 4 грудня 1683 р. Ту саму інформацію подає «летючий листок» під назвою «Extrakt schreiben des Kosaken» (Краків, січень 1684 р.) Тогочасна німецька «газета», що вийшла у Регенсбурзі 22 січня 1684 р., писала про успішні дії козацтва на землях Біл-

городської орди. Венеціанське видання «Novissima relazione» за 1684 р. свідчило про перемогу козаків Куницького поблизу Тягині та завоювання Білгорода. Про військовий талант козацького ватажка повідомляли «листки», надруковані в лютому 1684 р. у італійських містах Римі та Неаполі. Вони цікаві тим, що гетьмана Правобережної України йменують не інакше як «Generale de Cosacchi». Ось що, зокрема, писалось в італійському виданні «Nuova e distinta Relatione...», що видавалося в Неаполі: «...Козацький генерал Куницький завоював Поділля, Валахію і Татарію».

Зважаючи на європейський резонанс цих подій, король Ян III намагався використати інформацію про оволодіння правобережним гетьманом татарськими територіями на польсько-російських переговорах у Москві, змусивши росіян поступитися в окремих питаннях майбутньої угоди між двома державами.

Наприкінці грудня 1683 р. козацька розвідка повідомила свого гетьмана про наближення залишків багатотисячної армії турецького султана,

що поверталися на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджаку, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту і почало переправлятися на другий берег біля с. Тобак, що на північний схід від м. Рені над Дністром. Саме тут 30 грудня їх наздогнали війська татарського хана Хаджи-Гірея, які нараховували близько 12 тис. чоловік. Протягом п'яти днів в оборонному військовому таборі відбивали козаки ворожий наступ, чекаючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в Яссах. Не витримавши ворожого натиску, С. Куницький разом з кінними полками (близько 2000 чол.) зумів переправитися через річку і покинути оборонний табір, в якому залишалися піхотні полки на чолі з полковником А. Могилою (близько 4000 чол.). Згодом, виправдовуючись

Султанський яничар

перед королем, гетьман так аргументував свій відступ-втечу: «...повтікали за Прут волохи, побачивши це, почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс». Куницький пояснював свою поведінку тим, що йде на Правобережну Україну для розміщення своїх козаків вздовж кордону від Могилева до Ягорлика з метою оборони від татарських набігів. Також він прохав надіслати грошей для оплати і «затягу» нових козаків.

14 січня 1684 р. польський посол К. Гжимультовський на переговорах у Москві повідомляв до Варшави, що до нього дійшли новини «як Куницький бунтує козаків проти Москви і Самойловича, який має з нею змову». 28 січня у листі до литовського урядовця Б. Сапєги Гжимультовський писав, що Самойловичем було розстріляно полтавського полковника, який бажав перейти на Правобережну Україну під владу С. Куницького.

У лютому 1684 р. до Варшави прибуло козацьке посольство на чолі з генеральним писарем правобережного гетьманату Пяйковським і полковником Я. Дуніним-Раєцьким. У привезених «Супліках» від усього правобережного Війська Запорозького до польського короля були такі пункти: 1) дозволити проведення виборів на посаду православного київського митрополита; 2) надати «прадавні вольності і права» козацтву, а також збільшити плату за участь у військових походах; 3) заборонити шляхті втручатися у «козацькі» справи; 4) надати білоцерківське старство у повне володіння правобережного гетьманату; 5) визначити розмір плати для гетьмана. Крім цього, посольство мало вирішити ряд дрібних проблем, і, зокрема, щодо розмірів матеріального забезпечення, взаємовідносин з комендантами немирівської та білоцерківської фортець тощо.

Ян III Собеський у грамоті від 13 березня 1684 р. відповідав, що з

Бій з османами на фортечних мурах

елекцією на посаду митрополита треба почекати, адже Київ перебуває під зверхністю московського царя, а «митрополитом повинен бути той, що визнає Права і Конституції Коронні, житель Корони». Щодо забезпечення козацьких «прав і вольностей», то говорилося лише про те, що король «щось» робитиме для їхнього покращання. Хоча, разом з тим, правобережному козацтву за умови визнання протекції польського короля дозволялось — «з жонами і дітьми поселяйтеся (на Правобережжі. — Т. Ч.) безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо, і розповсюджуйте господарство, життя здорове і веселе...» Справа із заборною шляхті перешкоджати становленню козацьких структур була відкладена на розгляд наступного сейму. Гроші на військові витрати козаків, як запевняв Ян III Собеський, були відправлені до Львова і Полонного. Щодо інших вимог, то «якщо уродзонний Гетьман, як і Військо Запорозьке милість батьківську узнавати завжди будуть, король буде ставитися до них прихильно». Саме ці вимоги козаків сприяли появі наступних сеймових та королівських актів 1684—1685 рр., які у межах польського законодавства надавали певного правового оформлення козацькій колонізації Правобережної України.

Однак, невдоволена втечею свого гетьмана з-під Тобаку, що призвело до загибелі значної кількості людей, частина козаків на чолі з піхотним полковником А. Могилою викликає С. Куницького з Немирова до Могилева. Там на початку березня 1684 р. відбулася козацька рада, де було вирішено переобрати керівника правобережних полків. Самого Куницького вбили, коли він, згідно з твердженнями очевидців, «змінивши козацький жупан на чернецький одяг», збирався втекти з місця проведення ради.

Окремо треба зупинитися на висвітленні того питання, коли під час походу С. Куницького до Буджацької та Білгородської орди інша частина правобережного козацтва, а також загони із Запорозької Січі брали участь у битві європейських армій на чолі з Яном III Собеським під Віднем (вересень 1683 р.) та наступних операціях з витіснення турецьких військ з Центральної та Східної Європи.

Як відомо, 31 березня 1683 р. було укладено антитурецький військовий союз між Австрією і Польщею, отже, невпинно наближався час головної сутички з Портою. 19 квітня із засідання сенатської комісії у Варшаві повідомляли, що «козаків 1200 тільки наказав король набрати зараз під командою 4 ротмістрів Семена, Ворони і других двох». Трохи, згодом, отримавши фінансову допомогу від Римського папи Інокентія XI, польський король вирішив, що зможе утримати трьохтисячне козацьке

військо. 16 липня коронний гетьман С. Яблоновський видав «приповідний лист» на вербування козацького полку М. Булизі, який в середині серпня мав прибути до Львова. Загальне керівництво із набору козаків було доручено шляхтичу Менжинському (невідомо, яке відношення він мав до козацтва). Саме йому на руки видали певну суму грошей (близько 30000 ліврів) для «зтягу» українського війська. За військовим планом короля козацькі полки мали прибути 25 серпня під Краків, де збиралися головні сили Речі Посполитої для походу під Відень, але вони, в силу різних обставин, спізнилися на призначений строк. «Вже не чекаючи полків литовських, ані козаків, залишивши їм наказ поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємось бути на берегах Дунаю», — писав Ян III до Інокентія XI наприкінці серпня.

У авангарді польських сил вирушили і 150 козаків під командуванням полковника П. Апостола-Щуровського, які входили до складу підрозділів волинського воєводи Я. Стадніцького на правах приватної легкої козацької корогви. «...З Апостолом не маю козаків більше півтори сотні..., а п. Менжинський сидить ще зі своїми у Львові, як сам пише», — повідомляв король 9 вересня під час переправи через Дунай. 12 вересня об'єднані війська Яна III Собеського та князя Лотарингського перемогли багатотисячну армію візиря Кари-Мустафи і звільнили оточений Відень. Про участь козаків Апостола у цій битві свідчить такий запис короля: «...турків зараз ведуть, як псів і худобу, їх мої драгуни і козаки немало забрали. О Менжинський, Менжинський!» Останні слова були написані королем у стані великого незадоволення з причини неприбуття до Відня головних козацьких сил. 24 вересня королівна М. Казимира, якій було доручено слідкувати за «козацьким зтягом», повідомляла свого чоловіка, що Менжинський набрав лише півтори тисячі козаків. Але вже 28 вересня Ян III Собеський писав, що до його військ, які прийшли в напрямку Будапешта, приєдналися полки Я. Ворони і Менжинського. Полковникові Семену Корсунцю наказувалось іти «звичайною дорогою за іншими». Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Остригома (Естергома) козаки Ворони не змогли взяти «язика» на другому березі річки, що викликало невдоволення короля. Виправдовуючись перед Яном III Собеським, полковник говорив, що «простих хлопів зтягнули, не козаків, бо так швидко козаків не могли дістати». Але незабаром до польської армії приєдналися полки М. Булиги, С. Палія та В. Іскрицького. У жовтні вони відзначилися в облозі Остригома, а також у битвах під угорським

БРАНА

Турецький кіннотник

містечком Парканами (9 жовтня) та словацькою фортецею Сеценами (Щецином) (15 листопада). «А вони (козаки. — Т. Ч.) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, а й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами — і в усіх заслужили собі на велику славу», — описував король перший штурм добре укріпленої сеценської фортеці. «Яка то красива винахідливість і майстерність

козацька», — писав інший свідок участі українських полків у післявіденському поході польської армії поляк Я. Пасек.

Щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їхню кількість та можливість фінансування, польський уряд ініціював складання компутів (реєстрів) та спеціальних «ординацій плат» для Війська Запорозького, які засвідчували виплату козакам Правобережної України певних грошових сум. Під час гетьманування С. Куницького у 1683 р. було проведено дві великі виплати з державної скарбниці Речі Посполитої й одна — за посередництва польського уряду від Папи Римського. Згідно з першим оплатним списком, що називався «Ординація плати Війську Запорозькому, якого має бути 1200 у трьох полках, а в кожному полку має бути корогви чотири. Укладена 11 травня 1683 року», козакам під командуванням полковників С. Корсунця, Я. Ворони та Киліяна видавали 107646 злотих готівкою і поставів сукна на 7312 злотих. Інша «Ординація плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля Меча Святого зятягнуеного» засвідчувала, що 7 полків загальною кількістю 3000 козаків отримали 267599 злотих. Під керівництвом полковників В. Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 чоловік, М. Булиги, А. Зеленецького, К. Станецького, Я. Дунина-Раецького, а також невідомого полковника (його ім'я не було занесене

до списку) — по 400 чоловік. 13 грудня відбулася ще одна виплата п'ятьом козацьким полкам (всього 1609 чол.) С. Куницького, В. Іскрицького, С. Корсунця, Я. Ворони та А. Зеленецького. Ці виплати стосувалися тих козацьких підрозділів, які брали участь у віденській і післявіденській операціях польського війська (за винятком, власне, полку Куницького).

Військова кампанія гетьмана С. Куницького, що відбулася взимку 1683—1684 рр., набула великого розголосу в багатьох країнах і увійшла до анналів світової історії. Цей похід відбувався у руслі політики християнських монархів Європи з оборони від експансіоністських намірів Османської імперії. Перемігши турецьке військо візира Кари-Мустафи під Віднем у 1683 р., польський король Ян III Собеський та австрійський імператор Леопольд I за моральної та матеріальної підтримки Римського папи Інокентія XI за допомогою українського козацтва перейшли у фронтальний наступ на позиції турків у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі.

Тарас ЧУХЛІБ

Ілюстрації надані автором

ВАРШАВА – ФАСТІВ: СТОРІНКИ СПІВПРАЦІ ТА БОРОТЬБИ МІЖ ПОЛЬСЬКОЮ СТОЛИЦЕЮ І «ПРОВІНЦІЙНИМ» КОЗАЦЬКИМ МІСТЕЧКОМ

«Той, що кинувся з мотикою на сонце» — так свого часу характеризували урядовці Польщі одного з «провінційних» полковників козацької України Семена Палія. Нагадаємо, що у другій половині 80-х років XVII — на початку XVIII століття цей козацький діяч зумів відродити на Правобережній Україні («східних кресах» Речі Посполитої) національні органи державного управління з центром у містечку Фастові, що на Київщині. А наведені вище слова стосувалися означення його непростих взаємовідносин з Варшавою — розпочиналися вони з військової та політичної співпраці, а закінчилися непримиренною боротьбою.

Роки діяльності С. Палія припадають на той складний період національної історії, коли українське територіальне питання набуло міжнародного значення, а кожна з навколишніх країн (Річ Посполита, Московська держава, Османська імперія та залежне від неї Кримське ханство) прагнула не допустити утворення на європейській карті самостійної козацької держави. «Сьогодні ця країна (Правобережна Україна. — Т. Ч.) геть зруйнована. Війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найкращий куток Європи на пустинні поля», — описував тяжке становище правобережних земель французький дворянин де Божо, який перебував тут у 70-х роках XVII ст. Якщо до 1676 р. Правобережна Україна була частиною козацької держави, то після відмови від гетьманської булави Петра Дорошенка, а також спустошливих турецьких походів на Чигирин у 1677—1678 рр., власне українська політико-адміністративна структура тимчасово занепадає.

Проте восени 1683 року запорозький отаман Семен Палій очолює один із загонів січовиків, що допомагав польському королю Яну III Собеському розгромити турецькі війська під Віднем та у післявіденському поході польської армії до Угорщини. Про значимість цієї допомоги говорив в одному зі своїх листів сам монарх Речі Посполитої, називаючи полковника Палія не інакше як «віденським богатирем».

Повертаючись із закордонного походу, Палій разом зі своїми козаками вирішив не йти до Січі, а залишитися на Правобережній Україні, яка після довголітніх війн перетворилася на зруйнований край. Влітку 1684 року С. Палій зупинився біля Немирова, що був резиденцією правобережного українського гетьмана Андрія Могили. Однак Палій не бажає виконувати накази Могили, більш того, він навіть намагається усунути його з посади. Це йому не вдається, і він повертається на Запорожжя. Але через деякий час, восени того ж року, вже з більшою кількістю козаків, Палій знову з'являється на Правобережжі. З цього часу починається активна діяльність полковника, яка мала не лише військовий, а й державотворчий та колонізаційний характер.

Заходи українського полковника, що мали на меті відродження зруйнованого краю і захист його від турецько-татарських нападів, підтримувались королівським урядом, який видав С. Палію, а також полковникам Самійлу Івановичу (Самусю), Андрію Абазину, та Захарію Іскрі привілеї, що узаконювали певні військово-адміністративні права козацької старшини на території Київщини та Брацлавщини. Старо-

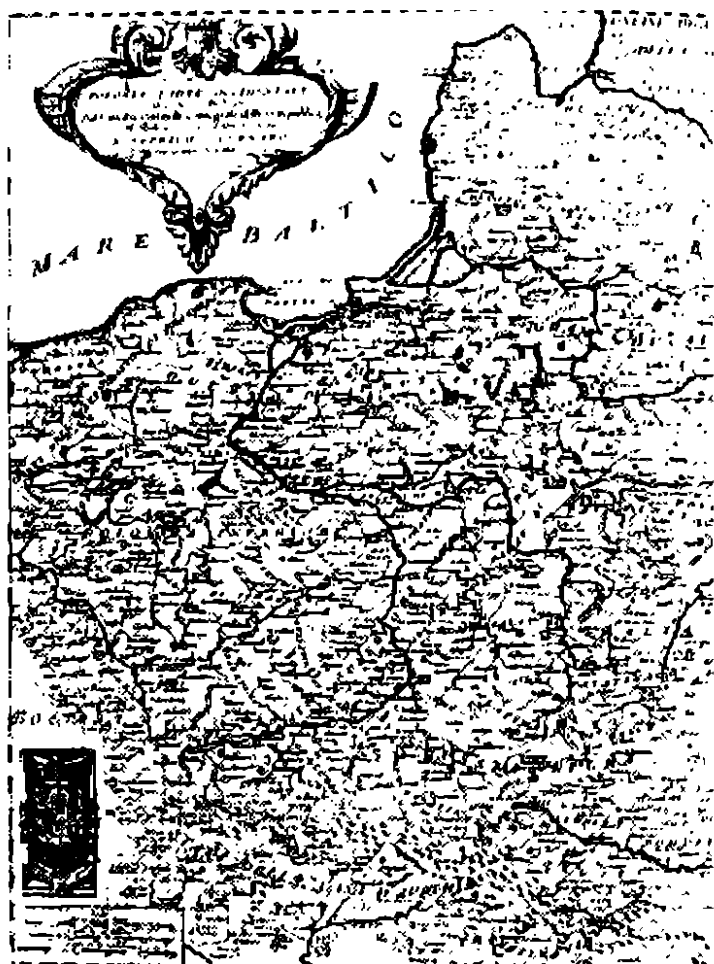
давні «права та вольності» Війська Запорозького підтверджувалися також постановою вального сейму від 16 лютого 1685 року. Вже 25 серпня того ж року С. Палій, перебуваючи у Білій Церкві, видав універсал, в якому сповіщав усіх (особливо купців), хто проїжджав територією Фастівського полку, про введення ним мита на користь козацької адміністрації.

Невдовзі на Правобережжя потягнулися люди з Лівобережної України, молдавських та білоруських земель. Якщо у 1690 році у Фастові, який був обраний Палієм для своєї резиденції, було лише декілька сотень дворів, то через три роки їх нараховувалось вже близько 3 тисяч. Протягом наступних років йшов поступовий процес відродження правобережних містечок і сіл, які швидко заселялися, зважаючи на за-

хист правобережних козаків під керівництвом С. Палія. Місцева польська шляхта, яка також поверталася до «дідичних маєтків», починаючи з 1687 року скаржилася на те, що козаки будують свою «удільну» державу і не зважають на польські закони.

Ще у 1688 році С. Палій вперше звертається до московського уряду з проханням об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну в єдиній гетьманській державі під зверхністю царя. Однак, зважаючи на укладений між Польщею і Москвою 1686 року «Вічний мир», його ініціативу не підтримали.

Звернення С. Палія до Москви, а також його небажання підкорятися наказному геть-

Мапа Речі Посполитої кінця XVII ст.

ману від імені короля Гришку, призвели до ув'язнення фастівського полковника. На початку жовтня 1689 року, коли виникла чергова конфліктна ситуація між Палієм та Гришком у Немирові, комендант міс-

цевої фортеці заарештував полковника. Провівши майже півроку у в'язниці, Палій був звільнений згідно з королівським універсалом. «...З-під варти зі мною разом (йшлося про двох сотників, що також перебували у полоні. — Т. Ч.) випущено за наказом Вашої Королівської Милості.., з Немирова з-під варти пішки і без ристунків», — писав С. Палій до Яна III Собеського у квітні того ж року. Згодом польський король не лише наказав повернути козацькому полковнику «риштунки», а й дозволив йому знову розмістити свою резиденцію у Фастові (до речі, ще на початку 1689 року король хотів запропонувати Палію перенести її до Чигирина).

Таке рішення Варшава прийняла з огляду на виняткові військово-організаторські здібності правобережного полковника, який виходив переможцем у багатьох битвах із турками й татарами, захищаючи та-

ким чином південно-східні кордони Польщі. Невдовзі після звільнення С. Палія король повідомляв польському резиденту в Москві, що «козаки наші також не без діла, одні з Палієм аж на Буджак пішли, другі нам тут учора язиків прислали і як тільки можемо рятуємо спільно добро християнське». У зв'язку з цим Ян III Собеський не звертав уваги на постійні скарги комісара С. Дружкевича, пробачаючи Палію політичні зносини з гетьманом І. Мазепою та московським царем Петром I. Крім того, королівський уряд «заплющує очі» на вбивство фастівським полковником нобілітованих у шляхетство козацьких ватажків П. Апостола-Щуровського та Я. Гладкого.

21 квітня 1690 року С. Палій звернувся з листом до Івана Мазепи, де повідомляв лівобереж-

Медаль короля Августа II, вибита в честь повернення до складу Речі Посполитої Кам'янець-Подільського (1699 р.)

ного гетьмана про вдалу битву з татарами під Білою Церквою, а також просив його посприяти в тому, щоб «через милість вашу у пресвітлих монархів..., аби прийнятий був». Отримавши відмову, з огляду на небажання царського уряду порушувати московсько-польську угоду, правобережний полковник вирішив запевнити короля Яна III Собеського у своєму підданстві.

Завдяки таким заходам правобережного полковника взаємини між ним і королівською владою, незважаючи на періодичні сутички з місцевою польською шляхтою, були досить стабільними. Хоча у 1692 р. король відрядив зі спеціальним завданням до Фастова київського стольника К. Ласку. Той мав запропонувати С. Палію вибрати (?!) протекцію одного з двох європейських монархів — короля Речі Посполитої чи царя Московської держави. Палій повідомив королівського посланця, що все ж таки він схиляється до польського короля. Саме тому після цього польські військові частини на Правобережній Україні діяли вже не так енергійно. Хоча вони і витіснили Палієвих козаків з Полісся, але планований наступ на Фастів так і не відбувся.

Після допомоги військам І. Мазепи у відбитті нападу ханського гетьмана Петра Іваненка (лютий 1693 року), а також спільного з лівобережними полками походу на Кизикермен, С. Палій намагався відновити втрачені позиції, що було спричинено захопленням відділами регіментаря Бальцера Вільги значної території Фастівського полку. Одночасно він знову вдається до дипломатичних заходів. У листі до Яна III Собеського від 16 травня С. Палій виправдовувався, що без дозволу короля ходив у похід з лівобережними полками, аргументуючи це існуванням «спільної і нерозривної монаршої ліги» проти турків. Він сповіщав про вдалі дії правобережних козаків, прохав прийняти свого сотника Павла з татарським «язиком» і обіцяв для підтвердження своєї вірності королю знову вступити у боротьбу з турецько-татарськими військами на подільських землях. «...Щоб не був випущений з ласки і опіки монаршої з полком моїм найпокірніше прошу», — писав Палій наприкінці листа.

Тут треба відзначити, що протягом останніх десятиліть XVII століття правобережні козацькі полки брали участь майже в усіх військових походах, які проводила польська армія проти Османської імперії та залежних від неї країн. Крім того, європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до антитурецької «Священної ліги» (Річ Посполита, Австрія, Венеція, Ватикан і Московщина), передбачала самостій-

ні військові походи українського козацтва проти турків і татар. Зважаючи на це, правобережні полки під керівництвом С.Палія близько десятка разів разом з лівобережними козаками здійснювали великі походи на турецькі володіння.

На початку 1694 р. поновлюється наступ польських військ на чолі з коронним гетьманом С. Яблоновським на Фастів. С. Палій вислав до короля своїх представників, прохаючи пояснення, з якого приводу коронний гетьман здійснив на нього напад, адже він неодноразово складав присягу польському монарху. Можливо, що після цього звернення Варшава наказала припинити військові дії проти правобережних козаків, бо відділи регіментаря Б.Вільги відступили з території Фастівщини на Полісся. Крім того, Палій уклав перемир'я з Вільгою і Яблоновським: «...Вимушений з ляхами з'їжджатися і учинити мир для того, щоб війська більше польські на мене не наступали». У результаті примирення коронні війська звільнили більшу частину Фастівського полку, де знову розташувалися сотні С. Палія. Восени того ж року відділи правобережного полковника здійснили успішний похід на буджацьких татар. Повертаючись до своєї резиденції, Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням про знищення семи татарських поселень. Крім того, він відправив до короля і коронного гетьмана кількох взятих у полон «язиків», яких супроводжували його козаки. Саме про них писав до короля, перебуваючи у Батурині, польський посол К. Ісарович: «Пане милостивий, відаю, що у вашої королівської милості були двоє козаків у Жовкві від Палія, коли ваша королівська милість полював у полі і вони теж були в полі і кланялись вашій королівській милості; скоро їх гетьман коронний і каштелян краківський відправив до Палія. А як тільки прийшли, то і тієї ж години послав їх до Мазепи в Батурин, яким, певно, гроші дано, щоб віддали Палію».

Середина 90-х років XVII століття відзначалася певним затишшям у козацько-шляхетському конфлікті на Правобережній Україні. Відомо, що у 1694—1695 роках полковник С. Палій дозволяв зараховувати певну частину своїх козаків до військових компутів, які складалися польськими урядовцями. Разом з коронними військами Речі Посполитої правобережні козаки воюють проти турків і татар на Поділлі. Відпускаючи своїх козаків на королівську службу, Палій, за свідченням очевидців, говорив, що «піхота від мене не відстане, одягнувшись (у короля. — Т. Ч.) повернеться назад». Коли наприкінці 1695 року

одного із сотників С. Палія польська шляхта намагалась витіснити з Полісся, полковник звернувся до польських урядовців: «...зараз усе Полісся видано на військо козацьке». Саме у цей час, за словами історика Б. Крупницького, полковник Палій перетворився на справжнього володаря великої частини Правобережної України — «Палієвої держави».

Смерть Яна III Собеського і період безкоролів'я розділили політичну еліту Речі Посполитої на два табори, які підтримували різні кандидатури на майбутнє королівство. У цей час прихильники саксонського курфюрста Августа звинувачували Палія в тому, що він підтримував французького принца Конті, який також претендував на польський трон. Однак після елекційних урочистостей Августа II український полковник визнає його владу (хоча спочатку його стосунки з новим королем були напруженими). У січні 1698 року польський монарх звертався до Палія: «...Ти наче робиш вигляд, що нас не розумієш... мушиш виконувати обов'язки і права публічні». Полковник, зважаючи на невдоволення короля його неухвагою до найвищої влади Польщі, у травні того ж року вислав до Варшави татарських полонених, а у листопаді «відібраний цікавий документ» про плани кримського хана. Саме тому Август II невдовзі надіслав до Фастова свою корогву з королівським гербом. Не забуває правобережний полковник і про налагодження відносин з великим коронним гетьманом, який після сеймових постанов 1697 року активізував діяльність своїх військ на Київщині. У листі до С. Яблоновського від 23 листопада 1698 року С. Палій засвідчує, що готовий «велику чинити вашій милості прислугу». Таким чином він намагався нейтралізувати військові заходи польського воєначальника.

21 травня 1698 року король Август II особисто дякував полковнику С. Палію за військову службу і присланого «язика». У листі з Варшави до Фастова польський монарх обіцяв, що «людей, прибувших з ним (полоненим татариним. — Т. Ч.), уконтентуємо, пошлемо і тобі уконтентування, щоб вірно служили». З козаками, що привезли до Варшави полоненого, король надсилає на Правобережжя 4000 злотих і особистий дарунок для Палія. Така мізерна сума грошей не задовольнила потреби козацтва, зважаючи на те, що вони вже більше року не отримували належної плати. «І так рік ще винні зарплату і барви на Військо Козацьке, і зараз важко їх без зарплати випровадити на кампанію», — писав С. Яблоновський до короля.

Зважаючи на вимоги козацького посольства, яке перебувало у Варшаві наприкінці літа 1698 року, Август II повідомляв С. Палія: «...консистенція, що належить для твоїх молодців, буде надана». Але вже наступного року ситуація у польсько-українських відносинах докорінно змінюється. Польський сейм 1699 року приймає постанову про заборону утримання «козацької міліції» — саме так трактувалися українські козацькі полки варшавськими політиками. Хоча невеликі регіменти правобережних полків запрошувались для проведення окремих військових операцій армії Речі Посполитої й після сеймового рішення. Влітку 1700 року невеликий загін української кінноти брав участь в облозі коронними військами Риги. І знову, як у попередні роки, козаки скаржилися на те, що від Августа II «плати зовсім немає».

Саме у зв'язку з цим правобережна старшина звертається за політичною і військовою допомогою до московського царя й лівобережного гетьмана. Це, однак, не мало успіху, а тому восени 1700 року С. Палій домовляється з коронним гетьманом С. Яблоновським про припинення обопільних військових дій. Але невдовзі дипломатичні заходи Палія та інших полковників правобережного Війська Запорозького щодо примирення з урядовими колами Польщі перестають діяти. Настійні прохання правобережної старшини до гетьмана Мазепи про приєднання їхніх полків до Лівобережної України, зважаючи на міжнародну ситуацію, закінчуються безрезультатно. У 1701 році польська коронна армія розпочала широкий наступ на козацьку державність Правобережної України, а С. Палій припиняє всілякі політичні відносини з королем та його підопічними, оголосивши свої володіння «вільною козацькою областю».

Влітку 1702 року на землях Київщини, східних частинах Поділля та Волині почалося всенародне повстання проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з революційними подіями середини XVII століття. С. Палій разом з іншими правобережними полковниками відмовився від протекції польського монарха і заявив про присягу «найпотужнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й. М. Пану Гетьманові Мазепі».

Повстання на Правобережній Україні, яке сучасники порівнювали з «другою Хмельниччиною», швидко охопило не тільки Київщину та Брацлавщину, а й східні частини Поділля і Волині. З вересня 1702 року козаки під керівництвом полковника С. Палія штурмували головну польську фортецю Правобережжя — Білу Церкву. Тільки 10 листопа-

да її було відбито у польської залоги, а Палій переніс сюди свою резиденцію з Фастова. Інші козацькі полки під керівництвом Самуся та А. Абазина оволоділи Немировом, Бердичевом, Баром, Бушею, Рашковим, Старокостянтинівом та іншими містами. Навесні 1704 року влада козацької старшини поширилась майже на все Правобережжя.

Однак цей виступ був жорстоко придушений спільними польсько-російськими зусиллями, і чи не вперше у практиці міжнародних відносин один із пунктів Нарвського договору між Річчю Посполитою та Росією (19 серпня 1704 року) «присвячувався» одному з керівників визвольного руху — «провінційному» козацькому полковнику. З огляду на домовленості між обома державами, С. Палій «або добрим, або злим способом мав повернути фортеці й міста, які в нещодавнім українським замішанні взяв», до володінь Корони Польської.

З огляду на те, що Палій не припиняв військових дій проти Польщі, а також у зв'язку з іншими причинами його невдовзі заарештував лівобережний гетьман І. Мазепа. Останній мав виконувати угоду, що була укладена перед тим з Варшавою його протектором — російським царем. Цей вчинок гетьмана був продиктований також можливістю зайняття Правобережної України лівобережним військом. Таким чином обидві частини України опинялись під єдиним гетьманським управлінням.

Майже рік перебував славетний козацький полковник у батуринській в'язниці. У 1705 році за наказом Петра І його відправили на заслання до сибірського містечка Тобольськ. Але коли І. Мазепа у 1708 році виступив проти Москви, то С. Палія, знову ж таки за особистим наказом царя, повернули з далекого Сибіру. Він бере участь на боці російських військ у сумнозвісній Полтавській битві 1709 року, однак підірване у засланні здоров'я дається взнаки. Проте, повернувшись до Фастова, він знову займає уряд полковника і продовжує боротьбу з Варшавою за право володіти Правобережною Україною...

Тарас ЧУХЛІБ

Ілюстрації з книги Jerzy Ziomek «Renesans». Warszawa, 1997

НА СЛУЖБІ ІМПЕРІЇ

Малоросійські козаки в російській імперській політиці

15 квітня 1831 року фельд'єгер Миколи I, загнавши коней, прибув з Санкт-Петербурга до Полтави і вручив малоросійському військово-му губернаторові Миколі Григоровичу Рєпніну таємні папери. Того ж дня в архіві його канцелярії почався пошук документів про призабуті події 1812 р. Виявилось, що під час пожежі в Полтаві 1819 р. деякі з них були знищені, тоді пошук необхідної інформації продовжився в канцелярії Полтавського губернського правління. Через п'ять днів таким самим спішним порядком фельд'єгер повертався до північної столиці, везучи імператорові очікувану відповідь.

Що ж за державні справи змусили гінця в короткий термін подолати величезні відстані? Хто б міг подумати, але йшлося про найважливіше — збереження територіальної цілості Російської імперії, яка на той час об'єднувала під скипетром Миколи I Лівобережну, Правобережну і Південну Україну, прибалтійські та білоруські землі, а також Крим, Бессарабію, Велике князівство Фінляндське і Царство Польське. Війні за Кавказ не видно було кінця, а Сибір вже давно став невід'ємною частиною імперії.

Справа в тому, що у Царстві Польському, найпізніше включеному до імперського простору, розпочалося повстання, спровоковане діями самого Миколи I. Російський імператор, наляканий виступом декабристів, навіть не намагався продовжувати ліберальну політику свого попередника щодо Царства Польського, й поляки даремно чекали на підтвердження автономії. Він не поспішав коронуватися польською короною, бо під час допитів декабристів дізнавався про їхні зв'язки з членами польських патріотичних товариств. Царю здавалося, що коронація має відбутися не у Варшаві, а в Петербурзі чи Москві. Не влаштовувала його й потреба підтверджувати дану Олександром I конституцію Царства Польського 1815 р. та бути присутнім на обов'язковому като-

лицькому богослужінні під час церемоніального акту. Врешті відтягувати коронування далі було нікуди, і Микола I 5 травня 1829 р. прибув до Варшави. Процедура коронації відбувалась у королівській залі, польська корона покладалась на голову царя, цариці, після чого мали прозвучати слова клятви. Архієпископ тричі проголосив «Хай живе король во віки віків», а за ним ці слова мали повторити присутні польські сенатори, нунції, депутати від воєводств, але у відповідь стояла мертва тиша. Стало ясно, що відносини між поляками і династією Романових набувають рис протистояння. Тоді ж Микола I продовжив свою подорож до Берліна, де зустрічався з пруським королем Вільгельмом III. О. Бенкендорф, начальник III відділення власної його імператорської величності канцелярії, який супроводжував царя в поїзді, згадував, що церемонія у Варшаві залишила неприємний спогад в імператора. І щоб набути впевненості, він цілу годину німецькою мовою командував кірасирським полком. Здавалось, що роль командира полку йому пасує більше, ніж польського короля.

Через рік Микола I знову прибув до Варшави й просив поляків берегти конституцію як дарунок Олександра I, але жодним словом про очікувану ними автономію не обмовився. Більше того, оголошувалось, що Польща стане місцем дислокації російських військ на маршруті в Париж, в якому братимуть участь і польські війська, адже Бурбонів позбавили трону, що й вимагало від російського царизму надати допомогу французькій монархії. Допомогати російському імператору придушувати близьку всім полякам Францію здавалося їм нестерпним й спровокувало націю на протест, піднявши її на Листопадове повстання 1830 р.

...Наприкінці березня — на початку квітня 1831 року успішні бойові дії польських повстанців проти царської армії під командуванням сина пруського офіцера І. Дібіча-Забалканського (1785—1831) сприяли поширенню повстання по всій Литві, а вторгнення польського корпусу генерала Ю. Двірницького на Волинь значно ускладнило становище російських військ. Микола I не розгубився і спішно почав шукати внутрішніх резервів, зосередившись на ідеї використати малоросійське козацтво для захисту імперських інтересів. М. Рєпніну було наказано створити козацьку резервну армію і послати її для переслідування загонів польських повстанців. За зразок було взято досвід 1812 р., коли попередник на посаді М. Рєпніна, князь Я. Лобанов-Ростовський, в короткий термін сформував козацькі полки. Ось чому столичний кур'єр так швидко повертався з доповідною запискою для імператора.

Перш за все, М. Рєпнін з'ясував для себе, в який спосіб Я. Лобанову-Ростовському вдалося в недалекому 1812 р. так швидко сформувати 15 козацьких полків і кинути їх проти армії Наполеона. Попередній генерал-губернатор, посилаючись на домовленість з Олександром I, пообіцяв козакам, що сформоване ними Українське військо після війни не розформують, і козаки залишаться на військовій службі. Комітет міністрів тоді засудив вчинок генерал-губернатора, вказавши на перевищення ним повноважень, але не відшкодував козакам їхніх витрат на озброєння, що коштувало і тоді вже чимало — 100 руб. на козака. Крім того, їхніх коней і зброю забрали в казну. На численні скарги до імператора про відшкодування вартості ніхто не відповів.

Малоросійський військовий губернатор врахував попередній досвід, тому й запевнив Миколу I, що незважаючи на невиконання попередніх обіцянок козаки залишилися вірнопідданими престолу і зможуть знову виставити нові полки, але озброїти їх за власний рахунок вже не зможуть. Причина полягала в їхньому збіднінні, чому передували не лише значні втрати 1812 р., а й неврожаї, нашествия сарани, падіж худоби, епідемії та врешті підвищення державного податку в останні роки царювання Олександра I. Він шкодував, що коней, яких ще недавно мали всі козацькі господарства, можна побачити лише у тих, хто займається чумакуванням. Було б непогано, — міркував М. Рєпнін, — щоб імператор обмежив податки, що сплачували козаки, а дворянам — зменшив подушний акциз на виготовлення горілки. В цьому разі вони відгукнуться на його заклик стати в козацьке ополчення проти повсталих поляків.

Не чекаючи царського указу, чиновники канцелярії малоросійського військового губернатора розпочали формування козацького війська: збирались відомості про кількість козаків, з'ясовувались статки поміщицьких маєтків, встановлювалось, як багато нараховувалось відставних штаб- і обер-офіцерів. Було здійснено розрахунки, скільки коштуватиме обмундирування козака, вартість коней, підраховано, яку кількість козаків буде виставлено з кожного повіту та скільки грошей повинні надати поміщики для формування ополчення. Робота закипіла дружніше, коли надійшов царський указ про ліквідацію недоїмок і зменшення податків з козаків. М. Рєпнін одразу ж вирушив до козацьких сіл, які знаходилися по сусідству з Київською і Подільською губерніями, і особисто його зачитував.

«...Великий государ імператор Микола Павлович височайшим указом своїм від 6 травня цього року, на моє ім'я даним, розпорядився

сформувати із малоросійських козаків у Чернігівській і Полтавській губерніях вісім полків легкої кавалерії. Всемилоствий государ подбає про малоросійських козаків, як добрий батько про своїх слухняних дітей. Він вірить, що войовничі малоросійські козаки скористаються цією обставиною, щоб продемонструвати свою вірність престолу і вітчизні. А взамін обіцяє, що козаки не будуть сплачувати недоїмок, які накопилися від невчасної сплати подушного, водяного і сухопутного податків, а також від зборів за вільний продаж спиртних напоїв». М. Рєпнін не скупився на красиві й зворушливі слова, такі як «добрі і вірні козаки» (так свого часу до них звертався Г. Потьомкін), не шкодував їх, постійно наголошуючи на «вірності престолу» і «монарших щедротах», а також нагадував про славу батьків і дідів, яку вони здобули в боротьбі з Річчю Посполитою, та просив козацтво виявити патріотизм і піднятися на захист своєї батьківщини в її тяжку годину. Повсталих поляків проти імперії називав не інакше як «віроломними і невдячними зрадниками», що сприяло звичним асоціаціям у козацькому середовищі. Мобілізуючи давні антипольські настрої козаків та маніпулюючи історичною пам'яттю, М. Рєпнін вказував, що повстанці є тими самими ляхами, з якими воювали їхні діди, бо ті хотіли знищити православну віру і заволодіти українськими землями. Після таких ідеологічних виступів перед населенням ставилися конкретні завдання:

— Кожен воїн-козак мав бути озброєний з дому простою пікою і забезпечений тримісячним харчуванням, що коштуватиме 64 руб. Шаблі з портупеями і пістолі видаватимуться від казни. До полків прийматимуть козаків від 20 до 60 років. До уваги не братимуться ріст і навіть незначні фізичні вади, головне, щоб козак міг добре сидіти в сідлі.

— Дворяни забезпечуватимуть козацьке ополчення кіньми та фуражем для них у кількості, яка залежатиме від селянських душ чоловічої статі, які перебували в їхній власності. На 219 душ селян припадала поставка одного коня зі збруєю, що становило 108 руб. асигнаціями, адже сідло коштувало 22 руб., щітка і скребло — 2 руб. 20 коп., вовняна попона — 4 руб. 50 коп., кінська торба — 27 коп., дві підкови — 50 коп., а ще овес і сіно. Якщо всіх поміщицьких селян в обох губерніях — Полтавській і Чернігівській — нараховувалося понад 570 тис., то не важко підрахувати, що коней було поставлено 2600 голів.

Коли слів про минулу козацьку славу забракло, М. Рєпнін знову нагадав про царські милості, та, зважаючи на селянські інтереси коза-

ків, вказав і на подяку, яку вони вже отримують від Бога, адже на полях і в степах того року зрів благословенний урожай. Промова малоросійського військового губернатора зачіпала за живе, сколихувала все ще яскраві сторінки колишніх козацьких звітяг, будила надію на волю і позбавлення бідності. У Ніжині на скликаному ним зібранні козаків М. Рєпнін послав по колу копію рескрипту Миколи I, що викликало хвилю емоцій і під бадьорливі слова генерал-губернатора козаки вигукували: «Голови і кров наша за царя нашого Миколая Павловича!» Так буде по всій Малоросії, — запевняв князь імператора.

В кожному повіті створювався комітет для формування полку, який очолював місцевий предводитель дворянства. До складу організаційного комітету входили повітовий суддя, городничий і стряпчий. Координацію повітових комітетів здійснював уже губернський комітет, очолюваний губернатором, у складі віце-губернатора, ад'ютанта малоросійського військового губернатора, радника губернського правління та контролера казенної палати.

І справді швидко, всього за шість тижнів, М. Рєпніну вдалося сформувати 8 кавалерійських полків, до яких влилося понад 5 тисяч козаків. Від 163 козаків для участі в поході виділявся один козак. На копоти козацьких громад шилися мундири і закупувалися необхідні речі для походу, що становило загалом 947 тис. руб. Мундири були темно-зеленого кольору з червоною випушкою на комірі й рукавах.

Якщо малоросійське вже оселянине козацтво неважко було примарними обіцянками поставити у стрій, то з дворянством справа виглядала дещо інакше. Більш інформована про цілі й завдання польських повстанців, українська шляхта не поспішала вносити 10-копійчаний збір на користь офіцерського складу козацького війська. Проте і дворянство витратило чимало — 455 тис. руб. Для офіцерських посад (24 штаб-офіцерів і 250 обер-офіцерів) запрошувалися головним чином відставні військові, список яких укладали на повітових дворянських зборах. Здавалось, що їх буде достатньо, бо українське дворянство, прослуживши в царській армії найменший необхідний час, виходило у відставку і поверталось до своїх маєтків, щоб займатися звичним господарством. Імператор не любив його за це, бо вважав, що воно має постійно вести військову службу імперії, а не вирощувати пшеницю і ячмінь, а до того ж виготовляти з них спиртні напої. Отож, через брак імперського патріотизму місцевої знаті, довелося запрошувати й цивільних чиновників на офіцерські посади.

Перед походом М. Рєпнін знову звернувся з наказом до кожного із 8 полків, у якому закликав козаків примножувати собі колишню славу на війні з поляками, а разом і славу вітчизни, виправдати високу довіру імператора, а для цього козацтву потрібно бути слухняним і покірним. Козаки склали присягу, яка мала слугувати стримуючим чинником від можливих втеч. Козацькі полки покликані були прикривати тили діючої армії, охороняти шляхи, адже повстанці можуть з'явитися будь-коли і будь-де в прикордонних місцевостях. Тому й формувалися полки легкої кавалерії.

Наполегливість М. Рєпніна, вміла імперська пропаганда спільної вітчизни, ворожості поляків (а не їхньої волелюбності) не могла не принести успіху. Козацькі полки виявилися готовими до походу набагато раніше — у травні, хоча спершу йшлося про кінець жнив. Їх спішно відправили до району Мінська в розпорядження головнокомандуючого резервною армією генерала від інфантерії графа П. Толстого. Не підтримане на Правобережній Україні православним селянством дворянство відійшло від повстання, а тому воно вже зазнавало поразки за поразкою, й козацькі полки не були задіяні в його придушенні.

Через півроку 3-й, 4-й, 5-й і 8-й полки прийшли назад, у козаків вилучили зброю й повернули її до Київського арсеналу. Два полки на прохання міністра фінансів було передано у відання митниць для посилення відомчої варти, з чотирьох сформовано два (з малоземельних і безземельних козаків). Грубо порушивши оголошені спершу умови добровільної мобілізації проти польських повстанців, при тому що козаки озброювалися і за власний кошт, їх відправили на Кавказ, в цей подібний до воєнної прірви, ще не підкорений імперією регіон. Але проявлену оперативність М. Рєпніна та виявлену готовність козаків служити престолу відзначив імператор. Не в останню чергу цим Микола I підкреслював, що лояльність до російського імператора приносить його підданам більше користі, ніж військові виступи.

Певні інтереси від оперативно організованих козацьких полків мав і малоросійський військовий губернатор. У такий спосіб він зміцнював значимість «свого» регіону в Російській імперії, а тому поспішав закріпити поступки в законодавчому порядку. На основі травневого рескрипту князь склав наказ від 17 жовтня 1832 р., в якому повідомив усі козацькі волості, селища й громади про отримані від імператора пільги: до вже названих додавалося зменшення оброку до 3 руб., а з 1832 р. — до 4 руб. з кожної ревізької душі. До цього козаки Полтав-

ської і Чернігівської губерній сплачували щорічно державі податків — майже на 14 рублів.

Та найважливішим, що отримали козаки, стало право на спадкове володіння й продаж землі серед свого стану, закріплене іменним указом Сенату від 25 червня 1832 р. Більше того, у випадку черезсмужжя козаки могли за дозволом казенної палати, узгодженим з військовим губернатором, обмінювати землю з поміщицькою. Узаконювалося також право продажу спиртних напоїв; військова служба обмежувалася 15 роками, причому щорічно в солдати бралось 5 осіб від тисячі козаків. За браком документів не вдалося простежити, чи змогли козаки скористатись тими незначними привілеями, які вони отримали від імперської політики Миколи I. Скоріше за все, ні. Адже козацьке безземелля постійно створювало соціальне напруження в Україні, а тому генерал-губернатор, погоджуючи свої пропозиції з імператором, неодноразово вдавався до переселень козаків, продовжуючи використовувати їх для військового захисту порубіжних кордонів імперії та колонізації цілих земель півдня України. З іншого боку, така оперативність козаків та набутий серед них авторитет М. Рєпніним насторожували підозрілого Микола I.

Парадокси імперської політики призвели до того, що попри успішні дії М. Рєпніна, через кілька років, а саме 1834 р., Микола I звинуватить його в регіоналізмі, нібито привласненні коштів при спорудженні Полтавського інституту шляхетних панянок, і той буде змушений подати у відставку.

Наведений історичний факт про козацьке ополчення 1831 р. в Малоросії дозволяє по-новому підійти до оцінки регіональної політики, за допомогою якої здійснювалося імперське утвердження Росії. Використовуючи складні історичні відносини українського та польського народів, імперії вдалося протиставити козаків польському національному рухові. Проукраїнська політика царизму ще довго не сприятиме встановленню добросусідських відносин між поляками й українцями, і випробовуватиметься на інших народах, зокрема Закавказзя, коли, підтримуючи грузинів, здійснюватиметься жорстке підкорення вірменів. Хотілося б сподіватися, що український і польський народи зможуть критично переоцінити сторінки своєї спільної історії й будувати власні демократичні держави, без імперських амбіцій і зверхності.

Валентина ШАНДРА

Культурний простір

«ГРІХ ХРИСТІЯНСЬКОГО СВІТУ»

Розколу на Захід і Схід — 950 років

Константинопольський патріарх Михайло Керулларій

Історія свідчить, що на землі не було релігії, яка не розділялася б з часом на дві або більше гілок. У кращому (рідкісному) випадку «гілки» зберігають між собою нормальні відносини, у гіршому — між ними починається ворожнеча, неповага до вірувань інших, дискримінація громадян за конфесійною ознакою. Прикладами можуть слугувати світові релігії — буддизм, іслам, а також християнство. Розділення і ворожнеча між церквами завжди стають не тільки істотними чинниками політичного, культурного й навіть економічного життя як окремих країн, так і цілих регіонів, а й причинами війн і кривавих переслідувань «інославної» (людей, які інакше славлять Бога).

У липні 2004 року виповнилося 950 років від часу розколу головної гілки Вселенського християнства на дві ворогуючі конфесії, які пізніше отримали назву Католицької та Православної церков, або Західної та Східної (сьогодні 15). Розкол зберігається й до сьогодні, впливаючи на життя, звички, ставлення до світу й менталітет мільйонів людей. В історії церков бували моменти, коли доходило до повного забуття того, що «по той бік барикади» також знаходяться християни. Хоч як це парадоксально, але багато людей терпиміше ставляться до іновірців (буддистів, індуїстів, до останнього часу — до мусульман та ін.), ніж до єдиновірців інших конфесій. Погодьтеся, що це зовсім нелогічно і вже зовсім не по-християнськи.

Римський папа Лев ІХ

СТОЛІТТЯ ЄДНОСТІ

У першому тисячолітті нової ери єдність церков була реальністю (хоча зіткнення між ними існували завжди). На вселенських і помісних соборах колегіально обговорювали важливі для всіх догматичні питання, приймали обов'язкові для всіх церков рішення (блискучий приклад — формулювання й затвердження тексту Символу віри «Вірую»). На соборах — всупереч складностям подорожей у ті часи — були присутні делегати із найвіддаленіших регіонів тогочасної ойкумени. Зв'язки між церквами підтримувалися також посланнями, мандрівними ченцями, паломниками, візитами єпископів.

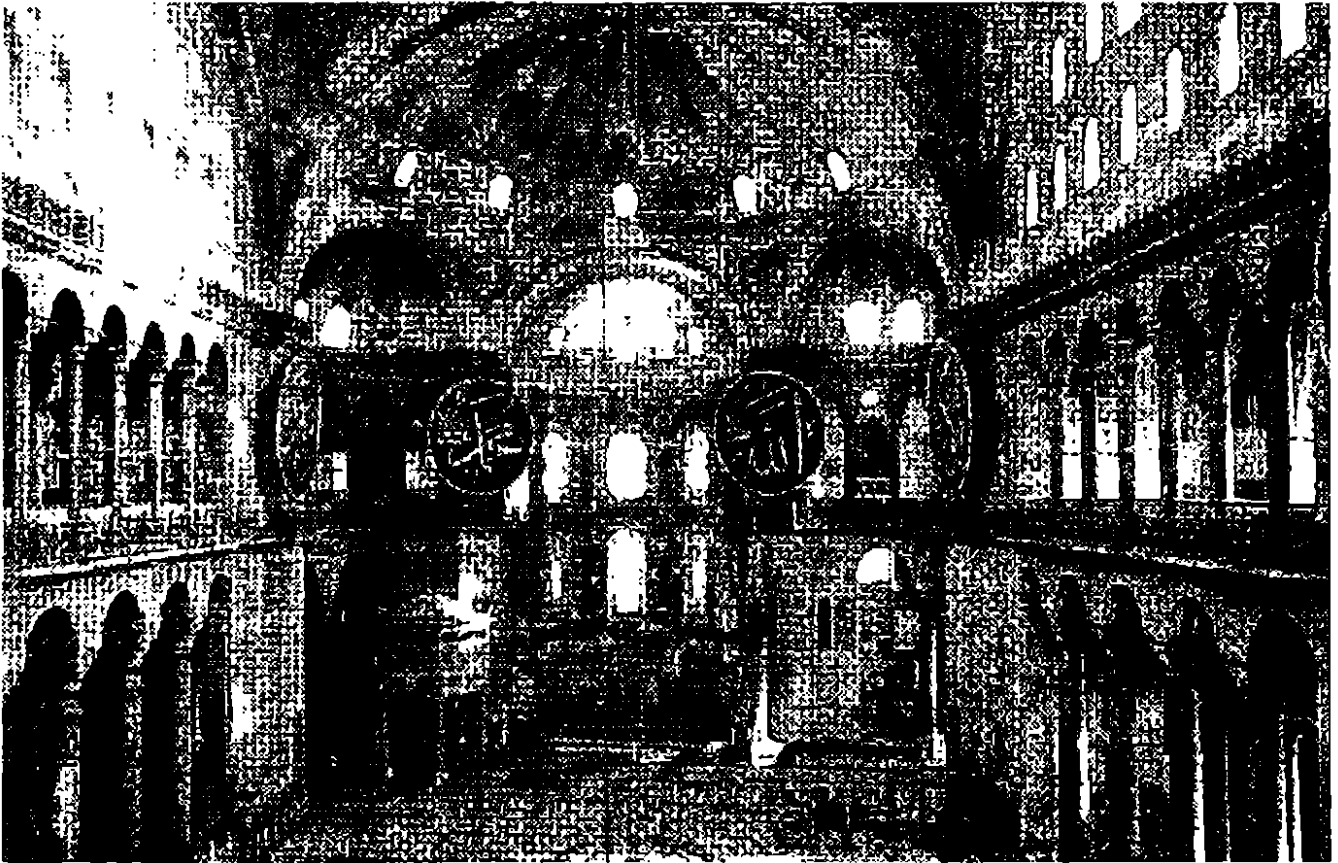
Починаючи з IV століття християнство мало чітку організацію й складалося з п'яти автокефальних церков. Це були Римська, Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська та Єрусалимська церкви (згодом число церков збільшилося втричі). Наймолодшою серед них була

Константинопольська (Цареградська) церква, заснована у IV ст., а не за апостольських часів, як чотири інші церкви. У зв'язку з тим, однак, що Константинополь став «Другим Римом» і що його церква завжди була під патронатом імператора Візантії, Константинопольський патріархат (КП) незабаром посів друге місце в системі єдиної християнської церкви. (Зауважимо, що «Візантія» — умовна назва, що увійшла в науковий обіг лише у XVI столітті. Жителі «Візантії» називали свою країну спочатку «Римською імперією», пізніше — «Романією».)

Перше місце в християнському світі впродовж усього першого тисячоліття займала Римська церква — як така, що заснована апостолом Петром. Це виявлялося, зокрема, в тому, що у разі якихось розбіжностей інші церкви зверталися до Рима як до арбітра. Римський же єпископ вважав себе покликаним піклуватися «про мир у всьому світі, про добробут св. Божих Церков», про єдність християнської віри та звичаїв. Першість Римської церкви й авторитет римських пап усі християнські церкви визнавали аж до розколу 1054 року. Досить сказати, що до самого моменту розриву патріарха Константинополя намагалися отримати згоду Римського папи на розширення своїх повноважень на Сході й на титул «Вселенський». На це папа Лев IX відповідав, що титул «вселенський» личить лише папі, названому так ще на IV Вселенському Соборі. Таке становище Римської церкви сприймалося Константинопольськими патріархами з невдоволенням, і вони постійно суперничали з Римською кафедрою.

Розколи траплялися у вселенському християнстві й до 1054 року. Першу анафему Римському папі Юлію східні єпископи виголосили 342 року; 547 року Римський папа Вігільй відлучив від церковного спілкування Константинопольського патріарха Міну. Але це були ніби окремі епізоди, які завжди залагоджували заради єдності церкви.

800 року сталася подія, яка радикально змінила статус Римської церкви в Європі. Папа Лев III коронував короля Карла Великого як Римського імператора, і таким чином визнав його, а не Візантійського імператора, спадкоємцем Римської імперії. Однією з причин було те, що Візантія, зайнята своїми проблемами, не могла надавати своїй далекій західній римській провінції необхідну військову допомогу. Папа часто залишався в Римі єдиною — церковною та світською — владою і мав захищати Вічне місто від нашествия варварів або вступати з ними в союзи. Після 800 року Римська кафедра стала цілком незалежною від Константинополя і міцно пов'язала свою долю із Західною Європою, із щойно хреще-

Собор Святої Софії в Константинополі, де виголошували анафеми

ними нею народами молодих, ще напівварварських держав. Однак і тоді вона залишалася чільною кафедрою християнства.

Минав час, Схід і Захід християнського світу поступово, але неухильно віддалялися один від одного. Цьому було багато причин, таких, приміром, як етнічний склад віруючих. Східні церкви об'єднували головним чином греків і слов'ян, а Західна — германців, галлів, саксів. Для Сходу мовою спілкування протягом багатьох століть залишалася грецька (мова християн I століття), тоді як вчені й духовні люди (колись це були синоніми) Західної Європи широко користувалися латиною. Можливо, саме з «розділення мов» усе й почалося — християни не завжди могли розуміти одне одного, не вміли читати теологічні твори, документи, листи мовою іншої церкви або грамотно вести переговори між собою. Як вважають історики, чимало відмінностей у дуже важливих теологічних формулюваннях виникло «завдяки» невмілим перекладачам. Неабияке значення мало й те, що у V ст. Схід і Захід почали користуватися «різними» Бібліями — грецькою «Септуагінтою» (юдейський переклад II ст. до н. е.) та латинською «Вульгатою» (переклад св. Ієроніма IV—V ст.). Неухильно, хоча й поступово накопичувалися дрібні відмінності в церковних обрядах, у

здійсненні таїнств, у облаченні духовенства. Це не дивно: Східні та Західні церкви розділяли великі простори, й вони існували у середовищі людей різних культур. Розділяло їх також ставлення до світської влади — Римська кафедра завжди прагнула самостійності, не хотіла підкорятися світським володарям, як це робили Східні церкви (в усі часи, навіть під гнітом Османської або Радянської імперій).

Але, всупереч усім можливим відмінностям і наростанню протиріч, у першому тисячолітті християнам було притаманне відчуття приналежності до єдиної церкви Христової.

НА ШЛЯХУ ДО РОЗКОЛУ

Більшість істориків вважає, що розкол між Сходом і Заходом почався ще за двісті років до 1054 року — у середині IX століття під час конфлікту між Римським папою Миколою і Константинопольським патріархом Фотієм. Тоді в Константинополі сталася звичайна чехарда патріархів — Ігнатія та Фотія. Фотій апелював до Римського папи Миколи, який був у цих справах вищою інстанцією християнського світу. Втручанням папи, однак, були задоволені не всі, що призвело до напруження відносин між Римом і Константинополем. До цього додалося суперництво за болгарські землі, на християнізацію яких претендували як Константинополь, так і Рим. Як наслідок, східні ієрархи скликали Собор, на якому патріарх Фотій звинуватив Римську кафедру в єресях, які «ушкоджують» православну віру. Папі виголосили анафему, у відповідь на що Собор у Римі анафематствував Фотія. Особливих наслідків ця взаємна анафема не мала. Але саме тоді в Константинополі вперше склали документ («Викриття латинян»), в якому були ретельно перераховані всі відхилення західних християн від «істинної» віри.

ДРУГИЙ ТА ОСТАННІЙ АКТ РОЗДІЛЕННЯ ЦЕРКОВ

Відносини між Римом і Константинополем ще тривалий час залишалися відносно нормальними. Про це свідчить, наприклад, те, що у XI столітті імператор Костянтин IX Мономах запропонував Римському папі Леву IX союз для вигнання з Італії норманів. Але саме тоді між кафедрами виникла конфронтація через грецьку громаду на півдні Італії. Хоча громада століттями була підпорядкована Константинопольському патріарху, Римський папа вирішив її латинізувати — це була остання частина Італії, яка зберегла східний обряд. Грецьке духовенство вигнали, у храмах запровадили латинські звичаї. Константинопольський

патріарх Михайло Керуларій завдав «зустрічного удару» — в Константинополі закрили всі латинські церкви й монастирі. Рішучі дії Михайла Керуларія мотивувалися не в останню чергу небажанням папи Лева IX погодитися на розширення вселенських повноважень Константинопольського патріарха. За дорученням патріарха було складено й поширено новий список «єретичних» відхилень Римської церкви від православної віри, які папа Лев IX опротестував. Нормальні відносини між церквами припинилися.

Для залагодження конфлікту до Константинополя відправили папських легатів (послів) — кардинала Гумберта, канцлера Римської церкви Фрідріха й архієпископа Петра. Там послів зустріли дуже урочисто: їх прийняв імператор, вони оселилися в багатому палаці. Дещо пізніше в Студійному монастирі було влаштовано богословський диспут на тему «єретичних» відхилень Рима. У присутності імператора, численного духовенства й знаті легати папи спростували всі висунені проти Західної церкви обвинувачення. Це ще більше погіршило відносини з патріархом Михайлом — він відмовився зустрічатися з легатами і заборонив їм здійснювати богослужіння у столичних храмах. Після кількох місяців взаємних звинувачень і образ кардинал Гумберт вжив крайніх заходів для усунення незручного патріарха — оприлюднив папську буллу, яку йому надав у Римі папа Лев IX. Цей документ містив відлучення від церкви Михайла Керуларія, іншими словами — анафему. Зауважимо, що на той час папа помер.

І ось 15 липня 1054 року, під час обідні у Святій Софії, папські легати похмуро-урочисто пройшли, розділяючи натовп, до самого олтаря. Вони звернулися до віруючих із обвинуваченнями проти патріарха, потім виголосили анафему і, поклавши на святий престол папську буллу, вийшли зі Святої Софії, струшуючи прах зі своїх ніг і вигукуючи по-євангельськи: «Бачить Бог і судить!» Серед пастви панувала могильна тиша. А 20 липня екстрено скликаний у Константинополі Собор виголосив анафему у відповідь; папську буллу публічно спалили. Виголошення цієї взаємної анафemi вважається здійсненням розколу (розділення, розлому — схизми) світового християнства на дві частини, який призвів надалі до драматичного розділення Європи на Захід та Схід.

Деякі історики вважають віху «1054» певною мірою умовною, тим більше що розкол прийняли всерйоз далеко не одразу і не всі сучасники. І лише після 1204 року — облоги, штурму й розграбування Константинополя католиками-хрестоносцями — розкол став загальновідомим, загаль-

ноприйнятим і у свідомості віруючих багатьох поколінь — безповоротним фактом. Поступово припинялися всі контакти між Східними й Західними церквами — між церквами, які мають одне Святе Письмо і Святий Переказ, соборно формулювали Символ віри й найважливіші догматичні положення християнства, разом «воювали» з єресями, мали спільних святих. І найголовніше — вірили і вірять в одного Бога.

На час розколу на боці Східних церков була вся сила Візантійської імперії, високий рівень цивілізації, освіченості, а також — більшість віруючих християн. Римська ж церква отримала (вірніше — взяла) у «спадок» ще необжиті простори тогочасної Західної Європи, негусто заселеної нещодавно хрещеними «варварами» (на початку другого тисячоліття у Константинополі жив понад 1 млн. чоловік, тоді як у Західній Європі в жодному місті населення не перевищувало 10 тисяч). Згодом, як відомо, ситуація полярно змінилася — як щодо рівня цивілізації, так і кількості християн.

РЕАКЦІЯ НАШИХ ПРЕДКІВ

Як сприйняли розкол християнства в Київській Русі? Виявляється — ніяк, про що свідчить «Повість минулих літ». Під 1054 роком там йдеться про справді значну й сумну для Київської Русі подію — смерть князя Ярослава Мудрого. Як відомо, перед смертю він сказав сином своїм: «Якщо будете в ненависті жити, у чварах й усобицях, то і себе, і землю батьків і дідів своїх занепастите, яку отримали з великими зусиллями». Про події ж у Константинополі літописець не говорить ані слова.

Одна з перших згадок про схизму знаходиться в листі Київського митрополита Іоанна, написаному 1084 року невизнаному папі Климентію III. Київський митрополит знає про схизму та непорозуміння, які виникли «незрозумілим чином між вами й нами» (між Західною і Східною церквами); визнаючи при цьому апостольське походження Римської кафедри. Єдність, на думку Київського митрополита, можна відновити усуненням із Символу віри слів «і Сина», а повне євхаристичне єднання — відмовою латинян вживати опресноки — «хліб мертвий». У своїх зауваженнях митрополит дуже обережний — очевидно, він сподівається на подальший мирний діалог між Римом і Київською Руссю.

Пізніше, у XIII ст., київські єпископи не вважали гріховною участь у Ліонській унії (XIII ст.), скликаній Римським папою з метою відновлення єдності. Приблизно тоді ж князь Данило Галицький мав постійні відносини з Римською кафедрою. Він навіть прийняв від папи Іно-

кентія IV корону, сподіваючись на обіцяний папою хрестовий похід проти монголів. Можна, мабуть, стверджувати, що і пізніше, до приєднання до Московської церкви (1686), українське православ'я не відокремлювалося від католицизму глухою стіною. Для прикладу можна вказати на численні факти здобуття освіти в католицьких університетах київськими спудеями.

ЧИМ ВІДРІЗНЯЮТЬСЯ ПРАВОСЛАВНІ Й КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВИ?

За 950 років розділення між двома конфесіями накопичилося багато відмінностей як віросповідного, так і обрядового характеру. Православні вбачають спотворення істинної віри у таких вченнях Католицької церкви: догмат Католицької церкви про сходження Св. Духа не тільки від Бога Отця, а й від Бога Сина (вставка до Символу віри латинського слова «Filioque» («і Сина»)); вчення про верховенство папи у християнському світі як спадкоємця влади апостола Петра; вчення про існування чистилища; про непричетність Богоматері до первородного гріха; про непогіршеність папи у справах віри. Далі йдуть відмінності в обрядах: католики хрестять обливанням, а не зануренням; у причасті використовують опресноки, а не квасний хліб; миряни причащаються лише хлібом (без вина); обов'язкова безшлюбність для всього католицького духовенства; стільці для мирян у храмах (сьогодні запроваджено деякими православними церквами, наприклад, Грецькою); відкриті олтарі у храмах; дзвоники під час богослужіння у найважливіші моменти священнодійства; носіння єпископами перснів на пальцях; гоління бороди духовенством та інші важливі відмінності. Раніше Католицькій церкві докоряли також у тому, що богослужіння там здійснюють виключно латиною — незрозумілою народу мовою. Після II Ватиканського Собору мовами богослужіння повсюдно стали національні. (Російська православна церква все ще зберігає незрозумілу віруючим церковнослов'янську мову.)

ПАРОСТКИ ЧЕРЕЗ СТОЛІТТЯ

Як показав час, від розділення церков найбільш постраждали країни, розташовані на стику двох ворогуючих конфесій, двох культур. Саме в такій ситуації опинилася Україна, на схід від якої лежала країна з нещодавно майже стовідсотково православним населенням, а на захід — із стовідсотково католицьким. Обидві ці країни довго претендували на володіння «нічийною» (українською) територією, енергійно використовуючи як інструмент асиміляції «конфесійний» чинник.

Протягом століть україно-польські відносини ускладнювалися, крім інших чинників, «відмінністю» конфесій, хоча в розколі 1054 року ані поляки, ані українці не брали жодної участі: тоді ці два народи щойно увійшли у християнську спільноту. Цікаво зауважити, що перші кроки їхнього християнського шляху були однаковими. Київська Русь увійшла до складу Східних церков 988 року; Польща — дещо раніше.

Польський князь Мешко I прийняв християнство східного обряду, одружившись із сестрою православного Богемського князя Домбровою. Після смерті Домбровки Мешко одружився з принцесою Саксонського дому, що привело до навернення князя в латинську віру (966) й посилення латинського впливу. Але позиції східного православ'я в країні були досить сильними. Ще у XIII ст. католицькі ченці-місіонери зазнавали тут поразки, а кількість православних єпархій зростала. Так, у містах Хелм і Перемишль були засновані православні єпископські кафедри, підпорядковані Київській митрополії Константинопольського патріархату. Лише у XIV ст. король Ягайло, згідно з Кревською унією, прийняв католицизм та офіційно відмовився від православної віри. Остаточний удар православ'ю завдала Люблінська унія (1569), яка поклала край толерантному ставленню до православних. Сусідів-слов'ян розділила конфесія.

Православ'я у Речі Посполитій було «другосортним християнством». Православних єпископів, на відміну від католицьких, часто не допускали в польський Сейм; їхні права зневажали, що поширювалося на весь народ православний. Це призвело, серед іншого, до майже повного розчинення української шляхти в польському католицизмі. Так виникла ще одна схизма-безодня — між українською елітою та українським народом.

Захисту православні не мали. На той час Візантійська імперія не існувала (1453), константинопольські патріархи втратили весь свій колишній вплив, були у повному підпорядкуванні в османських султанів, «зубожіли» і на становище православних за межами Османської імперії мали небагато впливу. Саме це і привело західних українців до ідеї союзу з могутнім Римським понтифіком, тобто до Унії. (А росіян — до «силового» проголошення Московського патріархату.)

Брестська унія розітнула український народ на православний Схід і католицький Захід, створивши у країні вогнища конфесійної нетерпимості, полум'я яких палає й сьогодні. Ситуація ускладнюється тією непримиренністю, з якою Російська православна церква досі сприймає Брестську унію (1596). Унію, яка є не чим іншим, як відновленням час-

тиною українських православних спілкування з Римською церквою, перерваного 1054 року. Сьогодні з боку РПЦ це тільки нескінченне повторення одних і тих самих декларацій і протестів, які не сприяють, м'яко кажучи, мирним відносинам між католиками і православними і дивно схожі на розпалювання ворожнечі. У минулому ж це означало щось значно серйозніше — імперські й радянські каральні акції проти уніатів.

Але справа не тільки в Унії та уніатах. Москва, попри багатовікову безграмотність і численні забобони (проголосивши себе «Третім Римом», Москва не перейняла у Константинополя його вченості), завжди вважала себе форпостом істинного православ'я, а українське православ'я постійно підозрювала в «нечистоті». Українські богословські книжки фанатично знищувалися, грубо усувалися і заборонялися найменші ознаки католицького, тобто західного впливу в усьому — літературі, іконописі, духовній музиці, архітектурі тощо. Що, звісно, не могло не позначитися на загальному рівні освіти, культури українців, ставило постійний заслін між ними та європейською культурою.

Так — зрештою, внаслідок розколу 1054 року — Україна опинилася між молотом і ковадлом, між Польщею та Росією. Для одних вона завжди була недостатньо католицькою, для інших — недостатньо православною. Фінал цієї історичної драми ще не зіграний.

Проте! Життя на стику двох культур привносить до менталітету будь-якого народу щось стимулююче, формує людей більш вільних, гнучких, толерантних і цікавих, ніж ті, які століттями були «з усіх сторін оточені» лише однією вірою-конфесією. Неможливо уявити собі, щоб середньовічна Росія сформувала таких особистостей, як Костянтин Острозький, Петро Могила, Богдан Хмельницький, Юрій Немирич, Феофан Прокопович, або щоб поляк-католик зміг на певний час відмовитися від своєї конфесії заради здобуття освіти, як це робили свого часу бурсаки Києво-Могилянської академії.

ПРИМИРЕННЯ?

Століття життя «в розколі» призвели до повного відчуження Православних і Католицької церков. І це всупереч тому, що анафема 1054 року не вплинула на взаємне визнання благодаті й дієвості таїнств обох церков: католики завжди визнавали таїнства православних і навпаки. Так, після Брестської унії Рим прийняв у лоно своєї церкви православних ієрархів — в «суцтоту» сані. Те саме сталося — з іншого боку — 1946 року, коли РПЦ насильно приєднала до себе українське греко-ка-

толицьке духовенство. Це означає цілковиту — теоретичну — можливість подолання розколу.

Найяскравішою спробою примирення можна вважати історичну зустріч в Єрусалимі 5 січня 1964 року Вселенського патріарха Афінагора і Римського папи Павла VI. Це була перша зустріч папи й патріарха після падіння Константинополя 1453 року. Як пізніше написав патріарх Афінагор, «ми обнялися, як брати, які зустрілися після довгої розлуки». Відбулася бесіда, потім спільна молитва двох делегацій. А 7 грудня, одночасно у храмі Св. Георгія в Стамбулі та Св. Петра в Римі, було проголошено «Спільну декларацію Римо-католицької та Константинопольської православної церкви з приводу зняття анафем» 1054 року. Пастві й духовенству, які заповнили храм, патріарх сказав: «Світ втомився століттями жити в п'їтми. Ми вирішили усунути з пам'яті та з життя церкви анафему, яку проголосив патріарх Керуларій та його Синод 1054 року». Тоді ж II Ватиканський Собор виробив і прийняв формулу «Церкви-сестри» для православних церков.

Здавалося б, розколу покладено край. Але ні! Зняття анафем, спільну молитву патріарха Афінагора й папи Павла VI прийняли далеко не всі. Церкви продовжують, як за інерцією, жити так, наче нічого не сталося, — у відчуженні. Хоча Католицька церква докладає багато зусиль для нормалізації відносин із Православними церквами — адже, як повторює Папа Римський Іван Павло II, «того, що нас об'єднує, значно більше, ніж того, що роз'єднує». Заради церковного миру Ватикан часто йде на серйозні поступки православним. (Останній приклад — незгода Папи Івана Павла II на український греко-католицький патріархат з тієї причини, що проти патріархату виступає РПЦ.)

Закінчимо словами російського православного священника Олександра Меня: «Факт розділення Церкви є кричущий гріх християнського світу, спротив волі Христа. Наслідки розділення в духовному плані величезні. Можна довести, що незліченні біди розділеного християнського світу були породжені розколом... Але головне полягає в тому, що порушено обов'язок християн — прощати, а не пам'ятати зло».

Клара ГУДЗИК

Ілюстрації надані автором

При підготовці матеріалу використано праці Діно Геанакоплоса, Вацлава Гриневича, Олів'є Клемана, Наталі Кочиної, Джозефа Лінча, Олександра Меня, Михайла Поснова, Олександра Сагала, Петра Смирнова:

«ПОЛЬСЬКИЙ ДІОГЕН»

Доля Йоахіма Лелевеля на тлі його доби

У 30—50-ті роки XIX століття мешканці Брюсселя часто бачили на вулицях бельгійської столиці дуже своєрідну людину, дивака — і водночас всеєвропейську знаменитість. Бувши постаттю, чия слава давно вийшла за межі його Батьківщини — Польщі, та країни, що дала йому притулок на цілих 30 років — Бельгії, Йоахім Лелевель жив в убогій квартирі, переважну частину площі якої займали книги (взимку це помешкання не опалювалось і замерзала вода), ходив по місту в потертому сюртуці, а то й просто в блакитній блузі (одяг тодішніх робітників), жив більш ніж скромно, лише на доходи від продажу своїх книг з польської та європейської історії... Втім, його і любили, і поважали; король Бельгії при зустрічах завжди шанобливо подавав йому руку — адже йшлося про «патріарха польської демократії», «батька польської історії», людину, чиїм учнем визнавав себе Адам Міцкевич, чиїми вільнодумними ідеями та науковими працями надихались учасники знаменитого Польського визвольного повстання 1830—1831 років. Нарешті, саме Лелевель був автором історичного, священного для багатьох поколінь польських, українських та російських революціонерів гасла: «За вашу і нашу свободу!»

Портрет Йоахіма Лелевеля. 1829 рік

Життя Йоахіма Лелевеля (1786—1861) можна чітко розділити на два етапи: до повстання 1830 р. й після нього. Другий етап — це 30 років еміг-

рації (спочатку була Франція, потім, уже через кілька місяців, — Брюссель), життя напівголодного інтелігента на чужині. І в той же час вельми активна політична діяльність, метою якої було об'єднання розколотої, розпорошеної, розкиданої по різних країнах польської діаспори в Європі. А до повстання — що міг згадувати старий історик про той час на схилі років?

Йоахім Лелевель народився 22 березня 1786 року у Варшаві в родині польського урядового службовця досить високого рангу Кароля Лелевеля, головного казначея Комісії національної едукції — тодішнього міністерства освіти. З дитинства майбутній історик звик створювати собі свій власний світ, неначе «відгороджуючись» книгами від світу реального. Важко було передбачити, що людина, вихована таким чином, буде відігравати мало не провідну роль у громадському житті своєї Батьківщини протягом майже чотирьох десятиліть. Втім, для Польщі, мабуть, більш цінним є Лелевель — історик та мислитель-демократ, ніж він же — практичний політик.

Цікаво відзначити, що в житті «батька польської історії» був період, тісно пов'язаний з Україною. У 1809—1811 роках Лелевеля, нещодавно одного з кращих студентів-істориків Віленського університету, запрошують до Кременця працювати викладачем у місцевому ліцеї. Але через зіпсовані стосунки з керівником ліцею, польським освіченим магнатом, ерудитом та колекціонером Тадеушом Чацьким (той дивився на молодого науковця трохи зверхньо) кар'єра Лелевеля-педагога та вченого на той час не склалась. У юнака залишалось вдосталь часу для світських розваг; втім, саме в Кременці він заклав підвалини своїх майбутніх фундаментальних знань не лише з історії Польщі, а й географії стародавнього світу та середніх віків і в нумізматиці (якраз у ці галузі наук Лелевель зробить видатний внесок уже на схилі років, у 40—50-ті роки ХІХ століття...). Восени 1811 року Лелевель повертається до Варшави.

Книги, знову книги, наполеглива праця... Вона досить швидко почала давати свої плоди. Уже з 1815 року Лелевель читає курс лекцій з польської історії у Віленському університеті, з 1821 року він — ординарний професор історії цього ж університету. Саме на цей час припадає його знайомство (певною мірою за моделлю «вчитель — учень») з великим Адамом Міцкевичем, студентом цього ж університету. Демократичні, національно орієнтовані ідеї Лелевеля-історика здобували все більшого розголосу в Польщі, свідченням чому було обрання його 1828 року депутатом сейму. Його праці жадібно читала молодь («Історія Польщі, викладена популярним чином», «Історична паралель між Іспанією та Польщею»,

«Розгляд «Истории Государства Российского» п. Карамзина» — між іншим, блискуча відповідь імперській концепції російського історика!). Які ж головні риси історичних поглядів самого Лелевеля?

Як вважав учений (не будучи проте в цьому питанні цілком послідовним), історія Польщі — це історія багатовікової боротьби двох головних складових нації: селянства й шляхти. Наявність цих двох станів суспільства Лелевель відзначає вже «на світанку» польської історії, ще до прийняття християнства. Відповідно до цих поглядів, минуле Вітчизни історик розподіляє на такі періоди: можновладства (тобто цілковитого єдиновладдя) шляхти, це XII — кінець XIV століття, та пізніша доба гміновладства (тобто народоправства, демократії), яку Лелевель відносить до часів з 1374 до 1607 року; потім, на його думку, почався період «бунтів, безвладдя та занепаду».

Говорячи про «бунти», Лелевель — цей, як вважали, ідеолог ліберальної шляхти (насправді ж він підкреслював, що питання національного визволення Польщі, розділеної 1795 року трьома хижакками — Російської імперією, Австрією та Прусією, — це питання соціального визволення мільйонів польських селян), — винятково високо розцінював повстання українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Ось його слова: «Козацький бунт — це повстання народу. Протягом шести століть Польща не бачила нічого рівного йому... Рідкісне в історії видовище, видовище вражаюче й прекрасне! Воно тим більшою мірою дивує нас, що століттями ми бачимо лише зростання гноблення та терплячу покірливість».

Отже, коли 29 листопада 1830 року у Варшаві почалось визвольне повстання та було оголошено про вихід Польщі з-під влади імператора Миколи I, то саме Лелевель був ідейним натхненником боротьби за національну свободу. Роль цієї людини у повстанні (деякі історики небезпідставно вважають його революцією) є воістину величезною, проте неоднозначною. З одного боку, ніхто інший, крім нього, не міг виступити тоді в ролі централіста, «політичного місточка» між правим, помірковано-шляхетським, та радикально-лівим флангами повстанців. Це, безперечно, створювало йому додатковий авторитет. З іншого ж боку, Лелевель опинився явно у фальшивому становищі: користуючись однаковою повагою в обох протилежних (все більш непримиренних!) таборах, очолюючи як лівий Патріотичний клуб, так і лівоцентристську частину Адміністративної ради — уряду повстанців, — він на практиці виявився, слід визнати, політиком непослідовним та нерішучим: як член уряду практично не мав реальної влади («сидів на приставному стільці» — його вираз), бо переважала пра-

ва, шляхетська фракція на чолі з князем Адамом Чарторийським, а Патріотичний клуб був лише «красивою» опозицією.

І все ж таки заслуги Лелевеля, ідейно-політичного натхненника повстання, не мають бути ігноровані. Законним предметом його гордості став лютий 1831 року, коли на засіданні уряду обговорювалось питання: яке ж патріотичне гасло здатне об'єднати всіх поляків, незалежно від суспільного стану, і в той же час не викликати ворожнечі у сусідів? Встав Лелевель і тихо сказав, що таке гасло він відшукав у архівах XV століття (насправді це був його особистий винахід!). А саме: «За вашу і нашу свободу!». Не відразу, але Адміністративна рада узаконила цю пропозицію. Першим на своєму прапорі це гасло написав загін Гостинського повіту Мазовецького воєводства. Російські війська, з наближенням яких було розгорнуто прапор, не звернули на нього особливої уваги — але надалі, протягом майже цілого століття, ці високі слова були близькими поборникам звільнення і Польщі, і України, й інших країн.

У вересні 1831 року повстання поляків, що тривало майже рік, було жорстоко придушене Миколою I. Але ця справа для історії не пропала; крім усього іншого, не забуваймо, яке виняткове враження польські події 1830—1831 років — перший наочний приклад, що з імперським ярмом можна і треба боротися, — справили на юного Шевченка! Лелевель опинився в еміграції, з якої йому не судилося повернутися (помер у Парижі 29 травня 1861 року); але його ім'я дедалі більшою мірою ставало символом польської демократії та національного визволення. Перебуваючи не те що в скрутних, а в напівжебрацьких умовах, патріарх польської демократії категорично відмовлявся приймати фінансову допомогу від тогочасних «спонсорів» — як чужоземних, так і польських магнатів. Він відхиляв матеріально привабливі пропозиції (наприклад, зайняти професорську кафедру в Брюсселі, отримувати стабільну щомісячну субсидію), якщо вони виходили з тих політичних кіл, яким він не цілком довіряв.

Зате вчений як ніколи багато працював. Ось лише декілька назв творів, написаних ним у вигнанні: «Польща, що відроджується» (1837), «Географія середніх віків» (1849—1857), «Роздуми над історією Польщі та її народу» (1855); крім того, саме в цей час створені фундаментальні праці Лелевеля з нумізматики, що здобули широке визнання в Європі. Символічний факт: 1860 року старого вченого відвідав у його мансарді в Брюсселі молодий польський офіцер Сигізмунд Сераковський (майбутній активний учасник повстання 1863 року і, до речі, друг нашого Шевченка!). Він, за його спогадами, очікував побачити безсилового старця, але був

уражений його бадьорістю та оптимізмом, почувши слова: «Вірте — Польща прокидається, майбутнє працює на нас». І це було справді так — повстання 1863 року, в якому брали участь і українські офіцери, зокрема Андрій Потебня, відкрило нову еру в історії Польщі. Щоправда, незалежність була здобута лише через півстоліття...

Ігор СЮНДЮКОВ

Ілюстрація з книги С. Кеневич «Лелевель». Москва, 1970р.

ГЕРОЙ ПЛАЦА І КНИГИ

Я живу в такому місті, де про Міцкевича знає, здається, кожен. Принаймні, кожен бачив його — на постаменті, із книгою та романтичним плащем, посеред однойменної площі. Колись у станіславському міському фольклорі навіть циркулював жарт про Міцкевича, котрий хоче назавжди виїхати до Польщі, але не має за що, тож намагається продати книгу і плащ. Так і стоїть, обжитий голубами, — знак іншої епохи, іншої культури, поет-блукалець, анахронічний сновида.

Зрештою, певна «аняхронічність» є рисою, що нерідко вирізняє справжніх поетів: вони не відповідають часові, жодному із часів. І водночас самі стають часовими віхами, знаменуючи собою становлення нової духовної якості. Міцкевич прийшов у цей світ у жахливо несприятливу для польського поета пору — майже водночас із остаточною втратою поляками незалежності. Яскраво-безглуздий світ сарматського розгулу, безконечних полювань, гвалтувань, пиятик і міжсусідських чвар, світ підкреслено бароковий, а отже, густий і виразний, — ішов у небуття, розпадався на фрагменти, на острівці. Анархічну республіку було востаннє розтягнуто поміж трьох супермонархій, бароко програто історичну баталію класицизму.

Є, щоправда, й інша часова координата: Міцкевич народився в переддень Різдва. Себто в час адвенту — зосередженого й аскетичного очікування певної вирішальної зміни. Люди з містичним світосприйняттям надають таким деталям величезної ваги — так виникають прекрасні версії про месіанізм та обраність, так в історії польської культури назавжди з'являється поняття «wieszcz», себто передусім «відун, ві-

щий», але в остаточному підсумкові «пророк». Поняття, із часом самими ж поляками неодноразово провоковане й пародійоване, проте й донині для них ключове.

Міцкевичева місія полягала в тому, що всередині знищеної бездержавністю національної спільноти він створив код нової — згодом вона почне вважатися класичною — культури. З одного боку — поривної, піднесеної, патетично-бунтівливої, чуттєвої і пластично-елегантної. Із другого — містично напруженої, задивленої в таємниці буття, заглибленої у споглядання символів та опіумних одкровень. Іще змолоду ставши легендою салонів і таємних товариств, невтомно й багато — іноді примусово — подорожуючи (карта його пересувань і перфоменсів включає в себе не тільки Київ, Москву, Петербург, Одесу і Крим, а й добрі три чверті тодішньої Європи з кінцевою зупинкою в Парижі та пізнішим перепохованням у Кракові), Міцкевич явив собою винятково цілісний і водночас надзвичайно притягальний, а для польської культури просто-таки рятівний тип. Подієва насиченість його біографії (знайомства, жінки, пригоди, втечі, дуелі) настільки ж багата і яскрава, наскільки бездоганними й безсумнівними є тексти.

Усе інше — шкільні хрестоматії, зубріння уривків напам'ять, учительсько-учнівський дебілізм, криві дзеркала патріотичних коментаторів, ораторські надмірності політичних лукавців. Ситуація надто добре відома і впізнавана також у рідному контексті, з нашим рідним, «вітчизняним» генієм. Що ж, недаремно ми з поляками сусіди.

А ще — безконечні версії, вічно живі конструкції для горілчано-тююнових дискусій десь так о третій ночі. Пригадую, знайомі білоруси стверджували, що Міцкевича слід вважати не польським, а білоруським поетом, який, щоправда, писав польською мовою. При цьому поет саме Білорусь вважав своєю батьківщиною, називаючи її, щоправда, Литвою. А втім, кому належить поезія з усіма поетами, якої вона національності, хто знає?

У Кракові хтось розповідав мені про один із незліченних підвалів десь у старому місті, де свого часу був шинок і де досі видніється напис на стіні, зроблений рукою Міцкевича. Однак ніхто не знає, де цей підвал і взагалі — чи бував Міцкевич коли-небудь у Кракові, як, до речі, й у Варшаві. А може, в тому написі якесь найголовніше з Міцкевичевих пророцтв?

Пам'ятаю також історії про всілякі окультні практики, що в них Міцкевич заглибився в останнє десятиліття свого життя, про дивне оточення із зачарованих дівчат та зомбованих юнаків, про спілкування з духами, про сеанси спиритизму, магнетизму, лунатизму, про муз і ангелів.

Однак найголовніше, що маю сказати при цій нагоді, — люблю поляків і люблю їхню культуру, а надто поезію, а надто поезію співану; люблю їхні площі, книгарні, їхніх особливих студентів. Із наставням весни вони просто сідають на сходах під Міцкевичем, де-небудь у Кракові, під його, Міцкевича, крилами, цілком вільні люди, щоразу нове покоління, нове майбутнє.

Юрій АНДРУХОВИЧ

«НЕБЛАГОНАДІЙНИЙ» ПОЕТ

Український період Адама Міцкевича

Адам Міцкевич. Малюнок В. Ваньковича. 1823 рік

Багато років тому, будучи в Одесі, я звернула увагу на меморіальну дошку на будівлі колишнього Ришельовського ліцею на Дерибасівській. Вона свідчила, що тут у 1825 році викладав великий польський поет Адам Міцкевич. Але не тільки з Одесою пов'язаний український період життя А. Міцкевича — Київ, Харків і Крим також залишили свій слід у житті та творчості польського поета.

Народився Адам Міцкевич 24 грудня 1798 р. на хуторі Заосьє під м. Новогрудком (на кордоні Мінської губернії). У цьому містечку тривали нескінченні суперечки його мешканців різного віросповідання про те, хто був засновником їхньої стародавньої православної Борисоглібської церкви — Ярослав Мудрий чи Святий Володимир, хреститель Русі. Не хочу вдаватися в містику, але все ж таки це — як «нитка долі», що привела згодом А. Міцкевича в Україну.

нувальником творів польського поета і волею долі зіграв благородну роль посередника між Адамом Міцкевичем, який знаходився в еміграції в Парижі, й Тарасом Шевченком.

Жорстоке придушення повстання декабристів, доля його друзів — Рилєєва, Бестужева — глибоко ранили душу поета. І хоча А. Міцкевичу вдалося уникнути суду у справі декабристів, із якими він підтримував зв'язок на Київщині та в Одесі, реальна можливість арешту, як дамоклів меч, нависла над поетом. Єдиним виходом була еміграція за кордон. Отримати закордонний паспорт політичному засланицю допомогли друзі. 15 травня 1829 р. Адам Міцкевич, прощаючись із друзями, виїжджає, думаючи, що на деякий час, але виявилось — назавжди... Попереду була свобода від вічного переслідування, але і гіркота перебування далеко від Батьківщини.

Це була весна 1829 р. А восени того самого року Павло Енгельгардт приїжджає до Вільно разом із п'ятнадцятилітнім Тарасом Шевченком.

Тут, у Віленському університеті, кріпосний юнак дізнається про судовий процес над членами таємних студентських патріотичних товариств, активним учасником яких був польський поет Адам Міцкевич. Тарас Шевченко знав польську мову, якій навчив його поляк Ян Душовський, управитель маєтку Енгельгардта. Майбутній український геній захопився поезією А. Міцкевича, читав його в оригіналі, багато знав напам'ять. Доля не звела двох чудових поетів. Проте Великому Кобзарю в 1848 році вдалося передати Адаму Міцкевичу поему «Кавказ» на знак солідарності та заочної дружби. Це важливе доручення й виконав М. Са-

Внутрішній двір Віленського університету — осередку духовного відродження поляків та українців. Малюнок 1857 рік.

вич, вручивши «особисто в руки» (як просив Т. Шевченко) безцінний подарунок з України польському поету в Парижі.

Підступна хвороба (холера) обірвала життя поета-борця в Константинополі 26 липня 1855 року. В Україні пам'ятають перебування Адама Міцкевича, шанують його пам'ять. У Києві є вулиця імені прославленого польського поета. На одній із площ Львова височіє витончений пам'ятник поету-романтику. Важко знайти любителя світової художньої класики, в домашній бібліотеці якого не стояв би томик поезій Адама Міцкевича в перекладах або в оригіналі. Його вірші, балади та поеми перекладали знамениті літератори, серед яких і українські поети та прозаїки: Петро Гулак-Артемівський, Іван Франко, Леся Українка, Максим Рильський, Павло Тичина, Микола Бажан. Починав працювати над перекладом творів Адама Міцкевича українською мовою й Тарас Шевченко.

Поезія Адама Міцкевича надихнула і видатних композиторів — Михайла Глінку та Миколу Лисенка, які написали музику на тексти творів Співця Свободи.

Людмила ЛИТВИНЕНКО

Ілюстрації з книги С. Кеневича «Лелевель». Москва, 1970 р.

АДАМ МІЦКЕВИЧ: УКРАЇНСЬКІ ПРОЕКЦІЇ

Ми переконані, що не можемо інакше служити Європі і людству, як тільки служачи вітчизні нашій, Польщі; що тільки тією мірою, якою ми будемо корисні польській справі, можуть скористатися нами Європа і людство
Адам МІЦКЕВИЧ

«ПЕРЕРОБКА КНИГИ МІЦКЕВИЧА»

Коли на початку 1847 року царські жандарми влаштували розгром Кирило-Мефодіївського товариства (яке в заведеній ними справі проходило як «Україно-Славянское общество»), то серед вилучених у молодих київських «братчиків» матеріалів виявилися й твори політемігранта Адама Міцкевича — заборонена в Росії поема «Дзяди» та «Книги польського народу і польського пілігримства».

Пілігрими в розумінні Міцкевича — це мандрівники мимоволі, польські емігранти, які після поразки польської «ребелії» 1830—1831 рр., жорстоко придушені Миколою I, розбрелися по світах. Проте вони, вірив поет, усе одно тримають курс на святую землю — вільну Польщу й рано чи пізно зуміють-таки досягти її.

«Душа польської нації — польське пілігримство», — цими словами починаються проїняті ідеєю національної свободи (й навіть польського месіанізму!) Міцкевичеві «Книги...». Вони мали чималий вплив на національні мріяння кирило-мефодіївців. У всякому разі, вже Дмитрій Бібіков, київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор, помітив неладне: відібраний у М. Костомарова «Закон Божий» (чи по-іншому — «Книга буття українського народу») — це не що інше, як «переробка книги Міцкевича».

Відправляючи начальнику третього відділення графу Орлову твір Міцкевича, він пояснював у супровідному листі: «Находимая у арестованных в последнее время малороссиян рукопись, которую Петров (студент, який доніс на кирило-мефодіївців жандармам. — В. П.) называет «Законом Божьим», есть не что иное, как перевод или переделка означенного произведения» (тобто «Книг польського народу...»).

Граф Орлов не заперечував: у Міцкевича «все приноврено к Польще, а в «Законе Божьем» — к Малороссии», доповів він царю Миколі I.

«Експерти» із третього відділення не помилилися. Справді, написана М. Костомаровим «Книга буття українського народу», програмовий документ Кирило-Мефодіївського товариства, має багато перегуків із твором Адама Міцкевича.

Той же біблійний стиль. Та ж ідея слов'янської федерації (в якій, мріяли кирило-мефодіївці, буде місце й для України). Такий же лаконічний — у дусі Книги книг — виклад національної історії. Та ж віра в націю, яка обов'язково пробудиться.

«Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо вже приходить голос і пробудить, — писав М. Костомаров. — ...І встане Україна, і буде невідлеглю Річчю Посполитою в союзі слов'янським...»

Цікаво, що і «Книга буття українського народу», і «Книги польського народу і польського пілігримства» чимось не вписувалися в існуючі стандарти радянської пори. Програмовий документ Кирило-Мефодіївського товариства в УРСР надрукували вже напередодні розпаду СРСР. Що ж до твору А. Міцкевича, то його немає ні в російському п'ятитомному зібранні творів поета, виданому в 50-ті роки (головний редактор

Максим Рильський), ні, тим паче, в інших, менш повних, «есересерівських» виданнях польського поета. Існуючий в СРСР політичний режим тим самим мимоволі демонстрував свою спорідненість із російським самодержавством...

Адам Міцкевич. Гравюра Крутеля, 1828 р.

Матеріали жандармської справи про «Україно-Славянское общество» свідчать, що третє відділення цілком точно вказувало на слід, який веде з Києва до Парижа. Там, у Парижі, діяло Слов'янське літературне товариство, до якого належали й Адам Міцкевич, і Павел Шафарик, автор «Історії слов'янської мови та літератури», «Слов'янської етнографії». 1847 року А. Міцкевич

уже не читав у Колеж де Франс лекції про слов'янські літератури; в цей час наближався до завершення драматичний сюжет його стосунків із А. Чов'янським, «творцем нової релігії», пройнятої містикою та ідеєю польського месіанізму. Передчуваючи прихід «весни народів», А. Міцкевич невдовзі вирушить в Італію, щоб звідти мобілізувати земляків-пілігримів на новий бій за свободу Польщі.

Але поки що квітень 1847 року, й третє відділення констатує у своїх висновках факт, сказати б, типологічної спорідненості ідей кирило-мефодіївців і польських пілігримів: «Хотя из дела о Славянском обществе святых Кирилла и Мефодия доселе не видно, чтоб члены оно́го были в сношениях с польскими выходцами, но весьма вероятно, что действия парижского славянского общества подали мысль и нашим молодым людям, уроженцам Малороссии, мечтать о восстановлении вольницы и их родины».

«За вашу і нашу свободу!» — це старе гасло віленського професора Йоахіма Лелевеля (у якого в молодості навчався й Адам Міцкевич) витало в повітрі, лякаючи охоронців самодержавства тепер уже й українським сепаратизмом.

ТРИ ПЕТЕРБУРГИ

Крамольний подих свободи, спрямований проти російського самодержавства, «експерти» третього відділення помічали й у поемі А. Міцкевича «Дяди». Текст її теж вилучали у кирило-мефодіївців — разом із рукописами поеми Тараса Шевченка «Сон» та «Кавказ».

І тут починається тема «трьох Петербургів» — трьох, оскільки поруч із іменами Міцкевича й Шевченка виринає ім'я Пушкіна з його «Мідним вершником». Цим твором російський поет, як відомо, вступив у суперечку з автором «Дзядів».

Третю частину поеми, яка спонукала Пушкіна до полеміки, А. Міцкевич написав у Дрездені навесні 1832 року та надрукував у Парижі в листопаді. Мине менше року, і з'явиться «Мідний вершник». Але ще раніше, після того як Микола I придушив польське повстання 1831 р., О. Пушкін відгукнувся на поразку тих, хто прагнув виходу Польщі зі складу Російської імперії, книжкою, яку він видав разом із В. Жуковським. Називалася вона «На взяття Варшави». Пушкін помістив у ній два свої вірші — «Клеветникам России» та «Бородинская годовщина». Обидва вони сповнені великодержавного духу. Російська імперія в цих віршах заговорила голосом Пушкіна. У них тріумфує дух завойовництва, підкорення чужих земель, серед них — і Міцкевичевої Варшави...

М. М. Сажин. Краєвид Києва з лівого берега Дніпра. 40-ві рр. XIX ст.

*Все стоит она (Росія. — В. П.),
А вокруг нее волненья пали
— И Польши участь решена
— Победа! сердцу сладкий час!*

Ці рядки свого петербурзького друга Міцкевич прочитав у час великої національної скорботи поляків, і можна уявити, якої тяжкої образи та якого болю завдали вони йому. Почути вигук войовничої радості — «Польши участь решена» — було подвійно прикро, оскільки вихопився він із уст того, хто здавався однодумцем і кого називали співцем свободи. Що залишалося Міцкевичу? Він відповів третьою частиною «Дзядів». У ті дні, коли творилася поема, польський поет писав у листі до Й. Лелевеля: «Твір цей вважаю продовженням війни, яку тепер, коли мечі заховано в піхви, треба вести пером».

Т. Цявловська прокоментувала цей момент у сюжеті «Міцкевич — Пушкін» так: «Ложные (? — В. П.) толкования некоторых стихотворений Пушкина, распространившиеся среди определенной группы читателей, дошли и до Мицкевича. И со всей решительностью своей цельной натуры польский поэт написал цикл резких стихотворений, осуждающих не только официальную Россию, но и вообще Россию, и не названного среди «русских друзей» Пушкина». «Мицкевич изменил дружбе», — так кваліфікує дослідниця нову ситуацію в історії стосунків двох поетів, не бажаючи помічати природності реакції А. Міцкевича й ставлячи все з ніг на голову.

Міцкевич написав політичну сатиру на російський абсолютизм, «серце» якого — Петербург. Російські дороги, прокладені навпростець, через пустелі й місця колишніх осель та поруйнованих замків (бо так звелів примхливий царський палець!); дух величезної казарми, начиненої полками, що «з царського указу ідуть зі сходу, щоб гнобити північ, а інші з півночі йдуть на Кавказ», легіони вислужливого чиновництва, звиклого до казнокрадства... І як символ самодержавної Росії — жандармська кибитка, що мчить, не вибираючи дороги, а в ній, можливо, французький чи швабський король, який раптом потрапив у неласку «жандарма Європи», чи й сам генерал Ермолов, підкорювач Кавказу, якого у «Кавказькому бранці» славив О. Пушкін...

І ось Конрад, «Міцкевичів двійник», потрапляє до самого Петербурга, зведеного серед боліт на кістках і крові, бо такою була чергова примха Петра: «Се болотне гніздо цар уподобав і будувать звелів не місто людям,

Але собі столицю...» Бодем і сарказмом перейняті рядки «Дзядів», Петербург постає тут як диявольське місто, головний мешканець якого — цар, оточений ордою арлекінів:

*Хто бачив Петербург,
той скаже, може:
Здвигнуть його
могли хіба чорти.*

Панорама Петербурга змінюється в А. Міцкевича «крупним планом» — і ми бачимо схожих на череду бобрів царя, царицю та їхню численну свиту — придворних чиновників, гвардійців, строкатий рій дам, цих «саламандр півночі», які вийшли з царем на ПРОХІД, щоб позмагатися між собою у вірнопідданстві... Потім у метушні петербурзького «демосу» з'являються двоє друзів, Конрад (Міцкевич) та Пушкін, і «поет російського народу» виголошує звернений до пам'ятника Петрові I тираноборчий монолог... Пам'ятник той «ось-ось упаде й розіб'ється в штики», пророкує А. Міцкевич; «сонце свободи» й теплий «вітер західний» таки розтоплять петербурзькі льодовики неволі, а поки що... Поки що —

*Бідний Народе, жаль мені твоєї долі...
Один лиш знаєш героїзм -- неволі.*

О. Пушкін, як відомо, вступив у суперечку з А. Міцкевичем, написавши поему «Мідний вершник». З-під його пера постала ода Петербургові й Петрові I. Цар Петро у Пушкіна — реформатор Росії, який чимало зробив для утвердження її державної величі. Щоправда, «мідний вершник» готовий розтоптати «маленьку людину», нещасного петербурзького чиновника Євгенія; поет відчув гостру колізію між інтересом держави й інтересом звичайної людини. Через те й Петро в нього дволикий: «кумир с простертою рукою» — але й «горделивый истукан».

Альтернативою ж диявольського міста в О. Пушкіна виступає «Петра творенье», «юний град, Полнощных стран краса и диво» — про нього написано з любов'ю й ліричною силою. В тому ж ліричному потоці з'являються й згадки про Марсове поле — ясна річ, полемічно наставлені проти антиімперських інвектив Адама Міцкевича. «Люблю воинственную живость Потешных Марсовых полей...»; «Люблю, военная столица, Твоей гордыни дым и гром...» А в «Дзядях» було в'їдливо-саркастично:

Ось величезна площа!
 Всяко звучать її.
 Одні говорять, що се псарня:
 Тут цар вправляє пси,
 поки їх пустить
 На лови...
 Інші бачать саранчарню
 В тій площі, мовлять,
 що тут цар годує
 Насіння хмар тих
 сарани страшної,
 Що, випасена,
 вилетить колись
 І землю всю покриє
 та спустошить...

Г. Макогоненко писав, що «Мицкевич не розумів ні національних традицій, ні соціального змісту історії, ні залежності приятеля (Петра І. — В. П.) від умов життя. Романтизм привів Мицкевича до серйозних помилок...» Іншими словами, Адам Міцкевич не зрозумів ролі Петра І, не зрозумів російської історії... Ніби йдеться про дисертацію, а не про ПОЛІТИЧНУ САТИРУ... Якщо йти за логікою Г. Макогоненка, то й Пушкін багато чого й багато кого не зрозумів: польську революцію, Наполеона, Шаміля, Мазепу...

А тим часом існує геніально точна формула Тараса Шевченка: «В своїй хаті — своя правда...» Поему «Дзяди» писав патріот Польщі, поему про мідного вершника — патріот Росії. Чи ж дивно, що вони виявилися зовсім неоднаковими за змістом, ці два патріотизми? Один — самооборонний, другий — сповнений екзальтованої гордині...

І був ще патріотизм українця Тараса Шевченка, чії поеми «Сон» і «Кавказ» теж потрапили 1847 року до жандармських дощук. Іван Франко, чий переклад поеми «Дзяди» цитується, стверджував у 1885 р.: «На мою думку, вплив Міцкевича на поетичну творчість Шевченка був далеко більший, ніж до цього часу припускають. Бо ж не тільки в таких творах Шевченкових першого романтичного періоду, як, наприклад, баладах «Причинна», «Тополя», «Русалка» і т. ін., але і в поемах історичних, у змісті та формі можна чимало знайти ремінісценцій з Міцкевича. Більше того — зразки й імпульси до своїх політичних поем 1843—1847 рр. («Сон», «Кавказ», «Суботів», «Великий льох») міг він знайти, скоріше, у Міцкевича в «Дзядях», «Валленроді», «Петербурзі», ніж у

будь-кого з російських поетів. Зокрема «Сон» Шевченка і «Петербург» Міцкевича виявляють багато спільних моментів, якщо абстрагуватися, зрозуміло, від цілком відмінного поетичного стилю обох поетів».

Шевченко, як і Міцкевич, написав політичну сатиру. В блискучій сцені генерального мордобиття, яке починається в царських палатах, а відлунює по всій Росії, він теж показав вислужливих арлекінів, мовби підхопивши інтонацію польського поета й довівши до вбивчого символу сцену із жандармською кибиткою: «Летить кибитка — візника жандарм Б'є кулаком, візник солдатиків Валить бичівком, все тіка з дороги, А хто не втік, того звалить кибитка...» У Міцкевича — моторошний варіант «птиць-тройки», яка жорстоко підминає все на своєму шляху; у Шевченка — сатиричний «розтин» деспотичної держави, в якій тріумфує кулак.

Шевченків Петербург дуже схожий на Міцкевичів. І Петро I у нього теж (як у Міцкевича) — сатрап, завойовник...

Отже, три Петербурги, три мідних вершники... Три генії та їхні національні мріяння. У політичній сатири Міцкевича й Шевченка — туга за свободою Польщі та України, ненависть до її душителів. У Пушкіна — відчуття особливого призначення Росії, державна велич якої потребує нових просторів...

Чи знав щось Адам Міцкевич про українського поета, який простягував йому солідарну руку, бо так само мучився пекучим бажанням свободи для свого народу? Про це відомо небагато — хіба лиш те, що поему Тараса Шевченка «Кавказ» один із кирило-мефодіївців привіз Міцкевичу до Парижа. Самого ж автора «Кавказу» ось-ось мали відправити відбувати солдатчину. Один із відомих сучасників Пушкіна, який теж любив Росію та свободу, відгукнувся на заслання Тараса Шевченка весело-злими словами листа до друга: «Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я судьейо, я сделал бы не меньше».

Тим сучасником був Віссаріон Белінський.

Звідки йому, несамовитому Віссаріону, було знати, що на світі існує національний біль тих, хто карався, мучився, але не каюся, хто все життя боровся за вашу і нашу свободу?

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І СТРАЖДАННЯ ГУСТАВА

Поема «Дзяди» знайшла відгомін і в долі та творчості ще одного поета, заарештованого у справі «Україно-Славянського общества». Цим поетом був Пантелеймон Куліш. Улітку 1843-го та наступного 1844 року він гостював у родинному маєтку Міхала Грабовського в містечку Олександрівці.

дрівка (нині райцентр Кіровоградської області). Збирав матеріали для археографічної комісії, членом якої був, ходив довколишніми селами, записуючи історичні перекази й народні пісні, вечорами спілкувався з господарем — відомим польським поетом, прозаїком, критиком. Знаходив час і для творчості. Зокрема, перекладав IV частину поеми «Дзяди». І ось який загадковий запис залишив П. Куліш у щоденнику 9 серпня 1844 р.: «Переводил я эту пьесу под влиянием страданий, похожих на страдания Густава». Отже, у герові А. Міцкевича Куліш помічав «сродну» душу, зізнаючись, по суті, в тому, що якраз у цю пору й сам він переживав драму нерозділеної любові, подібну до драми Густава, якому кохана сказала: «Забудь мене. Я буду вічно тебе пам'ятати, але не можу бути твоєю?» І справді: до Олександрівки Пантелеймон Куліш приїхав невдовзі після невдалої спроби одружитися в Мотронівці з Олександрєю Білозерською. Подобиці тієї малоприємної для амбітного П. Куліша історії свого часу детально зафіксував В. Шенрок із уст Василя Білозерського, молодшого Кулішевого приятеля, брата Олександри, в 1845—1846 рр. — теж кирило-мефодіївця... Мотронівський епізод мав щасливе продовження: в грудні 1846 р. Пантелеймон та Олександра повінчалися; проте ще через кілька тижнів жандарми затримують Куліша у Варшаві, щоб невдовзі покарати чотирирічним засланням до Тули.

А усе ж складалося добре: наукове відрядження за кордон, медовий місяць, перспектива блискучої кар'єри...

При обшуку в П. Куліша знайшли аркуш із паризькою адресою А. Міцкевича. «Кто вам дал адрес мятежника Мицкевича в Париже и для чего вы хотели с ним видеться?» — запитали Куліша на допиті в третьому відділенні. «О месте жительства Мицкевича я записал на листке своей портфели не с тем, чтобы видеться с ним, а единственно из собственного путешественикам любопытства за границею, — відповів арештований. — От кого же я узнал о месте его жительства, совершенно забыл». Куліш, звісно, злукавив, але такі вже особливості «жанру» допиту в жандармському відділенні...

Уже значно пізніше, власне, наприкінці життя, пишучи свої літературні спогади «Майже півстоліття тому», П. Куліш згадуватиме й Олександрівку, й Міхала Грабовського, й своє давнє захоплення Міцкевичем. І чи не олександрівські пенати Грабовського, в яких він перекладав «Дзядів», підказали йому ось ці рядки: «Любов до місцевого руського елемента в багатьох поляків доходила нерідко до перетворення обстановки й побуту свого на зразок козако-українщини. Сам великий Міцкевич

не раз налаштував свою ліру на український лад, і в своїй безсмертній поемі «Пан Тадеуш», цій слов'янській Одиссеї, зітхав за Київщиною.

Першою польською книжкою, яка потрапила мені до рук, було потерте зібрання віршів, серед яких — і чудова балада А. Міцкевича «Світезянка», балада, за поетичним складом зовсім наша, малоросійська...».

Втім, ці зізнання напишуться Кулішем уже тоді, коли ХІХ століття завершуватиметься, а такий бурхливий у його житті 1847 рік, коли він збирався побачитися в Парижі з Адамом Міцкевичем, перейде в далекий мерехтливий спомин...

Володимир ПАНЧЕНКО

Ілюстрації надані автором

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ В «АББОТСФОРДІ»

ГІСТЬ

Оповідач гоголівських часів, напевно, розпочав би цю історію так: «Одного літнього дня 1843 р. у містечку Олександрівці Чигиринського повіту з'явився худорлявий молодий чоловік із дорожньою сумкою в руці. Своім нетутешнім виглядом він одразу привернув увагу олександрівців. «Новий гість Михайла Антоновича», — вирішили вони, проводжаючи поглядами молодика, який, не зупиняючись для розпитувань, крокував убік кам'яного, готичного стилю будинку на березі Тясмина...»

Олександрівці не помилилися: Пантелеймона Куліша (а це був він) і справді цікавив Міхал Грабовський — господар маєтку, відомий польський письменник. Сам Куліш прибув сюди як співробітник тимчасової комісії для збирання свідчень про предмети старовини в деяких повітах Київської губернії. Історик, етнограф, фольклорист, літератор, він щойно видав свій перший роман «Михайло Чарнишенко», і, вирушаючи в подорож, устиг відіслати його Метру. Бути в Чигиринському повіті — і не заїхати в Олександрівку, цей мало не вальтерскоттівський «Абботсфорд» на кордоні українського степу й лісостепу, не побачитися з самим автором «Станиці Гуляйпільської», томик якої

Куліш завбачливо поклав до кишені?! (Олександрівка тепер — район на півночі Кіровоградщини; неподалік Чигирин, Кам'янка, Новомиргород.) Пантелеймон Олександрович давно чекав нагоди для такої зустрічі, планував її, ще тільки вирушаючи з Києва у свої мандри, метою яких було вивчення української старовини. Він вірив, що у будинку Міхала Грабовського знайде щось таке, що укріпить його у власних життєвих планах.

Кулішу всього 24 роки, але кар'єра його складається просто блискуче. У нього надійні покровителі, і передусім — Михайло Юзефович, заступник попечителя Київської учбової округи (історія з життя предків його дружини дала Кулішеві матеріал для роману «Михайло Чарнишенко»). З 1841 р. молодого й амбіційного автора охоче друкують на сторінках альманахів М. Максимовича «Киевлянин» («Малороссийские рассказы» і «Огненный змей») та Є. Гребінки «Ластівка» (уривок з казки «Циган»). Навесні 1843-го в Києві Пантелеймон Куліш познайомився з Тарасом Шевченком. Пізніше він згадував цей епізод, підкреслюючи відмінності походження і вдачі «визового курінника» і «козака-кармазинника». Але й те, що зближувало «курінника» Шевченка та «кармазинника» Куліша, Пантелеймон Олександрович не пропустив повз увагу, і передусім — «глибоке чуття своєї народності» й бажання прислужитися своїй землі.

У Шевченкових словах він знаходив багато такого, що відповідало його власним ідеалам і захопленням. Українська література переживала добу романтизму, а він культивував ідею національної самобутності, пробуджував інтерес до старовини, народної культури... Тарас Шевченко якраз запалився ідеєю створити альбом «Живописна Україна», який мав стати своєрідним доповненням до «Кобзаря». З допомогою пензля він хотів відкривати українцям Україну.

Плани П. Куліша були не менш грандіозними. Захоплений козацькою старовиною й народною творчістю, він вирішив зібрати й видати фольклорні скарби, здійснити етнографічні студії, написати велику універсальну працю «Про життя українців»... На думку автора роману «Українські ночі, або Родовід генія» Єжи Євджеєвича, Куліш уже в ту пору «мріяв стати духовним вождем українського рісорджіменто».

Щойно він закінчив писати «Книгу о ділах народу українського і славного війська козацького запорозького», в якій дорікав українцям за їх куцу історичну пам'ять: «Мы или вовсе не знаем, что делалось прежде нас в свете, или если что-нибудь и знаем, то совсем не про своих предков,

Пантелеймон Куліш

орля, юность ее...» Через кілька років ці Кулішеві пророкування стануть предметом прискіпливої уваги київських жандармів, які розслідуватимуть справу про Кирило-Мефодіївське товариство...

Але поки що він мандрує Чигиринським повітом. «І ось я нарешті крокую крилатими, як у Меркурія, ногами місцями тих подій, якими була сповнена моя уява, — писав пізніше П. Куліш у своїх спогадах «Майже півстоліття тому». — В одній кишені у мене «Станиця Гуляйпільська», в другій — Гомерова «Одісея», в третій — альбом для малювання і записування, в четвертій — карафка із запіканкою, яка відкрила мені найнеговіркіші уста старожилів, козацьких і гайдамацьких нащадків...» Тоді, в 1843 р., його, мов лицаря з Ламанчі, переповнювали високі, благородні почуття і прагнення. Відчуття незмірності сил лише помножувало їх...

Була, що правда, одна прикрість, яка захмарювала небо Кулішевої душі, і прикрість ця називалася ЛЮБОВНОЮ ДРАМОЮ. До Олександрівки Пантелеймон приїхав після невдалої спроби одружитися з Олександрою Білозерською. Познайомилися вони в маєтку Білозерських у Мотронівці на Чернігівщині. «Вони обоє зізналися мені в своїх почуттях, —

а про каких-нибудь римлян, греков, французов, немцев...» У Кулішеві вже прокидався проповідник: «Но настанет время, когда малороссияне, обратившись к своей старине, к своим песням и своему обильному и пышному языку, докажут народам, что не напрасно их деды гремели славою во всем свете и не напрасно оставили им громкие песни свои и богатое слово. Будет, будет время, когда имена великих наших рыцарей опять пойдут помеж народом, когда и богатейшие паны, презревши иноземную музыку, станут с восторгом слушать рокот бандуры, и ни одно сердце по всей Украине не останется спокойно при голосе вещего песнопевца, все оживет, все вострепнется, почувствует Украина свои нравственные силы и обновится, яко

Міхал Грабовський

Міхал Грабовський

розповідав брат Олександри В. Білозерський, який і запросив Куліша в Мотронівку, — але сестра, вихована під уважним наглядом матері — як її улюблениця, яка й не думала навіть про можливість почувати й мислити без її відома, — не казала їй, однак, про свої почуття і намагалася бути стриманою з Кулішем. Він, пристрасний і нетерплячий, хотів неодмінно домогтися її освідчення, але не міг, і коли виїжджав від нас для подорожі Київською губернією, просив її прийняти його портрет на згадку, проте вона відмовилась, і він, виїхавши від нас, за ворітьми знищив його і викинув у рівчак».

Пані Білозерська була проти шлюбу Пантелеймона й Олександри. Куліш видався їй людиною бідною, без певного становища. А ось юна й тиха 15-літня (!) Олександра

ошелешила всіх: «Ви не бажаєте, щоб я вийшла заміж за Пантелеймона Олександровича, — сказала вона матері, — я з вашої волі не вийду, але ніхто інший не буде моїм чоловіком...» «Кохання її сильно змінило, — згадував В. Білозерський, — і цілу ніч мати прислухалася до голосних ридань дочки...»

Мине рік — і П. Куліш, відірвавшись від перекладу поеми А. Міцкевича «Дзяди», залишить у своєму щоденнику запис: «Перекладав я цю поему під впливом страждань, схожих на страждання Густава». Виходить, у героєві Міцкевича, який болісно переживає любовну драму, він бачив «сродну» душу...

ГОСПОДАР

Своя прикریсть була і в Міхала Грабовського. Не так давно він повернувся з Києва, куди їздив на «Контракти». Оскільки господарник із Грабовського був ніякий і нічого путнього з його цукроварень та торфорозробок не виходило, то цікавили його не так самі контракти, як

зустріч із гуртком київських поляків-русофілів. Разом із К. Свідзинським, Ю. Шимановським, братами Головінськими, М. Грабовський задумав видавати в Києві панславистичний журнал «Slowianin». Йшлося про вірнопідданське видання: кредо ініціаторів нового журналу зводилося до того, що «самостійне існування Польщі закінчено», тому «Slowianin» має сприяти «приростанню» поляків — російських підданих — до «нової вітчизни», підтримувати уряд і «найкращу форму правління — монархію» (див. статтю В. Гнатюка «Польський літератор М. А. Грабовський і П. О. Куліш», вміщену в одному з випусків «Записок історично-філологічного відділу ВУАН» за 1929 рік). Крім того, журнал ставив перед собою завдання «ширення релігійного чуття», оскільки «релігія має велику силу задля охорони сталого порядку й звичаїв».

Після того як російський уряд придушив польське повстання 1830 р., минуло не так багато часу. Тому природно, що лист М. Грабовського до канцелярії київського генерал-губернатора Бібікова, у якому він, за дорученням гуртка русофілів, клопотався про видання журналу, у польських еміграційних колах було сприйнято як зрадницький крок. Від Грабовського відвернулися Ю. Словацький, А. Міцкевич, Ю.-І. Крашевський... Несподіваною була і реакція самого Бібікова, який, дізнавшись про лист М. Грабовського, вирішив, що поляки хочуть його перехитрити і навіть пригрозив (заочно) власникові олександрівського «Абботсфорда», що відправить його справником у Радомисль...

П. Куліш, отже, застав Міхала Грабовського, коли той усамітнився в Олександрівці після пережитого приниження й осуду співвітчизників. Можливо, історія зі «Slowianin'ом» була відома Кулішеві. Однак вона не похитнула його пітету перед господарем. В очах Пантелеймона Олександрівського, який писав про це в своїх спогадах, М. Грабовський був «одним з тих, які в 1830 році, після повстання, вийшли з Польщі, щоб жити в Росії, і які, хоча й були поляками, але в душі були росіянами».

Сторінка рукопису спогадів П. Куліша «Майже півстоліття тому», в яких йдеться про Олександрівку та М. Грабовського

дровича Грабовський був «Вальтером Скоттом» — автором повістей, написаних на матеріалі української історії («Станиця Гуляйпільська», «Коліївщина і степи»), авторитетним критиком. Перед тим як вирушити в Олександрівку, Куліш обійшов ті місця, які описано в «Станиці Гуляйпільській» (Гуляйполе — це стара назва містечка Златошіль, яке пізніше зіллється з Новомиргородом; місце ж дії в повісті «Коліївщина і степи» — село десь неподалік від Шполи; в обох випадках до Олександрівки рукою подати). Побував Пантелеймон у Холодному Яру, Мотрониному монастирі, навколишніх селах...

У 1843 р. М. Грабовському було під сорок. Місцем його народження, ймовірно, було село Тайкури біля Рівного. На користь цієї версії свідчить велика повість Грабовського з такою ж, як і село, назвою — «Тайкури». Батько Міхала, офіцер російської армії, пішовши у відставку, поселився в Чигиринському повіті, в тій-таки Олександрівці. Сина віддав учитися до Умані. Однокласниками Міхала були Северин Гоцинський та Богдан Залеський, чий імена залишилися в історії польської поезії.

Власне, Умані судилося стати осередком «української школи» в польській літературі. Троє приятелів утворили літературний гурток «За-Го-Гра» і взялися за видання шкільного журналу, який мав засвідчити їхні художні симпатії. Під впливом романтичних ідей Богдан, Северин і Міхал захопилися українськими піснями, народними переказами з часів Гайдамаччини. С. Гоцинський, як відомо, в 1830-ті роки напише популярну свого часу романтичну поему «Канівський замок», навіяну переказами про гайдамацькі часи, а М. Грабовський у 1837 р. видасть у Вільно дослідження «Про українські пісні». І хоч в Умані Грабовський прожив недовго, один лише навчальний рік (1818—1819), проте «уманський слід» у його творчості був чи не визначальним.

З Гоцинським і Залеським Міхал зустрінеться вже у Варшаві, куди він потрапив 1820 року після навчання в Ришельєвському ліцеї в Одесі. Революційний рух його не захопив, політика цікавила мало — і чи не тут криється причина майбутніх його розходжень з друзями, для яких ідея польської «вольності» була святою? Коли Варшава закипіла повстанням, Грабовський подався в Олександрівку...

«Я ТЕПЕРЬ ХОЖУ, КАК ПЧЕЛА ПО СОТАМ...»

У першій половині XIX ст. Олександрівка була невеличким містечком, що налічувало близько трьох сотень дворів із населенням півтори

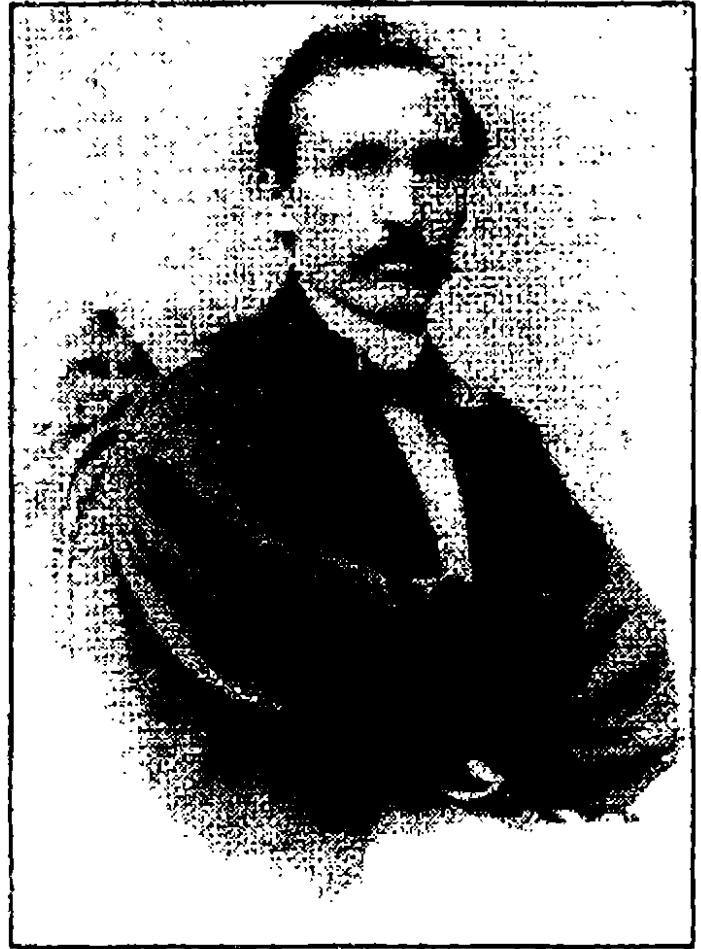
тисячі чоловік. Міхалу Грабовському належав чималий наділ землі, маєток, який дістався від батька, і 229 кріпаків чоловічої статі. Документи свідчать, що вже на самім початку 1830-х він був одружений з Кароліною Росцішевською, донькою чигиринського поміщика (дітей, щоправда, подружжя не мало). Судячи з усього, господар маєтку був радий гостеві: в розмовах з'ясувалося, що їх обох захоплюють старовина, народні перекази і пісні, та й у поглядах на літературу вони виявилися однодумцями. Про радість Пантелеймона годі й казати!

Олександрівські «труди і дні» П. Куліш вважав такою важливою віхою свого життя, що і в листах, і в мемуарах приділяв їм винятково багато уваги. Ось його «Хутірська філософія» 1879 року: «Він (М. Грабовський. — В. П.) влаштував мене поруч зі своїм кабінетом, у кімнаті, вікна якої виходили в парк, і прожив я в нього кілька тижнів, у такому захваті щастя, яким хіба що повниться душа праведника в Господа на небесах. ...Грабовський писав новий роман, я малював з натури, або ж — приводив до ладу написане на льоту з уст народу. Він мені читав щоразу написане ним зранку; я показував йому мої ескізи або читав народні перекази, думи, пісні і дещо зі своїх, звісно, дуже поганих вигадок...» В Олександрівці П. Куліш обійшов усі хати, пасіки й левади, записуючи пісні, легенди, оповіді про старовину. Пізніше вони з'являться на сторінках його «Записок о Южной Руси» (1856). «Я теперь хожу, как пчела по сотам, — писав Куліш 31 липня 1843 р. в Київ своєму покровителю Михайлові Юзефовичу, — где только встречу седую бороду, не отойду от нее без того, чтоб не выжать из нее пахучего цветка народной поэзии, или в предании, или в песне. Изучение этих малороссийских антиков так же меня совершенствует, как совершенствуют живописца антиков скульптуры...»

В Олександрівці формується та гідна подиву життєва програма Куліша, яку він із «бенедиктинською» наполегливістю й працездатністю реалізовуватиме в наступні роки, долаючи при цьому безліч перешкод і докладаючи неабияких зусиль. В тому ж листі до Юзефовича знаходимо зізнання про намір написати дослідження про Коліївщину. Авторитети Пантелеймона не лякають: він вельми критично (і навіть зухвало) висловлюється про студії М. Максимовича, присвячені Коліївщині. Не зупиняє його задуми й те, що історію гайдамаків пише в Одесі А. Скальковський.

Куліша переповнюють молоді сили, честолюбні плани, благородні бажання послужити своєму народові. Того ж 1843 р. він писав москов-

ському історикові М. Погодіну: «Замышляю я так много, что иногда боюсь, не слишком ли я самонадеян? Во-первых, хочу издать (с помощью некоторых особ) все малороссийские летописи с возможно полными комментариями; во-вторых, издать малороссийские песни, которых много собрано лично мною в народе; в-третьих, издать народные предания, легенды, мифологию, пословицы и всякую мелочь, в-четвертых, издать Историю малороссийских фамилий, как огромный сборник материалов для истории; наконец, в-пятых, написать на основании всего этого Историю Малороссии, если почувствую, что буду к этому годен».

Пантелеймон Куліш. 50-ті рр. XIX ст.

Але й на цьому Куліш не зупиняється. Свою програму він доповнює, плануючи видати величезну працю під загальною назвою «Жизнь малороссийского народа». Якщо б це вдалося, «это была бы достойная жертва любви к родине и важная услуга Малороссии, России, всему Славянскому миру и всем ученым вообще». Реалізувати задумане П. Куліш розраховував за 10—15 років, добре усвідомлюючи масштаби й значення майбутньої роботи.

В Олександрівці він написав поему «Украина» — принаймні, велику її частину («писав я її в нього (Грабовського. — В. П.) над кабінетом», — повідомить П. Куліш у листі до Ю.-І. Крашевського). Свою «Україну» він задумував як епос на зразок Гомерового, як історію народу, складену з історичних дум і пісень. Якщо ж якийсь фрагмент цієї історії виявлявся не оспіваним у народній поезії, Куліш сам заповнював прогалину стилізацією під думу.

До цього ж часу належить задум «Чорної ради». Невдовзі перед приїздом до Олександрівки (27 квітня 1843 р.) Куліш повідомляв М. Юзефовича, що в нього з'явилася «ідея нового роману». «Это явление неужи-

данно озарило для мене художественним колоритом несколько страниц нашей истории». В олександрівській «лабораторії» цей задум поступово оформлявся, обростав матеріалом, увиразнювався в деталях. Відтак уже в грудні 1843 р. П. Куліш міг радісно «відзвітувати» Юзефовичу: «Я тепер працюю безперестанно и, кажется, с успехом. План романа давно у меня готов, эпоха представляется уже ясно воображению со своим особенным колоритом, и характеры уже заданы...» Майбутня «Чорна рада» мала спершу називатися по-іншому: «Сотник Шрамко и его сыновья». Невідомо, чи брався Куліш до написання твору, живучи в будинку М. Грабовського, але немає сумніву, що саме тут він міг повторити за улюбленим своїм Пушкіним: «И даль свободного романа/ Я сквозь магический кристалл/ Еще не ясно прозирал...»

В Олександрівці П. Куліш почувався легко, настільки добре йому тут працювалося, що сюди він приїздив і наступного літа...

«ДОМ, ИЗ КОТОРОГО ВЫЙДУТ ЖИВОПИСНЫЕ РАЗВАЛИНЫ...»

Втретє (і востаннє) побував П. Куліш в Олександрівці аж у 1856 р. Сталося це вже після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства і після чотирьох років Кулішевого тульського заслання... 12 червня 1856 р. він писав у листі до М. Грабовського про свій намір знову погостювати в нього: «Тоді я, захопивши оберемок книжок, махну на Україну і зараз, не гаявши часу, прибуду до Вас у Александровку, і попривожу Вам тацю і кошик із того мельхіору і всяку всячину, котрої бажали...» І Куліш таки дотримався слова. У вересні 1856-го він приїхав в «Абботсфорд». З хутора Байщина, дочекавшись там художника Левка Жемчужникова, Куліш вирушив до Черкас, а звідти в Олександрівку. Гостей, таким чином, цього разу було двоє: Куліш і Жемчужников.

М. Грабовський здивував і навіть засмутив П. Куліша, оскільки літературну діяльність приніс у жертву господарюванню, звісно ж — зовсім невдалому. 11 вересня 1856 р. Куліш писав з Олександрівки: «Покинув (Грабовський. — В. П.) за домашніми клопотами книжки і зробивсь паном. Гірко нам на його дивиться, і сам він у своєму господарстві сумує. Коли б Господь уберіг мене од такого упадку, щоб скончити своє діло так, як почав, і не звестись не знать на що!.. А як подумаю про всякі свої тривоги, то і в мене волос на голові встає, що коли б справді не змарніти серцем і духом. Недоки чоловікові й борються, коли встає перед ним щодня супротивная хвиля!» «Супротивная хви-

ля» — це, очевидно, конфліктні стосунки М. Грабовського зі співвітчизниками, з молодим поколінням поляків, які до його панславізму й царистських орієнтацій ставилися різко критично.

Куліш теж іронізував над старіючим мешканцем кам'яного будинку на березі Тясмина, проте іронізував сумно. «Был я у Грабовского, который променял литературу на сахароварство и строит дом, из которого выйдут очень живописные развалины» — писав він П. Плетньову 4 грудня 1856 р. і як у воду дивився: від готичного будинку не зосталося і сліду, і навіть місце, де він стояв, в Олександрівці ніхто тепер показати не береться. П. Куліш не міг знати, що в 1862 р., після придушення ще одного повстання поляків, князь Велепольський покличе Міхала Грабовського до Варшави, і той посяде поважне місце в «комиссии народного образования и вероисповедания». Грабовський покине Олександрівку, щоб уже ніколи не повертатися до свого маєтку...

Слід, який він залишив у свідомості й душі молодого Куліша, був вельми значним. Як літературний критик, М. Грабовський був ідеологом слов'янського романтизму, орієнтував письменників-сучасників на традиції народної творчості. Критерії, з якими він підходив до художнього твору, передбачали проникнення в нього мотивів із народного життя, близькість до народних оповідань. Це було, власне, те, що сповідував у своїй літературній практиці й молодий Куліш.

Погляди М. Грабовського на літературу багато значили для П. Куліша як письменника і критика. Те, до чого він прагнув напівстихійно, тепер знаходило чіткі формулювання, вибудовувалося в систему. Ідея самобутності української літератури, і необхідність її орієнтації на фольклорні основи та «поезію старовини», і принцип історичної та етнографічної достовірності художнього твору. Назустріч цим поглядам Куліш ішов легко, бо вони відповідали його власним внутрішнім установам і здогадам. Складніше було Кулішу-історику. Спілкування з Грабовським змушувало його серйозно осмислювати складну історію польсько-українських взаємин. Якщо до Олександрівки П. Куліш прибув з «костомаровсько-шевченківськими» уявленнями про козаччину й гайдамаків, то в «Абботсфордї» йому довелося зіткнутися з несподіваними для себе судженнями про події XVII—XVIII століть.

Грабовський вважав, що в часи Коліївщини в українців запанувала «течія варваризму»; що гайдамаччина була кроком назад, виявом стихії й розбійництва «визовиків». Полякам же М. Грабовський відводив місію культуртрегерства, поділяючи думку, висловлену одним із його

приятелів: «Україна ваша, а ми культурні пришельці». В часах минулих він виділяв постать Конашевича-Сагайдачного, який уособлював культурну силу, українську аристократію, яка знаходила порозуміння з поляками і загалом правильно будувала систему слов'янських взаємин. Дослідник життя і творчості П. Куліша Віктор Петров небезпідставно вважав, що «ідею польсько-українського єднання, що завсіди вабила Куліша, виплекав він, треба думати, приятелюючи з Грабовським».

У Куліша, який у 1843 р. ще схилився до героїзації гайдамачини, погляди Грабовського викликали бажання полемізувати. Проте пізніше він і сам став жорстким суддею козаччини та Коліївщини і проповідником культурництва. Такий підхід ляже, зокрема, в основу його тритомної праці «История воссоединения Руси», яка в 1870-ті рр. серйозно загострить конфлікт Куліша з українською громадою. Таким чином, два олександрівські літа (1843—1844) знаменували початок того «нового» Куліша, який згодом шокуватиме співвітчизників своїми категоричними судженнями про розбійництво козаків та гайдамаків, про українські літописи і «рапсодії кобзарів», що їх він назве підробками, про «п'яву музу» Тараса Шевченка... Немає сумніву, що на такій Кулішевій «зміні віх» позначився вплив М. Грабовського. Недарма ж після того, як П. Куліш повернувся до Києва, його друзі помічали, що він «ополячився». Чи не в першу чергу це означало, що на українську історію Куліш починав дивитися «польськими» очима.

Хоч би як там було, варто взяти до уваги той промовистий підсумок, що його зробив сам П. Куліш: «Уединенные дни в Александровке, долговременное изучение там Гомера, вместе с изучением народной поэзии, наконец знакомство мое с Грабовским, поставили меня так крепко на ноги, что меня не может увлечь никакой поток болезненных литературных явлений...» Пантелеймон Куліш брався реалізувати свою грандіозну життєву програму...

Володимир ПАНЧЕНКО

Ілюстрації надані автором

НЕРІВНИЙ СОЮЗ

Картина як факт історії

Є твори мистецтва, які стають яскравою подією в житті нації буквально з перших хвилин своєї появи. 1869 року молодий польський художник із Кракова Ян Матейко (1838—1893) продемонстрував широкому загалу картину «Люблінська унія» (дивитися кольорову ілюстрацію «Люблінська унія»). Грандіозне полотно (289 см x 512 см; 35 осіб) відобразило кульмінацію події, що 300 років тому була чи не найважливішою віхою історії Східної Європи. 28 червня 1569 року в місті Любліні, в ренесансному замку, підписувалася унія двох країн — Польського королівства та Великого князівства Литовського. На мапі Старого Світу з'явилася найбільша держава — Річ Посполита (дослівно з польської: rzecz — справа, *respolita* — народна; тобто республіка) зі столицею у Варшаві.

На час створення цього грандіозного полотна землі колишньої Речі Посполитої знаходилися під владою трьох європейських потуг — Російської імперії, Пруського королівства (з 1871 р. — Германської імперії) та Австро-Угорської імперії. Важко перебільшити значення картин Яна Матейка — в історичній серії митця можна відзначити такі фундаментальні роботи, як «Битва під Грюнвальдом», «Костюшко під Рацлавицями», «Дзвін Сигізмунда», «Пруська данина», «Проповідь Скарги» — для польського національно-визвольного руху й у першу чергу для самоідентифікації нації.

Ім'я Яна Матейка стоїть поряд із такими визначними будителями польського відродження, як письменники Адам Міцкевич, Юліуш Словацький, Юзеф-Ігнаці Крашевський, Болеслав Прус, нобелівський лауреат 1905 року Генрік Сенкевич, композитор Фредерік Шопен... Уродженець Кракова, Ян Матейко вчився й працював у рідному місті, в Мюнхені й Відні. 1873 року він став директором Краківської школи мистецтв.

До речі, картина «Люблінська унія» до початку Другої світової війни була частиною експозиції музею князів Любомирських у Львові,

потім переховувалася польськими патріотами. А вже після 1945 року вона зберігалась у Національному музеї у Варшаві. 1957 року картину подарували Люблінському музею, де вона стала окрасою багатющої експозиції.

Для подальшої долі України Люблінська унія відіграла дуже важливу роль. Більшість українських земель до 1569 року були у складі Великого князівства Литовського. Лише Галичина і крайній захід Волині й Поділля підпорядковувалися Короні Польській. За результатами унії, Київщина, більша частина Волині, Брацлавщина і Підляшшя були інкорпоровані — фактично анексовані — до складу земель Корони.

У чому ж причина такого нерівного «союзу»? Литва, більшість населення якої складали українці та білоруси, в середині XVI століття переживала складні часи. Держава загрузла у Лівонській війні з Московією та вже не витримувала пресингу постійних навал кримських татар. До того ж, шляхта ВКЛ прагнула отримати військову допомогу Польщі (величезні витрати виснажили скарбницю) і домагалася таких же рівних прав, які фактично мали навіть дрібні шляхтичі на сеймі у Варшаві.

Великі землевласники в Литві — передусім, князі Радзивілли, Острозькі, Сангушки, Ходкевичі, Вишневецькі, — в свою чергу, погоджувалися на союз лише за умови існування окремого сенату і сейму в Вільнюсі (Вільно). Тож у березні 1569 року переговори зайшли в глухий кут, а деякі делегати-можновладці Литви таємно залишили Люблін. Особливо критично до унії були налаштовані Радзивілли (Миколай «Рудий» і Кшиштоф), князь Василь-Костянтин Острозький і Ян Ходкевич. І все ж дрібна шляхта ВКЛ зробила вибір: на своїх сеймиках представники Підляшшя, Волині та Київщини оголосили про приєднання цих земель до Корони.

У червні 1569 року розпочався другий раунд обговорення умов унії. Під сильним тиском поляків (головну роль тут відігравали єзуїти) та шляхтичів ВКЛ, магнати-опозиціонери були вимушені піти на компроміс. Утворювалася союзна держава — Річ Посполита — з єдиним виборним королем, сеймом у Варшаві; запроваджувалися єдині грошова одиниця та податки; лише сенат, сейм і король мали право вирішувати зовнішньополітичні питання державної ваги.

Між тим Литва (її територія стала вдвічі меншою і відтепер включала лише литовські, білоруські землі, а також частину Смоленщини, Курляндію і Лівонію) утримала за собою деякі залишки автономії,

як от: військо, уряд, суд, великокняжу адміністрацію й окремі закони. Король Польщі одночасно проголошувався й великим князем Литовським. На той час королем був Сигізмунд II Август (на картині стоїть у центрі з хрестом у руці), останній представник династії Ягеллонів. Ще 1385 року між Польщею і Литвою була підписана Кревська унія, за якою шлюб королеви Ядвиги і литовського князя Ягайла (Ягелло) повинен був дати початок новій союзній державі. Шлях цей був довгим і складним. Держави фактично залишалися незалежними, проте тісно співпрацювали — згадаймо блискучі перемоги союзників під Грюнвальдом над хрестоносцями 1410 року та під Оршею над московитами 1514 року, де військами керував великий гетьман литовський, князь Костянтин Іванович Острозький.

А от хто виявився у програті після підписання Люблінської унії — так це українці, які складали більше третини населення Речі Посполитої. Опиралися польській і католицькій експансії й деякі магнати і шляхтичі. Так, князь Василь-Костянтин Острозький, якому у Луцькому і Кременецькому повітах належало 100 міст, 40 замків і понад 1300 сіл, очолив боротьбу за охорону прав православної віри; він постійно опікувався розвитком культури, освіти, друкарства в Україні: в Острозі 1576 року була заснована перша в Східній Європі Вища школа, яку сучасники називали Академія; 1578 року князь видав «Буквар», або «Азбуку».

На картині Яна Матейка він стоїть поблизу (ліворуч) короля Сигізмунда II Августа разом із старшим сином Янушем (Іваном) Острозьким. Останній пішов шляхом більшості дітей і онуків литовських, українських, білоруських магнатів, які зраджували віру пращурів заради привілеїв та можливості робити державну кар'єру. Так, Януш зрікся православ'я і прийняв католицтво, а одна гілка роду Радзивіллів — колись ревного протестанта Миколи «Чорного» — зреклася кальвінізму також на користь панівної релігії.

Контрреформація вже на початку XVII століття майже остаточно взяла гору. Спроба знайти консенсус між представниками різних релігійних конфесій завершилася невдачею. Річ Посполита, що на початку свого утворення була чи не найбільш толерантною державою в питаннях релігії в Європі (згадаймо «святую» інквізицію, Варфоломійську ніч у Парижі), поступово, але невпинно ставала країною, де православ'я, кальвінізм, аріанство, трінітаризм ставали гнаними. У Великому князівстві Литовському в XIV—XVI століттях вплив україн-

ських, білоруських князів і магнатів на справи держави часто був визначальним, старослов'янська мова — державною, а про будь-які переслідування на конфесійному та національному ґрунті не могло бути й мови.

На картині видно, що на колінах із мечем у правиці Микола «Рудий» Радзивілл, а за ним (праворуч, спираючись на лікті) — гетьман Литви Ян Ходкевич. Праворуч на кафедрі стоїть дочка польського короля Анна Ягеллонка. Полотно чудово передає складну архітектоніку цієї важливої події; амплітуда емоцій учасників зібрання коливається від радощів до розпачу й навіть розгубленості. Що ж, кожен мав на це право, в кожного з учасників цього дійства була своя правда, але в будь-якому разі мусимо визнати: Ян Матейко створив неперевершений шедевр історичного живопису (не побоюся сказати незрівнянний), за який отримав 1870 року в Парижі вищу нагороду Франції — орден Почесного Легіону, вкрай рідкісний випадок вшанування іноземця в історії цієї країни. На жаль, Ян Матейко не зміг втілити в життя багато своїх фундаментальних розробок. Але спадщина, яку він залишив Польщі й усьому світові, вражає й по сьогодні.

Сергій МАХУН

ЯКЩО ВОГНЕМ І МЕЧЕМ, ТО БЕЗ СВІТЛА

Він радше схожий на прадіда Юзефа Сенкевича (1812—1893), ніж на ушлавленого діда, видатного польського письменника Генріка Сенкевича (1846—1916). Нещодавно автору цих рядків випала щаслива нагода взяти інтерв'ю з уст Юліуша Сенкевича (1932) — внука автора роману «Вогнем і мечем».

— Шановний пане Сенкевичу, актуальність бесіди з вами увиразнюється багатьма причинами. Але спочатку кілька слів про себе та родину.

— Так, судилося мені бути внуком письменника Генріка Сенкевича по батьковому «гербу». У родинному гнізді було четверо осіб. Хоч моя мамка, Зузанна Сенкевичева (1895—1982), власне, ніколи свого вельможного свекра не пізнала, бо ж мої батьки побралися 1926 року, себто десять літ опісля дідусевої смерті, проте мала до його славного образу

справжній культ. Саме вона нам нерідко нагадувала про календарні дати з життя Генріка Сенкевича, зокрема, звісна річ, про п'яте травня

Юліуш Сенкевич

- день дідикового народження. Щоправда, в нашій родині не прижилася традиція відзначати день народження; як правило, святкувався день іменин. Але такою постає правда: гостро запала в нашу душу інша дата, а саме 15 листопада, коли помер дідусь.

Відтак щороку того листопадового дня відбувалася служба Божа на честь діда. Ми всі приїжджали до Варшави з метою поклонитися його праху в крипті собору...

Спалах-спомин з дитинства: мамка читає нам голосно уривки з творів діда. За того часу його особа сприймалася в сполучі з персонажами, змальованими на сторінках трилогії. В уяві поставав він то лицарем, то правдивим вождем. Коли ж кривні, а також гувернанти-навчителі розтлумачили нам, малюкам, що дідусь був письменником, а не лицарем, то його образ одразу зримо поблід у наших очах. До того ж, художник слова видавався нам таким собі «писарчуком» гміни, який часом «з підкоченими рукавами» заглядав і до нашого фільварку. Варто додати, що наш маєток, де ми, всі четверо, народилися й де промайнуло босоноге дитинство, розташовувався в Обленгорку під Кельцами, був доброчинним дарунком, який дід отримав 1900 року з нагоди відзначення 25-літнього ювілею його письменницької діяльності.

— Мало хто в Україні відає про внука Генріка Сенкевича як про мешканця Кошаліна. Чи не занадто важкою є «шапка Мономаха»? І ще — питання про вашого батька. Ким був син Генріка Сенкевича?

— У ранньому дитинстві аура великого поляка нас не вабила, як і ентузіазм тих людей, які нас пізнавали з вигуком: «Ой лишенько! То — внуки Генріка Сенкевича!» Ці слова нас щонайменше дивували... Зважмо: ми побачили світ кільканадцять літ опісля дідової смерті. Малі дітлахи оцінюють образи предків, які відійшли в кращі світи, своєюрідною посвідкою: «Внуки, що ж внуки — кожний мусить бути чиїмось вну-

ком...» Але в моєму житті «шапка Мономаха» почала тяжіти наді мною вже тоді, коли мати силкувалася втокмачити нам образ діда, вивищуваний нею, ніби постать з п'єдесталу. Не беру гріх на душу, проте дідова слава не раз і не два докучала, особливо ж тоді, коли я пішов до школи. Щоправда, школярем я був не надто сумлінним, однак кмітливим на дявольські вибрики — о, так. Тому й не дивно, що мої навчителі часто здивовано повторювали: «Внук такого великого предка, а такий нікудишній у поведінці». І якось я віднайшов мужню відповідь: «А нумо, йому трішки посмертної гімнастики не завадить...» Отже, просвітлена славою дідова постать мені, власне, на дитячих зорях радше заважала. Так хотілося відпукати в його житті й ділах як не гріх, то блуд. Коли б не був він таким прегарним, то, либонь, субординація зі мною не була б так зрима. З плином літ я гідно поцінував велич мого діда, хоч мала вона не безмежну вартість. Іншими словами, визнаю велич, однак не закриваю очі на дідові помилки, якщо вони мали місце.

До сказаного додаю ще рефлексію: з переказів моїх найближчих кривих знаю напевно, що письменникова слава всуціль паралізувала дієздатність мого батька. Адже він по завершенні студій повсюди сприймався в одній іпостасі: син найславетнішого Поляка. Двері його кар'єри, сказати б, самі відчинялися. Останнє не спричиняло покору, бо прагнув, щоб зауважили його обдарування, справедливо оцінювали його знання, а не лишень той факт, що він — син лауреата Нобелівської премії. А був мій батько чудовою людиною. Хто не знав архітектора Генріка Юзефа Сенкевича (1882—1959) як фахівця? Важко мені назвати когось із такою широкою ерудицією, якою володів батько. Вільно розмовляв п'ятьма мовами, серед них досконало знав класичні — латину та грецьку. Його надзвичайна скромність просто шокувала. На жаль, не реалізував свої обдарування та пізнання. Тінь величезного дерева впала на плодоносні галузки. І батько сторонився людей. Так і відійшов 77-річним у вічність, коли мені минало 27. Досі мені його бракує...

— Мільйони поляків, як і мільйони українців, подивилися фільм «Вогнем і мечем». Проте роман в Україні відомий, м'яко кажучи, з від'ємною аурую. Цікаво б почути вашу думку як про роман, так і про його екранізацію.

— Можливо, варто б розпочати відповідь на ваше запитання передусім з твору. Він був для Генріка Сенкевича не тільки своєрідним дебютом, бо ж письменник вперше вдався до історичного жанру. До того ж, це взагалі було його перше велике художнє полотно. До появи «Вогнем

і мечем» Сенкевич мав у доробку тільки фейлетони, новели, кілька оповідань. І ось чи не перша іскринка, яка запалила творче світло його наснаги, пов'язується з драматичним задумом про «дикі поля» України XVII ст. Той образ прищепився до письменника, коли він перебував за океаном, у Америці, де супроводжували його всілякі пригоди, вестерни, життя ковбоїв — неодмінно з крісом і на конях — у степах Дикого Заходу. Опрацювання конкретної історичної канви спричинили щойно видані «Історичні нариси» львівського історика Людвіга Кубала (у 80-х роках XIX ст.), що містили відомості про Богдана Хмельницького. До того ж, окремі пригоди, ба навіть події з життя героїв, Сенкевич запозичив з повісті «Три мушкетери» Олександра Дюма. Письменник замислив на початку написати повість з жанровими особливостями «рицарського роману», які характерні нині, приміром, для серіалу «Серце та шпага». Тут необхідно наголосити: мій дід писав роман тоді, коли Польща була під чужим пануванням і як держава не існувала на політичній карті Європи. Француз міг легко творити на мотиви «з літ минулих»; польський же письменник, якщо вже брався за подібну тематику, то мусив ударити «в струни історії» й видобути при цьому особіно патетичний тон. Отже, Сенкевичу кортіло дати польському читачеві ридарський роман. Проте з-під його пера постав епос. Вабить мужність героїв, любов до Вітчизни з обох боків, власне, як з польського, так і з українського. Впадає в око Сенкевичева соціологічна інтуїція та художність, з якою митець передає ментальність люду тогочасної епохи. Усе це тримає читача в напрузі. Хоч, як на мою думку, має місце й суб'єктивне прочитання фактів, упереджене розуміння оцінок щодо змальованих персонажів, подій та історичних постатей. Можна б додати в цьому зв'язку й акценти стосовно Богдана Хмельницького: вождь народно-визвольних змагань постав з карикатурними рисами. Якоюсь мірою це пояснюється тим, що у 70—80-х роках XIX ст. аналогічні оцінки були типові для польської історіографії, зокрема й для вже згаданого Людвіка Кубала (1838—1918). Крім того, Сенкевич усвідомлював, що спалах національно-визвольної боротьби в Україні під проводом такого вождя, як Богдан Хмельницький, спричинив загальне послаблення колись могутньої Польщі, що призвело до цілковитого поділу Речі Посполитої в 1772—1795 роках, коли Польща була стерта з карти Європи й потрапила в неволю трьох сусідніх імперій.

Фільм «Вогнем і мечем» Єжи Гофмана якісно корегує Сенкевичеві упередження. Фільм, як на мене, просто пречудовий. Велична, хоч і кри-

вава, панорама України у вогнищі страшної війни... Маю, однак, і певні застереження. Оскільки у фільмі передусім увиразнений драматичний «трикутник» любові між Богуном — Геленою — Скржетульським, то слід розпочати з цього витка роману. Вже упродовж перших хвилин, коли перед глядачем з'являється красива, романтична постать Богуна, Гелена одразу немовби в'яне. Ще одна заувага: у фільмі задекларовано, проте не прояснено, славу Яреми Вишневецького...

Не йдеться про Сенкевичів апофеоз князеві як рятівнику Вітчизни, хоч князь Ярема тішився серед сучасників і, зокрема, в колах «військового люду» славою великого полководця. Це засвідчує, між іншим, той факт, що його сина Михайла Корибута (людину буденну) 1669 року обрали польським королем. Не думаю, що була необхідність відтворити пере-
можну битву під його проводом (кошти кожної битви у фільмі надто вели-

кі), але цілком достатнім було б навіть речення зі своєрідним висновком про поразки коронного війська опісля низки переможних кампаній. На екрані не вистачає високої напруги, хвилин палкого зворушення...

— Свого часу Генрік Сенкевич у відповіді на запитання «Якої ви думки про Німеччину?» стверджував: «Нема на світі такої могутності, яка, спричинивши загальне нещастя, могла б протистояти загальній ненависті». Ці слова мовлені автором повісті «Вогнем і мечем» у 1905 році. Чи не містять вони певного протиріччя, коли ведемо бесіду на тему «Україна в оцінках Сенкевича»?

— Ні, тут нема мови про реальне протиріччя. Бо ж політика Німеччини в епоху Бісмарка окреслювала неоднорід-

Генрік Сенкевич. Фото близько 1890 р.

ні стосунки до залежних народів, які не мали своєї державності; вона радше полягала в послабленні їхньої животворчої сили. Це стосується й українців, які перебували в залежності від царської Росії. Що ж до паралелі, то в XVII столітті, коли Україна була в організмі польської держави, дійшло до класового конфлікту з прикметами станового й релігійного егоїзму. Польській шляхті не видавався навіть можливим поділ привілеями з нерезстровим козацтвом. Типова модель (для цілої Європи) мислення «шляхетних від народин». У XVIII ст. спалахнула французька революція, якій передували в XVII ст. народні повстання в Україні. Отже, різні висновки й оцінки, висвітлення подій у романі — з одного боку, й у відповідях на запитання анкети — з другого. Наскільки пригадую, загальний тон тієї відповіді, що містить визначення патріотизму, не співвідноситься з Сенкевичевими оцінками всезагального повстання українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким. Запала мені в пам'ять його формула так званого правильного, гуманістичного патріотизму. У цитованій анкеті Генрік Сенкевич дослівно пише: «Лейтмотивом патріотів повинно бути: «Від Вітчизни до народу», а не «Для Вітчизни проти людяності». Ми, поляки, так розуміємо власну ідею Вітчизни. Адже ж Польща нуртує в наших душах у сполучі з ідеєю справедливості, свободи, з правом вільного життя для всіх та з ідеєю загальнолюдських вартостей...»

Ті слова, однак, не ототожнюються з концепцією князя Яреми Вишневецького, який прагнув «утопити в крові» українські визвольні змагання. «Дві міри» в Сенкевичевих оцінках можна пояснити еволюцією його поглядів: коли він писав «Вогнем і мечем», то мав 37 років; коли ж відповідав на анкету про Німеччину, то був 57-річним...

Польські письменники й історики цікавилися як географічними, так і історичними теренами, які входили до складу Речі Посполитої Трійці Народів, а не Україною як осібною державою. З часом зростало усвідомлення того, що історична «польська Україна» пережила себе; про це переконливо писав Юліуш Словацький у творі «Сон срібний Соломії». Примітний також такий факт: чимало польських творців епохи романтизму народилося в Україні, вважаючи її рідною землею, що поставала в їхній уяві опатнішою, поетичнішою, аніж інші терени Польщі. Ще одна деталь: частина істориків, вбачаючи в Хмельниччині причинні джерела падіння Польщі, водночас увиразнювали й провини польської шляхти, її егоїзм і, в першу чергу, магнатів «на кресах» (Вишневецькі, Конєцпольські та Потоцькі), а також відсутність релігійної толеранції з

боку католицької шляхти та Костьолу. До таких істориків належали Сташці, Козмян і, не в останню чергу, Лелевель (далекий свояк Генріка Сенкевича). Тому слід висловити жаль, що автор повісті «Вогнем і мечем» не поділяв оцінки названих істориків. Адже акценти були б у цьому творі розкладені справедливіше, ніж у наявній версії.

У епоху романтизму її творці опрацьовували українську проблематику, полишивши помітний ужинок, що належить до «Української школи». До неї зараховуємо Гощинського, Залеського, Мальчевського, а також Словацького. Кожний з них описував Україну: Гощинський — Україну гайдамацьку, Залеський — Україну козацьку, а Мальчевський — Україну польську. Поспіль малюнок — постать лірника-вісника Вернигори, в особі якого маємо глашатая польсько-українського поєднання.

У сучасну епоху, коли існують дві незалежні, суверенні держави Польща й Україна, повинні зникати давні упередження та антагонізм у наших обопільних діалогах. Треба пам'ятати: обидва народи були щонайменше двісті років у сфері політичних впливів Росії. Тому немало її представників і досі не можуть погодитися з втратою Польщі й України як сфери тих впливів. Видається зрозумілим стан польсько-українського порозуміння, а тісніший зв'язок Польщі й України був би гарантією незалежності цих держав. Зв'язок політичний, співпраця в економіці та єднання народів. Отже, хто цього не оберігає, той — сліпий. Хто постійно оглядається, роздумуючи над кривдами й образами з обох сторін, той не може ступати вперед, бо повсюди спотикатиметься, допоки не впаде й не встане...

Ще й досі не перевелися політичні довбні, які хотіли б мати «Польщу від моря до моря», які не відrekliся від давніх східних кресів з одночасною анексією західних земель, що маємо опісля 1945 року коштом німців. Ба більше: польський Вільнюс, польський Львів (навіть Київ), а відтак польські — і Щецин, і Вроцлав. Разом з тим переважна більшість моїх краян-одноплемінників визнає, чи погодилася б з тим, що кордони, укладені після Другої світової війни, — незмінні. З цим фактом погодилися й наші сусіди — зі Сходу й Заходу. А часом, десь тут і там, ще лунають поодинокі голоси: Вроцлав і Щецин слід повернути Німеччині, Перемишль і Ряшів — Україні, Бялисток — Білорусі, Сувалки, Сейни — Литві і т.д. Але кажу, це — голоси відособлені. Для більшості громадян Польщі, України, Білорусі, Литви й Німеччини кордони в сучасних межах — незмінні.

Ще раз повернуся до думки, порушеної щойно. Серед громадян наших сусідів-росіян помітною є ностальгія за імперією, й царською, й ра-

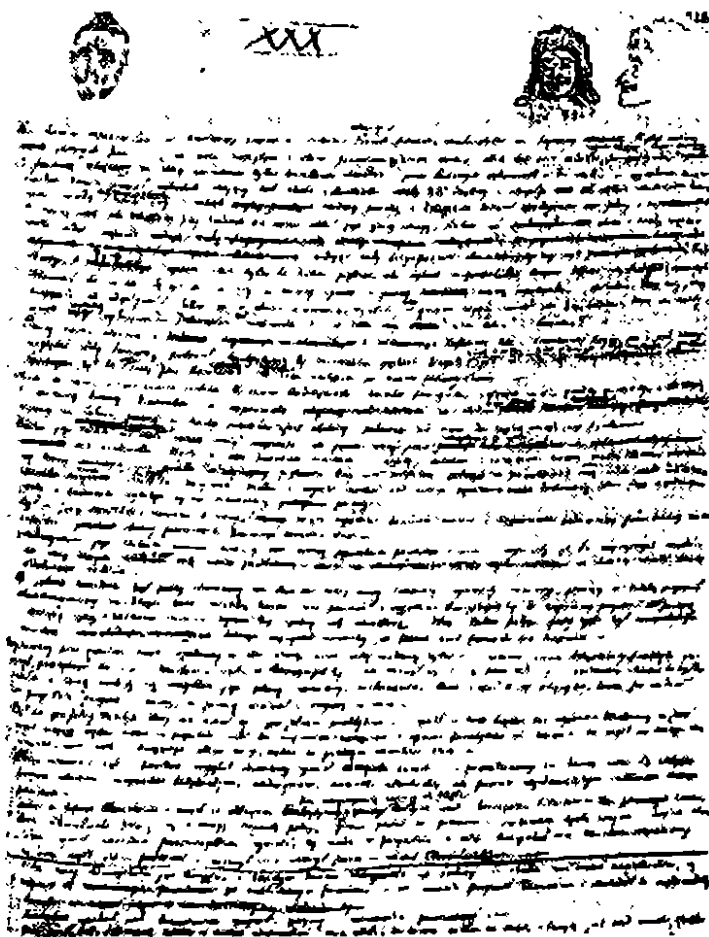
длянською. Певною мірою це стосується й інших республік, які входили до складу Радянського Союзу (Україна, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія), а також тих держав, які були сферою його впливу (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Болгарія та Румунія). Звідси — наші спільні зацікавлення: укласти такі союзи, такі умови приязні, щоб у випадку повернення до влади в Росії пострадянських угруповань останні не були б у змозі урвати й пригорщі землі від нещодавно утворених суверенних держав або накинути знову свій протекторат. Допоки більшість громадян Росії не визнає цілком і не погодиться із суцими кордонами новоутворених держав із колишнього Радянського Союзу, то слід бути вельми чуйними й обережними.

— Але ж, напевно, є свої стереотипи і поляків та українців...

— Не маю переконання, але мені видається, що поляки в очах українців — погордливі панки, які зверхньо трактують українців — у найкращому випадку — з протекціоністським замилюванням. Ще гірше з нашого боку, коли маємо образ українця як примітивного «різуна» «з ножем у зубах», який би навіть з поганцем явив готовність нас покатувати. Виробленню такого малюнка сприяла, на жаль, між іншим, і популярність епосу «Вогнем і мечем». Тут плідно попрацювала й пропаганда Польської Народної Республіки. Після кривавих розправ з повстанням у Бещадах верстви української спільноти (так звані банди УПА) були виселені комуністичними владами з Бещад на західні землі Польщі; через них був депортований весь український народ на «землі одзискані». Застосувавши «колективну відповідальність», комуністична влада прагнула якнайглибше розпорошити українців у рамках так званої акції «Вісла». Щоб якось виправдати цю злочинну акцію, вони в чорних барвах змальовували українців та їхню ментальність. Виходили з друку навіть такі упереджено тенденційні повісті, як «Гомін у Бещадах» Яна Гергарда, на підставі якої був знятий фільм «Вогненний майстер Калень». Був ще один аналогічний антиукраїнський фільм, що поширювався як польський вестерн під назвою «Вовче відлуння». Аби подібні стереотипи усунути, необхідно організувати різні заходи, проводити спільні табори для польської й української молоді. Молодь, яка не завалена баластом історії, створить нові опори для приязні. Уявляю собі також спільні відвідини молодих людей у рідинних умовах — на обоїпільній основі. Саме вони реалізовуватимуть у недалекому майбутньому також суспільно-політичні зв'язки між двома державами, себто без оглядки на упередження й стереотипи.

— І знову — Генрік Сенкевич. Ваше ставлення до його творчого доробку?

— Ваше запитання як медаль з двома боками; тут містяться два запити, а між ними — застереження. Адже як мені відповідати? Що внук судитиме про свого предка власне як про людину чи автора одного твору? Либонь, я вже висловив свій погляд на ці речі та вважав би його вичерпним. Але наголошу: особисто я діда не знав; він явився мені як особистість, по-перше, крізь призму його літературних творів; по-друге, крізь призму його публічних виступів; по-третьє, крізь його епістолярій. У першому випадку впливає образ письменника-інтелектуала; у другому — громадянина Польщі; у третьому — особи приватної. Як письменник він сягнув найвищої вершини майстерності володіння словом і стилем. Володів природною інтуїцією драматичного й соціологічного характеру — йому вдавалося поєднати жак і гумор, суворість сцен і зворушення. Одне слово, Сенкевич був справді великим митцем. До того ж, як мені видається, він був невиліковним оптимістом, як у розумінні справ загальних, так і щодо глибинної віри в людину. У своїй повісті «Без догмату» вивів героя (в його образі можна добачити alter ego письменника), для якого характерна дистанція до всього — релігії, обов'язків, етики, ба навіть — до самого себе. Щоправда, у своїх творах, а нерідко й у публічних виступах цієї відстані не вмів зберегти. Про його тенденційне трактування неприятели Вітчизни я вже говорив. Трапляються між його творами тексти, що виказують: автор трилогії не найкращу толеранцію мав до релігії. З другого боку, знаю, що Сенкевич толерував і приятелював з представниками різних конфесій і націй (скажімо,

Сторінка рукопису роману «Вогнем і мечем» з малюнками автора

вельми високо цінував Льва Толстого), мав добрі стосунки з Шимоном Ашкеназі, істориком єврейського походження. Загалом можна б мого діда назвати народовцем. І тут слід зауважити: в часи залежності Польщі народовці й патріоти виглядали, немов сіамські близнята. Тому я переконаний у тому, що нинішні польські народовці (поляки-католики), антисеміти, противники інших національних меншин краю тощо були для Сенкевича огидними. Як публіцист був Генрік Сенкевич на міжнародній арені справжнім речником Польщі. З величезним ентузіазмом вів він боротьбу з екстермінацією поляків під пруською залежністю, що мало очевидний резонанс для поляків, які були під пануванням Росії. Щодо добродійних видатків, якщо вони мали суспільну мету, то був письменник вельми щедрий. У приватному житті, що засвідчують його листи, він був людиною сердечною; завжди опікувався своїми кривими. При цьому глибоко відчував недолю людини, прагнув запобігти її болям, намагаючись, аби при цьому його допомога полишалася, якщо то було можливо, анонімною.

— Мав би за гріх, коли б не запитав про ваші захоплення, життєві й дослідницькі устремління. Чи благословляє ваші змагання ваша дружина, оскільки працюєте на одній ділянці й ділите між собою щоденні будні, окреслені відповідальним фахом?

— Якщо про освіту, то я — етнограф. Отже, певним чином маю справу з історією, наукою, що вивчає культуру народу. Здавна цікавила мене матеріальна культура народу. Так, приміром, ще за часу університетських студій писав я про специфіку бондарства на селі, а темою магістерської праці обрав я предмет, може, найважливіший для селянина, — віз. Понад тридцять літ досліджую спільно з дружиною Урсолою своєрідність давнього народного будівництва на Помор'ї. Упродовж двох років ми інвентаризували народні будівлі на Замоїшчизні. Досі опрацьовано нами кільканадцять проектів музеїв народної забудови просто неба. Останні сім літ, власне перед виходом на пенсію, я був директором районного музею в Кошаліні. Стільки — про мої виробничі справи. З давніх-давен близькі мені історія, література, особіно письменство ХІХ століття, а також історія мистецтва. Не мислю себе без мандрівок, відвідин історичних пам'яток. А відтак — ще одна моя спеціальність, сенс якої полягає у вивченні життя й творчості мого великого дідуся.

— Якщо не родинна таємниця: чи маєте рідних в Україні? Чи доводилося бувати на Шевченковій землі?

— Моя мамка Зузанна з роду Целецьких, народилася на теренах колишнього Тернопільського воєводства, в родинному маєтку Бичківці, що під Чортковом. А бабуся — по материнській лінії — мешкала до війни в Бродах. Однак особисто мені не судилося побувати в Україні. Я мав страх від Радянської України. А після відновлення незалежності України в 1991 році, хоч і було кілька задумів її відвідати, все ж не вдавалося. Хоча постійно манять мене «дикі поля», себто Великий Луг України. По-перше, хотілося б побувати в місцях, описаних у повісті «Вогнем і мечем», а по-друге, там, де побачила світ моя мати.

— Кажуть, що ви охоче співаєте українських пісень... Хто прилучив вас до їхньої краси?

— Так, український фольклор вабив мене особливо — то знак докладного прочитання Сенкевича. А ще мати знала купу українських пісень, які гарно співала. Особливо припала їй до серця пісня «Човен хитається серед води». Заспівав би і я, та пам'ять вже не та... Проте слова самі просяться з вуст...

— Було б цікаво почути дещо про родовід Генріка Сенкевича. Яким він постає сьогодні, зокрема, у пов'язі з правнуками?

— Наша родина доволі численна. Мій дід мав двоє дітей: сина Генріка-Юзефа (архітектора) та дочку Ядвігу, яка була перекладачкою з англійської (між іншим, переклала твори Конрада-Юзефа Коженьовського). Її чоловік, Тадеуш Корнілович, був закатований у Катині. А їхня дочка, Марія Корніловичівна, була також перекладачкою-літератором. Вона не мала родини й померла у Варшаві 1997 року.

Я маю двох дітей — сина й дочку. Син Варфоломій — історик, працює директором дослідницького центру студій Сходу у Варшаві. Завдяки йому маю трьох онуків. Дочка Катерина вивчала етнологію в Познанському університеті імені Адама Міцкевича. Сестра Ядвіга має також двох дітей — сина Єжи, дочку Ганну та четверо внуків. Всі мешкають в Обленгорку. Друга сестра Зузанна має двох дочок — Марію та Ганну, п'ять онуків, мешкає в Кракові. Третя сестра Марія проживає у Варшаві, має одну донечку Малгожату та двох онучок. Отже, загалом: онуків, правнуків і праправнуків письменника — 25.

— Ваші побажання українським читачам.

— Завершуючи нашу бесіду, хотів би висловити мою найсердечнішу симпатію до українського народу. І хіба не симптоматично, що та прихильність постала після лектури роману «Вогнем і мечем»? Це, мож-

ливо, одна з ознак того, що цей твір не повинен ятрити нашу свідомість. Цілими століттями наші народи мріяли про незалежність своїх держав. У минулому мали місце обопільні суперечки й провини, але то були трагедії для наших предків. Нині маємо спільну мету, до неї спільно крокуймо. Бажаю, аби квітуча й вільна Україна була краєм, де тече молоко та мед; аби жадібні вампіри з минулого й майбутнього не творили жодних ворожих комплексів і стереотипів. Знаю напевно: що складає сутність життєдайного зацікавлення для обох народів, те неодмінно переможе!

Розмову вів Микола ЗИМОМРЯ

Автор висловлює подяку Сенкевичу за авторизацію перекладу інтерв'ю
Фото з книги Генріка Маркевича «Pozytywizm». Варшава, 2002 рік

З інтерв'ю Богдана Ступки газеті «День»

Богдан Ступка

— У романі Сенкевича українці зображені розбійниками й варварами. Ви не вагалися, коли Гофман запропонував грати в його картині?

— Вагався. Дійсно, Богдана Хмельницького письменник змалював гультьєм та п'яницею. У сценарії ж Гофман зробив нашого гетьмана зовсім іншим. Думаю, що запропонувати цю роль мені вмовила ре-

жисера його дружина Валентина. Я погодився зразу, але потім почалися сумніви. Мені почали телефонувати депутати, знайомі й радили відмовитись від ролі. Я розумів, що коли відмовлюся, то гратиме якийсь польський актор. А чи зіграє він краще? Отже, чим більше мені говорили, що не треба грати, тим більше я схилявся, що повинен це зробити. Моя мама теж несхвально поставилася до ідеї картини, але коли побачила фільм, то сказала, що Гофман — мудрий. Він знає, про що хоче роз-

повісти. Любить свою режисерську професію. Він хороший режисер, який робить касові картини.

Я пам'ятаю, як проходила прем'єра «Вогнем і мечем». У нас дехто назвав картину антиукраїнською, а в Польщі Гофману закидали, що фільм проукраїнський. Я ж думаю, що ідіотів вистачає й у Польщі, і в Україні. А фільм мудрий і дуже талановитий. Ви можете собі уявити, що наш Богдан Хмельницький став героєм номер один у Польщі? Коли я починав працювати над роллю, ми з Гофманом домовилися, що Хмельницький у картині розмовлятиме трьома мовами. Я ночами сидів у навушниках і вчив текст татарською. Я закохався в цю мову! У ній така музика!..

Під час роботи над стрічкою ми з Гофманом дуже здружилися, й навіть виявилось, що через його діда ми земляки. Його дід жив у Жовкві й був равиним у синагозі, а я народився у восьми кілометрах від цього містечка — у Куликові...

Фотографія з архіву «Дня»

ДОРОГАМИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Холм — Львів — Москва

Значна частина життя Михайла Грушевського пройшла за межами України. Народився він 29 вересня 1866 року в місті Холмі (тепер Хелм, Польща) в сім'ї вчителя гімназії Сергія Федоровича Грушевського та його дружини Глафіри Захарівни. Таїнство хрещення було здійснено в місцевій православній церкві Івана Богослова, в якій і сьогодні відбуваються богослужіння. До нашого часу зберігся будинок, де народився видатний історик. Через 125 років у присутності представників України, Польщі, США на будинку було встановлено меморіальну дошку з написами польською та українською мовами.

Вчився Михайло Грушевський у Тифлісі, де закінчив гімназію, пізніше в Київському університеті Св. Володимира. Вся його титанічна громадсько-політична діяльність пов'язана в основному зі Львовом та Києвом. У Львові, що належав тоді Австро-Угорщині, минуло 20 років життя видатного вченого. Приїхав він сюди 1894 року на запрошення Львів-

ського університету для праці на посаді професора кафедри всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи. Встановив зв'язки з прогресивними галицькими діячами, активно включився в діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, де очолив Історико-філософську секцію. Через три роки Михайла Грушевського було обрано головою Товариства і головним редактором його видань. У Львові вчений розпочав свою фундаментальну працю — «Історію України-Руси». Тут відбуваються визначні події в його особистому житті. У 1896 році Михайло Грушевський одружується із вчителькою Марією Сильвестрівною з роду Вояковських. 1900 року народилася дочка Катерина, яка після смерті батька продовжила його наукову роботу. Вона була відомим культурологом, соціологом, фольклористом. Репресована; загинула на засланні у 1943 році.

Михайло Грушевський

1902 року Михайло Грушевський будує у Львові віллу. Як пише дослідник Василь Горинь, «це була не просто вілла, а творча лабораторія історіографії України, будинок вченого, професора університету і громадського діяча, місце щоденної творчої праці великого історика у своєму кабінеті з багатющою бібліотекою, де за чашкою чаю майже щовечора вела розмови-дискусії львівська еліта». У 1914 році Перша світова війна застала сім'ю Грушевських у Криворівні, звідти вони виїхали до Відня. І з тих пір ніхто ніколи з сім'ї не повернувся до Львова, не бував у своєму домі.

Останні роки життя видатного вченого пройшли в Москві. У цьому місті він бував неодноразово: ще підлітком разом із батьками, пізніше — часто для праці в архівах і двічі на засланні — царським і радянським урядами.

1914 року Михайло Грушевський повернувся з Відня до Києва, де був заарештований і засланий до Симбірська, звідти до Казані, а 1916

року перевезений до Москви під гласний нагляд поліції без права займатися професійною діяльністю. Клопотанням про його переведення до Москви займався всесвітньо відомий вчений Володимир Вернадський. В архіві Російської академії наук віднайдено листа Вернадського до Грушевського, написаного 1915 р. У листі йдеться про записку, яка була підписана вченими Російської академії наук і Університету з проханням переведення Грушевського до Москви і вручена особисто міністру внутрішніх справ Хвостову. Володимир Вернадський співчував Михайлові Грушевському і підтримував його. У своєму листі він пише, що всі заходи, які застосовуються щодо Грушевського, — безрозсудні і недопустимі.

У ті роки Михайло Грушевський мешкав у Москві в будинку, що стоїть на розі вулиці Арбат № 55 і Денежного провулку № 38. Квартира була в зручному місці, неподалік від архівів, у яких вчений постійно працював. Михайло Грушевський став свідком великих подій, що відбувалися в Росії. В Москві його застала Лютнева революція. Тим часом у березні в Києві було створено Центральну Раду, і її головою заочно обрано Михайла Грушевського — як загальновизнаного лідера українського націо-

Музей Грушевського у Львові (колишня вілла вченого з 1902 р. до серпня 1914 р.)

пального руху. Вчений від'їздить до Києва, де його чекає особливо урочиста зустріч. Попереду великі події: проголошення самостійної держави — Української Народної Республіки, потім поразка, еміграція і повернення до Києва в 1924 році.

У 1931—1934 роках відбулося друге заслання до Москви. Це трагічні останні роки життя вченого. 1931 року, під час тимчасового перебування в Москві, його було заарештовано і відправлено до Харкова в ДПУ для допитів. Михайла Грушевського звинувачували в приналежності до контрреволюційної організації Український національний центр (УНЦ). На вимогу Ягоди, вченого було доставлено до Москви, пізніше звільнено з-під арешту і залишено для постійного проживання під наглядом НКВС. Розпочалися репресії: було ліквідовано історичну школу вченого в Києві, заарештовано племінника — С. Шамрая. Праці вченого піддавалися огульній критиці. Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор характеризує Грушевського як закоренілого вождя української контрреволюції, П. Постишев у доповіді на XII з'їзді КП(б)У говорить про нього як про керівника

Церква Івана Богослова, у якій хрестили М. Грушевського (м. Хелм (Холм), Республіка Польща)

УНЦ — бойової націонал-фашистської організації, нарком освіти УРСР Затонський називає вченого теоретиком буржуазного націоналізму. Незважаючи на вкрай несприятливу атмосферу, Михайло Грушевський продовжує в Москві працювати: написав 10-й том «Історії України-Руси», і є версія, що встиг завершити 11-й. Мешкав Михайло Грушевський на той час за адресою: вул. Погодінська № 2-3, корп. 4, кв. 102.

...2000 року у Львові відкрито Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у будинку його колишньої вілли — поки що єдиний в Україні. У вересні 2001 року громадськість і гості міста відзначали 135-річчя від дня народження видатного вченого. В музеї відбулася урочиста Академія. Було презентовано видання «Листи Грушевського. Т. 2». Незалежна Україна вшановує пам'ять і віддає належне своєму видатному політичному діячеві, всесвітньо відомому вченому, історичу Михайлові Грушевському.

Тетяна КОСТЕНКО

Ілюстрації надані автором

ЗЕМЛЯК ІЗ КОГОРТИ ВЕЛИКИХ

Джозеф Конрад і Україна

Тоді не було ні клубу, ні бібліотеки, та й села самого. Кілька хат зводилися на згарищах. Не було хліба, не було ні зошитів, ні книг. Ходили тоді по руках тільки «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Микола Джеря», зачитані до дірок, і ще третя книга, назви якої ніхто не знав. У ній не вистачало кількох сторінок на початку і в кінці. Цю третю книжку рідше читали дорослі, обминали її як куцу, недодерту, неповну, і вона частіше потрапляла до нас, підлітків, та ще до переростків, котрі ходили до одного класу і верховодили в компаніях. З часом на цю читану-перечитану книжку встановилася сувора черга — щось подібне потім зустрічалось у часи книжкових бумів, котрі спалахували вслід за бумами на добротні меблеві гарнітури, килими, кришталь. У

тій недодертій книзі розповідалося про мандри, екзотичні острови в теплих водах. У ній жили мужні матроси, утаємничені шкіпери, суворі капітани, чудернацькі за кольором і звичками люди.

А хто ж саме описав ті теплі краї? Після уроків заходимо до вчителя Кіндрата Онопрійовича, той уже збирався додому, взяв до рук в'язку зошитів і глянув на нас поверх окулярів:

— Ви про ту книгу, що без початку і кінця? Виростете — тоді й дочитаете! Малі ще...

Ми розбіглися, а вчитель, який знав абсолютно все, в цьому ми не сумнівалися, бо ж він і на морях побував, правда, північних, не теплих, під конвоєм, — довго дивився нам услід.

Хто написав книгу, що так гріла й обнадіювала нас, ніяк не вдавалося довідатися. Розлетілися, роз'їхалися, куди кому доля, але щороку, наїжджаючи до села, згадували її. Один із хлопців, Петько Чорт (він претендував на моду, був у кепці-шестиклинці, сірій, з темними плечима куртці-бобочці), якось оголосив: «Знана річ, написав Джозеф Конрад!» Це його оповідання «Кінець неволі», там діє капітан Улей. Книгу видано в Києві до війни, опісля українською мовою не видавалася. Згадували чи старого моряка Марло (хтось прочитав виданий у Москві роман «Негр із «Нарциса»), «Фрею з семи островів», «Оповідання про неспокій».

Єдина прикрість, що Джозеф Конрад — не наш, а чужий, англійський письменник! Однак, дивись, як пише! І ми були геть приголомшені, коли довідалися, що він наш земляк. Писалося, правда, що народився не то в Бердичеві, не то в Житомирі, не то в селі Терехове. А село це — невеличке, таке ж, як і наше, воно по дорозі з Житомира на Вінницю.

Джозеф Конрад

О світе, як мало ми знаємо про те, що недалеко, найближче! Виявляється, перед Джозефом Конрадом схилялися не тільки ми, зелені й голонні, а й люди славетні. І це приголомшувало далі.

«Коли я чую, як мене називають «першим повістярем епохи», я закутую голову. Дурниці! Ним був не я, ним був Джозеф Конрад, це належало б знати!» — Томас Манн. «Знавці літератури ставлять його набагато вище таких популярних письменників, як Уелс... чи Бернард Шоу», — Корній Чуковський. «І в Конраді, і в Сент-Екзюпері мене приваблює властива їм обом манера дивитися на дійсність таким чином, що вона бачиться поетичною навіть тоді, коли могла б здаватися вульгарною», — Габріель Г.Маркес.

Про вплив Дж. Конрада зізнавався Максим Горький, його «гіпнотичний стиль» поважав Грем Грін, а Ф. Скотт Фіцджеральд радив Ернесту Хемінгуею «остерігатися ритмів прози Конрада»: «притягує»!

Джозеф Конрад оспівував безмежні морські простори, людську волю, боротьбу — не тільки з природними стихіями, а й з темними силами часу, у який жив, протиставляючи дійсності своїх вигаданих власною фантазією героїв з майже надлюдською напругою почуттів, переживань.

По смерті письменника з'явилося багато літератури про нього, його творчість. У сімдесяті роки збіглого століття стався справжній «конрадівський бум». Постало міжнародне конрадівське товариство, виходить спеціальний журнал «Конрадiana».

Син польського повстанця, уродженець України, він служив матросом у Франції, став капітаном британського флоту і, нарешті, класиком англійської літератури — все це він: Джозеф Конрад, знаний під таким ім'ям у всьому світі наш земляк Юзеф Коженювський. Батько письменника — збіднілий шляхтич, літератор.

«У хисткому дерев'яному будинку на вулиці Великій Бердичівській...» у Житомирі був храм муз. Декорації та костюми були нудні, які провінціальна трупа могла придбати, нужденні, саме такі. Ставились переважно переклади... і п'єси в оригіналі Богуславського, Фреда, Коженювського...» Це — з книги «Спогади мого життя» Тадеуша Бобровського, виданої у 1900 р. у Львові. Значне місце в ній відведено Аполону Коженювському — польському письменникові, революційному діячеві, батькові видатного англійського письменника Джозефа Конрада.

Документи, виявлені в Житомирському обласному архіві, засвідчили, що у 1839—40 роках Аполон Коженювський був учнем сьомого класу,

успішно закінчив повний курс першої чоловічої гімназії в Житомирі. Далі — Петербурзький університет, та не довчився в ньому. А. Коженювський часто бував у селі Тереховому Бердичівського повіту Київської губернії (нині Бердичівського району Житомирської області), в якому й відбулися його заручини з Евеліною Бобровською — сестрою автора книги «Спогади мого життя» Т. Бобровського. 24 квітня 1856 року — вінчання, а в грудні 1857 р. в цьому селі — маєтку матері — народився Теодор Юзеф Конрад Коженювський (Джозеф Конрад). У 1859—1861 рр. А. Коженювський знову мешкав у Житомирі, де його драматичні твори йшли на театральних сценах і мали неабиякий успіх.

Невипадково, як свідчать документи архіву, на ювілеї Житомирської чоловічої гімназії, за УНР, в 1917 році її директор серед видатних випускників назвав й ім'я польського історика та літератора Аполона Коженювського.

Невдовзі родина змушена була переїхати на Чернігівщину. Там померла мати. Коли малюк захворів, його забрав до себе у Новофастів Сквирського повіту дядько по матері Т. Бобровський, який згодом відвезить небожа на лікування до Одеси. Хлопчак уперше побачив море... Що за ним — інші країни, інші землі? Згодом, уже на схилі літ, Дж. Конрад запише: «Мені було дев'ять літ чи близько цьому, і я, сидячи над картою Африки того часу, ткнув пальцем у білу пляму, яка приховувала нерозгадану таємницю цього континенту, і сказав собі з абсолютною певністю і вражаючою твердістю, котра уже давно в моєму характері: «Виросту і побуваю тут!»

Побачене тоді море стало любов'ю на все життя, вона живитиме і його творчість. А поки що після Новофастова, куди повернувся із Одеси, його відвозять до Львова. Вчився у Львові й Кракові. Пробивав писати. Ще не сповнилося йому й двадцяти — помирає батько. Тепер ні матері, ні батька, ні домівки. Шукає огрітку подалі від сирітства, жандармів, знедолі і 1874 року їде до Марселя — два роки служить юнгою на французьких суднах, з 1880-го — моряк англійського торговельного флоту, згодом — капітан. На вітрильниках і пароплавах ходив до Індії, Австралії, Малайського архіпелагу, до Африки. Як моряк об'їздив не тільки найбільшу імперію — Британську, а й інші країни, на власні очі бачив, що таке капіталізм, бачив його у ранню пору, бачив «аванпостом прогресу» — в його оповідання під такою назвою. Як письменник — прагнув не просто перенестися у світ захоплюючих пригод, до нецивілізованих екзотичних країн, а поселити там героїв непересічних — людей гордих,

витривалих, хоч і пасинків світу, у яких найвища мужність — стійко сприймати удари долі...

У двадцять один рік Дж. Конрад почав вивчати мову, якою написав усю свою прозу — понад 30 книг; став видатним англійським стилістом. У тридцять шість років запрягся «повідати про те, що бачив, або ж залишитися у невідомості до кінця днів своїх». У тридцять вісім літ взявся за перше оповідання. Більшість сюжетів розгортається на морі, суднах, островах і архіпелагах, нерозлучний автор з капітанами, штурманами, юнгами. Неоромантичний пагін культур польського, французького, англійського, українського, російського народів, Дж. Конрад збагатив оповідну форму по суті, започаткував нову розповідну техніку у світовій літературі і, яскраво спалахнувши в епоху Чехова й Мопассана, з вітрами усіх широт зійшов на перевал віків — дев'ятнадцятого й двадцятого.

У його «послужному спискові» — 19 кораблів, на яких плавав, п'ять континентів. Ось як писав про нього Голсуорсі: «На пекучому сонці обличчя його здавалося темним — засмагле обличчя з гострою каштановою борідкою, майже чорне волосся і темно-карі очі під складками важких повік. Він був худий, але широкий у плечах, невисокого зросту, ледь сутулий. Він заговорив зі мною із сильним акцентом». Портрет цей залишився від зустрічі, що відбулася 1893 року у водах Індійського океану на судні «Торренс», штурманом якого був Й. Коженювський — майбутній Конрад.

У 1894 році Конрад через жорстоку тропічну лихоманку залишає службу і назавжди поселяється в Англії, але він ніколи не забуде отчої землі. У «послужному списку» бачимо справжнє українське паломництво. «Діставшись із Лондона на Україну, я взявся розбирати свій багаж», — так запише він, приїхавши до Казимирівки, нині села Побережнього, що неподалік Липовця, між Заруддям і Оратовом. Найціннішим вантажем, нерозлучним супутником, що супроводжував його «впродовж трьох років і досяг від народження дев'ятої глави...», був рукопис роману. І ще: «Наступного ранку мій нерозлучний супутник, так жодного разу й не кладений на стіл, відправиться зі мною далі, на південний схід, в напрямку до Київської губернії», де в селі був «вийнятий із чемодана і покладений на стіл, котрий займав увесь простір між двома вікнами»...

Цим багажем, романом «Примха Олмеєра», що його «впорядковував» автор в українському селі, доводив до кондиції, і дебютував Дж. Конрад

у літературі 1895 року. А наступним роком уже позначена перша згадка про нього в російській пресі.

Один із зворушливих творів — оповідання «Патна». Так, уже в назві — патна, патрія — батьківська земля. «Ми добуваємо за морями нашу славу, гроші чи шкоринку хліба, але, мені здається, кожний із нас, повертаючись на батьківщину, ніби складає звіт. Ми повертаємося на батьківщину, щоб зустріти там людей, які вищі нас, — наших родичів, наших друзів і тих, кому ми скоряємося, кого любимо. Але навіть люди, в яких нема нікого, люди найвільніші, самотні, безвідповідальні і не обтяжені узами — ті, у кого немає на батьківщині ні дорогого обличчя, ні знайомого голосу, — також зустрінуть якийсь дух, що живе в цій країні, під її небом, у повітрі, в долинах і на пагорбах, в полях, у воді і в листі дерев — німого друга, суддю і натхненця».

Майже водночас зі своїми першими творами він працював над повістю, де були Україна, Дніпро, степи, а серед них — села, сільське хлоп'я, яке, підростаючи, мріє стати художником. Схоже, що це повість про себе. Це щире слово про країну дитинства, котре минуло під Житомиром, Києвом, Бердичевом, Черніговом. Легко вгадується місцевість, що на перехресті з пагорбною Подолією в дібровні рівнини Полісся. Цю любов, як і море, — не зраджував, вона його обрала, коли після морських мандрів зійшов в Англію на сушу...

Не все написане Конрадом прийнятне й рівноцінне, є ноти безпросвітнього фаталізму, розгубленості, зневір'я в майбутньому.

Ми знаємо, що могила письменника в Англії, помер він у Бишенсборні, неподалік Кентербері. А от місце народження довго викликало суперечки. В багатьох довідниках, у тому числі й в енциклопедичних виданнях, вказується приблизно: народився в Україні, на Волині, під Києвом... Рідний дядько письменника Т. Бобровський у польських виданнях стверджував, що в Бердичеві. Інші свідчення — що в Іванківцях, неподалік Бердичева. Сам Конрад якось в листі стверджував: «народився я в Житомирі» — вигадував, фантазував, не тільки твори, а й біографію. Ще інша адреса зазначається в одній із англійських публікацій — «Деребчин під Бердичевом». Справді, таке поселення належало предкам Конрада, але воно під Шаргородом... Синові батько показував фото, на якому — чепуренький будиночок з вежею, і казав: у цьому будинку я народився. Це згадалося Джессі Конрад, дружині письменника, коли вона готувала книгу спогадів, у якій і подала цей знімок, текстівка під ним у першому виданні однозначна: «Бердичівський дім, у якому народився Конрад». У по-

дальших публікаціях підпис під фото змінювався, до речі, навіть стверджувалося, що це будинок у Новофастові. І то істина: мурований палац, вежа з годинником, розкішний сад... Але цей палац, як і саме село Новофастів, перебрав після одруження у власність дядько Т. Бобровський уже після народження славетного небожа. Такий же маетковий палац виявлено й у Іванківцях, хоч не знайдено жодного свідчення про мешкання там Коженювських чи Бобровських, спогадів яких чим більше, тим більше й плутанини. Якось дядько написав небожеві: «посвідку про твоє народження можна знайти в Житомирі, в римсько-католицькій консисторії...»

З ініціативи Житомирської письменницької організації на фасаді нового сільського історичного музею, що поблизу давнього садибного будинку й вікових лип та каштанів старого парку (саме він належав бабусі Джозефа Конрада), встановлено пам'ятну дошку: «В селі Тереховому 3 грудня 1857 року народився Джозеф Конрад — видатний англійський письменник».

Дмитро Павличко у книзі відгуків музею від групи письменників залишив такий запис: «В імені Джозефа Конрада поєднуються три стихії, три культурні сили — українська земля, польський дух і велич англійської мови. Це — письменник, який возвеличив найкращі людські прикмети — вірність. Це — митець, який ніколи не стане набутком минувшини, він — жива актуальність і непокірність. Уклін йому складаємо сьогодні, в день його 130-річчя. І спасибі долі його, яка дає нам відчутти, що всі — браття».

Серед експонатів — модель парусного судна «Отаго», на якому він плавав, тут же корабельні снасті, макет штурвала, карта з позначками численних місць і країв, де побував Конрад. Експонатів багато, вони цікаві й цінні.

В особі Джозефа Конрада ми маємо земляка, що з когорти великих: і в мандрах — шлях із-під Бердичева через Краків, Марсель, Лондон — до Бангкока, і в мистецтві — світ і досі в обіймах його слова. До своєї землі, до читачів нашого часу він приходять і приходитиме — стриманий, небагатослівний капітан і лицар мудрих оповідей: «Кажіть, що хочете, але щоби відчутти радість, вдихнути світу, збагнути істину, треба повертатися з чистою совістю».

Олексій ОПАНАСЮК

Ілюстрація з книги «Конрад. Вибрані твори». Москва, 1959 р.

ЖУРАВЛІ НАД КРАКОВОМ

Роль Богдана Лепкого у зближенні української та польської культур

Бути послом культури рідного народу, представляти його духовні здобутки в інших країнах — висока, благородна місія, рідкісна, мало не унікальне покликання. Далеко не про кожну, навіть видатну, особистість можна сказати, що вона справді здатна цю місію виконати. Звичайно, можна навести окремі яскраві приклади (відомо, що німецький класик Генріх Гейне любив культуру Франції і все життя знайомив з нею співвітчизників; найтіснішими були творчі

Портрет Богдана Лепкого роботи художника Михайла Жуха

зв'язки француза Стендаля з історією та культурою Італії, росіянина Тургенєва та іспанця Пікассо — з духовним світом Франції, грузина Давида Гурамішвілі — з Україною...), але їх не так багато.

Тим більш цінними для нас є спадщина й життєвий шлях тих митців — українців, які своєю творчою практикою впродовж багатьох десятиліть блискуче доводили просту й найголовнішу істину: загальнолюдські цінності, нетлінні вершини духу — це і є те, що назавжди з'єднує народи, що є спільним, нетлінним надбанням майбутнього, саме це,

а не війни, кров, розбрат, ворожнеча... А в історії українсько-польських культурних зв'язків особливе, навіть виняткове місце посідає постать Богдана Сильвестровича Лепкого (1872—1941), видатного письменника, вченого, громадського діяча, патріота, значна частина життя і творчості якого пройшла «під знаком Польщі», її культури, талановитих митців братнього сусіднього народу. Спадщина Лепкого (слід зауважити, письменника, талант і заслуги якого ще аж ніяк не оцінені належним чином в новітній Україні; між тим перед нами — справжній класик нашої культури) — це особливо цінна сторінка в історії українсько-польських духовних взаємин, бо є чудовим свідченням їх гуманістичного потенціалу, їх нерозкритих творчих можливостей.

Символічним нам тепер здається вже те, що народився майбутній письменник (це сталося 9 листопада 1872 року в мальовничому подільському селі Крегулець) у тій самій хаті, де свого часу жив відомий в тих краях польський повстанець, учасник національно-визвольних змагань Богдан Яроцький. Так Польща, незламний дух її народу вже з перших днів життя увійшли (поки що символічно) у життя хлопчика. Батько Богдана, сільський священик Сильвестр Лепкий, був людиною непересічною: переконаний український патріот, випускник Львівського університету (теологія та класична філологія), автор літературних творів, підписаних псевдонімом «Марко Мурава», він завжди ставився з глибокою, щирою повагою до польської історії, мови й культури і зумів передати таку високу пошану дітям — зокрема синам Богдану та Льву. Зазначимо, що вже на схилі років Лепкий-молодший, згадуючи батька, назве його «своїм «найсуворішим критиком».

Шести років Богдана віддали вчитися до «нормальної школи» з польською мовою навчання в Бережанах — причому, минаючи перший клас, відразу до другого, оскільки вже виявляли себе неабиякі здібності хлопчика. Там же, в Бережанах, Лепкий вступив до гімназії (звісно, теж польської; такі вже були реалії тодішньої системи освіти). Важливим було те, що бережанська гімназія, попри зовнішню відірваність від головних центрів культури (навіть інспектора зі Львова, який приїздив сюди перевіряти рівень «навчального процесу», бачили тут лише раз на кілька років), залишила в хлопця добрі спогади. І не в останню чергу тому, що молоді українці й поляки, проходячи курс наук, у більшості своїй відрізнялися національною толерантністю, взаємоповагою та обопільною відкритістю. Імена Тараса Шевченка та Адама Міцкевича були особливо шанованими в гімназії; кожного року проводилися шевченківські та міцкевичівські кон-

церти, виступали з концертами і український, і польський хори. Вистави (давали різноманітні п'єси як з польського, так і з українського репертуару) та концерти відвідувала як українська, так і польська молодь.

Після закінчення гімназії (1891 рік) Лепкий їде до Відня, вступає до Академії мистецтв, але швидко доходить висновку, що його покликання — література. Згодом Богдан навчається у Львівському університеті, який закінчує 1895 року, після чого стає вчителем української та німецької мов і літератур у рідній гімназії в Бережанах. Власне ж «польський» період життя письменника розпочинається 1899 року, коли в Кракові у Ягеллонському університеті було започатковано «лекторат української мови та літератури», а викладати ці предмети було запропоновано Лепкому. Богдан ще не знав, що Краків на багато десятиліть (аж до смерті в липні 1941 року) стане для нього другою батьківщиною, містом, де він не лише працював, а й знайшов друзів серед польських інтелігентів — друзів на все життя. Як, звичайно, і друзів-українців.

Зауважимо, що Краків кінця XIX — початку XX століття був саме тим місцем, де воістину вирувало і мистецьке, і літературне, і — ширше — духовне життя, не лише польське, а й українське. Для української громади Кракова будинок Лепкого на вулиці Зеленій, 28 став своєрідним «творчим штабом». Там регулярно можна було зустріти Кирила Студинського, Василя Стефаника, В'ячеслава Липинського, Михайла Жука, Михайла Бойчука, інших визначних діячів української науки і культури. Що ж до польських митців, з якими Лепкого пов'язувала багаторічна тісна творча співпраця, то досить назвати лише трьох: Казимежа Тетмайера (1865—1940), визначного прозаїка і поета, відомого у нас, зокрема, історичним романом «Легенда Татр»; Станіслава Виспянського, талановитого драматурга; Владислава Оркана, обдарованого поета і чудову людину (Лепкий залишив цікаві спогади про нього, уривки з яких ми наведемо).

Лепкий — автор блискучого перекладу «Слова о полку Ігоревім» польською мовою (1905 р.), автор знаменитого вірша «Журавлі» (1910), покладеного в основу однойменної пісні, званої всіма українцями світу («Видиш, брате мій, товаришу мій, відлітають сірим шнурком журавлі у вирій...»), користувався глибокою повагою інтелігенції Кракова — польської та української. До речі, дуже цікавою є творча історія створення «Журавлів». Сам поет розповідав, що своєрідним «поштовхом» став для нього перегляд п'єси Станіслава Виспянського: «Восени 1910 року в Кракові я вертав з театру, з драми Виспянського «Noc listopadowa», під ногами шелестіло пожовкле листя, а над головою лунали крики журавлів,

що відлітали. Вірш склався немов сам із себе, без мого відома й праці. До його підібрав музику мій брат Лев Лепкий»...

Щирим й добрим другом Б. Лепкого багато років був Владислав Оркан (вже незадовго до смерті, в 1936 році, письменник написав книгу мемуарів «Три портрети», де, поряд з розповідями про зустрічі й творчі взаємини з Іваном Франком та Василем Стефаником, багато місця відведено споминам про В. Оркана). Ось як описує Богдан Сильвестрович зовнішність свого польського побратима: «Стрункий і худощавий, дуже елегантно вбраний, так що назва хлопського письменника, якою його обдарував Стефаник, скидалася дещо на глум... Чорна, фантазійно в'язана краватка, у одній руці капелюх — панама й рукавиці, в другій паличка. Хід легкий, ніби безжурний». І далі: «Щось із дитини і щось із Мефіста було в його усмішці нез'ясованій!.. Оркан кріпко стиснув мою руку, не офіційно та холодно, а якимось співчутливо і по-дружньому».

Дуже цікаво читати той уривок зі спогадів Лепкого, де розповідається про ставлення Оркана до України та її історії. Польський поет найвище ставив Івана Богуна та Дмитра Байду-Вишневецького (останнього він називав «достеменний («Wierutny») козарлюга»). Про знаменитий роман Генріка Сенкевича, як згадував Лепкий, його польський друг відгукнувся так: «Ogniem I mieczem» не будь-що, але я на ті часі дивлюся трохи інакше. Не можна дивитися тільки з одного боку, треба і на другий перейти. І до голосу простих людей слід прислухатися і зрозуміти їх, бо вони також люди з душею і серцем».

Те, що щирі симпатії до України для Оркана не були лише деклараціями, доводить видана ним у Львові (1911 рік) антологія української поезії — результат багаторічної праці. А ось рядки зі спогадів автора «Журавлів», датовані 1902 роком: «Недавно був у Оркана в горах. Мешкає на верху, як орел. Щоранку сонце приходить до нього на розмову і щовечора вітри йдуть у гостину. Чудово. Перебалакали ми ніч цілу та й мало що не два дні і переконалися, що люди могли б таки жити!»

Хай ця думка двох друзів — українця і поляка — буде дороговказом і для нас. Богдан Лепкий помер 21 липня 1941 року в Кракові; похований він на місцевому Раковицькому кладовищі. І кожної осені над дорогим йому древнім польським містом знову летять журавлі...

Ігор СЮНДЮКОВ

Ілюстрація з книги Богдан Лепкий «Вибрані твори». Київ, 1991 р.

«А ЧИ НЕ МОГЛИ Б ВИ ПОКАЗАТИ МЕНІ ПРОСТО ВЕЛИКЕ ПОЛЕ ПШЕНИЦІ?»

Україна в житті та музиці Кароля Шимановського

У одному з інтерв'ю, що його Кароль Шимановський, найвидатніший польський композитор першої половини ХХ ст., дав невдовзі після свого 50-ліття, він, охопивши поглядом свій життєвий шлях, сказав так: «Народився ж бо я на Україні, там пройшло моє дитинство, я відчував її усією душею, кохав її благодійний клімат, її буйність та солодкість...» У щирості цього зізнання впевнюєшся, гортаючи сторінки кореспонденції Шимановського, де раз по раз наштовхуєшся на виразні ностальгічні нотки. Особливо тоді, коли композитору щастило знайти сприятливі умови для творчості, або навпаки, коли таких умов бракувало, він подумки повертався до блаженних днів, проведених у родинній Тимошівці, у садибах своїх родичів, друзів та знайомих: Зарудді, Рижавці, Дахнівці.

Кароль Шимановський

Саме тут, за його словами, людина «купалася в єдиній вартісній речі — натхненні».

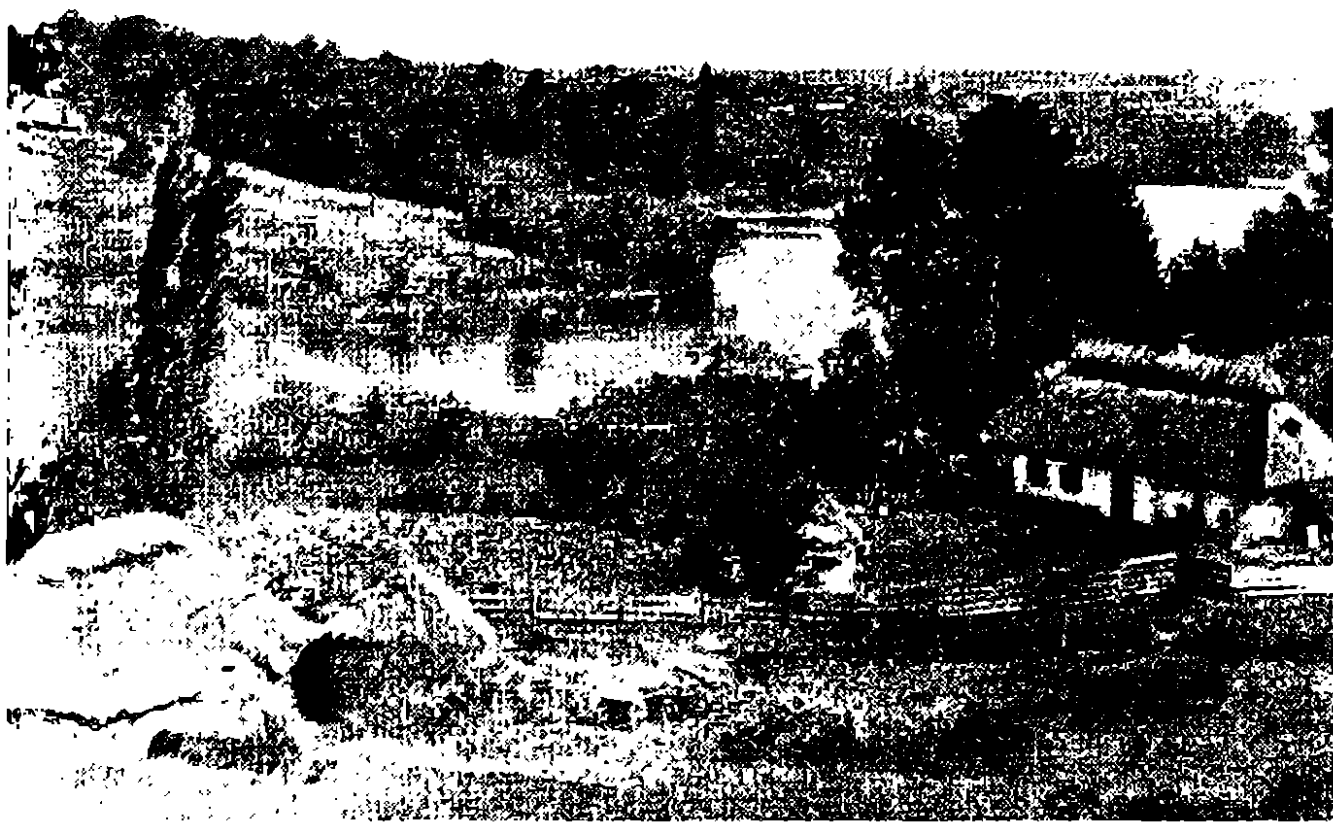
Справді, для Шимановського Україна — це перш за все «благодійний клімат», «буйність та солодкість». Але також і місце зустрічі східно- та західнохристиянських культур з античним та мусульманським світами, які його так вабили. У крихітній хатинці-«композиторні» на березі тимошівського ставу під променями українського сонця переплавлялися на мережива вишуканих звукових арабесок «Любовних пісень Гафіза» та «Пісень принцеси з казки» глибокі враження від мандрівок Північною Африкою, Грецією, Італією, зокрема Сицилією. Інспірації Сходом поєднувалися з голосами українських дівчат, у співі яких було щось «дике й колдовське» (Зофія Шимановська), та втілювалися у словнені примхливої грації, екстатичного піднесення, зачарування й еротизму музичні сцени й картини «Шехеразادي», «Острова сирен» та «Фонтана Аретузи».

Магія українського пейзажу та клімату, можливо, не діяла б на Шимановського так чародійно, якби в його складній етногенетичній формації не було струменю української крові. Цей струмінь передався йому від прапрабабки Францішки, уродженої Росьцішевської, прадід якої одружився на українській шляхтянці Типів-Биковській. Рідна ж сестра Францішки — Юзефа Росьцішевська була прапрабабкою Тадея Рильського. Тож Максим Рильський доводиться Шимановському далеким родичем.

А з другого боку Шимановський пов'язаний родинними зв'язками й із Ярославом Івапкевичем, справжнім співцем України в польській літературі ХХ ст., і з Феліксом Блуменфельдом, диригентом, композитором, педагогом, «чудо-Феліксом» (В. Стасов) російської музики межі ХІХ—ХХ ст., і з Генріхом Нейгаузом, піаністом, найвизначнішим фортепіанним педагогом радянського періоду, професором Київської та Московської консерваторій.

Ці сімейні зв'язки заплелися в тодішньому Єлисаветграді, зимовій «столиці» Шимановських, де вони мали власний дім із садом, що тягнувся до самого Інгулу. Юний Кароль навчався музики в батька Генріха Нейгауза — Густава, а свідоцтво про загальну освіту він отримав у місцевому земському реальному училищі. У тому самому училищі, де кілька роками раніше вчилися Тобілевичі, а трохи пізніше Євген Маланюк, Олександр Осмьоркін та Юрій Яновський.

Парадоксально, але всі ці видатні митці вчилися в навчальному закладі технічного профілю, яким було реальне училище, в той час, коли майбутній фізик Ігор Тамм та ракетобудівник Георгій Лангемак виховувались у розташованій неподалік класичній чоловічій гімназії; щоправда, серед єлисаветградських гімназистів були також Володимир Винниченко, Юлій Мейтус, Арсеній Тарковський, згадуваний уже Ярослав

Гимошівка — загальний вигляд

Івашкевич та менш значний польський письменник, уродженець Єлисаветграда Міхал Хороманський.

Невелике, «залите сонцем, усе в парках та квітучих садах дивне українське місто» (Хороманський), що дало українській, російській та польській культурам таке сузір'я імен, в певний момент життя Шимановського стало для нього своєрідною тюрмою, в якій він опинився внаслідок революції 1917 року. Не відразу отямившись від протрації, викликової, як визначив її сам композитор, «кошмарною оргією руйнування й крові», Шимановський виступав в концертах із єлисаветградським скрипалем Віктором Гольдфельдом, для яких пише один із кращих творів — «Транскрипції каприсів Паганіні».

Надзвичайно болісно переживаючи своє вимушене відлучення від найбільших європейських культурних центрів, де протягом останніх 10—15 років він усе вище піднімався сходишками своєї композиторської кар'єри, автор «Пісні про віч» живе переважно «багажем» своїх подорожей Середземномор'ям. Про це свідчать обидва написані в Єлисаветграді вокальні цикли: «Пісні на слова Рабіндраната Тагора» та «Пісні божевільного муед-

зина». На створення останнього Шимановського надихнуло кількатижневе перебування під Одесою на дачі Лева та Маріанни Давидових та зустріч там із Ярославом Івашкевичем, який привіз композитору переклад віршів Тагора та власні, написані дорогою з Києва до Одеси, «Пісні муедзина».

Згадуючи дні, проведені на Середньому Фонтані, Шимановський писав про казкове море, що сповнювало його тугою за країнами його мрій «на берегах далеких морів справжнього Півдня... в Таормині чи Палермо... тих усіх чудових фантомів, які там ще витають».

У той же час Шимановський пише філософський роман «Ефеб», статті до єлисаветградських газет, як виконавець бере участь у циклі просвітницьких концертів, а ночами інколи виходить на патрулювання з карабіном у руках! Ці драматичні епізоди завершують 37-річний український період життя композитора, що скористався чи не останнім поїздом, щоб утекти від більшовиків, яких він називав «брехунами та лицемірами».

Неважко уявити, що очікувало автора подібних висловлювань, надрукованих у «білій» газеті «Війна і мир».

У новій Польщі, що відродила свою незалежність після 123-річного поневолення, Шимановський стає безперечним лідером музичного життя, поринає в боротьбу за утвердження національного й водночас сучасного мистецтва. Україна назавжди залишається для нього краєм минулого, краєм ненаписаної автобіографічної повісті. Хто знає, можливо, в ній ми знайшли б підтвердження спогадів Остапа Лисенка про зустріч його батька, знаного вже на той момент композитора, який разом з родиною провів літо 1892 р. в гостях у рідного брата Андрія в селі Орлова Балка під Знам'янкою, з сім'єю Шимановських, володарів маєтку в цьому ж селі. Тоді, прослухавши у виконанні дев'ятирічного Кароля декілька п'єс, Микола Лисенко нібито об'яв його та пророчо вимовив: «Ти будеш великим композитором!»

Шимановський, зважаючи на його неабиякий літературний хист, мабуть, міг би ще яскравіше, ніж це зробив М. Хороманський в інтерв'ю з композитором 1932 р., розповісти про перше враження від опери, отримане ним у десятирічному віці («Русалка» Даргомижського, представлена на сцені місцевого театру), бо, за свідченням інтерв'юера, композитор «згадував про це, як про подію, що мала вплив на все його життя й долю», оскільки саме тоді музика вперше так могутньо подіяла на нього.

Нарешті, автор трьох пісень на вірші Дмитра Давидова, можливо, торкнувся б у мемуарах своїх особливих відносин з Наталею Давидовою, представницею відомого українського роду Гудимів-Левковичів, художницею, яка намагалась синтезувати авангард з українським народно-вжитковим

мистецтвом, вивівши його на світову арену. Наталя Давидова була «музою та другом» композитора, його ідеалом жінки, прототипом єдиного жіночого персонажу в романі «Ефеб». І якщо атмосфера Тимошівки, Єлисаветграда, Києва, коли там бував (і творив) Кароль, достовірно передані його сестрою Зофією Шимановською в «Повісті про наш дім» та Ярославом Івашкевичем у «Зустрічах з Шимановським», то про перебування композитора в маєтку Давидових Вербівці, розташованій, як і Тимошівка, поблизу легендарної Кам'янки, та щодо впливу фольклорних виставок і концертів, влаштованих Наталею Давидовою, на майбутнього піонера неофольклоризму в польській музиці ми, за браком автентичних свідчень, можемо лише здогадуватись.

В український період життя та творчості Шимановський унікав безпосередніх зв'язків із фольклором, не цитуючи ані українських, ані, за винятком однієї, польських народних мелодій. Через це деякі сучасні йому польські критики закидали митцю відсутність національного характеру, звинувачували в космополітизмі. Полемізуючи з ними, Шимановський наполягав на тому, що глибокий національний дух б'є в його композиціях чистим джерелом, хоч якими б «ненародними» видавались «Метопи», «Маски» чи «Міфи». У своїх роздумах над вираженням національного в мистецтві він афористично назвав музику «ароматом квітки певної культури».

«Я завжди мав враження, — писав Зигмунт Мичельський, — що в Шимановського недооцінюють той елемент, який я називаю «українсько-сицилійський»... Тільки Ярослав Івашкевич, який походить теж із тих країв, розуміє ці справи... Ми не усвідомлюємо, як сильно це «кресове» походження єднало людей звідти, як багато було в них спільних рис, передусім замилювання українськими безмежними просторами, що дозволяло їм знайти спільну мову».

Тож коли Шимановському, що перебував у Франції у зв'язку з підготовкою паризької прем'єри свого балету «Гарнасі», головну роль у якому грав українець за походженням Серж Лифар, земляки запропонували у вільну хвилину оглянути старовинні французькі замки, він спитав: «А чи не могли би ви показати мені просто велике поле пшениці?»

«Є щось у глибині, — пояснив пізніше композитор, — що, незважаючи на зовнішні переміни, ніколи не змінюється, завжди залишається таким самим, майже як у дитинстві». Цим «чимось у глибині» й була для Шимановського Україна.

Олександр ПОЛЯЧОК

Ілюстрації надані автором

«З ВАРШАВОЮ ПОВ'ЯЗАНИЙ МІЦНО...»

Євген Маланюк і польські митці

С тосунки видатного українського поета ХХ століття Євгена Маланюка і польських митців — вельми цікава тема, варта ґрунтовного монографічного дослідження. Зрештою, поет немало тому прислужився. Судить самі — в той час, коли українські письменники-емігранти між двома війнами всіляко намагалися дистанціюватися від польських митців, ізолюватися у своєму українському світі, Євген Маланюк, навпаки, прагнув якнайактивніше співпрацювати з польськими літераторами, видавцями, періодикою. Звернімо увагу: український письменник в роках 1933—1938 має, вважаймо, власну рубрику, присвячену подіям «з теренів СРСР» у «Бюлетені польсько-українському». Він — один із найпопулярніших авторів квартальника «Всхуд», друкує на його сторінках статті найрізноманітнішого спрямування — від «Таємниці Гоголя» до «Шота Руставелі «Витязь в тигровій шкурі»». Газета «Мисль Польська» досить часто надає свої сторінки для проблемних статей нашого співвітчизника, які торкаються питань загальноєвропейських. Наприклад, у № 10 за 1936 рік друкувалася велика стаття «Річниця монгольська. 1236—1936», у якій український митець розмірковує над наслідками монголо-татарського нашестя для європейської цивілізації. Справедливості ради мусимо

Євген Маланюк. Варшава, 1930 р.

сказати, що йдеться не про спорадичного дописувача, а про одного з найпопулярніших авторів навіть серед польських письменників. При цьому тема України, її долі, її відносин із Польщею так чи інакше була присутня в працях та творах Є. Маланюка. Євген Маланюк намагався своєю творчістю, бурхливою діяльністю переорієнтувати «агресію ментальності», надбану історично складеним віковим протистоянням двох народів, чи ж принаймні наблизити обидві сторони до розв'язання гордієвого вузла польсько-українських стосунків. Він намагався відкрити українську проблему не тільки своїм співвітчизникам, а й полякам.

Міжвоєнна Варшава знала кілька адрес, де часто доводилося бувати нашому поетові та зустрічатися з польськими приятелями. Кільком із них пощастило пережити війну. Йдеться, наприклад, про гостинне колись помешкання Марії Домбровської — до речі, і тепер також, адже в ньому нині працює музей письменниці. Тут збиралося добірне товариство польських письменників, митців, акторів. Часто гостював і Є. Маланюк. Адже ж мав чудесним співрозмовником не тільки господиню, але найперше старшого свого товариша Станіслава Стемповського. Доля звела їх ще в часи еміграції з України, а після переїзду Маланюка до Варшави вони працювали в одній установі — міністерстві реформ рільничих. У архіві музею зберігся «документ», що засвідчив момент поновлення їхнього знайомства у Варшаві. Це книжка Є. Маланюка «Стилєт и стилос» з дарчим підписом: «Вельмишановному панові Станіславу Стемповському на спомин про 1920 рік, про дике поле, вагони, канонаду, вітер, Свг. Маланюк. 1929. 8.XI». Цю присвяту таки варто прокоментувати. Адже лише влітку 1929 року поет прибув до Варшави, отже відразу ж налагодив стосунки з польськими митцями. До речі, трохи згодом, нарікаючи в листі до львівського письменника Є. Пеленського на «землячків» Шевченкового типу, Маланюк писав: «Щодо Варшави, так з нею зв'язаний міцно. І, певно, це добре» (лист від 3.10.1931). Станіслав Стемповський з прихильністю ставився до України, українських земель на теренах Польської держави, що вартувало йому кар'єри. Але саме ці якості цінував у ньому Є. Маланюк, називаючи його батьком української еміграції.

А ось інша присвята, адресована синові С. Стемповського — польському поетові Єжи Стемповському: «Дорогому приятелєві Єжи Стемповському, без якого авторові книжки... було б часом — дуже — зле. 13.1.1935 року. Варшава. Є.Маланюк». Єжи Стемповський став хрещеним батьком Маланюкового сина Богдана. Друга світова війна зробила приятелів емігрантами, але вони не загубилися. В Нью-Йорку в архіві Української віль-

ної академії наук зберігаються цікаві листи Є. Стемповського до Є. Маланюка. А 1967 року Єжи Стемповський прибуде на зустріч зі своїм приятелем і хрещеним сином Богданом Маланюком до Парижа. Нагадаю читачам, що Євген Маланюк того року вдруге після залишення Старого Світу приїздив до Європи. Цього разу мандрував від Франції до Італії разом зі своїм сином. Зустрічався з численними друзями, у тому числі й зі Стемповським-молодшим. Дізнаємося про це із листа Маланюка до сина: «Якраз сьогодні я одержав листа від твого хрещеного батька (Є. Стемповського. — Л. К.) — він буде в Парижі аж до червня, бо хоче Тебе побачити... Дуже зворушив мене його лист» (лист від 4.05.1967).

Саме Єжи Стемповський причетний до продовження співпраці Євгена Маланюка з польським еміграційним часописом «Культура» (Париж). Отже, письменник продовжував розпочате ним чаклування над гордієвим вузлом стосунків двох слов'янських народів.

*...Березіль. Хмари мчаться отарою турків.
Яре сонце і мокрий норд-вест...
Але раптом — тортури літератури
І слово — щоденний хрест.*

(1930)

Це рядки із твору Є. Маланюка «Ars poetica», присвяченого Юліанові Тувіму. Вони познайомилися ще на зустрічі поетів українських «задротяних республік» у таборах інтернованих вояків УНР та польських митців-скамандритів. Маємо, до речі, документальне свідчення того. Йдеться про новорічні вітання Євгена Маланюка: «Прекрасного Юліуша Цезаря Поезії Польської від імені Української Поезії Еміграції. 1.1.1923. Каліш» (архів Музею літератури А. Міцкевича у Варшаві). У цього невеличкого клаптика паперу (бо де ж у таборах віднайти бодай листівку) є своя історія, її допомагають розкрити вже інші архіви — із музею Івашкевичів у Ставиську. Там зберігаються 6, 7, 8 числа таборового літературно-мистецького журналу «Веселка» за 1922 рік з підписом Ю. Тувіму: «Юліанові Тувімові від українських колег Євген Маланюк. Року Божого 1923. Лютий. Каліш». Внизу приписка: «стор. 54». А на ній, власне, й знаходимо історію наведеної вище записки-вітання. У рубриці «Хроніка» читаємо повідомлення про «Доклад про українську поезію»: «2 грудня 1922 року в поміщенні «Русского Дому» на запрошення «Товариства поетів» прилюдний доклад про українську поезію». Доповідачем був Євген

Маланюк. «Докладчик тоді ж, — повідомляє кореспондент, — перебуваючи у Варшаві, за посередництва поета Леопарда Подгурського-Окулова, мав побачення з найвидатнішим сучасним ліриком Польщі п. Юліаном Тувімом, якого поінформував про сучасну українську поезію, зокрема, про життя української літературної еміграції».

Відтоді двох поетів єднала щира дружба, у якій було місце і для мистецьких радощів, і для перекладів, і для різких категоричних слів неприйняття позицій одне одного. Свідченням останнього може бути дружній лист Є. Маланюка до Ю. Тувіма від 14 березня 1936 року. Обмінюючись родинно-побутовою інформацією, Маланюк стає категоричнішим, коли переходить до дискусії (очевидно, розпочатої листом Тувіма) стосовно «Твого «полівіння»... і мого — мовлено — справіння». Каменем спотикання стало ставлення до Росії радянської. Аргументуючи свою позицію, Маланюк наводить факти останніх розстрілів «феноменального новеліста Косинки», «поета моря Влизька», «єдиного щодо співності лірика Фальківського». А далі тональність і аргументи українського поета набирають металевого тону: «Не думай, що для мене існує хоч якась найменша різниця між Миколою Романовим і Миколою Леніним-Ульяновим — «обидва добрі». Від 5000000 до 7000000 моїх братів і сестер кремлівські сатрапи винищили («їстрібілі» — улюблене слово Достоєвського) — тільки в період від осені 1933 до весни 1934 р., від нашої літератури, котра (принаймні щодо поезії) займала певне місце в Європі, — не зосталося сліду... Поете! — не можу вже писати вірші (хіба що «наганом»), і нема на світі такого діалектика, такого спінози, котрий би міг мені у моїх почуттях і переконаннях щодо матушки Москви — переконати чи заколивати...» (архів Музею літератури А. Міцкевича у Варшаві).

*Dzień trwa. Wysoko są jeszcze błękity.
Wieczór nierychło nastanie, jedyna.
Mocny mój uścisk, żarki
I niesyty I przyjdzie chwila,
ze zrodzisz mi syna.*

А це знайома вже нам строфа поезії «Ще сяє день. Ще високо бликить», тільки в перекладі польською мовою Чеслава Ястшембець-Козловського. Він у 1936 році у видавництві «Зет» видав книгу перекладів українського поета Є. Маланюка, з яким його єдали роки дружби, «Еллада Степова».

Дружба Ярослава Івашкевича та Євгена Маланюка взагалі претендує на окреме дослідження. Пригадую як розповідав мені Богдан Маланюк, що влітку він часто з батьками відпочивав у Ставиську в Івашкевичів. Ї ще десяток неназваних імен польських митців, з якими Є. Маланюк підтримував дружні стосунки. Маланюк перекладався польською не тільки Ч. Ястшембець-Козловським і не лише у міжвоєнний період. Цікаво, що читач соціалістичної Польщі, на відміну від України, міг знайомитися з поезіями Євгена Маланюка у перекладах польських митців. Наприклад, прекрасна добірка творів нашого співвітчизника вийшла у книзі перекладів Казимира Анджея Яворського (Люблін, 1972), окремі поезії були представлені у книзі Юзефа Чеховича (Люблін, 1982). У полі проблеми взаємозв'язків слов'янських народів є стаття Є. Маланюка зі сторінок «Мархольта» (1935) «Шкіци до типології культури» чи рецензія «Бій з Гоголем» на книгу К. Вежинського «Воля трагічна» (1936) та інші.

Утім, Маланюкова проза на сторінках польської періодики — неходжене поле для дослідників. Тож на часі не тільки підбивати підсумки, а й надалі працювати над винесеною у заголовок темою.

Леонід КУЦЕНКО

Ілюстрації надані автором

«ДЕ МИ ЗІЙШЛИСЯ З БРАТОМ БРАТ...»

Історія трагічної дружби

У порядковуючи збірку поезій «Повернення в Європу» (Варшава, 1931), польський письменник Я. Івашкевич включив до неї свій переклад ліричного послання Євгена Маланюка «До Ярослава Івашкевича», рядок з якого винесений у заголовок (до речі, передувє йому у збірці вірш Я. Івашкевича «Прага» із присвятою Є. Маланюкові). На жаль, український текст Маланюкового твору віднайти не вдалося. Очевидно, що рукопис, який був надісланий із Праги Івашкевичу, був єдиним примірником.

Фото на пам'ять приятелю. Архів музею Івашкевичів

Найімовірніше, щире ліричне зізнання Євгена Маланюка в побратимстві народилося навздогін чи на додаток до листа польському письменникові. Втім, згаданий присвятний вірш — то тільки привід для розмови про приязнь двох слов'янських письменників. Початок їй поклала перша зустріч поетів, яка відбулася на початку 1920-х років. До польських таборів інтернованих військ Української Народної Республіки в Каліші-Щипьорно, де доводилося проживати Є. Маланюкові, приїхала група польських митців, що входила до літературного об'єднання «Скамандер». Саме тоді Є. Маланюк здружився з польськими письменниками Ю. Тувімом, Л. Подгурським-Окуловим, К. Венжинським, А. Слонімським, Я. Івашкевичем.

Та зустріч і наступні нечасті приїзди Є. Маланюка до Кракова та Варшави зреалізувалися першими перекладами письменника з польської, статтю «У сусіда: профілі польських поетів», надрукованою у Львівському журналі «Мамай» (1923). А згодом, оглядаючи на сторінках таборового журналу «Веселка» поезію зі сторінок «Скамандера», поет особливо виділяє Я. Івашкевича, Ю. Тувіма, А. Слонімського: «...Певно тримають руки А. Слонімського стяг «Skamandera» — стяг поезії й майстерності. Йому допомагає, по-перше, Я. Івашкевич — літератор *par excellence*. Іноді, як дужий порив вітру, крізь журнал проходить могутня й дика поета Ю. Тувіма, залишаючи на сторінках запахи моря і земель, що пахнуть не по-нашому пекучим сонцем».

Не забарився з відгуком на поезію Є. Маланюка й Івашкевич. На сторінках «Скамандера» (1923. — № 29-30) він рецензує спільну збірочку трьох поетів-вигнанців — М. Селегія, М. Осики та Є. Маланюка «Озимина» (Каліш, 1923). Зокрема, стосовно поетичного доробку Маланюка зазначає: «Набагато спокійніший, миліший — Євген Маланюк.

Зрівноважена задума, сконцентроване осягнення — то його характеристичні риси. Можливо, надто монотонний у формі, може, забанальний у римі, — однак не раз зумів схвилювати істинно поетичним словом». До речі, варто зауважити, що це була перша рецензія на збірку, і Є. Маланюк не стримався на тому наголосити на сторінках таборового часопису «Веселка», не без умислу зауваживши, що «Перша рецензія на «Озимину»... належить перу не українця, а поляка, і що до цього часу жоден з українських тогочасних часописів не дав ані слова про цю книжку...»

Восени 1923 року Є. Маланюк від'їздить навчатися до Чехії, і з польськими поетами його зв'язує лише листування. Ось тоді і з'явилося на світ Божий згадуване вже ліричне послання «До Ярослава Івашкевича».

Тим часом, закінчивши Подебрадську господарську академію, Маланюк 1929 року перебирається на постійне мешкання до Варшави, і його знайомство з Івашкевичем переростає в щире дружбу. Як розповідав авторові син поета Богдан Маланюк, родина Івашкевичів часто гостювала у Маланюків. А ще Богдан Євгенович із захопленням згадував, що у дитинстві щоліта відпочивав з батьками на дачі Івашкевича неподалік Варшави.

Ярослав Івашкевич — гімназист Єлисаветградської гімназії (крайній справа). Єлисаветград, 1904. Архів музею Івашкевичів у Ставиську

Безсумнівно, ріднило двох митців захоплення поетичним словом, але була і ще одна спільна сторінка їхнього життя — Єлисаветград. Майже одночасно довелося їм у цьому місті здобувати гімназичну освіту. Я. Івашкевич протягом 1904—1909 років навчався в чоловічій гімназії, а Є. Маланюк у 1906—1914 роках — в реальному училищі. Ярослав Івашкевич згодом із сумом нарікав: «Жалкую, що нема змоги відвідувати колишній Єлисаветград, адже там я залишив частку свого дитячого серця, там починалися мої гімназичні роки». До речі, старий Єлисавет з його потужною польською общиною відізвався у відомому романі Івашкевича «Слава і хвала». Ось як про це розповідає сам письменник, відповідаючи на лист одеського краєзнавця А. Володимирського: «Звичайно, я знав добру Одесу з розповідей, з того, що там жили мої родичі і знайомі, і назви вулиць як Рипельєвська, Дерibasівська, Ланжеронівська запам'ятовувалися мною через свої особливості. При цьому я жив у Єлисаветграді і навчався в Єлисаветградській гімназії з 1904 по 1909 рік. Єлисаветград був, так би мовити, у сфері впливу Одеси, і там було багато одеських жителів, одеської преси. Був і обмін жителями. Сім'ю Юрія Олеші я знав у Єлисаветграді до її від'їзду в Одесу. Вся історія Гані Вольської (Ганки Вальської) проходила між Єлисаветградом (не Одесою), Петербургом, Нью-Йорком і Парижем — майже так, як у моїй книзі».

Сталося так, що обидва письменники були свідками, а Є. Маланюк і учасником подій української революції 1917—1920 років у Києві. Очевидно, що саме її трагічний перебіг змусив Я. Івашкевича наприкінці 1918 року виїхати до Польщі. Тож Єлисавет, і Київ, і Україна також єднали обох митців.

Поети могли зустрітися ще раз, але на перешкоді тій останній зустрічі стало життя. Є. Маланюк на початку 60-х років приїхав до Варшави, щоб зустрітися з дружиною, яка мешкала у Празі (Чеське посольство у США відмовилося дати поетові будь-які гарантії на побут в ЧССР). Його щиро прийняла у столиці Польщі письменниця Марія Домбровська, більше відома українському читачеві як Парійка Підгірянська, але відмовився від зустрічі Я. Івашкевич. Із розповідей сина знаю, що Є. Маланюк дуже переживав з того приводу. Собі ж пояснюю той вчинок голови Спілки польських письменників, депутата сейму Я. Івашкевича лише пануючою тоді в ПНР ідеологією.

І все ж в історії українсько-польських літературних зв'язків залишиться тільки факт співпраці та приятні двох митців. А свідченням

тому буде й ось ця поштова картка Я. Івашкевича до Є. Маланюка, від-
 найдена в нью-йоркському архіві письменника, а написана в складний
 час закінчення Другої світової війни. Родина Маланюка змушена була
 залишити Варшаву та перебратися до маленького чеського містечка
 Кунштату, де й знайшов поета лист від Ярослава Івашкевича.

«22.10.1944. Любий Женька!

Хотів би щось певне написати про твою своячку (сестру дружини. —
 Л. К.) і про родину, але досі нічого не знаю. Ми ще у Ставиську — та
 чи надовго, не знаю. Мали багато гостей, які перейшли через нашу ха-
 ту, але роз'їхалися вже потрохи. Гожиця — в Кракові, Анджеєвський,
 Колішевський — в Закопане. Моя донька одружилася, і обоє в Рабце. З
 літератури небагато осіб умерло, але втрати відчутні: Кадень, Мілашев-
 ський, Іжиковський, молодий Бачинський. Інші тут, в околицях або в
 Кракові. Ми відчуваємося так: Ганя (дружина Івашкевича. — Л. К.)
 трохи хворіє і матиме невдовзі операцію. Хотів би щось знати, що з ва-
 ми діється. Моя родина право у комплекті, моя сестра Ганна лишень
 загинула у Варшаві. Таубе живе в Мілашевоку. Обіймаю тебе дуже
 сердечно і прошу відомостей. Твій Івашкевич».

Варшава ще була генерал-губернаторством, і сувора цензура зумовлю-
 вала стиль листа. Івашкевич пише, що через його хату пройшло багато
 спільних знайомих зі Сходу Польщі, які тікали від фронту на Захід. Ті
 ж, хто залишилися, переховуються у провінції. Очевидно, що на пере-
 шкод від'їзду Івашкевичів стала хвороба дружини письменника, про що
 він повідомляє Маланюка. Щирість же почуттів автора листівки не пот-
 ребує коментування.

У згадуваному архіві Є. Маланюка в Українській Вільній Академії
 Наук у США зберігається також машинопис неоприлюдненої редакції
 твору Є. Маланюка з присвятою Я. Івашкевичу. Невідомо, коли поет
 скомпонував написані у різний час вірші (1920, 1927, 1930) в один цикл,
 як і невідомо, чому читачеві не довелося зустрітися із поетовим «Трипти-
 хом» (згодом поезії циклу як окремі твори будуть надруковані у збірках
 «Перстень Полікрата» (1939) та «Остання весна» (1959). Не виключено,
 що «Триптих» з'явився на світ після виходу поетичної збірки Я. Івашке-
 вича «Повернення в Європу» з присвятною поезією «Прага». В усякому
 разі, безсумнівним є тільки те, що «Триптих» укладений між двома вій-
 нами. Водночас, вважаю доречним познайомити читача з уривком твору
 із поетового архіву, тим уривком, де мова йде про Краків (а далі Мала-
 нюк пише про Прагу, Київ...)

Триптих*Землякові Ярославу Івашкевичу. Краків*

*Сурма Марятського костьола —
 Співуча скарга в далечинь.
 Згасає денне світло здолу
 І вище переходить тинь.
 В Сукеніцах, у Чарторийських
 Минуле дивно ожива:
 З полотен сходить сиве військо,
 Звучать заржавілі слова.
 Ніч поглинає, ніби води,
 І Краків майорить на дні.
 ...Тинь Орлика тоді проходить
 В густій підводній тишині.*

Краків, Прага і Київ — три слов'янських міста, які багато важили в житті і дружбі двох письменників. Тим часом пропоновані нотатки — лише наближення до теми приятні митців. Майже непрочитаним залишається п'ятнадцятилітнє спілкування Є. Маланюка та Я. Івашкевича у Варшаві. Багато цікавого для пізнання цієї сторінки захоче архів Івашкевича у Варшаві. Отже, пошук триватиме.

Леонід КУЦЕНКО

Фотографії з архіву музею Івашкевичів у Ставиську, Польща

МАЙСТЕР І СВОБОДА**Кшиштоф Зануссі про Польщу, Україну та мистецтво**

Кшиштоф Зануссі абсолютно вільний, відвертий і щирий без епатажу. В його оселі завжди багато гостей — до чого давно звикли мати, дружина й собака-лабрадор. Зануссі охоче показує книги з автографами і фотографіями людей, які побували тут. Фото потрібно залишити обов'яз-

Кшиштоф Зануссі

ково — так хазяїну легше запам'ятати людину. У Кшиштофа Зануссі безліч учнів, у тому числі українців — і він каже, що ще ніхто його не розчарував. Режисер і сам намагається нікого не розчарувати — навіть якщо журналіст раптом ставить безглузде запитання, відповісти на нього слід так, як на дуже розумне! Кшиштоф Зануссі й сам журналіст — шість із половиною років щотижня писав газетні фейлетони. Він любить живе спілкування і не-

навидить мобільні телефони. Вважає, що це сучасний засіб поневолення, з мобільником ви — як собака на прив'язі. Режисер відкритий — людям, враженням, світу. Саме тому йому таке чуже все «совкове».

— Ми всі «совки», бо всі жили в цій системі. Вона входить у свідомість, хоча ми її й відкидаємо. Одна з характеристик «совка» — це те, що він постійно створює секрети. Всі люди, які живуть під тиском, зобов'язані пускати туману, темнити, а в нормальному суспільстві — навпаки. Коли в мене раптом дзвонить телефон, усі мої гості-студенти виходять із кімнати. Вони не розуміють, що це виглядає так, наче я мафіозі! Адже якщо я порядна людина, в мене немає особливих таємниць і мені не може завадити, що хтось слухає мої телефонні розмови. А вони вважають, що слід делікатно вийти. У мене немає знайомств, яких би я соромився. Люди, виховані в радянській системі, постійно підозрюють, що потрібно не чути, не бачити, не знати. Якщо до мене приїжджає американець, знайомий з іншим поляком, він одразу запитує: «А ви знаєте такого пана?». А росіянин або українець кажуть: «У мене є знайомий». Ось це «совок», який досі живий.

«БІЛЬШОСТІ ПОЛЯКІВ УЖЕ ЗРОЗУМІЛІ ПОЧУТТЯ УКРАЇНЦІВ»

— А якщо говорити не тільки про «совок», наскільки сьогодні змінилася Польща?

— Усе в житті змінюється, і Польща також. Яка пам'ять могла залишитися в Україні про Польщу? Якщо є пам'ять про довоєнну Польщу в тій частині України, яка входила до її складу, то вона для українців не може

бути приємною. У радянській Україні була тільки пропаганда проти поляків. Тож завдяки Року Польщі в Україні слід просто познайомитися з Польщею, якою вона є. Буде цікаво, нова вона чи не нова. Я сподіваюся, що вона не нова, що в нас є продовження. Нове завжди нецікаве. Цікаве те, що продовжується, але це залежить від того, як розставити акценти.

А ми повинні показати вам, що відбувається в нашому мисленні, бо самі по собі театр, музика — це ще не все, потрібно зрозуміти, як вони народжуються в нашому суспільстві.

— Наскільки торішнє українсько-польське примирення й переусвідомлення Волинської трагедії помітили та сприйняли у Польщі?

— Резонанс був великим. Необхідно знати всі трагічні події. Ми не зможемо ніколи визначити, чия була правда, а хто був винен. Усі були неправі, хто вбивав. Але вбивають також з якоїсь причини. Ненависть виникає через щось. Потрібно, щоб це було ясно — і тоді можна пережити це. З росіянами ми не дійшли до цього. Вони ніколи не допускали думки, що за державним планом убили понад 12 тисяч наших полонених офіцерів. Необхідно, щоб ми про це говорили. Я з великою увагою стежу за напруженістю у Львові. Мені здається, що величезній більшості поляків зараз уже зрозумілі почуття українців, чому їм так незручно дивитися на могили людей, які хотіли відірвати Львів від України. А те, що місто було спірне, дуже космополітичне, що більшість його населення була польською, а оточення — українським, це факт. І те, що українська ідентичність ще формується, слід розуміти, а поляки також часто про це забувають.

«ВАРТО ДВА ТИЖНІ ПОПРАЦЮВАТИ, ЩОБ КОМУСЬ ДОПОМОГТИ»

— Вам неодноразово пропонували знімати рекламні ролики, але ви завжди відмовлялися...

— Так, був такий цікавий випадок, який я розповідаю студентам, щоб вони замислилися, чи є нові цінності в житті? Я вважаю, що їх немає, є вічні цінності, але в різних умовах вони по-різному втілюються. Усе моє довге творче життя я пишався тим, що міг практично нічого не робити заради грошей. Мені вдавалося робити тільки те, що мені було цікаво. Мені давно пропонували робити рекламу на Заході, але я гордо говорив: «Ні, я не такий бідний, моя любов — не на продаж». До мене вже ніхто не звертався, бо всі знали мою позицію. І раптом знову надійшла пропозиція зняти рекламну картину. Мені передав її мій заступник, який відповідав за всі мої контакти, але я відповів, що навіть розмовляти про це не буду.

А мій заступник був дуже цікавою людиною. Я його витягнув із пенсії, коли впав комунізм, бо в нього був сильний склероз і він забув увесь комунізм і пам'ятав те, що було до війни. У перший день після падіння комунізму, щойно прийшовши в моє бюро, він все поставив на ноги. Секретарка відповідала на телефонні дзвінки ображено, як усі секретарки за комунізму: завадили читати газету! А він їй пояснив, що зарплата в телефоні. Не запросите зарплату — не отримаєте її. Вона зрозуміла і почала відповідати з усмішкою, почала радіти, що хтось дзвонить. Він пояснив, що не слід красти олівці з бюро — адже раніше всі крали, просто віде було взяти. Паперу не було. Щоб написати сценарій, потрібно було просити знайому секретарку принести з бюро папір. Зараз усе є, треба тільки купити, а не винести з бюро.

І ось мій заступник мені каже: «Пане Зануссі, я бачу, що ви часто відкриваєте газети й читаєте оголошення, в яких люди просять допомоги на операцію, на лікування. Ви вважаєте, не можна два тижні попрацювати й подарувати ці гроші? Ви вважаєте, більш гідно не робити, ніж робити?». Мені стало соромно, я зрозумів, що сенс того, що є насправді етичним, залишився тим самим, тільки втілення в нього інше. Можливо, варто це зробити? Я поговорив зі своїм близьким другом, католицьким єпископом, і він мене вразив своїм коментарем. Він сказав: «Кшиштофе, візьми половину цих грошей (а мені хотіли заплатити шалені гроші, як за повнометражну картину), візьми дружину і поїдь туди, куди не мали часу і грошей поїхати. Зробіть собі такий подарунок. А половину суми віддай на ці операції, віддай людям, яким потрібна допомога». Я відповів, що віддам усе! Він сказав: «Я не раджу тобі. Бо ти не зможеш залишитися без гордині, якщо віддаси все. А візьмеш половину, скромніше думатимеш про себе, а добру справу зробиш».

Це була мудра відповідь, і я погодився, запросив цього голландця-замовника. Але... він купив собі новий «Порш» і на шляху до Польщі загинув в автокатастрофі в Німеччині... Цінності залишилися незмінними, але мають інше втілення. У нинішньому світі, можливо, й варто два тижні попрацювати, якщо можна комусь допомогти.

«І СІМ РАДЯНСЬКИХ ТАНКІВ У ЦЕНТРІ КРАКОВА»

— Релігія посідає велике місце у вашій творчості та житті. Чи можливе релігійне примирення у світі? Яке ваше ставлення до ідеї об'єднання християнських церков?

— Об'єднання — це саме по собі незрозуміло. Розповім про свій свіжий досвід: я нещодавно, в січні місяці, був в Італії. Відвідав монастир Гротта

Феррата, за годину шляху від Рима. Приїжджаю і бачу, що там багато українців і греків. Я з усмішкою запитую: «То ви уніати?». А вони кажуть: «Ні. Щоб об'єднатися, слід роз'єднатися, а ми тут з восьмого століття і на жодний розкол не звертаємо уваги. Ми — нормальна православна церква у зв'язку з Римом». Звісно, вони уніати насправді, але вони дійсно не розійшлися! Тому сходиться також сенсу немає, потрібно просто полюбити одне одного і цінувати одне одного. Об'єднатися — означає позбавитися відмінностей, а відмінності — це багатство! У православ'я, в уніатській церкві ми можемо багато дізнатися, так само східне християнство може багато дізнатися в католиків і протестантів, але це не означає, що потрібно об'єднуватися. Треба зберігати те, що нам подобається, а ми всі неповноцінні християни, немає когось, хто був би повноцінним.

— Ви зняли картину про Папу Римського...

— Правду кажучи, бажання великого її знімати я не мав. Але коли з'явилася така можливість... Уявіть собі Польщу 80-го року, перший підйом «Солідарності». Ми так потребували, щоб люди у світі щось про нас дізналися! З'явився Папа — з'явився інтерес до Польщі. З художнього погляду з самого початку були величезні обмеження — не можна зробити справжню картину про живу людину: критикувати його не має сенсу, не критикувати — означає оголошувати за життя святим. Зняти цей фільм мене переконав Андрій Тарковський. Він мені сказав: «Знаєш, я про Рубльова зняв картину так, що його в картині немає. Зроби так, щоб і Папи в картині не було, щоб він був свідком свого часу». І я зняв картину про історію друзів Папи, про 50 років історії Польщі. Найдорожча за кошторисом картина вийшла — шалені гроші витратили. І знову наш незабутній соціалізм — було більше грошей, ніж можливостей! Знімали картину в Польщі, з дозволу влади (вона тоді дуже ослабла), але без участі держави. Були потрібні півтори тисячі статистів. Продюсери кажуть: візьміть три. Я кажу, візьму, але де взяти автобуси? Де взяти бензин?

Усі відомі польські актори знімалися в маленьких епізодах у цій картині. На 20 секунд Даніель Ольбрихський з'явився, Майя Коморовська на 30 секунд. Адаже американці вимагали, щоб усі актори розмовляли англійською без акценту. Ті розмовляли з акцентом, але готові були без грошей виступити в цій картині, щоб усі бачили з ким вони — не з комуністами, а з Папою Римським.

Отже, ми знімали тут, у страшних умовах: в Україні стояли радянські війська, готові увійти до Польщі. Це була зима 80-го року. Ми щовечора і щоранку слухали радіо: пройшли танки кордон чи не пройшли? Загроза

була величезна. З іншого боку, картину знімали цілком таємно: не дозволяли ані слова згадати про неї ані в газетах, ані по радіо, ані по телебаченню. І ось ми знімаємо на ринку Кракова так звану сцену визволення, коли радянські увійшли замість нацистів. Я хотів зробити сцену масштабною, щоб було видно, які війська увійшли в Польщу і вже до 91 року не вийшли. Знімаємо. Закриті всі магазини на ринку краківського старого міста. Рух перекрито. Привезли танки на платформах, щоб не пошкодити асфальт. Сотні людей на мене працювали. І ввечері мені подзвонили із ЦК. «Вам треба по місцевому телебаченню розповісти, що ви знімаєте картину!» — «То це ж таємниця!» — «Таємниця, але зараз потрібно сказати, бо люди бояться: з'явилися радянські танки». Я в телепередачі все пояснив. Бранці починаються зйомки, а в перерві під'їжджає таким собі слаломом між танками поліцейська машина, і привозять мені радіотелефон. Я вирішив, що вже прикрили картину. Міркую, скільки я зняв, чи можна хоч щось змонтувати. Беру слухавку — а це мій знайомий, перший секретар американського посольства: «Вибач, Кшиштофе, я тобі не заважаю?» — «Звісно, заважаєш, тут 5 тисяч людей чекають, що цей дзвінок означає». А він каже: «Вибач, наш супутник-шпигун побачив величезний натовп людей і сім радянських танків у центрі Кракова. Ми запитали: це вже інтервенція? А у вашому міністерстві закордонних справ сказали, що картину знімають. А ми нічого не знаємо про таку картину!». Тоді я зрозумів, що зверху на нас завжди хтось дивиться. 24 роки тому супутник усе бачив, хоч того дня був туман. Отже, із зачіскою завжди все має бути гаразд!

МАЗУРКА ДЛЯ ПОЛІТИКА

— Адже ви не одразу прийшли в кіномистецтво?

— Коли я 55-го року закінчив середню школу, я не мав жодного вибору. Літератури не існувало — була тільки комуністична маячня, історії не існувало, економіки не було, соціологію закрили, психологія убога, біології нормальної не було. Я міг стати математиком, хіміком або фізиком. Мій батько мріяв, щоб я став архітектором, але я не хотів, бо був соцреалізм. Я не хотів будувати таке, як наш Палац культури або ваш Хрещатик. Пішов на фізику. Минуло півтора року, у 56-му в нас вже настала відлига, і поняття соцреалізм у мистецтві вже не вживали. Я потрапив на факультет філософії, у Кракові тоді була нормальна філософія, жодної марксистської маячні, з якої у вас зараз виникає постмодернізм. Усі колишні марксисты стали постмодерністами! Адже постмодернізм тільки на сході Європи ще сильний, в інших місцях уже минув. От-

же, моїм професором був учень Гуссерля. За п'ять років у нас було тільки півроку марксизму. І навіть окремо два входи зробили — для марксистів і для філософів... Потім я став кіношником.

Так, одразу після падіння комунізму мені пропонували піти в дипломатію, стати послом. Тоді шукали послів, бо люди, які служили за комунізму, служили не Польщі, а Радянському Союзу. Були й порядні дипломати, але дуже багато було агентів «Великого брата». Я не погодився, порадив одного зі своїх помічників. Я зараз знімаю картину про дипломатів, іноді запрошують на конференції. Дві з половиною години теревенів із Путіним у Москві. Коли зустрічаю політика, одразу думаю: як би я сказав актору зіграти його роль?

Зимою ми даємо благодійний бал приблизно на тисячу осіб, запрошуємо й політиків. Три роки тому запросили прем'єра, професора Єжи Бузека. Тоді один із моїх українських студентів допомагав мені на балу. Наприкінці, о другій ранку, оголошують останній танець, а це в Польщі завжди мазурка. Дуже складний танець! Заздалегідь приходять вчитель танців і тренує гостей: не так руку, не так ногу, я кажу, ліворуч, а не праворуч! І прем'єр із дружиною пішли першими вчитися! А мій український студент каже: «Я не можу уявити, щоб хтось із наших політиків дозволив, щоб у присутності тисячі людей ним так командували!»

— Ви з дружиною багато часу й сил приділяєте благодійності...

— Так, ми збудували школу. Зібралися з друзями та родичами у 91-му році та почали обговорювати проблеми Польщі. Школи! Страшні комуністичні школи! За останні 15 років у Польщі подвоїлася кількість людей, які навчаються, це наш найбільший успіх, але ніхто про це не говорить. А професійні училища — такого ніде не існує, тільки в нас і в Африці. Ніде більше не вчать на слюсаря! І ми подумали, потрібно з нуля створити школу. Ми ще за комуністичних часів улітку організовували табори для молоді. Діти отруєні школою, і за літо треба було пояснити, де їм брешуть — в історії, в політиці, пояснити, що не треба бути стукачем, навіть якщо у школі це заохочують. Ці табори іноді закривали, наприклад, під приводом, що там немає свіжої води. Але один закривали, а ми відкривали інший. З 56-го року у нас дозволили клуби католицької інтелігенції — з цих клубів виникла ініціатива таборів. Звісно, офіційно вони мали назву «таборів відпочинку». Там і вирости хороші вчителі. Для них ми й вирішили збудувати школу.

У мене будинок за містом, і ми там раз на рік робимо величезний пікнік для двох з половиною тисяч людей. У садочку вже потім до нас

тупної весни нічого не росте, але ми збираємо досить багато грошей. І на школу зібрали досить, західні фонди зі Швейцарії, Німеччини дали нам стільки ж, тож ми збудували школу, а тепер уже й вищий навчальний заклад.

ПАПА РИМСЬКИЙ ТА БІ-БОЙЗ

— А ще ми створили фонд, який займається зіткненням — ми навіть не кажемо «зустрічю» — зіткненням високої і так званої популярної культури. Адже слід знати одне одного. Ми таких зустрічей організували вже три. Запросили відомого поета, який сподівається на Нобелівську премію, і одного з найвідоміших реперів. Виявилось, що вони один одному трохи заздять! Поет заздрить впливу репера на маси, а репер сказав: «Я можу тільки кричати, я ніколи не буду справжнім поетом!». Потім ми запросили відомого художника й тих, хто робить графіті на вулицях, щоб вони розмовляли тільки про колір. Ненавиджу ці графіті, але ці вуличні майстри з такою атакою ринулися на художника, що він капітулював. Вони сказали: «Що це за мистецтво, якщо вам усе дозволено? А в нас величезні обмеження. У нас, як у візантійській іконі, тільки маленькі дрібниці відрізняють майстра від неталановитого». І потім ми запросили трупу балету «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва і вуличних танцюристів — бі-бойз. Було так цікаво! Одні танцюють на ногах, інші на руках. Бі-бойз можуть танцювати тільки до 40 секунд. Вони кажуть: «Ми покоління комп'ютерів, у нас уваги вистачає на хвилину. Ваше па-де-де на 7 хвилин — це для нас 7 різних хвилин».

Наш фонд і я вирішили показати цих вуличних танцюристів Папі Римському, вважаючи, що поетів, співаків і художників він і так зустрічає багато. Нас прийняли. Це був щасливий день — остання неділя січня. Але потім на мене дуже нападали: бі-бойз взагалі з Гарлему, чому ніхто не привіз їх з Америки, чому з Польщі привезли? Казали, що це контркультура, а я це показав Папі. Але Папа сам сказав, що творчість — завжди від Бога, а використати цей дар люди можуть для краси й не для краси. Але вся ліва преса, яка ненавидить Папу, почала лаяти мене, звинувачуючи, що я видав дикого вовка за собаку, а треба було показати, що це вовки, що вони антисоціальні тощо. Наступного дня ми були в Польщі. Мені раптом зателефонували співробітники телефону довіри й розповіли, що їм уночі подзвонила мати дитини, яка заявила їй: «Мамо, ти мене не поважаєш, а Папа Римський приймає таких, як я!».

Мені більшого й не потрібно. Культура знаходить різні втілення, але в ній завжди є бажання розбити брехню, розбити обман і досягти чогось щирого. Через три дні після прийому в Папи Римського ці танцюристи пришли сюди танцювати перед моєю мамою, якій 97 років, та її подругами. Їм це також дуже сподобалося!

— Чого ви прагнете?

— Прагну довести своє життя до кінця так, щоб не було соромно. Вважаю, що я не маю дуже ганебних епізодів за собою, але ще не знаю, що буде попереду. Завжди слід бути обережним. Якщо людина в моєму віці 64-х років може не вважати себе свинею — це величезний успіх. А в мистецтві — просто якщо є люди, які запам'ятали мої картини, на яких мої картини вплинули — тоді це був успіх.

Розмовляла Варвара ЖЛУКТЕНКО

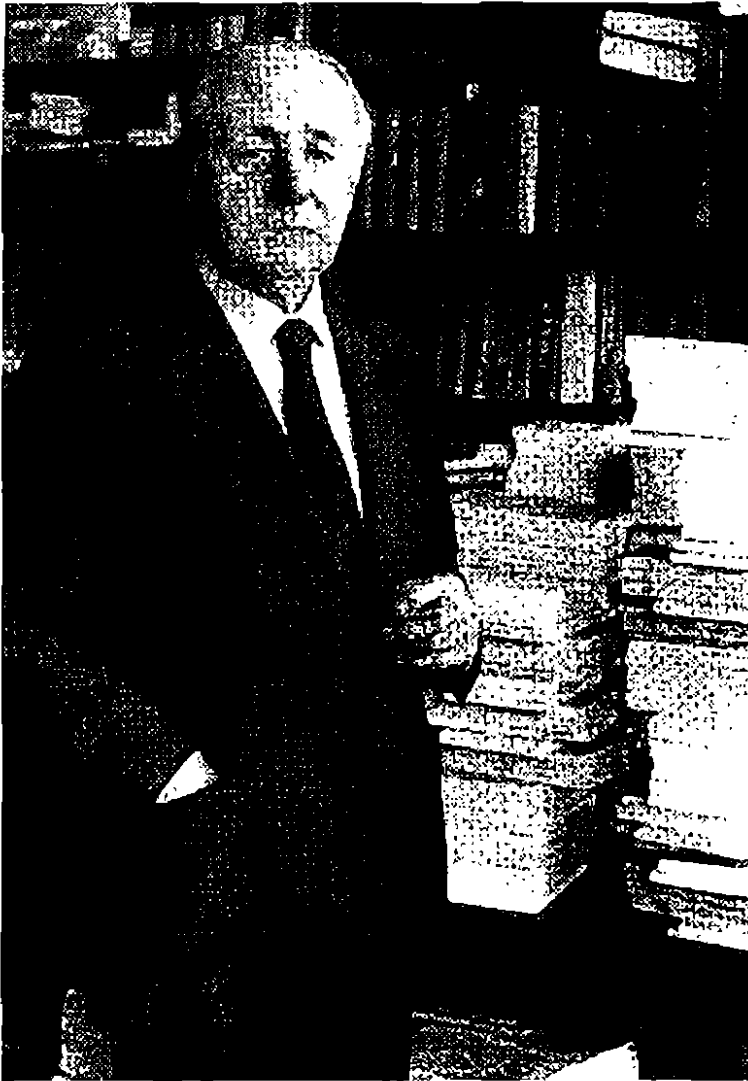
Фотографія з архіву «Дня»

МРІЯ ЄЖИ ГЕДРОЙЦЯ

«Політика» і «Культура»

В польсько-українських взаєминах

Мабуть, це рідкісний випадок у світовій історії, коли людина, яка живе в еміграції, далеко від рідного краю, призвела до радикальної зміни у міжнаціональних взаєминах: від ворожнечі до співпраці. Йдеться про постать і діяльність Єжи Гедройця — видавця і редактора польського журналу «Культура», що виходив у Парижі. Нащадок старовинного, спольщеного протягом століть княжого литовського роду, він народився перед Першою світовою війною у Мінську, де його батько був лікарем. Із демократичних переконань Гедройць-старший зрікся титулу князя. Молодий Гедройць пішов тим самим шляхом. Став справжнім демократом, але зберіг усі прикмети аристократа: надзвичайну культуру поведінки у взаєминах зі співробітниками, чем-

Ежи Гедройць, друга половина 1980-х років

ність, такт, але водночас і необхідну дистанцію, яка не допускала простацьких манер. У нашій п'ятдесятилітній співпраці, незважаючи на всі відмінності в поглядах на різні стратегічні й тактичні проблеми боротьби з комунізмом і націоналізмом, ніколи не доходило до гострих суперечок і конфліктних ситуацій.

Ми познайомились на берлінському «Конгресі свободи культури» у 1950 році, коли група західних і східноєвропейських інтелектуалів вирішила підняти боротьбу проти комуністичного наступу під проводом Іллі Еренбурга та його західних компатріотів — на платформі антифашистської боротьби за мир. Згадаймо: у міжнародній політиці

йшла «холодна війна», яка поклала кінець колишньому альянсу Сполучених Штатів і Великої Британії з Радянським Союзом на основі рішень конференцій у Тегерані, Ялті та Потсдамі. Сталін власноручно знищив ті угоди блокадою Берліна 1948 року і фактично розподілом Німеччини та насильними методами компартій у країнах Центрально-Східної Європи і на Балканах.

Наша — демократичних антикомуністів — ситуація була складною, бо більшість західних інтелектуалів симпатизувала Москві. Але Берлінський конгрес культури змобілізував американських і західноєвропейських інтелектуалів та їхніх друзів, вихідців зі Східної Європи, до протидії. До тих зовсім нових структур долучились поляки з журналу «Культура» під проводом Ежи Гедройця. Він уже мав великий досвід видавця та редактора. Опинившись 1918 року у Варшаві, став прихильником Піл-

судського та його концепції майбутньої федерації Польщі з Україною, Білорусією і Литвою. У 1920 р. зголосився на фронт проти більшовицької навали, яка під проводом Тухачевського і Будьонного йшла з гаслами «Дайош Варшаву! Дайош Берлін!» Польща війну виграла, але Пiлсудський свою концепцію програв.

Під тиском Франції на Збручі з'явився перший в історії «санітарний кордон», себто почалося повне відокремлення від Радянської України. Єжи Гедройць намагався врятувати ситуацію. Після університетських студій (а він слухав, серед інших, і лекції українського історика Мирона Кордуби) створив незалежний двотижневик «Бунт Молодих», довкола якого зосередилась група невдоволених політикою влади діячів і журналістів, яка відмовляла українцям у Галичині, на Волині і Холмщині в автономії і реалізувала курс на асиміляцію. Другим завданням Гедройця і його співробітників було поширювати інформацію про події в Радянській Україні. Згодом двотижневик «Бунт молодих» став тижневиком «Політика», а Гедройць залучив до співпраці також українських авторів: редактора львівського «Діла» Івана Кедрина-Рудницького (дядька історика Івана Лисяка-Рудницького), поета Євгена Маланюка, молодого журналіста з Холмщини Геннадія Которовича (дядька сучасного київського музиканта Богодара Которовича) — як парламентарного кореспондента, одного з найкращих журналістів того часу. У 1940 році «Політика» мала стати щоденником, щоби поширити вплив на польське суспільство.

Наступ Гітлера і Сталіна у вересні 1939 року зламав ті плани і змусив Гедройця піти на еміграцію, спершу до Румунії, згодом на Близький Схід і до Італії, а по війні осісти у Франції. Там, у місцевості Мезон Ляфітт побіч Парижа, у 1947 році почав виходити тепер уже легендарний журнал «Культура», завданням якого було вести ідеологічну війну проти комуністичного поневолення і шукати шляхів до порозуміння зі східними сусідами Польщі. А це останнє було нелегкою справою.

Друга світова війна, найбільш жорстока і нелюдська в історії збройних змагань, поглибила польсько-українську ворожнечу, незважаючи на те, що українські солдати у польській армії і так звані «контрактіві» офіцери — колишні петлюрівці — чесно воювали у вересні 1939 року. Але спроби українців під німецькою окупацією здобути хоч би скромну автономію у громадському, культурному і церковному житті в рамках системи Українських Допомогових Комітетів зустріли з боку поляків гостре засудження, оскільки вони ставилися до таких спроб як

до нібито зради дотеперішньої спільної держави. Проявом такого ставлення було вбивство на початку 1941 року на Холмщині у селі Великі Верещі вчителя Михайла Остапяка, а потім уже кривавий потік братовбивчої боротьби покотився по всій Західній Україні і під кінець війни сягнув апогею в антипольській «етнічній чистці» на Волині. Після того здавалося, що між поляками та українцями вже ніколи не буде миру.

Проти такого песимізму підняв ініціативу редактор «Культури» Єжи Гедройць, хоча для багатьох його сучасників спроба замирення видавалась безнадійною. На рідних землях в умовах комуністичного тоталітаризму діалог був неможливий, а в двох діаспорах панував дух протистояння. Причиною були не так історичні обтяження, як наслідки регіонального походження серед більшості біженців. Польська еміграція складалася переважно з людей, які перед війною жили у Галичині та на Волині, а у роки радянської влади поміж 1939 і 1941 рр. були депортовані на Колиму і до Середньої Азії. Їх звільнено після нападу Гітлера на Радянський Союз на основі угоди між Кремлем і польським екзильним урядом генерала Владислава Сікорського і покликано до армії під командою генерала Владислава Андерса, донедавна в'язня Луб'янки (згодом одруженого з депортованою українкою зі Львова). Польська армія, зорганізована на території СРСР, одержала дозвіл від Сталіна (з огляду на Англію та США) на вихід до Ірану, а згодом на Близький Схід, де вона воювала проти німців у Північній Африці, а потім в Італії. Здемобілізована у Великій Британії, вона залишилась на острові і стала фундаментом для екзильного уряду Польщі. Вибух «холодної війни» викликав серед тих поляків надії на справжню «гарячу», себто третю, світову війну і на відбудову Польщі у старих кордонах. Популярним серед них було тоді гасло: «Одна бомба атомовою — і ми вернемось до Львова».

Але і більшість української еміграції складалася з вихідців із західноукраїнських земель. Перша хвиля пішла на Захід уже у 1939 р. після «визволення», друга у 1944-му — внаслідок наступу Червоної армії. Для жителів центральних, а особливо східних регіонів України не було, з огляду на віддаль, а можливо й ментальність, таких можливостей для втечі. Біженці з тих регіонів були у меншості, і їх досить іронічно називали «східняками». Саме та меншість, вільна від антипольських комплексів, виявилась згодом найбільш вартісним і розумним елементом української діаспори. Але західноукраїнська більшість, як і її польська антитеза, також мріяла про третю світову війну, сподіваючись

на об'єднання «визволеної» України із втраченими регіонами Холмщини, Посяння і Лемківщини.

Ми, себто Гедройць з його прихильниками (а їх було небагато), і українські «реалітетники», як автор цих рядків, мій друг Іван Лисяк-Рудницький, Борис Левицький, Іван Кошелівець, Михайло Воскобийник та Іван Багряний, дотримувалися позиції, що третя світова війна була б загрозою для самого існування Польщі та України. Нашим девізом була психологічна або ідеологічна війна з імперією в ім'я еволюційного процесу від тоталітаризму до демократії без війни і проливу крові. Ми були переконані, що ми ту боротьбу виграємо. Це був не волюнтаризм чи віртуальний романтизм. Ми виходили з докорінного знання тоталітарної системи, її внутрішніх слабкостей, нездатності до модернізації і реформування. І хоч наші західні друзі комунізму й були переконані в тривкості й здатності до трансформації системи, а нас поблажливо називали «лицарями холодної війни», ми свою справу робили непохитно. А вона стала легшою, коли американці відійшли від доктрини «визволення» і перейшли до політичного й економічного змагання.

В обох діаспорах надії на третю світову війну розвіялись. Настала фрустрація, а деякі кола крайніх націоналістів почали шукати спонсорів у Чанкайші на Тайвані або в генералісімуса Франко в Іспанії. Але польсько-українське протистояння у діаспорі збереглося. А зі сходу надходили вістки про глибоку кризу «зрілого соціалізму» і моральну та матеріальну корупцію періоду брежнєвщини. У Польщі зростало загальне невдоволення і вибухали страйки та заколоти. Треба було шукати сміливих концепцій, щоби близький, як на нашу думку, занепад імперії нас не заскочив і не призвів до нових вибухів взаємної ворожечі. У такій ситуації Єжи Гедройць вирішив кинути радикальне гасло поєднання поляків із білорусами, литвинами і українцями проголошенням відмови від претензій на Вільнюс, Гродно та Львів, причому Львів у психології поляків мав ключову позицію. Коли у політичних колах польської еміграції розійшлися чутки про приготування акту зречення, до Гедройця почали приходити різні політичні блоки демократичного напрямку — бо з іншими він не підтримував стосунків — і благувати, щоб він цього не робив, бо його вб'ють польські шовіністи, вб'ють, а читачі «Культури» відвернуться від журналу і він пропаде. А твердий литвин-поляк вислуховував мовчки ті заклинання, посміхався, курив папіроси, а наприкінці спокійним тоном мовив: «Дорогі па-

нове, думаю, що Ви помиляєтесь. Я Вам глибоко вдячний за перестороги, але Ви побачите, що вони помилкові».

Незабаром «Культура» проголосила програму резигнації з колишніх східних земель Польщі ціною поєднання і співпраці з білорусами, литвинами й українцями. Польська діаспора була шокована, але, крім гучних протестів, нічого не сталося. Відійшло трохи передплатників «Культури», але не надто багато. Вирівняли їх українці, які зацікавилися журналом. Українська еміграція сприйняла заяву з обережним недовір'ям. Але число наших друзів почало зростати і захопило помірковані націоналістичні кола з груп «Пролог» та «Український Самостійник».

Але не ті зміни були в центрі нашої уваги. Ми чекали відгомону на «сході», у нас дома, хоч проникнення кордонів і поліційних бар'єрів не було легким. Допомогали нам настрої морального розкладу польських комуністів. Гірше було з доступом на Україну, тому що в Києві не було західних дипломатичних місій, через які можна було б передавати матеріали. Рятувало нас радіо: американські радіостанції у Мюнхені, польське «Радіо Вільної Європи» під керівництвом колишнього підпільника Яна Новака-Єзьоранського, який з окупованої Варшави робив рейди до Лондона, і українська радіостанція «Свобода» давнього галицького демократа Михайла Демковича-Добрянського. Вони систематично передавали статті та дискусії з «Культури» в ефір. Ефект у Польщі був феноменальний, в Україні значно слабший.

Вирішальним для майбутнього був успіх у Польщі. На тлі системної ідеологічної кризи марксизму і всієї фальші польсько-радянської дружби ідеї «Культури» почали притягати щораз більше прихильників, особливо серед молоді. А коли у 1980 р. вибухнула масова опозиція «Солідарність», порозуміння з Україною стало на чолі завдань на майбутнє. Після упадку комуністичного режиму нова демократична влада перейняла програму «Культури». Здійснилася мрія Єжи Гедройця, іменем якого буде названий ініційований мною Європейський колегіум польських та українських університетів у Любліні. Шкода, що й українська влада ще не усвідомила заслуг Гедройця і не назвала площі або вулиці в Києві його іменем.

Богдан ОСАДЧУК

Фотографія із книги «Jerzy Giedroyc. Redaktor. Polityk. Człovek». Lublin, 2001

СТАНІСЛАВ ЛЕМ, ФАНТАСТ ІЗ ВИСОКОГО ЗАМКУ

Найбільш відомий у світі польський письменник Станіслав Лем міг би не народитись, якби не один єврейський перукар у невеликому містечку на Західній Україні, який вступився за майбутнього батька майбутнього ж таки письменника, коли червоні провадили того під конвоєм, щоб, як офіцера, розстріляти. Лікаря Самуеля Лема перукар знав ще зі Львова, там і народився Станіслав Лем — було це далекого 12 вересня 1921 року. Тут у 1939 році Станіслав закінчив школу і вступив на медичний факультет Львівського університету, але продовжувати навчання мусив уже по війні, у Ягеллонському університеті в Кракові.

Станіслав Лем

Своє львівське дитинство описав письменник у книзі спогадів «Високий Замок» (український переклад — видавництво «Піраміда», 2002). У гімназії Лем вивчав і українську мову, причому й тепер володіє нею непогано. «Високий замок» є своєрідною міфологією дитинства: Львів назавжди залишився для письменника отим «дитячим» польським Львовом, і те, що сталось із містом під час радянської влади, вже не входить до біографії Лема, є неприйнятним для нього — це вже не його Львів. Саме тому письменник ніколи не хотів відвідати повоєнний Львів, хоча й не мав і не має ан-

тиукраїнських настроїв. Подібно до Єжи Гедройця, редактора славетного паризького часопису «Культура», Лем вважає, що «Україну треба підтримувати, бо її незалежність є одним із гарантів нашої незалежності».

А яке ставлення до Лема в Україні? У розмові з Томашом Фіалковським письменник розповідає історію про те, як один українець із Києва, який по-особливому перейнявся творчістю Лема, спеціально поїхав до Львова і сфотографував будинок Лемів на вулиці Браєрівській (нині — вулиця Богдана Лепкого) ззовні і всередині, увічпивши на плівці все те, що описано в «Високому Замку», зокрема й стелю з зображенням дубового листа з жолудями — найбільш ранній спогад письменника з дитинства. «Дивно мені було дивитись на ці фотографії й на ці крихкі фігурки, які пережили все — і війну, і прихід Советів...»

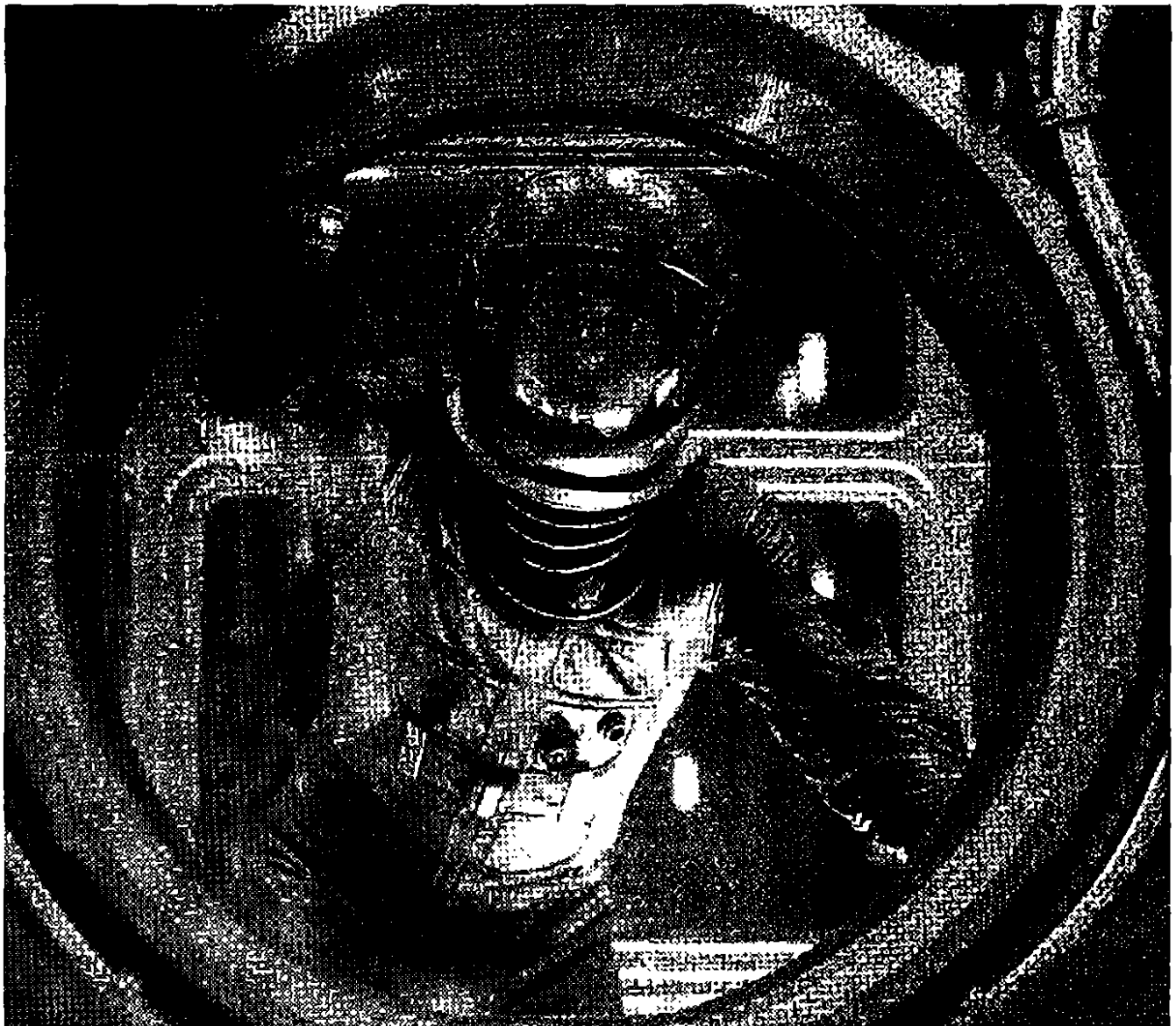
В Україні Лема стали перекладати ще з початком 60-х, хоча й до нашого часу перекладено українською мовою тільки частину його величезного доробку. З 1961 року в журналах «Всесвіт», «Наука і життя» та «Жовтень» виходять у світ такі твори, як «Зоряні щоденники Йона Тихого», «Вірний робот», «Полювання на Сетавра», «Трурлева машина», «Правда», «Конгрес футурологів», «Професор Доньда», «Із спогадів Йона Тихого», «Одна хвилина людства», «Розповідь першого розмороженого», книгами виходять «Едем», «Соляріс», «Кіберіада», «Повернення з зірок», «Катар», «Фантастика і футурологія», «Високий Замок»...

Творчість Лема не зводиться лише до наукової фантастики, хоча цей жанр, до якого входить багато романів та цикл оповідань про пілота Піркса, є у письменника домінантним. Не менш цікавим і плідним жанром у творчості Лема є фантастично-науковий гротеск — сюди входять «Казки роботів», «Кіберіада» та цикл творів, де головним героєм виступає «капітан далекого галактичного корабля Йон Тихий». Крім того, Лем є автором книг, жанр яких визначається на межі між філософською есеїстикою й художньою літературою («Досконала порожнеча», «Провокація», «Бібліотека ХХІ століття»), а також — у ранній творчості — сучасного реалістичного роману.

Роман «Едем», поруч із «Солярісом» та оповіданнями про пілота Піркса, є одним із модельних творів наукової фантастики, який — що загалом характерно для Лема — вступає в полеміку з традиціями жанру. Письменник звертається до поширеного в науковій фантастиці мотиву контакту з іншими розумними істотами, мотиву космічної подорожі, інших планет, але його іронічна дистанційованість від описуваного й виявляється в постійних «нагадуваннях» читачеві тих способів представлення інопланетних світів у творах інших авторів. Герої «Едему» чудово

знають популярні твори science fiction і, порівнюючи їх із власним досвідом на планеті Едем, часто кепкують з них.

Обмежений досвід людини і та різниця у сприйнятті однієї й тієї ж позаземної реалії різними людьми творить в «Едемі» ще одне проблемне коло: а чи взагалі здатна людина зрозуміти до речі навколишній світ, якщо до всього підходить зі своєю міркою й намагається звести все до вузького поля вже існуючих понять? Розмови з «дубельтами», тубільними мешканцями Едему, навіть за допомогою спеціального електронного перекладача, нічого не прояснюють героям-землянам, порозуміння двох різних типів інтелекту можливе лише у сфері домислів. До того ж, у ро-

Кадр із фільму «Солярис» американського режисера Стівена Содеберга. Була ще російська картина Андрія Тарковського. Ці фільми, незважаючи на те, що абсолютно різні, мають своїх планувальників. Хоча сам Лем завжди скептично ставився до екранізації своїх книг

мані виразно відчувається іронія щодо спрощених та ідеалізованих перемог людини в міжгалактичному просторі, на чому так уперто стояла наукова фантастика в перші етапи свого розвитку.

Крім того, що «Едем» є романом про неможливість підтримування контакту й безпорадність людини в космічному просторі, — це також твір про земні проблеми, показані на прикладі едемського суспільства з невеликими гротескними перебільшеннями. Населення Едему потерпає від тоталітаризму планетарного масштабу, лицемірної влади, що проголошує теорію власного неіснування, від антагоністичного поділу суспільства, брехні, насилля й морального звиродніння.

Вже в «Едемі» помітні намагання Лема позбавити фабульні події самостійної вартості, зробити їх слугами філософії й підкорити концептуальному авторському задумові. Ця тенденція ще повніше виявляє себе в «Солярісі» — найвідомішому і найкласичнішому романі польського фантаста. Плазмований мозок у вигляді мислячого океану, що огортає всю планету, є разом з тим найбільш оригінальним образом всієї науково-фантастичної літератури. Темою «Соляріса», як і «Едему», є спроба контакту з позаземними формами космічного розуму, наслідком якого є чергове переконання в неможливості будь-якого діалогу — незважаючи на бажання обох сторін. Люди пробують діяти на океан випромінюванням Рентгена, а планета, в свою чергу, «обдаровує» землян безсмертними неутриновими «творами F», беручи їхні образи з найвіддаленіших закопелків пам'яті героїв, що приховують часто не найприємніші спогади з минулого. Таким чином, психічна й біологічна неспівмірність людини й океану призводить до того, що всякі починання і спроби контакту стають марними через відсутність будь-якої спільної площини порозуміння. Але врешті невідомо навіть, чи справді цей океан є мислячою істотою, як припускають учені-солярісти, чи його діяльність є свідомою, й яка справжня причина виникнення тих незнищених втілень людських кошмарів.

Між іншим, цей останній психоаналітичний мотив «Соляріса» створює романові додаткові плюси в очах поціновувачів «серйозної» літератури. Адже «Соляріс» виявляється не тільки романом про неможливість порозуміння з інопланетним розумом та безсилля науки — це також твір про безпорадність людини як психічної істоти, обтяженої біографією, фобіями й підсвідомими бажаннями. У цьому світлі справа контакту з загадковою істотою поступається місцем внутрішнім проблемам людини, яка навіть у далекому космосі не може позбутися нищівного голосу своєї пам'яті й безнастанно продовжує переживати свою суто людську драму.

Тож як можна зрозуміти інші істоти, якщо людина не здатна збагнути навіть самої себе, дійти згоди з власним сумлінням, чи має вона право вирушати у космос, не розв'язавши своїх банальних земних проблем?

Отже, відкинувши екзотичні декорації, може виявитись, що «Соляріс» є романом про сучасну людину і міжлюдські стосунки. Як сказав один з героїв твору, Снаут: «Ми не шукаємо нікого, крім людей. Нам не треба інших світів. Нам треба дзеркал. Ми не знаємо, що робити з тими іншими світами. Нам вистачає одного, нашого, та й ним уже давимось». Чи справді ми намагаємося зрозуміти іншу людину, чи тільки заглядаємо в неї, як у дзеркало, бажаючи побачити там своє відображення? Науково-фантастичний жанр дозволяє Лемові проникнути в таємниці людської природи, в закапелки її підсвідомості ще ефектніше, ніж це вдається реалістично-психологічному роману.

«Повернення з зірок» є одним з небагатьох творів, що показує майбутнє земної цивілізації — в тому її варіанті, в якому прийдешні земляни повністю відмовляються від космічних досліджень і присвячують себе побудові вигідного й безпечного життя на своїй планеті. Перед героями, що після ста двадцяти років космічних подорожей повернулись додому, постає дивне видовище: матеріальна цивілізація на Землі виросла до абсурдного буйства розкошів, люди плавають у добробуті й розвагах без найменшої праці й турбот про майбутнє. Вдалося знищити не тільки будь-які загрози бездумному щасливому життю на планеті — за допомогою так званої «бетризації» ліквідовано навіть притаманні людині агресивні інстинкти.

Але у мандрівників з «минулого» світ матеріальних розкошів не викликає захвату. «Я прагнув написати роман про майбутнє, але не про таке, яким хотів би його бачити, а про таке, якого слід остерігатись», — визнає автор. У «Поверненні з зірок» перед читачем постає образ найпоширеніших уявлень про споживацьке суспільство майбутнього. Але для Лема це життя, цілком позбавлене сенсу, окрадене з усіх своїх вартостей — життя скаліченої бездумної особистості в абсолютному комфорті і безпеці. «Там, де все можна отримати без праці, будь-яка цінність втрачає свій сенс». Письменник стверджує, що людина, єдиним бажанням якої є перетворення в янгола, стає істотою, котра звільняється в такий спосіб не тільки від страждань і трагедій, а й від надій і прагнень досягти важчі цілі.

Інша, хоча у суті своїй дуже подібна версія майбутнього постає у романі «Катар». Твір є застереженням перед цивілізацією, яка за допомогою різноманітних «поліпшень», що впроваджувались у повсякденне людське життя, настільки ускладнила світ, що вирішальним чинником в

усьому стає тільки сліпий випадок. У романі представлена цілком реальна ситуація, коли вживання великої кількості хімічних препаратів з лікувальною, косметичною чи гігієнічною метою призводить до летальних наслідків. Сам по собі кожен з цих препаратів є безпечним і корисним, але в «лотерейно згущеному світі» вони можуть скластись у композиції, що можуть становити смертельну загрозу.

Цікаво, що сам Лем більше цінує твори, написані в жанрі фантастично-наукового гротеску, хоча зарахування їх до science fiction вважає непорозумінням. Найкращим своїм твором письменник називає «Кіберіаду» — цикл оповідань, своєрідним «вступом» до якого стали також «Казки роботів». Лем у властивій для нього алегоричній формі показує світ, з першого погляду, цілковито нелюдський — світ розумних машин, а людина з'являється тут тільки як негативний герой фантастичних оповідей. Але не випадково ці казки написані для дорослих «роботів»: незважаючи на всю відразу роботів до людей, їхній машинний світ упорядковано в людський спосіб. Роботи так давно запанували над світом, що багато хто з молодшого покоління вже не вірить, що людина взагалі коли-небудь існувала — вона стала темою міфів, казок і легенд. Зрештою, і сам світ роботів описано автором з широким використанням цілком «людських» казок і міфів: тут легко розпізнати добрих і злих, мудрих і дурних володарів, жорстоких красунь і героїчних юнаків, добро тут перемагає зло, а підступи мають виправдання тільки в служінні добрим справам. У світі роботів залишились усі одвічні людські проблеми й антагонізми — тиранія, насилля, злочинність, глупота і безправ'я. Тож «Кіберіаду» можна прочитати як чергову Лемову сатиру на сучасну дійсність, людську мегаломанію і переконання в силі свого розуму.

Особливістю «Кіберіади» є також дотепність і гумор, які полягають, зокрема, в поєднанні гетерогенних елементів, що традиційно й логічно є непоєднуваними. Цей прийом, який відомий польський поет Станіслав Бараньчак назвав «анакронічною контамінацією», стосується як упізнаваних для читача жанрових особливостей, так і мови твору й способу побудови художнього світу. Комічний ефект виникає з зустрічі в одному творі жанрів казки і наукової фантастики, епосу, героїко-комічної поеми й філософської повісті. Оповідання виповнені влучними неологізмами, особливо з частками «кібер-» та «електро-» (електлицар, кіберотика), на рівні стилістики та фразеології дотепним здається використання слів з машинного світу в типових для казок реченневих формулах. У цьому аспекті «Кіберіада» просто межує з поезією, через це навіть найгеніальніші переклади не втримують, на жаль, великої частини змісту оригіналу.

Поруч із роботами Трурлем і Кляпавцієм з «Кіберіади», є у Лема ще один улюблений герой — Йон Тихий. У фіктивній передмові до його «Зоряних щоденників» автор вустами професора Тарантоги ставить свого героя поруч із Мюнґавзенем та Ґуллівером, що, з одного боку, вказують на карнавальну, сміхову традицію, а з іншого — змушують також задуматись над складною природою людини та парадоксами людської екзистенції. І тут різноманітні варіанти життя в космосі є відбиттям земного стану речей, сатирою на владу, звичаї, релігію, філософію сучасної людини — але не тільки сатирою, а й розмислом про складність світу, багатозначність філософських істин, парадоксальність і непослудуваність різних суспільно-політичних та моральних доктрин.

Одне з найкращих оповідань циклу «Із спогадів Йона Тихого», «Конгрес футурологів» — це тонка алегорія на керування думками, уявленнями й переконаннями суспільства за допомогою засобів, що фальсифікують реальний образ дійсності. Цей твір є просто свідченням некомпетентності радянської системи, яка дозволила перекласти й видати його в Радянському Союзі. Взагалі, «Конгрес футурологів» попереджує соціальну течію в польській науковій фантастиці, яка займалась викриттям справжньої суті радянської системи і механізмів «поневолення розуму».

Хоча більшість творів Лема мають песимістичний характер, письменник твердо відкидає «звинувачення» й заявляє, що він оптиміст. Однак від чого він не зміг би відхреститись, так це від свого скептицизму — щодо людських можливостей, вірувань, самої людини, яка може виявитись зовсім не найдосконалішим створінням у космосі: «В біологічному сенсі ми, безсумнівно, є досить потворними витворами еволюції». Лем не вірить у життя після смерті, не вірить в існування космітів, привидів, телепатії та парасихічних явищ. Письменник є переконаним прихильником смертної кари, коли звільнення чи втеча злочинця призводять до подальших убивств. Про своїх співплемінників Станіслав Лем однозначної думки: «Люди загалом дурні». І це не звинувачення, не скарга, а реалістична констатація, твердження вченого і лікаря — в прямому й переносному значеннях. Усі людські нещастя, все світове зло походять від глупоти. А оскільки зло завжди було потужнішим, ніж добро, то й глупота людська стала однією з найголовніших філософських тем письменника.

Сергій ЯКОВЕНКО

Ілюстрації надані автором

Волинь-1943: скорботна річниця

1943 РІК У ПАМ'ЯТІ ПОЛЯКІВ І УКРАЇНЦІВ

Ярослав Ісаєвич

Почну з поляків. Адже саме настрої значної, якщо не переважної, частини польського суспільства спонукали урядові кола сусідньої держави поставити перед українцями питання про необхідність вшанування пам'яті польських — і тільки польських! — жертв міжнародного конфлікту 1943—1944 рр.

Далі у цій статті я ще наведу погляди тих польських дослідників-істориків, які спираються на знання документів і враховують аргументи всіх сторін. Але поки що прихильники зваженого підходу, як здається, в меншості. Більше чути тих, хто проголошує колективну відповідальність українського народу за справжні й уявні зло-

чини, вчинені окремими українцями. Втім, нічого нового тут немає. У колі своїх польських знайомих і друзів я неодноразово розповідав про розмову у варшавському трамваї навесні 1979 року під час першого візиту до Варшави Папи Івана Павла II. Того дня на зустріч з ним приїхало до столиці багато людей з різних міст і сіл. Якась стара жінка, очевидно сільська, запитала мене: «А ви звідки — з села чи з міста?» — «З міста», — відповідаю. «З якого?» — «Зі Львова». — «А чи там ще залиши-

лися поляки, чи українці вже всіх вирізали?» Я був такий вражений, що не знав, як реагувати. Вже й не пам'ятаю, що відповів. Але хоч би що сказав, навряд чи зумів би її переконати. Ще більше я був вражений прочитаним у гарно оформленому і змістовному путівнику по Львову, виданому у Варшаві назагал з позицій доброзичливих до нової української держави. Але при описі львівської церкви Юра прочитав буквально таке: «Тут була резиденція Андрея Шептицького. Хоч народжений дочкою Фредра, був він митрополитом не тільки уніатської церкви, але й націоналістів з ОУН, благословив ножі і дерев'яні пилки, якими українці різали поляків на Волині й Поділлі». Мені особливо прикро, що такий погляд висловив у книжці, розрахованій на якнайширше коло читачів, Єжи Новіцький, відомий також і в Україні журналіст, автор сценарію популярного свого часу і в Україні радіосеріалу «Родина Матисяків», довіголітній голова Товариства прихильників Львова і Львівської землі. І його уявлення, і уявлення моєї варшавської співрозмовниці, звичайно ж, виникли не на порожньому місці. Справжні й перебільшені інформації про трагічні події, учасниками яких були ці люди, змішалися з давніми іншими стереотипами, що відбивали не так реальні факти, як поширене в польському суспільстві ставлення до ідеї незалежності України.

У роки комуністичної влади в Польщі не дуже заохочувалися згадки про західноукраїнські землі, щоб не дратувати тодішнього їхнього володаря — Радянський Союз. Зате досить широко польські засоби масової інформації приписували українцям вбивство польської професури у Львові та придушення Варшавського повстання 1944 р. Пізніше було доведено, що ні перше, ні друге твердження немає жодних підстав, — важко, проте, сказати, чи висновки вчених з цього питання дійшли до широких кіл населення.

На якомусь етапі польська преса популяризувала твердження про вбивство «українцями» півмільйона поляків у роки війни на окраїнах Польщі (так у багатьох польських виданнях дотепер називають Західну Україну та Західну Білорусь). Хоч згодом науковці показали, що дійсна кількість жертв була в кілька разів меншою, деякі ЗМІ дотепер подають цифру 500 тисяч. Цього часу повинь масових антиукраїнських інсинуацій у Польщі започаткував Едвард Прус, який здобув сумну популярність паплюженням пам'яті того ж митрополита Андрея Шептицького. Пізніше головним «фахівцем» з антиукраїнської істерії став Віктор Поліщук. Головна його теза, що українцям перед війною до 1939 р. в Польщі жилося добре, а етнічні чистки на Волині і, меншою мірою, в Галичині бу-

Група вояків Української повстанської армії. Західна Україна. Середина 40-х рр.

ли викликані рішенням ОУН і УПА реалізувати ідеї інтегрального націоналізму, сформульовані Дмитром Донцовим. На доказ він цитував гасла: «Україна для українців» чи «Геть з України займанців», хоч сучасники розуміли їх не як вимогу винищення або вигнання з України всіх неукраїнців, а як заклик до встановлення в Україні влади українського народу, ліквідації окупації українських земель іноземцями. У свідомості поляків панівним є переконання, що головною причиною трагедії волинських сіл був прищеплений українцям націоналізм, а роль соціальних конфліктів недооцінюється. Однозначно негативно сприймається також Українська Повстанська Армія. Як вважають деякі українські історики, лише окремі повстанські загони — але не УПА в цілому — взяли участь у нищенні польських сіл, вбивствах невинного населення. За це відповідають конкретні злочинці, а не УПА в цілому. Утверджуються переконання, що й ті, хто сам не брав участі у злочинах, мають розкаятися, якщо їм не протидіяли або намагалися виправдати те, що не може бути виправдане нічим і ніколи.

Як вже згадувалося, в Польщі працюють і солідні знавці складної й суперечливої історії Східної Європи періоду Другої світової війни — Рішард Тожецький, Гжегож Мотика, Гжегож Мазур, Анджей Сова і ряд

інших. Цікаву статтю про польське питання у програмі діяльності ОУН і УПА опублікував свого часу Збігнєв Ковалевський. На жаль, вона залишилася непоміченою польським суспільством. Чисто наукові публікації, зрозуміло, не дуже доходять до широкого кола читачів. Це частково надолужує преса. У 1995 р. багатотиражна й авторитетна «Газета виборча» надала свої сторінки для обговорення теми «Правда про Волинь». Без жодного цензурування друкувалися як сповнені щирого розпачу спогади тих, хто свого часу втратив на Волині свою найближчу рідню, так і міркування тих, для кого «найбільшим злочином» ОУН і УПА було прагнення «відірвати східні землі від Польської держави». Зауважимо, що глибшими, більш продуманими були ті дописи до газети, автори яких розуміли значення польсько-українського діалогу, усвідомлювали, що події 1943 р. були лише наслідком усієї попередньої історії. Їхнє критичне ставлення до помилок і прорахунків політичних діячів власного народу може бути прикладом для тих українських авторів, які вважають своїм обов'язком про «своїх» писати лише приємні речі. Ось, приміром, польський історик Януш Рошковський почав свою статтю словами: «Для наших поглядів про українців характерне незнання, ігнорування фактів і панування стереотипів; історичних, сформованих творами Сенкевича, і найновіших, згідно з якими українці — це банди УПА, СС «Галичина», помічники німців у придушенні Варшавського повстання». І полякам, — продовжує він — «хотілось би не пам'ятати про безперервні повстання українців, починаючи з XVI ст., жахливі умови життя селян у XIX ст., польську політику періоду між двома війнами. Тільки на цьому тлі можна зрозуміти вибух довго затаюваної, сказав би, атакістичної, ненависті українських селян, які становили головну нищівну антипольську силу...» Вказуючи, що за старі прорахунки платили невинні, автор цитує книгу відомого історика Чеслава Мадайчика «Фашизм і окупація 1939—1945 рр.», який стверджував: «У період окупації поляки становили на Волині і Поліссі значну частину адміністрації в економіці та допоміжного персоналу». Це в ситуації, коли на цих землях вони становили лише кільканадцять відсотків населення, сприяло перенесенню ненависті до німців на тих, кого пов'язували з їхнім пануванням.

В іншому номері тієї ж газети історик Люціян Лучковський, який походить зі Здолбунова на Волині, наголошував: «Для українського селянина влада асоціювалася з поляками. Поліціант, осадник. податковий ексектор, вчитель, чиновник у гміні і на пошті, суддя, унтер-офіцер,

офіцер у війську — це все були поляки. Так само великі землевласники. У 1937 р. на Волині було тільки 46 українців, які мали більше ніж 55 га землі». Далі висловлюється думка про згубність для справи польсько-українського поєднання декларацій польського емігрантського уряду та його представників про те, що «східні землі Речі Посполитої ніколи не будуть Україною, а залишатимуться інтегральною частиною Польщі» і що «українці не можуть мати в Польщі ніяких політичних прав».

Особливе зацікавлення викликає стаття-спогад Яна-Марії Шиманського — історика за освітою, працівника Центру наукового вивчення процесів глобалізації. Його батько був шефом контррозвідки Жешівського інспекторату АК, сам він з 12 років брав участь у польському підпільному антикомуністичному русі. І він, і його батько репрезентують тих нечисленних діячів Армії Крайової, які не лише щиро прагнули порозуміння з УПА, а й працювали в такому напрямі. Унікальне значення мають його спогади про свідому діяльність нацистських і більшовицьких агентів, які робили все, щоб спровокувати аянтипатію і ворожнечу між українцями й поляками. Пан Шиманський теплим словом згадав ветеранів боротьби за незалежність України, з якими був разом в ув'язненні. У найважчі хвилини слідства вони не піддавалися на катування, зберегли вірність своїй Вітчизні.

Дуже шкода, що останнім часом більше популяризують власне конфлікт між УПА і АК, а не тенденції до співпраці на заключному етапі історії цих організацій. Адже саме ці традиції, хоч вони не знайшли повного розвитку, заслуговують на найбільшу пошану і продовження в нових умовах. Про посилення таких настроїв і в УПА свідчать матеріали, опубліковані в різних виданнях, зокрема в підготовленому Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України збірнику «Депортації». В одній із листівок, виданих у підпільній друкарні УПА, читаємо:

«Поляки! Віковий західний сусіде!

...Вже близький час, коли кожний нарід на своїй власній землі заживе своїм самостійним державним життям.

Хай живе згода, порозуміння та співпраця українського й польського народів у боротьбі з московським імперіалізмом!

За самостійні держави всіх поневолених народів!

Свобода народам і людині!»

В українській громадській думці питання про ставлення до поляків назагал не займає того пріоритетного місця, на яке воно заслуговує. Однак у наш час у середовищі української інтелігенції, політиків і бізнесменів із вдячністю занотували проукраїнську позицію польського уряду на

міжнародній арені. В Україні надто з підручників історії, зокрема радянських, і з художньої літератури загал українців виносив глибоко спрощене уявлення про боротьбу селян і козаків проти польського гніту. Не акцентувались позитивні аспекти культурних взаємин. У міру того, як переставало бути обов'язковим вихваляння Переяславської Ради, почали з'являтися і позитивні оцінки деяких рис устрою давньої Речі Посполитої. У працях окремих істориків не обходиться тепер і без певної ідеалізації цієї держави. Якщо ж йдеться про польсько-український конфлікт періоду війни, то злочини щодо мирного польського населення досить мало відомі, панує думка про основну роль німецьких і більшовицьких провокацій. Пам'ять про трагічні події часів війни зберігають в основному переселенці із земель, які після війни були закріплені за Польщею (Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина), а також мешканці тих волинських і галицьких сіл, що постраждали від озброєних поляків-поліцаїв на німецькій службі, бойовиків і просто селян із баз самооборони, воїнів АК та інших організацій польського підпілля. Хто з власного досвіду, а хто з розповіді своїх батьків знає, що не тільки «українські» бандити, й бандити «польські» нерідко вбивали немовлят, відрізували людям носи, вуха, виколували очі, відрізували жінкам груди — немає сили й бажання продовжувати перелік знущань. У наших архівах зібралось вже чимало спогадів про такі випадки, але дотепер вони публікувалися рідко, і то головню в місцевій пресі. Тепер, коли почався тиск на Україну щодо вимушеного покаяння, почуття образи спонукає деяких українських авторів взятися за публікацію відкладених свого часу до шухляди матеріалів. Але чи потрібна така ескалація взаємних звинувачень?

На щастя, діалог вчених почався. Ще в червні 1994 р. відбулася зустріч польських і українських істориків на тему «Поляки і українці в 1918—1948: важкі питання». Потім під подібною назвою проведено по-змінно десять наукових семінарів у Варшаві й Луцьку. В плані науковому підготовку більшості цих семінарів здійснювали Військовий історичний інститут Академії національної оборони у Варшаві та Волинський державний університет ім. Лесі Українки. З організаційного боку більшість семінарів проводилися під егідою Світової спілки вояків Армії Крайової та Об'єднання українців Польщі. Тривав плідний діалог, приймалися узгоджені рішення і фіксувалися документи з питань, щодо яких сторони не могли дійти згоди. На згадуваній першій зустрічі не тільки українські, а й польські історики погодились з визначенням характеру діяльності Української Повстанської Армії, як національно-визвольного. Плідно запо-

чатковані розмови польських та українських істориків продовжилися на конференціях у Києві 20—21 березня і у Луцьку у червні 2003 року.

Утім, ваївно було б думати, що висновки істориків автоматично дійдуть до свідомості народів. Для взаємного порозуміння потрібні не лише знання про минуле, а й добра воля, бажання зрозуміти аргументи всіх інших, а не лише власні. Поліпшення клімату міжнаціональних і міжлюдських відносин можливе як наслідок свідомих зусиль обох суспільств, а не як результат кон'юнктурних політичних кампаній.

Ярослав ІСАЄВИЧ

Фотографія із книги Владислава та Єви Семашків «Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939 – 1945»; фотографія автора з архіву «Дня»

ПОТЕНЦІАЛ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ ПРОСТІР НЕНАВИСТІ

Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни

Є така сумна приповідка: «Історію роблять кров'ю, а пишуть чорнилами». Вона пригадалася мені у червні 2003 року, напередодні річниці трагічних подій на Волині у 1943 році, після повернення з Варшави. Там я перебував кілька днів у складі української частини спільної польсько-української робочої групи, що працює над виданням «Польща і Україна у 30—40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб».

Побачене і почуте тоді у столиці Польщі дало підстави вважати, що поляки були більш готові до скорботної річниці. Було проведено широку публічну дискусію, видано книжки на документальній основі, надруковано свідчення очевидців, позначено і зіставлено різні (у тому числі

крайні) підходи до оцінки волинських подій. Важливо те, що таке обговорення не розкололо польське суспільство, а зцементувало його, стало важливою складовою сучасного польського державницького дискурсу.

Для України події 60-річної давнини стали відкриттям для більшості суспільства і — що найбільш прикро — для нашого істеблішменту. Ба більше, кволе обговорення (виняток тут становить хіба що газета «День», яка активно стимулювала дискусії) волинської трагедії супроводжувалось гаслами «Кому це потрібно?!» і «Наш народ має нині стільки проблем — до чого тут історія?!» Для мене як для історика це було дуже сумно, адже незнання і небажання під будь-яким претекстом обговорювати власне минуле — це очевидна ознака відсутності самоповаги. А коли немає самоповаги, хто ж нас поважатиме?

Ще гірше було те, що голосно заявили про себе «неофіти» від історії, які оголосили волинську різанину «останнім козацьким повстанням» і почали нас повчати, що у всьому винні лише поляки, а «ми їх вбивали на своїй землі й у своїй хаті». Але ж добре відомо, що на своїй землі та своїй хаті не сміять, не кажучи вже про вбивство жінок і дітей, хоч якої б національності вони були... Нагадаю банальну істину: не буває «праведного» насильства. Щоправда, з'явилися в Україні й відверто пропольські публікації, які беззастережно робили винними лише українців.

11 липня 2003 року Президент Польщі Александр Квасневський і Президент України Леонід Кучма виголосили офіційну Спільну заяву «Про примирення — в 60-ту річницю трагічних подій на Волині», в якій, зокрема, підкреслено: «З існуючої в той час ненависті, упереджень, соціальних та економічних проблем, помилкових ідеологій, політичних гріхів і застарілих образ вилилася страшна трагедія, яка поглинула життя десятків тисяч людей, перетворила на попелища села, храми і пам'ятники, принесла неувяленні страждання, посіяла глибокий біль та недовіру. Ми не можемо змінити цієї історії, ані її заперечити. Не можемо її замовчати, ані виправдати. Натомість ми повинні знайти в собі відвагу сприйняти правду, щоб злочин назвати злочином, оскільки лише на повазі до правди можна будувати майбутнє».

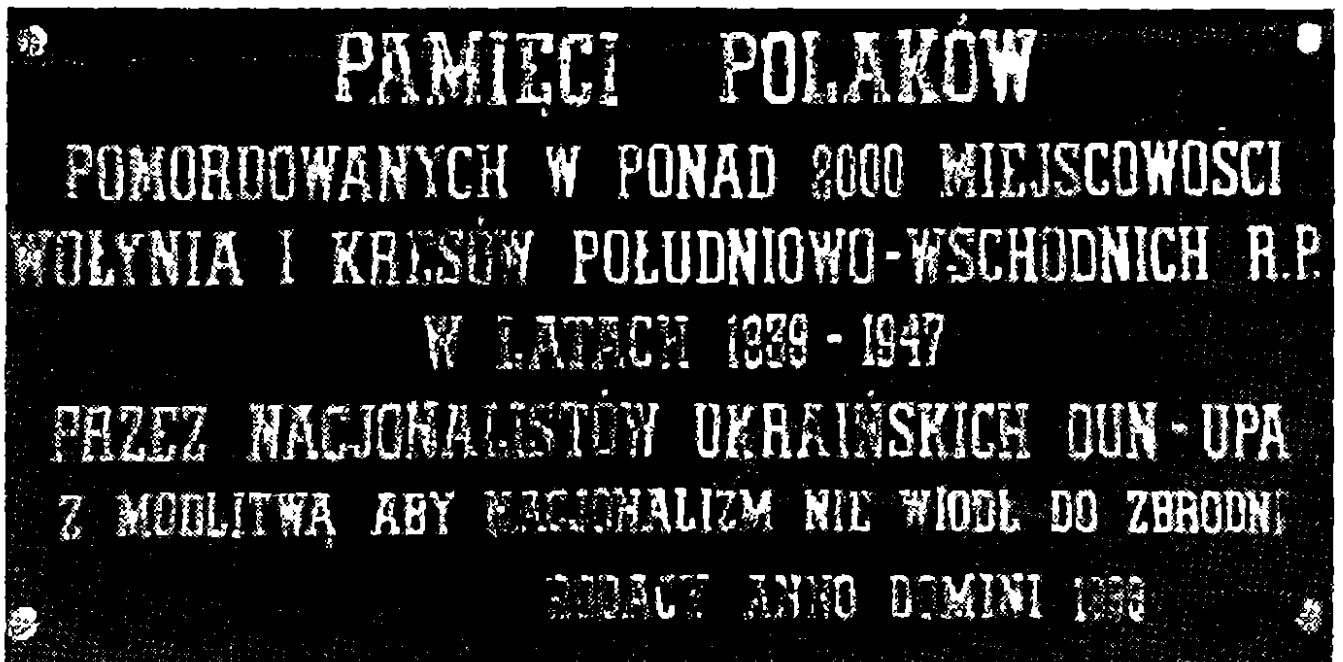
Офіційна заява — річ, звісно, потрібна. Однак, перебуваючи 2003 року у Варшаві, ми відвідали Інститут національної пам'яті, який працює з 2000 року. Відбулася зустріч з Президентом Інституту Паном Леоном Кересом, віце-президентом Вітольдом Кулешею, іншими співробітниками. Згадана установа досліджує злочини проти поляків, вчинені (звернімо увагу!) у 1939—1989 роках. Однак це не просто подолання історичної

амнезії. Інститут провадить слідство, а Пан Кулеша є заступником Генпрокурора Польщі. Нам розповіли, що Головна комісія у справах злочинів проти польського народу — як підрозділ Інституту — веде 1260 справ, 51 з яких стосується злочинів проти поляків на Волині, а ще 7 — проти українців на цій самій території.

Добре, запитав я, нині між нашими державами добрі стосунки, а якщо зміниться ситуація і до влади у Польщі придуть інші сили? Що буде тоді? Адже увесь «вибуховий» матеріал, накопичений в Інституті, за нової кон'юнктури можна відповідно «повернути» проти України? Нас запевняли, що цього не станеться.

А нам, на мою думку, слід утримуватись як від скороспілих односторонніх «вибачень» перед поляками, так і від (псевдо)патріотичного, антипольського ригоризму в оцінках волинських подій. В Україні ще належить попрацювати над встановленням того, що було. І нехай би про це подбали не лише окремі ентузіасти (на кшталт Ярослава Царука, який збирав свідчення очевидців-українців, котрі пережили волинську трагедію), а й держава.

Міждержавні заходи з ушанування жертв польсько-українського конфлікту, крім іншого, повною мірою засвідчили необхідність відповідального ставлення до формування колективної історичної пам'яті по-

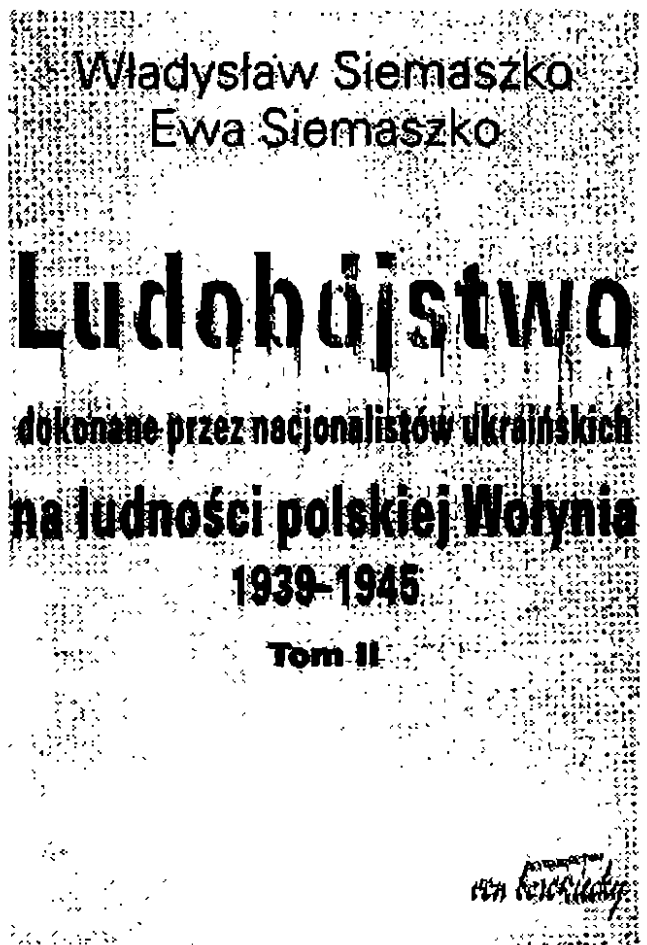
Людей, які загинули, треба вшановувати, але дуже бажано, щоб когось іншого не образити несправедливо. Меморіальна дошка встановлена в католицькій катедрі Варшави. Ось її текст. «Пам'ять поляків, замордованих у Волині і південно-східних окраїн Речі Посполитої у 1939–1947 рр. українськими націоналістами ОУН-УПА з молитвою, щоб націоналізм не вів до злочинів. Року Божого 1999»

ляків і українців про спільне минуле. Передусім з огляду на те, що це минуле не завжди було забарвлене рожевими тонами, а тому особливо важливо розібратись із фундаментальними та ситуативними мотивами польсько-українського протистояння, рушійними силами, що живили цей конфлікт, а також з його наслідками.

Важливим кроком до цього, до неупередженої інтерпретації складних подій є опрацювання документів і матеріалів комуністичної спецслужби, зокрема тих, що зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБ України) в Києві та його регіональних структурах у Волинській, Рівненській, Тернопільській та Львівській областях. Найцікавішими є фонди, які містять документи із окремих слідчих справ на учасників українського націоналістичного підпілля (ОУН і УПА) і польського, їхні інформаційні матеріали, доповідні записки і аналітичні матеріали, оперативні зведення НКВД/НКГБ (МВД/МГБ), що стосуються українсько-польського протистояння.

І тут виникає запитання: якою має бути міра довіри до того, що зберегли архіви спецслужби? Добре відомо, як часто в історії люди змушені обмовляти себе під психологічним або фізичним тиском. Поза сумнівом, мусимо не втрачати скептицизм і тінь безсмертного Декарта нехай супроводжує нас у роздумах й оцінках.

Однак все ж таки у цьому випадку не варто забувати і про інше. Не комуністична спецслужба була ініціатором польсько-української конфронтації, хоча вона (про це ще йтиметься) і доклала на певному етапі руку до його роздмухування у власних інтересах. Та спочатку чекісти прагнули розібратись у витках протистояння, його колізіях і наслідках, використовуючи власні специфічні можливості (як от робота агентури). Вони збирали доклад-

Обкладинка другого тому книжки Владислава і Єви Семашків «Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939–1945»

ну інформацію про злочини обох сторін, причому спираючись не лише на свідчення виконавців, а в першу чергу на інформації жертв і свідків. Саме тому документи спецслужби становлять цінне джерело, і обійти їх не може жоден серйозний дослідник.

Оприлюднення цих документів частково вже розпочалося. Головне слово тут «частково», хоча їх опрацювання — і це хочу підкреслити особливо — вкрай важливе і з огляду на те, що в Польщі та в Україні з'явилися публікації, що актуалізували волинську трагедію тенденційно, у певному напрямі, прагнули давати однозначні відповіді на вельми неоднозначні питання. У роки комуністичної влади в Польщі не заохочувалися згадки про західноукраїнські землі, щоб не дратувати керівництво тодішнього Радянського Союзу. Однак досить широко, наприклад, засоби масової інформації приписували українцям вбивство польської професури у Львові і придушення Варшавського повстання у 1944 році. Пізніше було доведено, що ні перше, ні друге твердження немає ніяких підстав, хоча, як пише Ярослав Ісаєвич, важко сказати, чи висновки вчених з цього питання дійшли до широких кіл населення. Частина польського суспільства сприймає волинську трагедію (як мовиться частіше, «волинську різанину») як таку, що була детермінована передусім «органічним» націоналізмом українців.

Натомість в Україні лунали голоси, що, мовляв, з поляками немає про що дискутувати, адже волинських поляків нищили «на наших етнічних землях», що «поляки прийшли на Волинь непрошені та відійшли звідти нежалувані».

Для адекватних оцінок подій такого масштабу, як польсько-український конфлікт, подібна симплістика неприйнятна. Її завжди варто уникати, якщо ми хочемо зрозуміти джерела таких інфервальних подій, як волинська трагедія. Не підлягає сумніву історична «тяглість» українсько-польських контроверсій. Вони то загострювались, то вщухали, але «фермент» протистояння ніколи не зникав. Разом з тим не підлягає сумніву, що з початком Другої світової війни поляки й українці опинились у жорнах двох диктатур — гітлерівської і сталінської.

Документи комуністичної спецслужби показують, що усвідомлення цього було, а тому були спроби порозуміння, спроби польської і української сторін домовитись перед наявністю спільних ворогів. Зокрема, важливими є свідчення керівника Крайового Проводу ОУН на ЗУЗ («Галичина») Михайла Степаняка («Сергія»), який на допиті 30 серпня 1944 року дав докладні свідчення про те, як за дорученням Проводу ОУН (б) у середині 1942

року він разом з Зиновієм Матлою («Дніпровим») через священника УТКЦ Кладочного у Львові вступив у переговори з польським підпіллям.

Наприкінці літа 1942 року у Варшаві представники ОУН вели переговори з представниками Делегатури края Лондонського еміграційного уряду. До них Степаняк не був причетний, але у вересні 1943 року він особисто брав участь у переговорах із представниками польських підпільних організацій у Львові. Надзвичайно симптоматично, що тоді польська сторона заявила, що «більша частина польських політичних і військових кіл вважають, що у політиці польського уряду упродовж двадцяти років стосовно українців було зроблено дуже багато помилок. Багато помилок було зроблено також українцями стосовно Польщі. Поляки нині не бажають повторювати помилки, і слід сподіватись, що і в середовищі українців відбулась деяка зміна поглядів на польсько-українське питання. Нині і українці, і поляки опинились під ударами того самого ворога — німців».

Відбулися наступні зустрічі у 1944—1945 роках, але обопільно корисних домовленостей не було досягнуто. Потенціал взаєморозуміння так і залишився нереалізованим. Як свідчать архівні джерела, насамперед через те, що обидві сторони вважали Західну Україну «своєю». Збереглося надзвичайно багато документів різного характеру, які підтверджують це. Ось один конкретний приклад. 23 травня 1944 року начальник Управління НКГБ по Рівненській області Федір Цветухін у спецповідомленні на ім'я наркома держбезпеки УРСР Сергія Савченка писав про викриття на території області кількох польських підпільних організацій, а з-поміж них «ПСЦ» («Паньствова Служба Цивільна»), на чолі якої стояв Ян Коханьчик. За свідченням заарештованих членів цієї організації, загальне керівництво організацією здійснював лондонський емігрантський уряд, якому безпосередньо був підпорядкований Крайовий центр у Варшаві, а йому підпорядковувались структури у центрах колишніх воєводств. Далі йшли повітові структури, яким підлягали низові структури. У спецповідомленні цитувалися свідчення заарештованої Роговської, за словами якої «ПСЦ» мала такі завдання:

а) Боротьба за відродження Польщі у кордонах 1939 року шляхом збройної боротьби проти радянської влади за допомогою Англії та США;

б) Здійснювати агітаційну роботу серед польського населення про необхідність боротьби за Польщу від «моря до моря», повчаючи поляків, що за допомогою Англії й Америки Польщу буде відновлено у своїх колишніх кордонах;

в) Виховувати польську молодь у націоналістичному дусі;

г) Створювати і керувати польськими збройними загонами самооборони;

д) Надавати матеріальну допомогу полякам, які втекли від бандерівців тощо».

Отже, кожна зі сторін — польська й українська — вважала, що вона веде боротьбу за власну територію, і вже це робило криваве зіткнення неминучим.

Наступне важливе питання — про причини польсько-українського кровопролиття, про те, хто перший розпочав його. Існують різні інтерпретації, але факти свідчать, що зіткнення розпочалося на Холмщині у 1942 році. Свого часу (а саме 1937 року) тут і на Підляшші з наказу польської влади було зруйновано 151 православну церкву, а 153 обернули на католицькі костели. Не випадково саме на цих теренах робота українських націоналістів щодо залучення до своїх лав молодих сил була успішною. Як зазначалося в одному з оунівських документів, «в роках 1940—41 ОУН охопила весь терен Холмщини та Підляшшя».

Як вказувалося у складеному для оунівського видання «До зброї» переліку фактів терору проти українців у 1941—1943 роках, вже з весни 1941 року поляки почали посилювати свій протиукраїнський терор: «Тільки в самій Холмщині й Грубешівщині замордували вони в тому часі понад 600 українських учителів, священників та інших громадських і суспільних діячів, як теж звичайних селян».

У іншому документі ОУН зазначалося: «Друга форма боротьби поляків проти українців — це створення власних боївок, які при допомозі куль і пожеж почали винищувати свідомий український елемент на ЗУЗ (ЗУЗ — Західноукраїнські землі. — Ю.Ш.). Почали це робити в квітні 1942 р. на Холмщині, де до весни 1942 р. вимордували 394 особи, найсвідоміших українців, відтоді поширили терор на Галичину і Волинь і кількість помордованих поляками жертв досягла вже кілька тисяч. Польські банди застосовували не тільки індивідуальний терор, але винищують цілі села, палять господарства та вирізують ціле населення, не щадячи жінок і дітей. Спеціально жорстоко проводять ці акції на Холмщині».

Документи, наявні в ДА СБ України, дозволяють докладніше уявити ситуацію у 1942 році. З середини року, а особливо з осені, в лісах почали концентруватися нелегали ОУН і неорганізована українська молодь, а в селах виникли команди «самооборони». Причиною для формування останніх було те, що німці почали мобілізувати українську молодь на роботу до Німеччини, а також на службу в німецькій армії. Проте невдовзі ситуація кардинально змінилась.

Наприкінці 1942 року на Холмщині польські боївки здійснили низку репресивних заходів стосовно українців, обвинувачуючи їх у співпраці з німцями, причому репресії торкнулися не лише членів ОУН, а й неорганізованого українського населення. Саме у відповідь на польські репресії проти українського населення, за твердженнями оунівських діячів, групи нелегалів на Волині, які переховувались у лісах, почали здійснювати «відплатні репресії щодо польського населення», що з поодиноких перетворилися на постійні напади на польські села і з Волині перекинулись на інші області Західної України.

Як обвинувачення проти поляків висувалась також співпраця з німцями і видача ними учасників ОУН. Полякам пропонувалось виїздити із західноукраїнських земель до Польщі, а коли вони відмовлялись це робити, то їхні будинки спалювали, господарства грабували, а самих поляків вбивали.

За цих умов поляки також створювали бази самооборони для захисту польських сіл. Відомо, що підпільні структури Армії Крайової (АК) на початку 1943 року створили на Волині близько 100 самооборонних баз, так званих пляцувок. Ситуація загострювалась тим, що при організації баз самооборони саме німці давали зброю деяким польським селам.

Звертаю увагу: це констатувалося не лише діячами ОУН, а й досить повно відбито у документах радянської спецслужби. Зокрема, нарком внутрішніх справ УРСР Василь Рясной у своєму повідомленні на ім'я Микити Хрущова у лютому 1944 року про події на Волині писав: «Зброя полякам, які здійснювали самооборону, видавалася німцями, але значна її частина нелегально купувалася самими поляками переважно у мадяр, частину яких було дислоковано у Волинській області. Внаслідок цього у польського населення сконцентрувалася велика кількість зброї».

Архіви радянської спецслужби зберегли численні свідчення конкретних осіб про діяльність поляків та її спрямованість. Метою пляцувок, за свідченнями їхніх учасників, було «...виставляти варту (пост) на околицях поселень і при появі озброєних груп повідомляти німецьким властям і чинити збройний опір, а також вести спільну збройну боротьбу проти українських націоналістів бандерівців і бульбівців».

У документах НКВД/НКГБ польські самооборонні структури кваліфікувались як «польсько-німецькі збройні групи «Пляцувки», а у ДА СБ України збереглися детальні (дуже важкі для читання в сенсі емоційного впливу) описи масових польських репресивних акцій проти українського населення. На думку авторитетних українських дослідників, події 1942

року на Холмщині надали імпульс подальшій ескалації польсько-українського насильства. Архівні документи не дозволяють зробити вичерпний висновок про «першоавторство» у цьому якоїсь однієї сторони. Вони радше значно доповнюють складну амальгаму цих подій, застерігаючи таким чином від спроб створити якусь однобічну схему.

Архівні джерела дають неабияку «інформацію для роздумів» про ту провокативну роль, що її відігравали у польсько-українському протистоянні «треті сили». Йдеться насамперед про нацистів.

Описуючи згадані події на Холмщині та Підляшші, автори одного з оунівських документів зауважують: «Поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі є доволі підозріла. Раз ідуть на руку полякам, то знову стають ніби по стороні українців». Микита Хрущов, аналізуючи у червні 1943 року загострення українсько-польських стосунків, зауважував: «Моя думка, що все це — справа рук німців».

У сучасній українській історіографії висвітлено те, яку роль відіграв Берлін у конфлікті поляків і українців. Показано, зокрема, що після того, як німецьку поліцію на Волині й у Поліссі залишило близько 5000 українців, які пішли в ліси, німці набрали нових поліцаїв, переважно з місцевих поляків. Однак не лише в поліції, а й в інших структурах були поляки. Наприклад, у Луцьку всі німецькі адміністративні заклади очолювали поляки. В уряді генерал-комісаріату з усіма його відділами чиновників польської національності налічувалось 80%, у гебітскомісаріаті — 60%, центральній установі для торгівлі зі Сходом — 60%, господарському банку — 30%.

У нацистських інформаційних зведеннях від 29 травня 1942 року наголошувалось, що поляки прагнуть займати посади у новостворюваних німецьких установах з тим, щоб «розбудувати свої позиції і після німецької поразки створити великопольську імперію». Своєю діяльністю у німецьких установах поляки намагаються спрямувати дії окупаційної адміністрації проти «українців і білорусів з метою викликати ворожнечу цих народів проти німців».

Наведу витяг зі звіту представника польського еміграційного уряду (це не документ ОУНІ), у якому йдеться про поширені уявлення про поляків серед німців із СД і Гестапо: «Знайти довощиків і бажаючих співпрацювати з поліцією серед поляків набагато простіше, ніж серед українців. Українці намагаються триматися разом і у незначному відсотку стають донощиками, тоді як серед поляків, котрі є народом з великим гоно-

ром, знаходиться багато жінок, які за гроші, хутра і коштовності доносять на співвітчизників і діють проти них».

У відповідь на антипольські акції УПА німці перекидали на Волинь польські жандармські частини з Генерал-губернаторства з метою залучення їх до дій не лише проти УПА, а й проти місцевого українського населення. Як свідчив на допиті 13 січня 1946 року колишній учасник оунівського підпілля Михайло Польовий, наприкінці 1942 року на Волині «почали організовуватись загони під назвою «бульбівці». На придушення загонів «бульбівців» німці почали кидати поліцію з Польщі та поліцію Волині, які переважно складалися з поляків. Водночас німці почали видавати зброю польському чоловічому населенню, яке мешкало на Волині. Ця обставина викликала репресії у відповідь з боку «бульбівців», до яких стихійно приєднались загони УПА».

На думку українських дослідників, усе це стало головним мотивом для започаткування і продовження антипольської акції на Волині у 1943—1944 роках, адже українських політичних керівників не могло не насторожити те, що місцеві поляки, всіляко намагаючись проникнути до адміністративного, господарського і торговельного апарату окупаційної влади, прагнули таким чином забезпечити умови для збереження свого впливу на цих землях. Саме таку ситуацію навесні-влітку 1943 року зафіксували добре обізнані радянські розвідувально-диверсійні групи, німецькі функціонери і представники місцевої української громади.

Однак ще більше вражає те, що стратегію проникнення до адміністративного та господарського апарату польське підпілля зберегло і після того, як нацистів було вигнано за межі Західної України. Так, 30 червня 1944 року виконуючий обов'язки начальника Управління НКГБ по Тернопільській області Володимир Майструк у доповідній записці на ім'я Сергія Савченка, повідомляючи про викриті польські підпільні структури, писав про Трембовлянський повітовий комітет організації «Озон». Його члени «почали всіляко пробиватись на керівні посади до різних радянських установ і організацій, надаючи у цьому одне одному допомогу, і на сьогодні вони зайняли ті чи інші керівні посади у радянських, торговельних і господарських установах і організаціях у м. Трембовля... Під час розробки зазначених осіб встановлюються факти, що вищезгадані націоналісти, до яких примикають також ксьондзи польського костюлу Шетельницький і Левандовський, підтримують між собою тісний зв'язок,.. провадять активну націоналістичну пропаганду, суть якої полягає в тому, що як вони заявляють, невдовзі за сприяння Англії й Америки буде відновлено «Велику Польщу» у межах

кордонів до 1939 року, а Червона Армія під тиском союзників очистить території Західних областей України і Білорусії».

5 липня 1943 року Савченко надіслав до ЦК КП(б)У доповідну записку, в якій зроблено цікавий (як для керівника держбезпеки УРСР) висновок: основні плани поляків у Західній Україні українські націоналісти оцінювали правильно, оскільки поляки усілякими методами проникали до державного, адміністративного і торговельного апарату німецької влади. Для чого? Щоб зберегти той плацдарм, який би дозволив забезпечити ключові впливи на західноукраїнських землях після розгрому Німеччини, не віддавати ці землі. І це при тому, що польська людність на Волині становила не більше 16% населення.

Архівні джерела підтверджують, що німці використовували боротьбу між поляками й українцями у власних розрахунках, оскільки це відволікало увагу населення від спільних завдань боротьби з нацизмом, а на загал сприяло знищенню слов'янського населення на окупованій території.

Свою гру вів не лише Берлін, а й Москва. Документи відбивають численні факти співпраці поляків із радянськими партизанами. Польське населення співпрацювало з розвідувально-диверсійними групами, які робили своїми базами польські поселення, примушували мешканців допомагати, в тому числі й продовольством. Ба більше, поляків інколи залучали до розвідницької та диверсійної антинімецької діяльності, а також до акцій проти УПА, зокрема, у складі «винищувальних загонів». Як констатувалося в одному з оунівських документів, «з весною 1944 р. ми є свідками спільних дій (хто повірив би) націоналістичних АК і АЛ (Армія Людова) з большевицькими бандами. Перед, очевидно, серед них вели москалі, яких поляки стали безвольним знаряддям».

Разом із тим, документи відбивають й інші факти — польської протидії червоній партизанці. Так, 2 квітня 1944 року у доповідній записці до НКГБ УРСР «Про діяльність польських націоналістичних формувань» повідомлялось про діяльність «Таємної Армії Польської» («ТАП»), яка діяла під керівництвом Польського екзильного уряду в Лондоні: «На території к(олишньої) Польщі і Західній Україні керівництво здійснює т.зв. «Крайова делегатура» (відомості про «Крайову делегатуру» надходять вперше), центр якої знаходиться у м. Варшаві...

В період окупації у Рівненській області довгий час діяв збройний загін «ТАП» під командуванням капітана кол(ишньої) польської армії Булата.

Булат на початку своїх дій керував польською самообороною у селі Вирка, що за 4 км від с. Гута-Степанська Рівненської області, але внаслі-

док розгрому українськими націоналістами вказаної самооборони відійшов... в район Сарни-Костопіль...

З серпня 1943 р. загін Булата почав більш активно виявляти вороже ставлення до радянських партизанів, були випадки вбивства і роззброєння».

Ще одна важлива тема — географія польсько-українського конфлікту. Як відомо, наприкінці 1943-го і на початку 1944 року цей конфлікт переноситься на Галичину, а у 1944 році розпочалися антиукраїнські акції на Холмщині. Документи спецслужби віддзеркалюють нищення українських сіл і загибель на Холмщині майже трьох тисяч українського мирного населення. З іншого боку, архівні джерела відбивають також одну з найвідоміших «деполонізаційних» акцій — знищення села Гута Пеняцька на Львівщині. За матеріалами радянської спецслужби, тут було знищено понад 700 осіб, спалено 120 будинків.

Наведу приклад. Це — уривок із протоколу від 21 квітня 1944 року зі свідченнями мешканки села Сагринь на Грубешівщині Анастазії Шуфель. Вона описує входження в село поляків і те, як вони з родиною втекли до сховища. Однак їх розшукали, ніби знали, де схрон: «Батько вийшов із схрону й попросив, щоб дарували життя та залишили родину. Вони облаяли його вульгарно: «курва ваша маць, виходзіць, ми вас помордуємо, бо ви наших поляків мордуєце»... Вийшло ще двох мужчин, мого чоловіка кузин і сусід. За чоловіками вийшла моя мама, за мамою наша комірниця вісімдесятилітня бабуся з дволітньою внучкою. Моя донька 12-літня на вид бандитів зімліла. Бандити наказали батькові віділляти її водою. Батько віділлєв і дівчина прийшла до себе. Просила, щоб дарувати її життя і знов зімліла. Бандити знову наказали її відрятувати. Знову прийшло дівча до свідомості. Просила, щоб дарувати її життя, бо вона молода і хоче жити. На цей раз я вийшла із сховища і просила, щоб не вбивали моєї дитини, що ми нічого не зробили злого, що ми нічого не винні, що ми тут живемо. Один з бандитів промовив: «ми ідзєми паресет кілометрів ту до вас жеби вас вшисткіх вимордоваць до ногі». В тому часі бандити стрілили в мого батька, який скоро сконав, потім в мою маму. Після мами вбили кузина мого чоловіка, а сусід втекти.

Тепер приступили до моєї донечки, яка кинулась до мене на шию, просила простити її все. Цілувала мене, просила попрощати батька, ще раз звернулася до бандитів і просила помилювання, але дістала кулю в шию. Я кинулася її рятувати, але бандити почали стріляти в мене. Діста-

ла я три кулі... Дівчина сконала скоро. Банда думала, що зі мною вже кінець і кинулася до бабусі. Вбили її... Коли з нами покінчили, запалили хату й пішли. Я в той час збрала всі свої сили, встала попрощалася з дочкою, яка була мертва і поволі пішла до схрону».

Збереглося багато архівних свідчень про те, що села, які були базою для УПА або оунівського підпілля (або були запідозрені у цих «гріхах») піддавалися репресіям із боку поляків. І тут є чимало маловивчених аспектів. Зокрема, зафіксовані обставини, коли радянським військовим доводилось захищати українське населення від нападів польських військових. Так, у спецповідомленні начальника відділу контррозвідки «Смерш» 6-ї армії полковника Горюнова начальнику відділу контррозвідки НКО Львівського воєнного округу генерал-майору Попереці від 31 жовтня 1944 року було зазначено, що 30 жовтня до керівника одного з підрозділів «Смершу» звернулись дві жінки з села Дениска. Вони розповіли, що у селі знаходиться озброєний загін поляків, які грабують і вбивають селян.

До села надіслали групу вояків, які встановили, що «до села приходила автомашина з військовослужбовцями польської армії, польською міліцією і цивільними особами польської національності. Прибулі забирали у мешканців села корів, коней, харчі та різні речі. Крім того, по-звірячому вбили одного мешканця села Дениски, а іншого сильно побили».

Як з'ясувалось, на чолі 15 військовослужбовців польської армії був капітан Авенір Ніколаєв, були також 6 співробітників польської міліції міста Ярчув на чолі з начальником міліції Йосипом Вавро і 5 цивільних поляків. Ніколаєв свідчив, що він є на службі у 6-й польській стрілецькій дивізії на посаді заступника командира 3-го батальйону 18-го стрілецького полку. Цей батальйон дислокується у Томашуві і використовується для охорони штабу 3-ї польської армії. 30 жовтня Ніколаєв одержав наказ командира батальйону капітана Обухова виїхати до села Дениска. По дорозі вони «прихопили» ще польських міліціонерів і цивільних осіб. Далі у документі зазначалось: «Допитом Ніколаєва встановлено, що по прибуттю до села Дениска ті, хто приїхав, розсипались по ньому і почали у місцевого населення відбирати тварин, продовольство й особисті речі, а також вбили одного мешканця села Дениска, а іншого сильно побили».

Йосип Вавро свідчив, що він «як начальник міліції, не мав розпорядження вищого начальства про виїзд до села Дениска, поїхав із озброєною силою з метою грабунку і розбою...» Все закінчилось тим, що речі і тварин селянам повернули, а затриманих скерували до відділу «Смерш» у місті Рава Руська. І такі приклади були не поодинокі.

Однією з ключових і активно дискутованих тем у контексті обговорення польсько-українського конфлікту є тема наявності тих сил, за допомогою яких, власне, цей конфлікт матеріалізувався. Спираючись на джерела з ДА СБ України, можна і в цьому випадку рішуче відкинути тезу про чийсь односторонню провину.

Відомо, що у затвердженому у вересні 1942 року генералом Грот-Ровецьким плані бойової діяльності польського націоналістичного підпілля повстанці розглядалися як додатковий противник поляків. Саме тому визнавалася можливість збройної боротьби з ними у місцях компактної дислокації польських сил, що і сталося. Наказом головного коменданта АК генерала Т. Комаровського («Бур») від 4 серпня 1943 року було започатковано тотальну «відплатну акцію» проти українців, внаслідок якої, зокрема, на території Грубешівського і прилеглої до нього ділянки Томашівського повітів було спалено до червня 1944 року близько 150 українських сіл, в яких мешкало близько 15 тисяч осіб.

Безпосередньо такого роду акціями займалися ліквідаційні загони Армії Крайової (АК), перед якими було поставлено такі завдання: «1) За наказом інспекторату «АК» виконувати терористичні акти щодо політичних супротивників «АК».

2) З метою фізичного знищення українського населення здійснювати збройні напади на українські села».

Свідчення колишніх учасників цих польських загонів (що маловідомі дотепер і не дуже охоче надаються польською стороною, коли йдеться про спільні публікації) є дуже цінним джерелом ще й з огляду на те, що вони містять розповідь про механізм каральних акцій. На щастя, такі документи збереглися не лише в Польщі, а й в Україні. На мою думку, вони обов'язково підлягають оприлюдненню, якщо ми не хочемо створювати нові міфи. Наприклад, в одному із польських свідчень зазначалося: «Напади на українські села здійснювались за ретельно розробленим планом із включенням до ліквідаційного загону як провідника когось з поляків — мешканців села, на яке планувалось здійснити напад.

У нічний час загін входив до села, у вікна однієї частини будинків, в яких мешкали українці, кидали гранати, а другу частину будинків підпалювали. Коли мешканці вибігали з палаючих будинків, то учасники ліквідаційних загонів їх розстрілювали з автоматів і гвинтівок».

І ще одна цитата: «Ми не з'ясовували, хто це, діти, жінки чи старі, всіх відправляли на той світ».

З іншого боку, документи ДА СБ України відбивають дії керівників українського націоналістичного руху. І тут є просто сенсаційні матеріали.

Наприклад, такий факт. У жовтні 1942 року у Львові відбулася Перша військова конференція ОУН. Про неї практично не збереглося ніякої докладної інформації. Однак з оперативного повідомлення, що було надруковано 23 листопада 1944 року в одному примірнику (фактично, це була інформація особи із середовища ОУН, яка співпрацювала з комуністичною спецслужбою), можна скласти уявлення про те, що обговорювалось і вирішувалось на цій конференції, яку відкрив Микола Лебедь («Орест»). Він наголосив, що скликав цю конференцію за наполяганням військових референтів ОУН, що скликано її вперше з огляду на умови війни.

На конференції було поставлено завдання у зв'язку з початком збройної боротьби за самостійність «за будь-яку ціну» розв'язати питання національних меншин. Ось як виглядали рішення конференції у згаданому оперативному повідомленні: «1. Російських нацменів взагалі слід залишити у спокої, оскільки вони на Україні зжилися з народом і не являють загрози... А російських активістів, які борються з українцями, слід знищувати, попередньо взявши їх на облік, переважно у маленьких містах, бо вони є ворогами українців.

2. Євреїв не слід винищувати, але виселити з України, надавши їм можливість дещо вивезти з майна. Рахуватися з ними потрібно, оскільки вони мають великий вплив у Англії і Америці.

3. Поляків всіх виселити, надавши їм можливість взяти із собою, що вони хочуть, оскільки їх також будуть захищати Англія і Америка. А тих, хто не захоче виїздити — знищувати. Найактивніших ворогів і серед них всіх членів протиукраїнських організацій знищити в день перед оголошенням мобілізації. На облік їх буде взято завчасно районним і повітовими військовими командами. Знищенням буде займатись жандармерія і у окремих випадках СБ. Використовувати для цього вояків армії заборонено.

4. Мадьяр, чехів і румун не чіпати, пам'ятаючи про ліквідацію Західного фронту.

5. Інших нацменів СРСР не чіпати. Вірменів трактувати так само, як євреїв, пам'ятаючи, що вони віддані люди Росії».

Рішення про усунення або екстермінацію польського населення ухвалювалися на рівні Крайового Проводу бандерівської ОУН і Головного Командування УПА. Відомим і часто цитованим на сьогодні насамперед польськими дослідниками джерелом щодо директивних документів про винищення поляків є свідчення командира Військової ок-

руги УПА «Турів» Юрія Стельмащука, які він дав на допиті 28 лютого 1945 року. Він згадує, що у червні 1943 року представник Центрального Проводу ОУН «Клим Савур» передав йому усну секретну директиву про винищення польського населення, яке мешкало на території західних областей України.

У ДА СБУ збереглося багато свідчень того, як саме виконувалися такого роду вказівки. Серед них свідчення колишніх учасників УПА. Так, на допиті 3 січня 1945 року Василь Горбатюк зазначав, що навесні 1943 року було здійснено розправу із мешканцями села Горичі: «За наказом станичного Гродіюка я ходив палити будинки, що належали полякам. Всього я спалив три будинки у селі Болєславувка. Крім того брав участь у облаві на поляків у селі Горичі. Під час облави було вбито близько 38 осіб. Особисто я пострілами з гвинтівки вбив двох поляків. У більшості випадків вбивства поляків здійснювались лопатами, сокирами, вилами тощо. Стріляти було заборонено, оскільки німці могли почути і затримати нас. Серед вбитих були жінки, старі і діти».

1 березня 1951 року був допитаний Іван Гринів, уродженець села Павлівка (саме того, де в липні 2003 року зустрічались президенти Польщі й України). Гринів свідчив про те, як відбувалось нищення польського населення у його рідному селі на початку липня 1943 р.: «...Напали на польський костел, а у цей час була у костелі служба божа, де знаходилось громадян польської національності до 200 осіб (За довідкою Павлівської сільради від 21 червня 1951 р., там було понад 100 осіб. — Ю.Ш.), старих і малолітніх дітей. Костел був оточений і почалось знищення громадян, було відкрито вогонь з кулемета у центральні двері і вікна, після чого було багато знищено тоді громадян і дітей, а яким вдалось втекти, то їх доганяли і вбивали на ходу».

21—25 серпня 1943 року відбувся Третій надзвичайний Великий збір ОУН. Важливі деталі про його роботу розповів вже згаданий М.Степаняк. На допиті 25 серпня 1944 року він розповів про дискусію, що розгорнулася під час збору щодо «практичної діяльності УПА під керівництвом «Клима Савура», який здійснював масове знищення польського населення». Степаняк розповів, що «на захист діяльності «Клима Савура» стосовно поляків виступали особливо різко «Горбенко», «Галина», «Іванів» і Шухевич. З критикою виступали я і «Рубан».

Оскільки на захист «Клима Савура» виступало все бюро Проводу, Великий збір виправдав дії «Клима Савура», хоча в офіційних рішеннях конгресу це не було відбито... Були противники такого визначення, які

вважали, що УПА скомпрометована своїми бандитськими діями проти польського населення...»

Це засвідчує, що серед самих учасників українського руху не було одностайного схвалення антипольських акцій. Підтверджується це й багатьма іншими документами, що збереглися у ДА СБ України.

Нарешті, ще одна проблема — масштаби польсько-українського протистояння. Існує величезна розбіжність в оцінках чисельності жертв. Упродовж 2003 року у засобах масової інформації та в публікаціях в Україні називались такі цифри: польські жертви — від 80 до 18 тисяч; українські жертви — від 100 до 18 тисяч. У польських засобах масової інформації та інших публікаціях домінувала цифра 100 тисяч поляків, які стали жертвами.

Жодна з цифр не є остаточною і достеменно доведеною. До того ж, у публікаціях українських дослідників обґрунтовано вказується на те, що коли у лютому 1945 року Вінстон Черчілль у радіозверненні повідомив поляків, що за основу східного кордону Польщі взято «лінію Керзона», багато хто залишив Волинь. Через це встановити, хто загинув під час насильства, а хто емігрував, практично неможливо.

Звертає на себе увагу і той факт, що обидві конфліктуючі сторони прагнули перекласти провину одна на одну. Джерела з ДА СБ України дають дуже багато підтверджень цього. І в польських, і в документах ОУН і УПА йдеться про «відплатні акції» та «оборону» населення, а відтак обидві сторони подають ті цифри, які відповідно вигідні кожній.

Насправді не існує якоїсь «узагальненої» статистики, вона не присутня в архівних джерелах комуністичної спецслужби. Натомість у них можна віднайти фрагментарні цифрові дані. Наприклад, серед вилучених оунівських документів є витяг із протоколу зустрічі Митрополита-Адміністратора Святої Православної Автокефальної Церкви Полікарпа з генерал-комісаром Волині-Поділля Шене, яка відбулася 8 травня 1943 року. «За нашими підрахунками, — стверджував Шене, — до цього часу вбито близько 15000 поляків». У протоколі допиту згаданого Юрія Стельмащука йдеться про винищення у серпні 1943 року понад 15 тис. польського населення у Ковельському, Седлещанському, Мацієвському і Любомльському районах.

Один з українських дослідників вважає, що «ретельний аналіз документів спростовує ті цифрові викладки, зокрема про втрати польського населення на Волині, якими оперують польські автори. Документи з українських архівів, які вводяться вперше до наукового обігу, дають можливість оцінити... реальну кількість втрат з обох сторін...» Те, що від-

криті останніми роками в Україні архівні документи уточнюють, а в ряді випадків показують неправдивість даних, якими оперують деякі польські автори (наприклад, Владислав і Єва Семашки, автори книжки «Геноцид польського населення Волині, здійснений українськими націоналістами», що фактично зображує жертвами лише поляків, виданої за фінансової підтримки Адміністрації Президента Польщі, Бюро національної безпеки, Міністерства культури і національної спадщини, Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва, а також приватних спонсорів), це — правда. Однак стосовно реальної кількості жертв твердження цитованого автора, на жаль, все ще слід вважати риторикою. Немає такої цифри, що була б достеменно підтверджена. Цю кількість ще належить встановити.

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що документи ДА СБ України, що стосуються волинської трагедії 1943 року і польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни в цілому, ще раз доводять хибність, сказати б, маніхейського бачення та інтерпретації історичного процесу з розподілом на «хороших» і «поганих» учасників цього процесу. Архівні джерела показують, що криваве протистояння було детерміноване польським і українським обопільним екстремізмом, що робив людей жертвами, виправдовуючи це державницькими (геополітичними) інтересами чи патріотизмом. Тут не може бути виправдання жодній стороні, і це — як і будь-яке насильство — підлягає засудженню.

Окремо слід акцентувати увагу на гострій необхідності публікації згаданих документів з ДА СБ України, щоб зробити їх надбанням якнайширшого кола дослідників. Саме це завдання покликаний розв'язати (бодай почасти) 4-й том спільної польсько-української серії «Польща та Україна у 30—40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів служб спеціальних», присвячений саме цій проблематиці.

Безумовно вітаючи сам факт підготовки цього тому, слід підкреслити виняткову важливість подальшої польсько-української концептуальної дискусії навколо подій 1943—1944 років. Дискусії, що має спиратися на ретельне, всебічне і критичне осмислення документальних джерел, а не наперед визначені схеми.

Юрій ШАПОВАЛ

Фотографії із книги Владислава та Єви Семашків «Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939 — 1945»

«ЗЕМЛЯ НЕ УВІБРАЛА В СЕБЕ ВСЮ КРОВ»

Яцек Куронь

Дорогі Друзі!

Питання приязні між польським та українським народами є надзвичайно нелегким, як нелегкою є дружба між народами польським і німецьким. Ми, поляки, є українцями для німців та німцями для українців. Загалом ми нічого не відаємо про німецький внесок у нашу культуру, але пам'ятаємо про те, що вони позбавили нас самостійності, поневолили, германізували й окупували; ми пам'ятаємо боротьбу польського селянина за землю, якої його позбавляли німецькі колоністи. Німці, пам'ятаючи про перше, дуже часто не знають про друге. До кінця Другої світової війни, а також деякий час після неї польських

партизанів з Руху опору німці вважали бандитами. Аналогічно творилися антиукраїнські стереотипи у свідомості неабиякої частини поляків, як і стереотипи щодо поляків серед багатьох українців. Це був образ ворога.

Пишу про все це тому, що приязнь між нашими народами протягом найближчих місяців буде піддана важкому випробуванню. У Польщі вже почали готуватися до відзначення влітку 60-ї річниці події, яка в польській історичній пам'яті має назву «волинської різанини». Факти відомі: у липні 1943 року бандерівське крило Організації українських націоналістів та пов'язані з ним відділи Української Повстанської армії почали етнічну чистку на Волині, себто убивали польське цивільне населення під гаслом «Ляхи — за Сян!» Польська Армія Крайова ви-

ступила з контракціями, проте число загиблих, зокрема жінок і дітей, на польському боці в декілька разів перевищувало число жертв з українського боку.

На такі роковини я дивлюся зі змішаними почуттями. Загиблим ми повинні віддати честь; ми мусимо про них пам'ятати. Однак, якщо це робити у ритмі річниць, то ми вихоплюємо кожен подію з її історичного контексту і таким шляхом даємо сфальшовану картину польсько-українських взаємин.

Нащадки волинських поляків мають право віддавати шану своїм близьким і просто співвітчизникам, убитим у певному місці та певного часу українцями. Таке саме право мають нащадки мешканців, наприклад, Павлокоми та Завадки Морохівської, де вбивцями у певний час були поляки. Ми можемо увесь рік заповнити річницями — польської пацифікації 1930 року, знищення православних церков наприкінці 30-х років тощо. Близьке сусідство Західної України та південно-східної Польщі триває вже 1000 років. У цій історії є прекрасні сторінки, але над ними тяжіють кривди та помста обох сторін. Земля не увібрала в себе всю кров; вона, кров, родить месників, і ніхто сьогодні не зуміє сказати, хто й коли почав усе це. Однак майже шістьсот років саме ми — поляки — були сильнішою, домінуючою стороною, й тому ми полонізували українську еліту. У XIX і першій половині XX століття, коли у Польщі і в Україні майже аналогічно формувалася масова національна свідомість, щонайменше двічі ми унеможливили Україні здобуття самостійності; натомість українці ніколи нам такої кривди не вчинили.

Незважаючи на все це, Ми, як і Ви, сповідуємо Євангеліє, в якому Ісус звертається — вірю в це! — до кожного з нас із закликом не шукати скалку в оці ближнього свого, а шукати колоду в оці своїй (Мт 7, 3). Думка про те, що євангельські істини не стосуються взаємин між народами, є нехристиянською і суперечить духові Євангелія. Саме з цих причин я звертаюся до Вас — впевнений, що не лише від свого імені — і кажу: простіть нам. На жаль, ні ми, ні ви ще до цього не дозріли, хоч, без сумніву, дозріваємо щодня і щороку.

Яцек КУРОНЬ

Фотографія автора з архіву «Дня»

ВОЛИНЬ – 1943/1944: НЕВІДОМА ТРАГЕДІЯ

Трагедії історії не зникають і не забуваються. Страшний міжнаціональний конфлікт між українцями та поляками, коли на землях Волині у 1943—1944 роках загинули десятки тисяч людей з обох ворогуючих тоді таборів, десятиріччями замовчувався у нашій державі; навіть у 90-ті, «незалежні» вже роки, на цю тему неначе було накладено табу. І тільки виняткова увага, яку приділяє кривавим волинським подіям саме польська сторона, змусила (гірший варіант розвитку подій!) наше керівництво в 2003 році хоч якось реагувати більш-менш адекватно.

Нам усім, українцям і полякам, нікуди сховатись від комплексу вельми важких складних запитань, що виникають у зв'язку з трагедією 60-річної давнини. А саме: на кому конкретно лежить історична відповідальність за масове знищення людей? У чому історичне коріння трагедії? Хто має за це вибачитися? Як далі вибудовувати українсько-польські стосунки, не приносячи історичну правду в жертву політичній кон'юктурі?

Наприкінці квітня 2003 року в «Дні» відбувся «круглий стіл», присвячений волинським подіям. Його особливістю стало те, що разом відповіді на всі ці (і багато інших) запитання шукали відомі всій Україні люди, чий багатий життєвий досвід дозволяє бачити страшні події минулого через найдорогоціннішу призму — призму глибоко особистісного, неповторного власного сприйняття.

Отже, це — уродженці багатостраждального краю, члени Волинського земляцтва — перший Президент України Леонід КРАВЧУК, народні депутати України академік Микола ЖУЛИНСЬКИЙ та Сергій ШЕВЧУК, генерал-лейтенант Олександр СКІПАЛЬСЬКИЙ, а також колишній посол України в Польщі, видатний поет Дмитро ПАВЛИЧКО.

Лариса ІВШИНА: — Шановний пане Президенте, шановні панове, я рада, що ви знайшли час для зустрічі, тому що нам важливо, як членам великого волинського братства, про це поговорити; з другого боку, всі ви займали відповідальні пости і бачили ці проблеми на державно-

Лариса Івшина

му рівні. Важливо говорити про це під цим кутом зору, а не лише відчуваючи особистий біль. Але в основу розмови хотілося б покласти два моменти. Перше — особисті та сімейні враження, пов'язані з трагічними подіями на Волині 1943—1944 років. У кожного та історія є, кожний її чув, знав від близьких або родичів. Друге — як ми з цією історією на державному рівні маємо повестися, щоб будувати свої стосунки з сусідами точно й

адекватно викликам часу. І ще третій момент — доволі дискусійний. Я знаю, як усі присутні реагують, коли кажуть, що Україна «підзахисна» або потребує «адвокатів». До певної міри це було нашою доброю волею; так, ми потребуємо підтримки, допомоги, якогось нового патерналізму. Але мені здається, що цей період дещо затягнувся. Тож виникають нові моменти для дискусії: кількість «адвокатів» і стан держави, і наші нові погляди на себе; лінія поведінки, яку б ми хотіли запропонувати для українських еліт, чи, я не знаю, як точніше сказати, мабуть, того, хто колись може стати елітою. Це, власне, три моменти, які я пропоную. Леонід Макарович у парламенті має багато посад і там його часто називають депутатом і лідером фракції, а у нас в «Дні» він завжди — перший Президент, тому я хочу, щоб з Леоніда Макаровича ми і почали розмову.

ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ «ЗА ПОЛЬЩІ»

Леонід КРАВЧУК: — Історія народу складається з багатьох чинників. Власної історії та подій, які народові нав'язують ззовні. Але поведінка народу завжди адекватна його силі, волі та його можливостям. Це цілком природно. Історія кожної людини вписується в історію народу, в історію держави. Не завжди вона є адекватною, адже залежить це, перш за все, від окремої людини.

Я народився на Рівненщині і пам'ятаю ті часи, як у нас їх називали, «за Польщі». І я, хоча й був маленьким, на собі відчув ту політику, яку проводив Юзеф Пілсудський. Наше село було розділене буквально на дві частини. Одна з них (кращі землі, які часто ми називали «фольварками» — такі садиби) належала «осадникам». Тоді як мої батьки мали

всього півтора гектара землі — як на ті часи, дуже незначну земельну ділянку. Батьки швидко робили все необхідне по власному господарству і йшли працювати до «осадників», беручи дітей із собою. Мені було тоді десь 4—5 років, але я добре пам'ятаю, як батьки говорили: «Ніколи не піднімай руку. Не рви черешень, не рви вишень, бо пані будуть гніватися». Це, справді, дуже каралося. А мені, пригадується, так хотілося тієї черешні або вишні! Але наказ батьків врізався у пам'ять. На все життя я запам'ятав і те, що інакше як «хами» чи «бидло» нас ніколи не називали. Це було абсолютною нормою, і люди самі себе так називали. Така вже була філософія нашого життя.

Леонід Кравчук

Якщо ж осмислювати все, що запам'яталося, то це була просто окупація. До цього треба ставитися саме так, як воно й було. Адже дехто хоче представити ту ситуацію так, що, мовляв, це була якась випадковість, повернення до якоїсь правди, до кращого життя... Ні, то була окупація, просто неволя і абсолютно визначена зневага до українців. Коли вже возз'єднання, так тоді у нас говорили, у вересні 1939 року відбулося, то пани виїхали. Їхні землі віддали бідним, які були безземельними. І ці бідні, нічого не залишивши, швидко «розправилися» з землею, з «фольварками». Та українська біднота, яка прийшла туди, не змогла, будемо говорити відверто, впоратися із землею і тим господарством, яке на ній було. Думаю, що така історія «комнезамів» ведеться ще з тих часів — революції 1917 року. Я нікого не хочу ображати, але треба мати на увазі, що бідні були такими не тому, що були обділені. Багато бідних були бідними тому, що вони не могли бути іншими. Впевнений, що радянська влада, яка весь час орієнтувалася на бідних, робила це, починаючи саме від «комнезамів». Так воно йде і до цього часу. Мое життя було пов'язане з Польщею, і я можу стверджувати сьогодні, що то була саме окупація. В цьому контексті, оцінюючи трагедію, що відбулася 60 років тому, дуже важливо визначити нашу поведінку сьогодні.

Я абсолютно погоджуюся з тим, що події на Волині 1943—1944 років — це страшна трагедія двох народів: українського і польського. Варто спробувати подивитися на минуле з точки зору фундаментальних

цінностей, таких, як свобода, як держава, як нація, як народ. Я слідкую за тим, що відбувається. Ми хочемо узгодити позицію із Польщею та скоординувати наші оцінки щодо Волинської трагедії. Але ж це нереально; я навіть переконаний, що й робити цього не треба. Варто навчитися жити з тими фактами історії, які є. Як польського народу, так і українського. Натомість, пристосовуватись одним до других в оцінках було б великою помилкою. Хоч би як ми прагнули оцінити ту трагедію, мусимо пам'ятати про її причини. Ми можемо розглядати події як боротьбу проти окупації, Якщо ж ми не будемо на цьому акцентувати увагу і скажемо, що це була тільки воля якоїсь, скажімо так, екстремістської частини народу, тим самим хочемо ми цього чи ні, але засудимо національно-визвольний рух як такий. А роблячи це, нам варто замислитися — що ми залишимо своїм нащадкам? Ми їм скажемо, таким чином, що боротися проти окупації — це погано, що боротися за незалежність — це не є добре. І таких запитань, які, власне, є фундаментом національного духу, багато.

Я зараз слідкую за тим, що відбувається у Варшаві. Конференції, які проходять там, є, безумовно, цікавими. Польща хоче відзначити 60-ту річницю Волинської трагедії на державному рівні, встановити пам'ятник... Може, Дмитро Павличко знає про це краще, але маю інформацію, що на монументі поляки збираються написати: «Жертвам злочинів ОУН-УПА». А в Луцьку, скажімо, намалювати щось більш м'яке, більш делікатне. Якщо вони зроблять саме так, то ми мусимо написати у відповідь: «Жертвам злочинів польських екстремістських формувань на Волині». Це буде єдиний правильний підхід. Або слід писати і там, і там: «Жертвам міжнаціональних конфліктів на Волині в 1943—1944 рр.». Хто ж тоді віддасть шану і встановить пам'ятник жертвам і з нашого боку?

Л. І.: — Леоніде Макаровичу, в 1997 році була підписана спільна заява президента Квасневського і президента Кучми «До порозуміння і поєднання», і здавалося, що перегорнута ця сторінка взаємних кривд, відкрита дорога до нового життя, діалогу між двома народами. Але чому зараз, на ваш погляд, виникла необхідність говорити про 60-річчя в ракурсі якогось відзначення? За кілька років, у 2007 році, річниця операції «Вісла». І все десятиріччя буде позначене саме цими «ювілеями». Чи немає тут ознак тиску правого крила на внутрішню політику Польщі?

Л. К.: — У Польщі є Інститут національної пам'яті, який займається дослідницькою діяльністю з проблем злочинів за часів тоталітаризму. А

в його структурі, до речі, є слідчий орган — головна комісія розслідувань злочинів проти польського народу. Ця комісія має право на ведення слідства, зокрема за статтею «Злочини проти людства». Керівник слідчого органу є одночасно заступником директора інституту і заступником генерального прокурора Польщі. Головна комісія проводить слідство щодо злочинів, здійснених проти польських громадян і, перш за все, на території колишнього СРСР у кордонах до 17 вересня 1939 року. Йдеться про територію сучасних західних областей України.

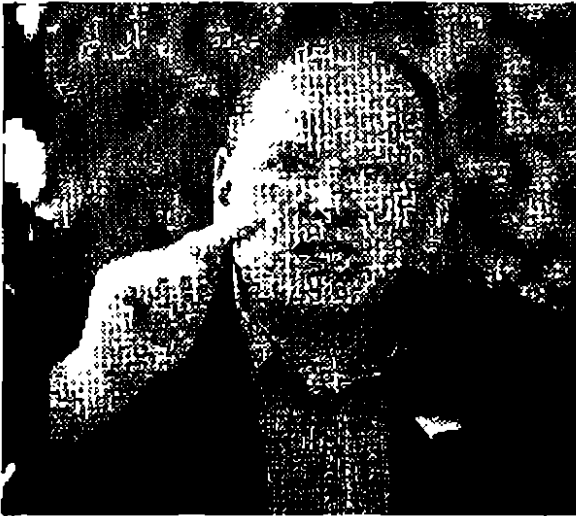
На сьогодні в роботі головної комісії — близько 40 справ, за якими розслідуються, цитую, «злочини українських націоналістів проти польського населення». Тобто створений спеціальний орган, який більше як 10 років веде дослідницьку роботу такого роду. Цілком зрозуміло, що за цей час нагромадилася, як мене інформували, величезна купа різних документів. І я переконаний, що під впливом цієї комісії, цього слідства в Польщі хочуть розставити певні політичні й моральні акценти щодо Волинської трагедії. Україна, на жаль, якщо казати відверто, до цього не готова. Українці не провели такої фундаментальної роботи, як поляки. В даному випадку, ми, скоріше, перебуваємо в сфері емоцій, ніж у сфері історично-документального аналізу.

І я думаю, що коли зустрічаються лідери України і Польщі — чи то президенти, чи хтось іще — не може бути поступливості заради дружби на майбутнє, насамперед, історичною правдою, історичними фактами. Я переконаний, що справжній поляк не схвалить принизливої поведінки українця, хоч би в якій іпостасі виступав останній. Адже він розуміє, що ця принизливість рано чи пізно випростається і, знову ж таки, стане докором і своїм, і чужим. Якщо вже йдеться про відзначення Волинської трагедії з боку Польщі (а ми не можемо заборонити полякам відзначати, бо вони прийняли таке рішення), то принаймні ми повинні чітко викласти свої позиції. В жодному разі не заради «адвокатства», не заради газової труби, не заради, скажімо, «дружби на вічні часи»... Це все ми вже проходили. Українці не повинні поступитися найголовнішим — національною гідністю, правдою для себе і для своїх нащадків.

ПОЛЯКИ НЕ ЗОВСІМ ГОТОВІ ДО ДІАЛОГУ

Л. І.: — Леоніде Макаровичу, я абсолютно згодна. Миколо Григоровичу, на кого українці зараз повинні покласти дотримання цього основного постулату національної гідності й національних інтере-

сів? Адже я не чую з цього гострого питання голосів партій, які декларують себе патріотичними!

Микола Жулинський

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ: — Шановна Ларисо Олексіївно, я хочу розпочати зі слів вдячності вам і вашому колективу за те, що постійно і вже протягом тривалого часу намагаєтеся всебічно осмислити те, що ми називаємо Волинською трагедією 1943—1944 років. Це дуже важливо, щоб вся Україна знала правду про ці події. На жаль, про неї дуже й дуже мало знають. Тепер особисті моменти. У серпні 1943 року моє село, яке тоді мало назву Новосілки (на Рівненщині), оточила

польська поліція з німцями, і люди почали втікати через річку Стир до сіл Товпижин, Грабівець. Дехто встиг, дехто не встиг, там кулемети встановили. Ясна річ — операція була спрямована проти Української повстанської армії. В селі були ті, хто воював в лавах УПА. Мій батько не воював, не був членом УПА, бо він був у Радянській армії; потрапив у полон, повернувся з полону і жив із нашою сім'єю. Мені тоді було два роки із чимось; він мене взяв на руки і ховався під Стиром. Польські поліцаї його з собаками знайшли, вивели; поставили всіх чоловіків, тих, кого відшукали. Примусили, щоб він мене відпустив. Він сказав, щоб я йшов додому. Я не пам'ятаю... Потім їх на машинах повезли. Під Гороховом у лісі 8 чи 10 чоловіків вивели і розстріляли без суду, без слідства. Інших у тюрму — в Луцьк, а потім у концтабір. Мій батько пройшов три німецькі концтабори: Освенцим, Дахау і Саган. І ми з того часу до 1971 року про нього взагалі нічого не знали — чи живий він, чи ні.

Ця трагедія торкнулася безпосередньо і моєї родини. І можу сказати, що син мого рідного дядька (материного брата) Михайло служив у польській армії. Коли німці розбили Польщу, він повертався, поляки в засідці сиділи. Майже до села дійшов... За те, що ти, мовляв, не хочеш воювати за Річ Посполиту — розстріляли, де могила — невідомо. Другого, Миколу (йому було 17 років), розстріляли отам під Гороховом поляки. Третя дочка також загинула. Коротше кажучи, залишилося двоє старих людей, троє дітей — жодної могили; навіть не знають, де їхні діти. Мого дядька Андрія (він пас корів), який повідомив УПА, що наближаються

поліція і німці, польська поліція спіймала — йому відрізали язика, викололи очі і розіп'яли. Це була трагедія, велика та страшна, і нам, безперечно, треба сьогодні про це пам'ятати.

Хочу розвинути, якщо дозволите, думку Леоніда Макаровича. Річ у тому, що справді, поляки цими проблемами займалися, і досить ґрунтовно; українці ж не займалися. Ми по суті сьогодні опинилися не в аргументованій позиції. У нас, на жаль, дуже мало зібрано і свідчень очевидців, і документальних матеріалів. Але є тут причини, що пов'язані передусім із тим, що не було доступу до архівних документів (взагалі була заборона за комуністичних часів); тим більше, до польських документів. І тепер є. І ця правда постає. Мені здається, що польська сторона не передбачала, яка лавина зараз накочується на Польщу. Вшановуючи пам'ять загиблих співвітчизників і на Волині, і не тільки на Волині, вони, думаю, не зовсім готові до того, щоб знати всю повноту тієї правди, про яку вже говорив і Леонід Макарович, і про яку ми не говорили з різних причин. Чому не говорили за комуністичних часів, ясно.

Але я хотів би зробити дещо несподіваний екскурс. На початку 70-х років у Німеччині «підняли голову» ветеранські товариства. Вони були активними, а на них не звертали уваги, бо, мовляв, що про них будемо говорити, це ж старі люди... Але навпаки, вони почали діяти дуже активно. Останнім часом німецькі військові ветеранські товариства поставили питання про те, що Німеччина не тільки знищувала інші народи, але й також стала жертвою Другої світової війни. І називають, як приклад, долю судетських німців. Ви знаєте про декрети президента Бенеша і про те, що є сьогодні дуже складна суперечка між Німеччиною і Чехією. Німці вимагають засудження декретів і починають говорити про те, що потрібно створити центр проти вигнать. Але це питання стосується не тільки судетських німців, це стосується і німців, які жили на теперішній польській території. Поляки, бачачи, що виростає ця хвиля, виявилися також не зовсім готовими до того, як реагувати. Тому що по суті німці були вигнані з тих територій, на яких вони жили (Сілезія, Померанія, Данциг), і тепер ставлять питання про те, що треба створити центр пам'яті німців-вигнанців. Де? Поляки вже почали говорити — може, у Вроцлаві... Тут досить серйозна проблема. Поляки чомусь думають, що вони вже морально готові до того, щоб сприймати ці проблеми й адекватно реагувати. Але, на мою думку, вони не зовсім готові. Ми можемо сказати, наприклад, про історію з Єдвабно. Дмитро Васильович прекрасно знає, що в 1941 році в маленькому містечку Єдвабно польські націоналісти знищили все єврей-

Дмитро Павличко

ське населення, розграбували їхнє майно. І про той злочин ніхто й слова не говорив, поки американські та німецькі історики цієї проблеми не підняли. Поляки мусили розпочати всепольську дискусію з питань антисемітизму і шовінізму. Ми знаємо, як поляки зреагували...

Дмитро ПАВЛИЧКО: — В результаті Александр Квасневський приїхав до Єдвабно і попросив від імені польського народу пробачення у євреїв...

М. Ж.: — Операція «Вісла» також не отримала повного осуду в польській стороні. Згадаймо концтабір у Івжево, де українців не тільки утримували, але й виносили смертні вироки і розстрілювали їх... Чому німці порушують питання вигнанців? Ясна річ, що їм це потрібно — компенсація за ту вину, яку вони несуть. «Бо ж ми також страждали, це трохи полегшує наші злочини, нашу вину, муки сумління тощо...» Поки що ми говоримо про проблеми на Волині, я вже не кажу про Засяння, Холмщину, Підляшшя, де ще по суті також немає ніяких кроків з боку Польщі. Але одразу ж виникне запитання: а чому і нам би там не створити центр українців-вигнанців, як німці ставлять питання про центр пам'яті німців-вигнанців у Судетах чи, наприклад, на території Гданська?..

Проблема сьогодні полягає в тому, що українці не повинні дивитися на Волинські події як на своєрідні вила, якими нас піднімають поляки, щоб ми побачили правду. Вона жорстока, але ми повинні сказати про це все, і сказати чесно, що справді були злочини і з боку української сторони, і ми їх, безперечно, засуджуємо. Ми повинні пояснити й собі, й своєму народові, чому це трапилося.

Ми починали дискусію про дивізію СС «Галичина». Але ж ніхто не говорить про те, що така дивізія була й у Франції; на боці німецької сторони загинуло більше французів, аніж на боці Сил опору і під час боротьби за звільнення Франції від гітлерівської Німеччини! Отже, є тут дуже багато серйозних проблем. Сьогоднішня наша розмова далеко ще не завершується тим, щоб ми могли сказати — можна ставити крапку...

Л. І.: — Поляки приїхали на двосторонні переговори щодо Волині, привезли з собою 10 томів, які напрацювала комісія при апараті прези-

дента. І це є вагомий доказ для політиків. А коли українці прийшли з тоненькою папкою, то тут є абсолютний докір — і Інституту історії, і Академії наук, і Волинському університету (я була в Луцьку і казала: «Колеги, пишть, ми готові опублікувати»). Поки «не припекло», взагалі ніхто не подумав, як буде виглядати держава. Але ж очевидно — ми повинні розуміти, на яке політичне і соціальне тло знову лягає проблема одностороннього каяття. Коли вживаються такі слова, які ми вже чули багато разів у світовій політиці — «етнічні чистки»... З боку поляків, якщо вони щось робили не так, то винний був виключно тоталітарний режим, а з боку українців — саме злочинці-українці. І мені здається, що на це так само треба звернути увагу в Україні. Дмитре Васильовичу, ви були послом України в Польщі. І як ви вважаєте, що стоїть за вимогами одностороннього каяття України, а також за бажанням зараз порушувати це питання знову після 1997 року?

«Я ЗАВЖДИ ПРОПОНУВАВ ПОЛЯКАМ СВЯТКУВАТИ ТЕ, ЩО НАС ОБ'ЄДНУВАЛО»

Д. П.: — Відносини незалежної України і незалежної Польщі (нагадаю, наші держави виникли майже одночасно, ми на два роки пізніше) можна охарактеризувати як добросусідські. Ми говоримо про стратегічне партнерство і навіть будуємо його між нашими державами. На політичному рівні ми зробили дуже багато. Не кажучи вже про те, що Польща одна з перших визнала Українську державу, але й підписала з нами рамковий договір, в якому відмовилася від будь-яких територіальних претензій до України. Так само і ми відмовилися від територіальних претензій до Польщі. Базою закордонної політики Польщі є ідея відмови від свого права на землі, що належали королівській Польщі; а це — Львів, Волинь і Галичина. Інакше ми не могли б підписати тих договорів. Інакше — наші стосунки на політичному рівні не склалися б так успішно.

Як ви знаєте, Александр Квасневський часто використовує свої можливості, свої виїзди за кордон, зустрічі із західними політиками, особливо з президентом Сполучених Штатів Америки, для того, щоб сказати добре слово про Україну. Наведу один приклад: стоять послы майже всіх країн у Польщі; ми вітаємо Буша. Буш подає мені руку, навіть не дивлячись на мене — він це робить автоматично. Квасневський зупиняє його і каже: «Посол України». Буш повертається до мене, і я йому кажу: «Пане президент, не забувайте про Україну!» Він відповідає: «Прийдіть завтра — я про це говоритиму...» В результаті цієї зупинки біля посла України у варшавській промові Буша з'являються слова: «Україна належить до Євро-

Унікальний знімок: Київське волинське братство та Дмитро Павличко, що «приєднався до них»

ни». Цю тезу Польща постійно намагається всюди декларувати, наголошуючи, що Україна належить до Європи і намагається здобути статус європейської країни, щоб стати членом європейських економічних і безпекових структур. Ситуація навколо Волинської трагедії мене дивує. За часів мого перебування у Варшаві такої ситуації не могло бути!

Тут уже згадали про «газову трубу». Але уряд Бузека, коли я працював у Польщі, взагалі відмовився піднімати цю тему. Мені як послу з Києва не було жодних вказівок. Я сам пішов до віце-прем'єра Стейнгофа і запитав: «Ви хочете вчетверте ділити Україну? Антипольська бацила живе в кожному українському серці, бо ми прожили під вашим ігом довгі століття, і цього не можна забути!» Так я казав Стейнгофу. Він офіційно заявив: «Польща ніколи не піде на те, щоб будувати в обхід України газопровід!»

Сьогодні Польща виглядає дещо іншою. Але ж ми уклали, окрім рамкової угоди, близько 120 інших договорів. Є багато домовленостей між міністерствами, між областями, між районами, між селами... І раптом виникає «ювілей» Волинської трагедії. Чому ми не святкуємо, скажімо,

ювілею заснування Холма? Міста, яке заснував Данило Галицький, між іншим, онук польського короля Болеслава Кривоустого.

У мене таке враження, що, якби ми визнали Українську повстанську армію легітимно, на рівні закону, то сьогодні ситуація навколо Волинської трагедії виглядала б інакше. Скажемо відверто, праві шовіністичні сили Польщі, які провокують це «святкування», що має відбуватися, вони, окрім іншого, ще й підбадьорені нами. Нашими заявами, нашими листами, нашою комуністичною фракцією, яка, здається, спати не може, а тільки й думає про те, як би принизити УПА! І тому ми також несемо винув за ту ситуацію, яка сьогодні склалася в Польщі. Адже наша політична лінія просто не спрацювала.

А тепер можна на Польщу показувати пальцем, але ж треба й відповісти, що ми зробили за 12 років своєї незалежності... Леоніде Макаровичу, ви ж підписували з Лехом Валенсою рамковий договір з Польщею; той, де було сказано: «Польща до України не має жодних територіальних претензій». А це ж був колосальний успіх, ми його завоювали, і мені здається, що, напевно, в Польщі щось змінилося. Я завжди пропонував полякам святкувати те, що нас об'єднувало. Просив відкрити у Варшаві вулицю Петлюри, який воював на боці Пілсудського. Тоді обіцянок польський уряд не виконав, але ж, з другого боку, не можна сказати, що поляки нічого не зробили для підтримки нашої держави за ці 12 років. Наведу факт — вдалося таки в центрі Варшави відкрити пам'ятник Тарасові Шевченку. Це ж теж треба було домогтися, щоб поляки зважилися увіковічнити поета, який писав: «Чому ляхів не ріжете? Будем різать, тату!» Але в даному випадку нам допоміг Папа Римський. І згадуємо про це тепер тому, що повинні звернутися саме до нього. Він, як син українки (як сам про це зізнавався ще будучи кардиналом), певною мірою допоміг мені як послу переконати польську сторону щодо Шевченка. Він цитував його: «І буде син, і буде мати, і будуть люди на землі...» А це допомогло переконати поляків, що Шевченко є образом України, що це і є, власне, Україна.

Я вважаю, що ми повинні тут сьогодні й узагалі в майбутньому написати короткий документ про те, що Волинська трагедія є трагедією обох наших народів і вимагає вибачення з обох сторін. Ми вибачаємо полякам за всі вбивства й кривди, але ж і вони нам вибачають. Тільки таким чином! Бо з німцями вони прийняли таку формулу порозуміння. Священики польські та німецькі зійшлися на цьому. А німці зробили за час Другої світової війни для поляків лиха в сто разів більше, ніж українці, —

вони спалили столицю Польщі, придушили повстання у Варшаві 1944 року. Польською кров'ю наповнили польську землю....

ЯКЩО ЗАВТРАШНІЙ ДЕНЬ БУДЕ ОБГОРНЕНИЙ ІСТОРИЧНОЮ НЕПРАВДОЮ, ВІН НІКОЛИ НЕ БУДЕ ЗАВТРАШНІМ ДНЕМ

Л. І.: — А в якій позиції перебуває Німеччина по відношенню до Польщі, і в якій позиції Україна по відношенню до Польщі?

Д. П.: — Так от, хоч би ми говорили, хоч як би ми перераховували нещастя наші, українські, хоч як би ми намагалися сказати, що в усьому винні поляки, завжди натрапляємо на сторону польську, яка буде робити те ж саме. Завжди існують і будуть існувати дві національні правди. А ми повинні звести ці правди в єдину істину. Це майже неможливо, але це треба робити! Я схвалюю книжку Володимира Сергійчука «Трагедія Волині», яку прочитав. Він перший із наших істориків все-таки зібрав певний архівний матеріал. Наша спільна історія з Польщею не закінчується, а лише розпочинається. Якщо ми будемо думати, що все було в минулому, ні до чого не додумаємося. Ми не мали держави, ми були бездержавним народом. А поляки мали свою державу, і тому в них зовсім інше ставлення до історії.

Л. І.: — У них зараз цей аргумент не працює.

Д. П.: — Знаю, що не працює, але ми говоримо про свій аргумент.

Л. К.: — Одна ремарка. Я спробую відповісти на запитання, яке є дуже цікавим. Чому, скажімо, поляки так активно розпочали підготовку до відзначення 60-річчя трагедії? Правильно каже Дмитро Павличко, що кривд і проблем у них з німцями значно більше. Але ж Німеччина — сильна держава. Я так думаю, що праві сили Польщі десь відчули, що сьогодні Україна знесилена — і політично, і економічно. Що вона має дуже багато проблем. Що вона хоче, аби хтось був її поводитирем. І от наші чиновники часто нагадують, що потрібно, щоб саме Польща допомагала. І ми цінуємо, підтримуємо, відзначаємо, що це такі великі заслуги... Ось у цей час Україна не буде особливо наголошувати на історичній правді, а в ім'я своїх сьогоднішніх інтересів і в ім'я, скажімо, дружби з Польщею на майбутнє, вона погодиться на більш м'які оцінки.

Я підтримую Дмитра Павличка, що ми маємо думати про завтрашній день. Але якщо завтрашній день буде обгорнений історичною неправдою, він ніколи не буде завтрашнім днем. Адже ніхто не може заперечити реального факту, що в 1943 році еміграційний польський уряд домовлявся зі Сталіним, домовлявся із західними лідерами, аби Волинь після війни ста-

ла польською. І тільки після Потсдамської конференції це питання зняли з порядку денного. Скажіть, будь ласка, хіба могли національно свідомі сили на тих землях змиритися з такою філософією? Наступне — то була якоюсь мірою і селянська війна, адже застосовували сокири, вила, коси... Я не випадково нагадав про «осадників». Землі ж забрали! Українці ніколи не ходили на польські землі, аби щось забирати. Якщо ми зараз просто скажемо, що цього не було в нашій історії і що ми у всьому винні, то, вибачте, що ми залишимо після себе в історії — для своїх дітей, онуків, правнуків? Що ж ми залишимо? Просту і ясну річ: ми готові сьогодні разом із поляками сідати писати історію таку, яка вигідна Польщі, ми готові сідати з росіянами писати історію, яка вигідна Росії... Хто ми такі є? Не можна такого робити! Я наголошую — якщо ми хочемо взаємного засудження і взаємного вибачення, то воно має бути взаємним. Що стосується пам'ятників. Я про них не випадково згадав. Адже пам'ятник — це не книга, яку можна читати з аргументами. Це навіки стоятиме — «ось злочинці — ОУН-УПА». І все! А що ж тоді у нас? А у нас нема нічого! Ми тоді скажемо — правильно відзначає Павличко, — що ми злочинці. Адже я пам'ятаю — за тих часів, коли ще в ЦК працював, не було жодної доповіді першого секретаря ЦК без фрази: «Люті вороги українського народу, українські буржуазні націоналісти, люті вороги — ОУН-УПА, сміття українського народу». Це і зараз сидить у головах тисяч людей, і чого ж іншого чекати, якщо ми справді не можемо в своєму домі навести порядок? «Українці поступляться, на них тільки треба трошки натиснути. Вони ж самі нічого не знають». Ось дякуємо — є тільки одна книжечка.

«ГЕРОЇ, МОГИЛИ ЯКИХ НА ЧУЖІЙ ЗЕМЛІ, НЕ ВОСКРЕСАЮТЬ»

Д. П.: — Наприкінці своєї сповіді хочу сказати...

Л. К.: — Пробач, я тебе перебив.

Д. П.: — Я дуже люблю, як ви мене перебиваєте. Ви перебивали мене ще на засіданнях Президії Верховної Ради, коли я виступав, але, слава Богу, і я вас перебивав, і ми разом проголосили незалежну Українську державу. Так, так, це я сидів за плечима Леоніда Макаровича і приніс йому відредагований текст Акту проголошення незалежності — 24 серпня 1991 року.

Так от, хочу сказати вам, що всі криваві конфлікти, що виникали між Польщею та Україною, ніколи не приводили до перемоги жодної зі сторін. Навіть перемога Богдана Хмельницького над Польщею обернулася, власне, тим, що й Україна потрапила в Руїну, а далі — у неволю до

царської Росії. А потім і Польща була розділена, і разом із Варшавою частина її відійшла до Росії. Це результат того, що Казимир Великий у 1349 році почав завойовувати українські землі, не розуміючи, що завойовані землі ніколи не будуть твоїми! Що, як сказав Іван Франко, «герої, могили яких на чужій землі, не воскресають». Я хотів би відзначити, що у Франка є така стаття — «Наш погляд на польське питання». Не цитую дослівно, але суть її така: ми, українці, ніколи не будемо згодні на відновлення Польщі в її королівських межах. Далі Франко звертається прямо до нас: що таке реальна, тобто реалістична або, як ми кажемо, прагматична політика? Отже, Франко наставляє: ми завжди повинні думати про завтрашній день.

Я цілком згоден із Леонідом Макаровичем, що українці повинні до пайменшої клітини простору вивчити цю трагедію і взагалі все, що в нас відбувалося з поляками, тому що без цього ми не підемо вперед. Але ми ж повинні врахувати й те, що великий поляк Єжи Гедройць сказав: «Зречімся Львова!» І сьогоднішня влада Польщі зробила це. Що ж ви хочете? Поставити пам'ятник тільки для того, щоб погіршити українсько-польські стосунки? Адже підписано Кучмою і Квасневським 1997 року документ «До порозуміння і поєднання», який закликає поляків і українців об'єднуватися і бути найбільш близькими народами, будувати спільну європейську цивілізацію. Крім того, у нашій польсько-українській історії були ж приклади, коли польські великі діячі, наприклад, Юліуш Словацький, великий сив української землі, але ж один із найбільших геніїв польської літератури, до Шевченка, ще 1835 року сказав словами жінки-українки до польського пана: «Не знати-меш, створіння ти безчесне, що Україна ще колись воскресне». І це написав поляк! Бо деякі поляки служили нам, а ми служили полякам. І коли нещодавно зайшла дискусія у Польщі про дивізію СС «Галичина», поляки почали громити нас, але раптом згадали, що Павло Шандрук, командуючий цією дивізією, мав орден «Virtuti militari», бо він був офіцером польського війська і в 1939 році хоробро воював проти німців, на чолі 29-ї бригади. Від лондонського уряду він дістав цей вищий польський орден. І все — Польща затихла. Ми повинні не лише сказати: «Просимо пробачення і пробачаємо», але маємо шукати в нашій історії і святкувати такі моменти, які нас зближують.

Л. К.: — І поляки також мають шукати це саме.

Д. П.: — Звичайно, що не лише ми, і вони також. Бо поляки хочуть святкувати те, що нас розділяє, а ми їм маємо запропонувати святкувати

те, що нас об'єднує. Бо справедливість не буває кривавою. Не буде ні в нас, ні в них правди, якщо ми підемо на встановлення тенденційних, неправдивих пам'ятників. На Польщу ми не повинні сьогодні дивитися як на однорідну масу, а як на народ, в якому змагаються різні політичні течії. Я переконаний, що там перемаже та течія, яка сказала колись і може сказати тепер: «Без України наше існування є немислимим».

Л. І.: — Я хочу звернутися із запитанням до вас, Олександр Олександровичу. Від свого статусу «підзахисного» українцям все-таки потрібно якось дистанціюватися. Але, звичайно, слід робити для цього якісь реальні кроки, щоб ми перестали ним бути по суті. І часом у «адвокатів» виникає спокуса скористатися важким становищем «підзахисного». А, може, українці так само повинні ставити собі запитання: чим ми можемо допомогти Польщі? Для того, щоб уникнути не зовсім, можливо, сприятливого і для Польщі, і для України сильного тиску польських правих. Ми теж повинні бути суб'єктом політики.

Є КРАЇНИ, ЯКІ Б НЕ ХОТІЛИ БАЧИТИ УКРАЇНУ СИЛЬНОЮ

Олександр Скупальський

Олександр СКІПАЛЬСЬКИЙ: — Я постійно відчуваю за своєю спиною державу, бо існують державні структури, які повинні робити свою справу, захищаючи національні інтереси України й українців, те, на чому акцентував увагу наш перший президент. Я народився на Волині, за 10 кілометрів від Бугу. Це був хутір, потім село Вижгів Любомльського району. Село спалили підрозділи польської Армії Крайової, які перейшли Буг. І у мене є свої особисті рахунки до польської сторони — досить сказати, що я народився в землянці. Оці аківці у 1943 році вбили мою бабусю, спаливши дідову хату; спалили й хату другого діда, вбили рідного дядька. І це при

тому, що ніхто з моїх близьких родичів не був ні в ОУН, ні в УПА. То, власне, за що я повинен особисто каятись? За те, що я залишився без хати, без бабусі, навіть без трьох будинків (без дідових двох і мого батька)? За те, що абсолютно безвинно винищено було все наше господарство? Якщо говорити про сьогоднішня, міждержавні відносини, то я розумію, що слід шукати «еквівалентний» вихід. Ми повинні потиснути один одному

руки і вибачитися за минулі кровопролиття в інтересах майбутнього. Іншої відповіді, іншої дії я б просто не зрозумів, пам'ять моїх родичів не дозволить мені цього зробити. І ще — могили невинних жертв завжди мені будуть нагадувати про це. А щодо геополітичних зрушень у майбутньому, я хочу аргументувати ще одну тезу, один підхід. Не забуваймо ніколи, що в питаннях міждержавних відносин є ще тіньова структура впливу. Вона в усьому світі йменується «спеціальними службами». Коли мої шановні поважні колеги обговорювали питання польсько-німецьких, українсько-польських, українсько-російських відносин, мені завжди пригадувались такі факти. Навіщо, здавалося б, представникам російського посольства з Варшави їздити по перемишлянській землі, до Грубешова і стверджувати: «Бачите, це земля, яку дав Сталін, яку дала Росія, а українці б цього ніколи не зробили». На мою думку, тут є і треті сили, які хочуть внести відповідне напруження. Безумовно, що є країни, які б не хотіли бачити Україну сильною. Вам добре відомо, що українське керівництво говорить сьогодні про спільний економічний простір, у нас є потужні сили, які стверджують, що Україна завтра буде в Союзі. Ви знаєте, що в Росії один із геополітичних інститутів стверджує, що Україна буде поділена на дві України по Дніпру. Поляки як розумні аналітики про всяк випадок намагаються «застовбити» територію Волині, стверджуючи, що от «ми там страждали, отож маємо історичне право на цю землю».

Л. І.: — «Там могили наші»...

О. С.: — Так. Там наші могили. Ось які наслідки матиме так зване підзначення чи одностороннє вибачення України. Польський погляд: «якщо Україна вибачається так легко, то вона так само легко віддасть Волинь; Донбас віддасть Росії, Буковину — Румунії». Відповідні органи влади мають тонко, делікатно опрацювати цю проблему, в першу чергу — Рада національної безпеки й оборони...

Л. І.: — Олександрє Олександровичу, запитання до вас і до всіх присутніх. На пана Квасневського тиснуть праві. Цілком можливо, що без цього тиску він інакше поведився б. А хто ж повинен тиснути на наших політиків? Я не переконана, що вони так само не потребують оцієї підтримки, оцих палких голосів, які б запитали: ви собі як хочете, але ми вам не дозволимо жодного одностороннього кроку в цьому напрямі. Хто повинен це зробити?

О. С.: — Треба відрізнати президента Польщі Квасневського від багатьох представників нашої влади. Квасневський, попри будь-які приватні, особисті, матеріальні інтереси, завжди залишається поляком. Він буде

«зубами» відстоювати інтереси Польщі. І так має бути, це золоте правило кожного справжнього політика. Треба допомогти нашим лідерам збагнути, що то є — національні інтереси. І наша зустріч, я сподіваюсь, якоюсь мірою допоможе це усвідомити. Треба вчитися; це наша трагедія, що Україна — молода держава, і наш державний механізм працює погано. Я вам наведу приклади, назву навіть прізвища. Один чоловік у Володимир-Волинському районі (я був депутатом від того округу), Ярослав Царук, збирає архівні матеріали про Волинь. Я за особисті кошти, коли був депутатом, купив і подарував йому диктофон, щоб він їздив і записував свідчення. Я як депутат Верховної Ради звернувся до Кабінету Міністрів і до голови обласної ради, надіслав матеріали, попросив надрукувати їх. Лише коли поляки «підкрутили», то ми трошки (нам дійсно інколи батога треба) «розчухалися».

Л. І.: — Знаєте, Олександр Олександровичу, я думаю, що важливо сказати про тих, хто щось подібне зробив, і є реальний шанс нарешті сказати правду про ці події. Все ж таки ми повинні відчувати, в якому політичному просторі ми знаходимося. Але якщо у нас і Президент, і виконавча влада, і керівники парламентських комітетів потребують просвітницької роботи і гуманітарної допомоги, то треба цю гуманітарну допомогу їм негайно надати. Щоб вони діяли свідомо. Україна повинна зараз бути сконсолідована навколо Волинських подій. Тому що це є формула єднання для всієї України. Це не є питанням суто Волині. Це так само стосується і Довбасу, і Криму, і Буковини... І всі ми повинні через свої структури — партійні, громадські — розповсюджувати матеріали щодо тих подій.

О. С.: — Я переконаний на 100%, що це так зване відзначення 60-річчя Волинських подій — продовження стратегічної, геополітичної спецоперації з метою ізоляції України. Всі складові операції контролюються, регулюються і значною мірою «розкручуються». Якщо оце все розглянути як одне ціле, а потім синтезувати, ми побачимо, кому це потрібно. У нас є професіонали, які спроможні відстоювати державні інтереси; і не просто як наукові консультанти. Нарешті нам треба стати українцями.

ПОЛЬСЬКІ ШОВІНІСТИ ДІЮТЬ НА ШКОДУ НЕ ТІЛЬКИ УКРАЇНІ, А Й ПОЛЬЩІ

Д. П.: — Ви добре знаєте, які сили зацікавлені в тому, щоб ми з поляками стали ворогами. Тому нам треба сьогодні бути надзвичайно обережними. Українці ніколи не повинні вибачатися односторонньо, але важливо запропонувати полякам християнський крок, який вони зробили з нім-

цями. Ви згадали росіян. Російські дипломати мені в Польщі кожного разу на всіх прийомах говорили: «Ну как это может хохол с ляхом быть вместе, это же невозможно!» І сьогодні оці польські шовіністи діють на шкоду не тільки Україні, а й собі, своїй Польській державі. Бо без України (я їм це казав у Варшаві відверто), Польщі не допоможе НАТО, будь-яка сила не допоможе, коли вона на цьому геополітичному просторі опиниться без нашої держави. Чи то датчани, чи то норвежці будуть воювати за Польщу? Тому сьогодні треба зрозуміти: у нас є влада, у нас є Президент, є парламент. І можновладці повинні від імені українського народу сказати: «Просимо пробачення, але ж і ви попросіть пробачення!»

Л. І.: — Я читала бесіду пана Сергія Шевчука (частину якої ми використали в газеті) на радіо «Свобода», де з польської сторони була пані Богумила Бердиховська. Я звернула увагу на такий штрих. Пан Сергій сказав зовсім невинну фразу: «У Польщі тепер є внутрішні проблеми, і, очевидно, цим пояснюється така позиція». Пані Богумила відповіла: «Чому пан так переживає за Польщу? Польща сама дасть собі раду». І продовження на кшталт: «Займайтеся своїми проблемами!» Це досить показова ситуація. Від партнерства на всіх рівнях ми перейшли до конфронтації? І, очевидно, самі дали психологічні підстави певним колам Польщі сподіватися, що саме зараз вони можуть вирішити ці питання у вигідному ключі.

Д. П.: — Віце-прем'єр Азаров їздить у Москву для того, щоб домовитись про так званий спільний економічний простір із певними країнами СНД. То для поляків це перша ознака — і вони поводяться з нами тепер вже трохи зверхньо. Але Україна має і свій інтерес, і це всі повинні також зрозуміти. На емоціях не можна вирішувати такі питання.

М. Ж.: — Пані Ларисо, я вже багато років очолюю українсько-польський форум; я є співголовою парламентської групи з питань зв'язків із польським сеймом. При всіх трагедіях-моєї сім'ї я ніколи про це полякам не говорив, тому що все робив для того, щоб ми все-таки знайшли порозуміння і працювали в ім'я майбутнього. Я не випадково наголошував на ролі німецьких військових ветеранських організацій. Так само хочу наголосити й на ролі різного роду польських земляцьких організацій, які, по суті, набули такої сили й суспільного впливу в Польщі, що змусили навіть Квасневського розглядати цю проблему на високому державному рівні. Можливо, президент Квасневський сподівався, що він зможе цю ситуацію взяти в свої руки і відповідно спрямувати. Але сьогодні ця ситуація не є, на мою думку, контрольованою польською владою.

Польська сторона розраховувала на те, що наше політичне і державне керівництво не знає суті цієї проблеми, не обізнає з історичним підтекстом та історичними обставинами — що ж спричинило міжетнічні конфлікти на Волині в 1943—1944 рр. Сподіваючись саме на це, поляки й намагалися змусити українську сторону вибачитися й таким чином досягнути компенсації. Я хочу сказати кілька слів про книгу «Трагедія Волині». Її підготовлено за підтримки також і українсько-польського форуму. Ви не уявляєте собі, якою була реакція моїх друзів-поляків: як може бути, що українсько-польський форум міг підтримати таку книжку, де стільки фактів проти Польщі? Я відповів: «А ви ж не хочете знати правду! Є ваша польська правда, а ще є українська правда, і вона ще далеко не остаточна; і ще до неї треба іти». Без порозуміння з Україною, навіть якщо поляки вступлять до ЄС, все одно їм не буде затишно, тому що питання порозуміння з Україною буде постійно виникати.

НА ЖАЛЬ, ЙДЕ РОЗМЕЖУВАННЯ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

Сергій ШЕВЧУК: — Шановні панове, в оцінці події 60-літньої давності, хоч як це дивно, і в поляків, і в українців є певні спільні точки. Я не зустрічав таких фактів у публікаціях польської преси, які б не погоджувалися з нашими фактами: цей конфлікт розв'язали гітлерівські окупанти і, з іншого боку, — тоталітарна система Радянського Союзу. Тому на запитання, хто має вибачитися, логічна відповідь — вибачатись має пан Путін, оскільки Росія є правонаступником СРСР і, вибачте, великий пацифіст Шредер. Обидва. Як безпосередній свідок різних періодів українсько-польських відносин на теренах Волині, коли я працював віце-губернатором, заступником голови облради, обладміністрації, повинен сказати, що співробітництво між двома державами завжди розвивається в певному ритмі. Є період похваллення, період загострення, то є об'єктивний процес. І той період, що був років 5—7 тому, коли послом був пан Дмитро Павличко, на жаль, відійшов у минуле. Настає інший період, період загострення відносин між Україною й Польщею. І перед політиками постає завдання визначити, як діяти в цей період. Я, наприклад, не маю відповіді на це запитання. Але дійсно був пе-

Сергій Шевчук

ріод надзвичайно добрих, добросусідських, братерських відносин, зокрема між прикордонними воєводствами. Я згадую 1995 рік, коли 4 воєводи зі східних теренів Польщі приїхали до Луцька, коли підписували угоду про єврорегіон «Бут». Це була надзвичайно цікава подія, початок розвитку транскордонного співробітництва. Пізніше до цієї угоди приєдналася Брестська область Білорусі. І зараз це унікальний транскордонний союз, де з одного боку присутня країна НАТО, з другого боку — Білорусь, країна, яка має військовий союз із Росією, і наша, Українська, держава.

Я хочу сказати декілька слів про рідний волинський регіон. Волиняни — це патріархальність, поміркованість; це доброта, душевність.

Л. І.: — Волинь — осколок княжої України...

НЕ МОЖНА ДОПУСТИТИ КОНФЛІКТУ МІЖ КОМБАТАНТАМИ АК І УПА

С. Ш.: — Але ці добрі якості можуть виявлятися до певного часу. Коли йдеться вже про свою землю, батьківщину, про своїх рідних, дітей — справа інша... Поступово настав період «адвокатства» Польщі над Україною; ми й самі не помітили, як наш порадник і друг Польща майже офіційно взяла на себе функцію «адвоката», принижуючи Україну тим, що остання потребує допомоги. Результати цього «адвокатства» відомі. Але настав період певного загострення відносин між Україною і Польщею. Польща вже не буде з травня наступного року самостійно здійснювати свою закордонну, господарську, митну й іншу політику, бо стає членом ЄС. Це означає, що всі договори в торговій, економічній, фінансовій сферах, не тільки з Польщею, до речі, а й з прибалтійськими країнами, Україна буде змушена відмінити. Ці держави після домовленостей в Афінах уже є офіційними членами ЄС. Зокрема, з країнами Прибалтики втрачають чинність договори про зону вільної торгівлі, з поляками багато інших угод, економічних, наприклад, — щодо питань експорту нашої сталі чи експорту інших матеріалів. І тепер не тільки Варшава вирішує, а й Брюссель буде вказувати Варшаві, що робити. І мені здається, що поляки раніше, ніж українці, це передбачили. На жаль, йде період розмежування інтересів. З польського боку, хочемо ми цього чи ні, але є офіційні ознаки прагнення конфронтації, прагнення згортати відносини між нами. В липні поляки хочуть поставити пам'ятники на Волині. Я вже не буду говорити, що там викарбують про ОУН-УПА. Там йтиметься про страшніші речі. Офіційно вони заявляють про геноцид польського народу. Але слово «геноцид» вживається в сучасній історії досить рідко. І саме українці будуть тим народом, який допустив геноцид проти польського населення.

Ясно, як можуть прореагувати інші держави, якщо поляки скажуть, що це був геноцид проти польського населення, а ми офіційно це визнаємо.

Я вже не кажу про майнові питання, оскільки, як каже пан Сівець, 99 сіл було спалено українцями. А це абсолютна брехня, вибачте на слові. Нехай пані Бердиховська не ображається, але це справді брехня. Бо нещодавно Сівець і Медведчук були в Гайовому під Ківерцями, там є добре впорядкований цвинтар, але там є одна неприпустима річ: стела з переліком нібито українцями спалених сіл і містечок. Не знаю, чи звернули увагу високі гості на цю стелу, де згадуються Ківерці, Колки, багато інших сіл, які ніколи не були спалені й зруйновані. І це написано на нашій суверенній території.

Л. І.: — А хто ж цю стелу поставив?

С. Ш.: — Поляки поставили цю стелу.

Л. І.: — А з дозволу кого?

С. Ш.: — З дозволу голів місцевих адміністрацій.

Л. І.: — Чому з польської сторони зараз наполягають на тому, щоб мати прямі контакти з міськими органами самоврядування?

С. Ш.: — Поляки не звертаються до адміністрації чи обласної ради, вони йдуть до районного керівництва. Це простіше й легше. Різні є мотиви, яким чином місцева влада дає згоду на впорядкування. На відкриття цього пам'ятника збиралися приїхати 14 автобусів комбатантів Армії Крайової з Польщі. Мали приїхати, але не приїхали. Підійшли до мене наші ветерани — вояки УПА і кажуть: якщо вони приїдуть, то ми прийдемо без автобусів пішки, але візьмемо із собою вила чи пістолети газові... Ми тоді зробили такий крок: затримали на два дні рух через кордон, і таким чином польські комбатанти постояли з тими автобусами і забралися. Таким чином вдалося не допустити конфлікту між ветеранами. І я не впевнений, що не буде таких локальних, чи більш серйозних конфліктів між комбатантами АК і УПА. До речі, щоб підкреслити той факт, що волиняни не є войовничим народом, як зараз хочуть їх представити поляки, я хочу навести інший факт, можливо він буде вам цікавий. Ви знаєте, що останніми роками налагоджуються стосунки між ветеранами вермахту і червоноармійцями, які мають на Волині свою ветеранську організацію. Вони зустрічаються, їздять до Німеччини, а німці приїжджають до нас. І я був свідком одного дуже цікавого моменту, коли в Турійську зібралися за столом ці сивочолі ветерани, покалічені війною. Один німець каже: я тут під Турійськом воював на цій стороні річки. А наш червоноармієць каже — та я теж воював і стріляв на ту сторону. Німецький

ветеран каже — ти знаєш, може, ти в мене стріляв, бо в мене ліва рука скалічена, і показує, що лише два пальці у нього лишилися. Настала пауза. І той німець зреагував таким чином: але в мене залишилась права, щоб я тобі подав руку. Вони подали руки і обнялися! Чи буде таке між УПА і Армією Крайовою? Не знаю. Проте хотів би, щоб так було.

Л. І.: — Пане Сергію, а ваша власна історія якось пов'язана з волинськими подіями?

С. Ш.: — На щастя, не пов'язана. Мої батьки з Горохівського району. Батько з села, де була чеська колонія, як тоді казали. Були на Волині словацькі, чеські колонії. А чим старші люди, тим легше їм згадувати, зараз йому легше згадувати чеську мову, чеські слова, і вони не воювали і не билися, і пізніше багато хто з них виїхав до Словаччини і Чехії; так і залишаються друзями. Діда за три дні до війни в луцькій тюрмі НКВД розстріляло ні за що. В мене немає особистих антипатій до поляків, я просто намагаюся говорити об'єктивно; ми якось пройдемо етап загострення відносин. Є чотири держави в старій Європі. Україна належить до старої Європи, що б там Буш-молодший не говорив про «стару тітоньку» Європу. До речі, ми можемо посперечатися чия конституція старша: Пилипа Орлика чи Польська конституція 3 травня 1793 року.

Д. П.: — Та що змагатися — польська майже на століття пізніше... 5 квітня 1710 року було прийнято Конституцію Пилипа Орлика.

С. Ш.: — Є чотири держави в старій Європі, які, очевидно, повинні формувати і нову політику на наступне століття. Це держави, між якими постійно були конфлікти: Франція, Німеччина, які завжди між собою воювали й віддавали цілі області та повертали назад; я маю на увазі Ельзас і Лотарингію. Це Німеччина і Польща — так само завжди складні відносини; Польща й Україна, де історично завжди були і війни, і дружба, і мир. Оці чотири держави, сподіваюся, мають скласти вже не трикутник, а веймарський чотирикутник, і бути основною політичною місією сучасної Європи.

«ХТО ВИЗВОЛИТЬСЯ САМ, ТОЙ БУДЕ ВІЛЬНИЙ. ХТО КОГО ВИЗВОЛИТЬ, ТО НА НЕВОЛЮ...»

Л. К.: — Я хотів би запитати Миколу Жулинського, чи правдивою є інформація, яка з'явилася в Інтернеті, що голова Верховної Ради України надіслав документ до польського сейму, в якому начебто зробив спробу узгодити певні акценти щодо 60-річчя Волинської трагедії? Чи була якась консультація із вашим форумом з цього приводу?

М. Ж.: — Мені відомо, що начебто підготовлено такий проект заяви, яка могла б бути спільною для двох парламентів, але я його не бачив і цієї заяви не читав. Зі свого боку я підготував від українсько-польського форуму такий текст, але, на жаль, я ще контактів зі своїм колегою Генріхом Вуєцем не мав.

Л. К.: — Я порушив це питання не випадково. У нас у країні, на превеликий жаль, все робиться якось таємно. Йдеться про розробку узгодженої позиції двох парламентів, а до цього не причетні більшість народних депутатів. Потім, якщо позиції будуть узгоджені, то у Верховній Раді разом із відповідним документом можуть з'явитися і десятки людей, які з цими позиціями будуть незгодні. Розумієте, саме це і є нашим горем: ми часом хочемо зробити щось без широкого обговорення, без прозорості, без плюралізму думок, без акцентів, які потрібно було б розставити. І цим, до речі, активно користуються всі і як тільки можуть. У мене особистих образ на поляків немає. Я тільки не хочу, щоб хтось переписував нашу історію. Не хочу, аби наша історія зазнавала змін в ім'я якихось нікому не зрозумілих цілей. У нас є свої цілі, і ми маємо нести свою відповідальність за все, що робимо. А «адвокатство» потрібно тільки дуже ображеним і приниженим. Якщо ж ми себе такими не вважаємо, то не слід цього «адвокатства» шукати.

Л. І.: — Очевидно, Леоніде Макаровичу, ми повинні говорити про лобістів кожної країни, які в нас у державі є, і розуміти, які інтереси і чому за цим стоять, та об'єднатися навколо власного українського інтересу.

Л. К.: — Дмитро Павличко, очевидно, має більше симпатій до Польщі, ніж до Росії. Як на мене, наприклад, однаково, що Росія, що Польща. Ви, пане Дмитро, цитували Франка, а ось я пригадав Лесю Українку. Вона писала: «Хто визволиться сам, той буде вільний. Хто кого визволить, то на неволю...» У 1991 році Україна зробила єдиний правильний вибір — звільнилася сама. А тепер знову хоче кудись і з кимось іти, хтось нас має вести, під когось ми маємо пристосовуватися...

Д. П.: — Леоніде Макаровичу, ви кажете вірно, але ж ви — шахіст, і маєте знати ще й те, що у будь-якій ситуації є кілька варіантів продовження гри, а програш ферзя — це ще далеко не програш усієї партії. Хоч як би ми крутилися, але ми були дуже вдячні, коли Шредер і Ширак казали нашому Президенту про перспективи України стати асоційованим членом Євросоюзу. І ми чекаємо підтримки від поляків. Це не є для нас жодним приниженням, бо вони цим самим визнають, що ми їм потрібні. Не лише вони нам, а й ми їм.

Л. К.: — Ми сьогодні не обговорюємо проблему операції «Вісла». Не обговорюємо — і правильно робимо. Але ж на відміну від Волинської трагедії, проблема «Вісли» — це не внутрішньополітична проблема; вона вийшла на поверхню після підписання угоди між Хрущовим і Національним польським комітетом. Здавалося б, якщо Польща засуджує операцію «Вісла» (а я чув про це), то чому, скажімо, в листі президента Квасневського до конференції не сказати: «Давайте ми почнемо з того, що скасуємо brutальне рішення, підписане Хрущовим і польською владою». Чому? У Польщі, виявляється, немає єдиної позиції, що операція «Вісла» — дійсно несправедлива і brutальна щодо українців акція. Принаймні, ніхто з польського боку не зробив офіційної заяви з цього приводу.

Д. П.: — Так. Сенат засудив «Віслу», підкреслюю — сенат, а не сейм. І це засудження, відповідно, має другорядне значення, воно взагалі не увійшло до жодних документів. Але треба і цей крок згадати.

Л. К.: — Але ж міг польський президент зробити відповідну заяву з цього приводу? Він же має таке право. Квасневський політичної заяви не зробив, але написав листа...

М. Ж.: — І там він не попросив вибачення перед українцями, а лише висловив співчуття...

Л. К.: — Він висловив співчуття, але не сказав, що засуджує операцію «Вісла». Він написав, що ця операція має бути засуджена. Але ж — коли і ким? Акценти в цьому листі розставлено дуже цікаво. Настільки цікаво, що начебто вини на Польщі немає. А між тим «Вісла» — це безпосередня вина польського уряду. Якщо говорити про Волинські події, відверто кажучи, є вина обох сторін, то «Вісла» — однієї. І чи можна забути про концентраційний табір, де загинуло майже 4000 українців і тільки 186 залишилися живими. Про майнові та інші невирішені до цього часу питання, не варто було б забувати.

С. Ш.: — В Україні також була депортація. Депортація кримських татар. Наша держава поставилась до цього абсолютно гуманно. І до речі, Європа це не цінує. Більше 300000 кримських татар повернулися. Держава їм надала землю, Україна дає невелику, але яку може, допомогу. І навіть говорять про чітко визначене представництво в органах влади.

Л. К.: — Хоча депортувала кримських татар не Україна, а інша держава — СРСР.

С. Ш.: — Поляки лише зробили натяк на вибачення щодо операції «Вісла», і це вже у нас сприймається, як дуже великий крок...

Л. К.: — Тепер мусить Кучма вибачитися. І за «Віслу» Квасневський навіть не попросив пробачення. Це ж факт!

М. Ж.: — Все почалося, Леоніде Макаровичу, коли ви були президентом, тоді була перша дуже продумана політика щодо кримських татар, і розпочалася вона при вас. І тоді верховний комісар ОБСЄ ван дер Стул приїздив, і ви його приймали.

Л. К.: І німців ми повернули до України...

М. Ж.: — І всі європейці мали приклад, що одна єдина Україна так гуманно вирішує питання національних меншин, особливо тих, хто був репресований. Давайте подумаємо над таким питанням. Тільки почалося у Верховній Раді невеличке пом'якшення клімату; вже можна було ставити питання про те, щоб визнати УПА воюючою стороною, було підготовлено закон... І раптом тут виникає проблема Волинських подій. І головне, там основний акцент робиться на «злочинах ОУН-УПА». Я хочу підтримати позицію генерала Скіпальського, що все це є велика політика. По-перше, не дати можливості Україні відновити історичну справедливість і визнати УПА воюючою стороною. По-друге, підняти ці проблеми і залишити для Європи проблему депортації українців із Холмщини та Підляшшя. Третє — перспектива. Польща входить до Європейського Союзу і проблема кордонів там по суті зникає. Якщо наприклад, Україна також швидко матиме перспективу входження до ЄС, тоді кордону між Польщею і Україною не існує. А українські етнічні території, про які ми з вами говоримо, які свого часу були заселені українцями, вони тоді належатимуть Європі. І такою ж мірою українцям, які тим більше мають історичне право туди повертатися. Це також є ще дуже серйозною проблемою, яку поляки не обговорюють, і яку ми також не порушуємо. Але тоді проблема кордонів у Європі стає дещо формальною, на перший план виходять гуманітарні цінності, культура і так далі... Культура уже є якимось фактором, який формує європейський простір. І ми в тому діалозі вже повинні були брати досить активну участь. І я думаю, що тут є якісь глибші причини, які не дозволяють нам сьогодні відчувати чи усвідомити справжні причини розгортання цієї дуже складної проблеми. Справді, з нашого боку ми мали б вивчити її.

Л. І.: — Зачепили тему Волинських подій і побачили цілий айсберг...

ВОЛИНСЬКИЙ ЧОТИРИКУТНИК: ВАРШАВА – КИЇВ – БЕРЛІН – МОСКВА

Д. П.: — Ще за мого перебування в Польщі в поважних польських газетах почали з'являтися статті польських політологів із критикою на адресу Квасневського, Геремека, потім наступного міністра закор-

донних справ: мовляв, не треба орієнтуватися на Україну. Хоча Квасневський постійно наголошував, що польська політика на Сході орієнтується на стратегічного партнера і союзника Україну. Власне, така позиція поступово піддавалася обстрілу. Чому? Тому що треба ж дружити. З ким? З Росією! На Сході, говорили критики Квасневського, Росія, а не Україна, є головним партнером Польщі. Поступово ця ідея захопила деяких поляків і польських політиків. А між тим ця ідея по суті є антипольською. Між Росією та Німеччиною завжди були два народи: український і польський. Вони між собою билися, адже в цьому були зацікавлені, перш за все, і німці, і росіяни. В 1943 р. гестапо налаштовувало польських партизан проти українців, їм віддавали списки воїнів УПА, і поляки вбивали справжніх українських патріотів. Наш генерал (Скіпальський. — Ред.) дуже влучно підмітив, що Волинська трагедія є не тільки результатом того болю, тієї помсти, яку українці мали щодо поляків. Це ще й результат провокації двох держав. Звичайно, сьогодні і Росія, і Німеччина — інші, але існує певна сила, яка прагне повернути історію, знов налаштувати Україну проти Польщі, а Польщу проти України. І ми не повинні сьогодні піддатися на це емоційно: мовляв, у нас вимагають каяття. Далеко не всі поляки вимагають цього каяття, його вимагатимуть, насамперед, слідчі комісії, про які ми говорили. Але нам треба організувати зустріч у рамках польсько-українського форуму. Слід підняти Волинське питання в нашому парламенті, аби воно стало предметом обговорення, якщо не на пленарному засіданні, то хоча б на комісіях. Поставте це питання, панове. Ви ж народні депутати! Давайте зробимо парламентське обговорення з цього приводу. Щоб це була розмова не тільки в редакції, а й у парламенті. І нехай наш Президент висловить свою позицію.

С. Ш.: — Перш за все я хочу сказати, що заява була зроблена фракцією НДП, пан Жулинський пам'ятає. А далі був хороший привід обговорити ці питання, навіть не називаючи це волинською різаниною, був проект постанови Юлії Тимошенко, Терена, Білоруса щодо парламентських слухань з приводу виселення українців Холмщини, Лемківщини. І що ви думаєте — не проголосували!

Л. І.: — Парламентські слухання, з одного боку, це завжди хороший привід продемонструвати послідовну позицію, якщо вона є. Але в іншій ситуації, це може бути так само досить небезпечна річ. Якщо ви зможете опанувати цим залом, то це одна історія. Але я

боюся, що це може бути доволі ризикована справа. І чесно кажучи, мені б хотілося, щоб сьогоднішня наша розмова все-таки завершилася ще певним набором пропозицій до парламенту, до виконавчої влади. Якщо ми не повернемося зараз до свого питання про визнання УПА воюючою стороною, ми втратимо цей шанс, тому що за цим іде, як на мене, кричуща несправедливість щодо золотого фонду української нації — людей, які ризикували життям і брали участь у визвольних змаганнях.

МИ МУСИМО ВІДСТОЮВАТИ СВОЄ БАЧЕННЯ ІСТОРІЇ

Л. К.: — У нас є волинське, рівненське земляцтва... Я пропоную зібратися разом і, скажімо, запропонувати наш погляд на відзначення Волинської трагедії. Чи то мають бути дні смутку, дні жалоби, чи то дні обміну делегаціями... Це перше. По-друге, ми могли б запропонувати якщо не документ, то, принаймні, набір пунктів до декларації або меморандуму щодо Волинської трагедії. І головна ідея, яку не слід випускати, така: ми за жодних обставин не маємо допустити приниження України, нашої національної гідності, паплюження правди. Треба навчитися жити з тією правдою, яка є, а не з тою, яку б ми хотіли бачити в ім'я якихось абстрактних цілей. Якщо ми сьогодні не можемо стати економічно чи політично рівні, скажімо, Росії, то свою гідність ми мусимо відстоювати. Ми мусимо відстоювати своє бачення історії і ні за які гроші не давати себе образити.

Д. П.: — Підтримую Леоніда Макаровича, але ще раз хочу наголосити: Волинська трагедія — це спільна трагедія і вона потребує спільного вибачення. А щодо пропозицій, то, по-перше, можна було б зробити заяву не лише від волинської групи, а від групи депутатів, які входять до складу польсько-української парламентської групи.

М. Ж.: — Ми з Яном Бирою і Генріхом Вуєцем домовилися і готуємо спільну заяву — польського сейму і українського парламенту. Треба вирішити проблему і нарешті покласти цьому край. Я згоден з Ларисою Олексіївною, що більшість парламенту не має уявлення про ці події; це буде дилетанство або різні обвинувачення. Я хочу процитувати, що сказав Збігнев Бжезинський 24 вересня 1998 року, коли йому вручали звання почесного громадянина Львова: «Як Польща через польсько-німецьке примирення наслідуює франко-німецьке примирення, так само й Україна включена зараз у процес історичного примирення, який іде паралельно, і наслідуює як німецько-польське, так і

франко-німецьке примирення. Це є інтегральна частина процесу розбудови Європи, яка здійснюється через загальне примирення та гарантування безпеки». Якби нам до цих слів прислухатися.

Д. П.: — Ця заява може бути лаконічною: спільна трагедія — спільне вибачення. І все. Інакше ми ніколи не зможемо подолати «замкнене коло». Я вже говорив, що в нашій історії є багато фактів, які зближують, які дають нам право стверджувати, що Польща й Україна були не тільки ворогами, а й друзями. Ми разом воювали, наприклад, під Грюнвальдом, під Варшавою, під Замостям... У 1945-му, вже після Волинської трагедії, у Грубешові УПА й АК разом визволяли в'язнів. А значить, були і люди, які розуміли єдність наших народів. Є, наприклад, шанована поляками постать Петлюри. Хоча Петлюра в складній ситуації і сказав їм: «Веріть землі до Збруча, але рятуйте Київ!..» Поляки ж просто не зрозуміли його міркувань і пішли на підписання Ризького договору 1921 року. Тоді вони, фактично, втретє поділили з Москвою Україну, і про такі речі полякам варто нагадувати. Вони ділили нас забагато, щоб ми це забули. Але разом із тим ми повинні сказати, що віримо в тих поляків, які розуміють, що Україна їм потрібна, що відзначення Волинської трагедії, встановлення пам'ятників — це акція, спрямована проти польської влади. Польща сильна тим, що була і є Україна, бо козаки завжди боронили Польщу від татар і турків. І таких фактів чимало, треба лише їх шукати і показувати. Тарас Шевченко, нагадаю, казав: «Ви хвалитесь, що ви Польщу колись завалили? Правда ваша... Польща впала і вас роздавила...» Така, на мій погляд, політика. Адже доки Польща стоїть, то і ми стоїмо, а якщо не стане Польщі, то і нам буде дуже важко.

Л. І.: — Дякую за участь. Після такої ґрунтовної розмови, ми просто повинні розібратися в цій складній проблемі. Важливо, що ви всі відгукнулися на ініціативу газети. Наша історія — це не минуле, а лише початок розмови про майбутнє.

*Матеріал підготували Сергій МАХУН, Ігор СЮНДЮКОВ,
В'ячеслав ДАРПІНЯНЦ, Михайло МАЗУРІН*

Фотографії з архіву «Дня»

ПРИМИРЕННЯ НЕ МОЖНА ПРИУРОЧИТИ ДО ПЕВНОЇ ДАТИ

Насамперед хочу сказати, що я був постійним учасником українсько-польських міжнародних семінарів, про які сьогодні на Форумі експертів і журналістів у Острозі говорилося; і на сторінках отих 9-ти томів «Україна — Польща: важкі питання» залишив якийсь певний слід. Отже, маю своє бачення проблеми. На мій погляд, для того, щоб глибоко вкорінилася взаємна повага, довіра між українським і польським суспільствами і народами, а не лише політиками, треба бути відвертими, говорити правду про історичне минуле. У зв'язку з цим перед українцями і поляками виникає закономірне питання: якими словами змалювати все те, що відбувалося в роки війни, які практичні кроки здійснити для відзначення сумних роковин Волинських подій, якщо вже так вийшло, що їхнє відзначення кимось заплановане.

Такі слова, орієнтовані на історичне примирення двох народів, конче треба знайти, а кроки здійснити. Але вони повинні бути максимально виваженими, заздалегідь продуманими, трактуватися у глибоко моральному, а не політичному вимірі, без емоційного забарвлення, нав'язуваного ветеранськими організаціями, зокрема певними польськими «кресовими» організаціями, з метою утримання моральної сатисфакції з далеко не моральних подій минулого. Але постає питання обов'язкового дотримання сторонами принципу паритетності, насамперед із питань облаштування місць національної пам'яті на території України та Польщі, створення колективної пам'яті про спільну трагедію наших народів, взаємного засудження обоцільного насильства, допуску українських і польських науковців до історичних спеціальних архівів. Повинно йтися про обоцільне визнання помилок обох сторін за часів визвольної боротьби проти німецьких окупантів, допущених у драматичних умовах боротьби за відновлення незалежних України та Польщі.

Односторонні поспішні дії, а, тим більше, упереджені оцінки Волинських подій можуть вкрай негативно вплинути на розвиток українсько-

польського співробітництва. До речі, така головна ідея прозвучала на засіданні робочої групи експертів, яка займається вивченням Волинських подій в Раді національної безпеки України в Києві.

Вважаю, було б помилкою також розглядати Волинські події виключно у вузьких історичних рамках 1943—1944 років, виносити їх в окремий епізод, виривати з контексту надзвичайно складних і заплутаних взаємин без урахування двосторонніх протиріч, що мали місце між поляками і українцями протягом усього періоду 1918—1947 років, зрештою, без урахування всього комплексу причин, що викликали Волинську трагедію: територіальних, політичних, етнічних, соціальних, військових; тут були і взаємні образи, підозри, антипатії, відсутність пошани один до одного, побутові конфлікти на тлі соціальних стосунків селянства з минулих часів і з приводу війни, політичні чинники з обох сторін, створення підстав для відбудови власної державності. Політика нацистів та радянських партизанів, які використовували і роздмухували національне протистояння, нейтралізуючи й знекровлюючи у такий спосіб визвольну боротьбу українського і польського народів, були тією третьою силою, яка неодноразово в історії душила польську й українську державність. Отже, Друга світова війна лише вивела за давню ворожнечу українців і поляків на поверхню. Події 1943 року були лише наслідком усієї попередньої історії, а звідси — відповідальність за цю трагедію ширша, її не можна покладати виключно на ОУН і УПА. Я хочу сказати, що у протилежному випадку зникне зміст і сенс українського національного руху, і він виявиться вилученим із контексту складних взаємин між українцями, поляками, німцями і більшовиками в цей період.

На конференції виступав шановний професор філософії Мирослав Попович, який говорив, що не слід звертати увагу на причини, які призвели до цього конфлікту; що не можна долучати там, скажімо, XV століття; це думка, з якою я не згоден. І тут хочу зацитувати польського автора, дослідника Яна Турнао, який характеризував українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни так: «Наші уявлення, наші почуття формувала значно довша історія; побратимча кров плинула століттями, і ми — поляки — також проливали її багато. Пам'ятаймо про це, читаючи про жорстокість українців».

Хочу сказати, що, характеризуючи ці відносини, нам слід зайняти чітку позицію, яка б захищала національні інтереси українців, відповідала б їхньому прагненню до створення незалежної держави у боротьбі з численними ворогами, серед яких, на жаль, були й поляки. Ця боротьба точилася в

умовах війни та окупації, знищення моральних критеріїв з обох сторін — польської та української. Знайти одного винуватого ніколи не вдасться. Завжди залишатимуться аргументи на користь звинувачення протилежної сторони. Треба зважати на те, що ОУН і УПА діяли в екстремальних умовах війни, коли мораль заганяють у глухий кут, коли до злочинних дій вдавалися обидві сторони, коли, зрештою, це відбувалося в контексті воєнних злочинів, що скоювалися під час Другої світової війни. Тому виокремлювати лише так звані злочини ОУН і УПА є неправильним.

Отже, Волинські події 1943—1944 років були тривалим міжнаціональним конфліктом, у ході якого гинули представники обох народів, а українці й поляки застосовували як оборонну, так і наступальну тактику. І тому заходи для вшанування жертв Волинських подій мають слугувати подоланню негативних стереотипів у поляків і українців, примиренню народів обох держав. Хочу звернути увагу на те, що в українсько-польській війні помітною була участь німецьких каральних загонів, польської та української поліції на службі у окупантів, каральні операції радянських партизанських загонів, а з польської сторони — ще й націоналістичних загонів Народових збройних сил і Народової організації військової. Були також випадки так званого камуфляжу окремих загонів під марку противника і нападів із метою роздмухування українсько-польського протистояння.

Тому встановити конкретне авторство всіх жертв нині не є можливим, як і спроби встановлення загальної кількості загиблих в українсько-польській війні. Зрештою, спогади учасників, за всієї поваги до них, здебільшого не можуть бути достовірним джерелом, оскільки ґрунтуються на емоціях і чутках. А автентичні документи, зокрема ОУН і Армії Крайової, мають фрагментарний і однобічний характер і не змальовують усієї картини. Очевидно одне: польська сторона, принаймні в Галичині та на Волині, знаходячись у значній меншості, зазнала більших втрат, аніж українська.

На мою думку, щире порозуміння, певною мірою історичне примирення настане тоді, коли це усвідомлять найширші верстви населення, а не лише політична еліта. Його не можна штучно прискорити, нав'язати згори, приурочити до певної дати, пов'язати з нинішньою політичною ситуацією і з політичним становищем України і Польщі, воно має визріти в умах і настроях, в душах і серцях, українців і поляків і йти знизу. А це далеко не просто і не так швидко і зовсім не безболісно; але я переконаний, такий час настане. Я знаю, що польська сторона планує спорудити пам'ятник у Варшаві з приводу цих подій. А чи буде це сприяти прими-

ренню народів, чи буде він втіленням вшануванням усіх жертв українсько-польської війни? Чи буде він символом чогось іншого?

Відомо, що в Любліні функціонує Європейський колегіум українських і польських університетів. Мені здається, посилення уваги до нього обох урядів, виведення його на рубежі світової науки було б тим знаковим пам'ятником українсько-польського порозуміння, добросусідства і стратегічного партнерства.

Студеї гуманітарного факультету Національного університету «Острозька академія» взяли активну участь у збиранні спогадів свідків Волинських подій. Не можна без хвилювання читати окроплені слізьми, криками душі свідчення українців і поляків. Повторюю, і українців, і поляків, які пережили ці жахливі часи. Діти збирали матеріали. Приходили і плакали. Кажали: «Ми цього просто не знали». А деякі люди просто не хотіли говорити. Вони боялися, бо той страх в людині залишився. Але немає якоїсь злоби у протилежних сторін — бо опитували і українців, і поляків. Люди говорили, що до війни вони жили мирно.

Кажуть, що молоде покоління інертне. Але воно небайдуже до народної пам'яті, бо волиняни з молоком матері всотували ці спогади рідних про страхітливі події. І вони повинні знати правду, щоб не жити з тими страхітками. Студенти це робили і для того, щоб допомогти історикам відтворити правду про минуле, щоб це більше ніколи не повторилося. Перепусткою у майбутнє повинна бути не сокира месника, а щире порозуміння, добросусідство, пошана, довіра між двома народами.

Хотів би звернути увагу, що крім національного, важливим чинником українсько-польського конфлікту був соціальний. Роль міні уповільненої дії на Волині зіграло співвідношення земельної власності; ще з довоєнних років більша частина земельних угідь належала польським колоністам. Осадник, який був живим доказом кривди, заподіяної офіційною Варшавою українцям, вносив роздратування, поглиблював розбрат між поляками й українцями, він став, як б сказав, тією сіллю, яка завжди ятрила рани і ніхто не міг загоїти їх на українському тілі. Гасла «Земля українцям, ляхи за Віслу» церковним дзвоном постійно били в голову волинського селянина. Не дивно, що українське сільське населення Волині із задоволенням зустріло декрет УПА від 15 серпня 1943 року про перехід земель колишніх польських поміщиків і колоністів у володіння українських господарств. Зокрема, на Костопільщині Рівненської області з утвореного таким чином земельного фонду до листопада того ж року малоземельні й безземельні селяни

одержали 1500 актів про земельні наділи. Зрозуміло, що ці дії супроводжувались насильством над поляками.

Один із керівників служби безпеки УПА «Макар» повідомляв своєму братові 2 серпня 1943 року з Волині: «СД уживає своєї нищівної акції ляхів. У відповідь ми нищимо їх безщадно. На Волині і Поліссі поносили ми всі «штацготи» — ляхів і німаків вибили, реманент живий і мертвий забрали, а забудування спалили».

На Форумі ми говорили, що треба без емоційного чинника обговорювати Волинські події. Разом із тим, очевидно, не можна обійти спогади, документи, які дихають слізьми, трагедією, криками душі. Я хотів би зачитувати три документи, які, на мій погляд, показують увесь трагізм ситуації (вони, підкреслюю, не є односторонніми), трагедію і українців, і поляків, і, в тому числі насильство, здійснене обома сторонами.

Наприклад, командуючий дільницею Армії Крайової в Рожищі і комендант Здолбунівського району Романовський говорив так: «Поляки у своїх діях застосовували принцип колективної відповідальності і на напади, розбій і грабунок відповідали вбивствами, реквізиціями, пограбуванням. Вбивство вважалося справою честі. Молоді хлопці, які втратили родину, на прикладах гвинтівок робили помітки, рахуючи таким чином кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворилося на криваву помсту».

А ось про трагедію українців і поляків свідчать спогади жительки містечка Рудня Почаївська (що на Рівненщині) пані Боголуцької. «Я була заміжня за поляком. У нас було двоє хлопчиків — семи і чотирьох років. Тільки-но народилася дівчинка, яка ще лежала в колисці. 20 липня 1943 року поляки вирізали хутір біля нашого містечка — не пожаліли нікого, всіх вирізали. Наступного дня в нашу хату зайшло п'ятеро з УПА. Донечку підняли з колиски, розставили віжки, подивилися, що дівчинка і поклали назад. Оскільки мама українка, її пожаліли. А батька і двох хлопчиків вивели на подвір'я і зарубали сокирою».

Я хочу сказати, що ці злочини не мають прощення і тут руки в крові в обох сторін. Моральний осуд має бути обов'язково. Про розпалювання українсько-польської ворожнечі дізнаємося і з ще одного, третього джерела. Очевидець тих подій говорив так: «На всьому Поліссі та на великій частині Волині витворилася така ситуація, якої собі бажав Сталін. Вночі кругом заграва, бо бандерівці випалюють майно поляків та бульбівців — як зрадників. Вдень — кругом заграва, бо німці з поляками і узбеками випалюють українські села та вистрілюють народ за бандитизм. Іншої но-

чі більшовицькі партизани з поляками допалюють решту українських сіл, що їх не випалили німці за дня. Куди не глянь — вогонь. Куди не повернись — трупи і кров».

Як бачимо, українська і польська сторони несуть відповідальність за взаємне збройне, політичне протистояння в роки війни. Лише усвідомлення і прийняття цього факту сучасними українськими і польськими істориками сприятиме об'єктивному висвітленню тих подій. Як слушно зауважив знаний польський науковець Ришард Торжецький, взаємне обкидання оскарженнями веде в нікуди.

Українсько-польські відносини воєнного періоду були значною мірою заручниками драматичного майбутнього. Сьогодні, коли Україна і Польща зробили свій однозначний вибір на користь стратегічного партнерства, подальше вироблення об'єктивної позиції у висвітленні та оцінці досить суперечливих і трагічних подій історії двох народів-сусідів сприятиме насамперед вихованню молодого покоління українців і поляків, яке звільнене від тягара минулого і спільними зусиллями будуватиме об'єднану Європу.

Володимир ТРОФИМОВИЧ

ВТРАЧЕНА МОЖЛИВІСТЬ

Поляки та українці під час Другої світової війни

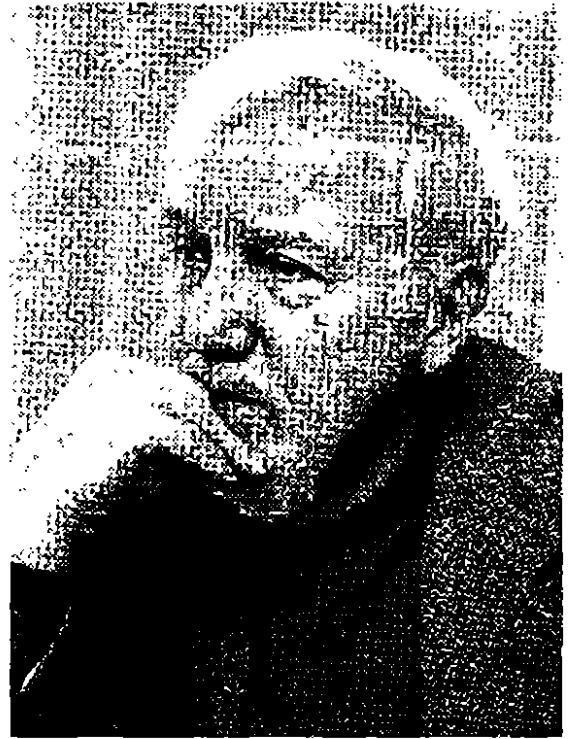
Польсько-українським відносинам під час Другої світової війни надали чіткої форми могутні сили, які змінили долі націй внаслідок глобального характеру змагання за владу й панування, а також спадщина українсько-польського конфлікту, який мав історичні корені, але поглибився внаслідок зростаючих антагонізмів міжвоєнного періоду. Цей конфлікт зростав протягом 20-х років і після заснування Організації українських націоналістів (ОУН) у 1929 р. призвів до конфронтації між польською та українською громадами.

Слід зазначити, що хоча в 30-х роках помірковані елементи українського політичного спектра пристали б на автономний статус у рамках Польської держави, лідери ОУН не схвалювали нічого іншого, як тільки незалежну та суверенну Українську державу. Своєю репресивною й антидемократичною політикою проти українського населення польський уряд мимоволі лив воду на млин радикальних українських елементів.

Отже, 30-ті роки підготували ґрунт для трагічних польсько-українських подій під час Другої світової війни. Зростаюча радикалізація в обох громадах призвела до відкритої конфронтації під час війни, внаслідок якої загинули тисячі людей з обох сторін. Можна поставити основне запитання: чи існувала будь-яка можливість компромісу між поляками й українцями, народами, які претендували на одну й ту саму територію? На жаль, відповідь на це запитання мусить бути негативною тому, що кожний компроміс вимагає принаймні готовності застосовувати політику взаємних поступок, а такі умови взагалі не існували, принаймні на початковому етапі війни.

Українці були повністю віддані справі здобуття цілковитого суверенітету над усією українською етнографічною територією; в той час, як поляки наполягали на принципі *status quo ante bellum*, тобто становище, що існувало до війни. Неспроможні розв'язати територіальне питання мирними засобами, обидві сторони вдалися до кривавої війни, яка скидалася на етнічну чистку. Політичний керівник Української повстанської армії закликав поляків покинути українську землю і перейти за Буг, а поляки, у відповідь на українське насильство, видали летючки, закликаючи українців перейти на Схід — за Збруч.

Кривава війна між сусідніми народами не була випадковою, а радше результатом взаємної підозри, антипатії і, насамперед, браку пошани один до одного. Отож, наприклад, принаймні два звіти з Польщі називають українцями тільки тих, хто жив у Радянському Союзі. До українців, які жили в Галичині, території, яку поляки вважали своєю,

Тарас Гунчак

вони використовували принизливу назву «русини», що нагадувало, так би мовити, кривди з боку українців у міжвоєнний період. Було б наївно вважати, що Німеччина й Радянський Союз не використовували польсько-український конфлікт. Друга світова війна, оця боротьба між двома тоталітарними недолюдками, завдала безпосереднього удару українсько-польським відносинам. Польський звіт з квітня 1943 р. натякає на те, що «совети» були причетними до деяких найкривавіших дій на Волині. У своїй політиці проти українців і поляків німці також грали в гру «поділяй і владарюй», таким чином загострюючи уже й без того напружені взаємини між обома народами. Коли, наприклад, українські поліцейські відділи (приблизно 5000 чоловік), створені з місцевого населення, приєдналися до українського націоналістичного повстанського руху (19 березня — 14 квітня 1943), німці zorganizували польські поліцейські відділи, створені з місцевого населення і з фольксдойчів (расових німців) з Познанського регіону. Це саме ті відділи, які приєдналися до німецьких каральних операцій проти українського населення. Це не означає, що українські акти тероризму проти польського населення були виправданими.

Реальність вимагала, щоб Польський екзильний уряд зробив переоцінку свого ставлення до національних меншин взагалі й до українців зокрема, аби висунути легітимні претензії до Східних територій довоєнного періоду. Лондонський уряд таки зробив це у двох окремих заявах з 18 грудня 1939 р. та 24 лютого 1942 р., в яких сказано, що він має намір гарантувати українцям цілковиту рівноправність у кожній сфері діяльності. У тому ж дусі взаєморозуміння й співпраці з меншинами 31 березня 1943 р. Рада Міністрів схвалила резолюцію стосовно українців, в якій уряд пообіцяв українцям усі права, яких вони будь-коли домагалися, якщо схочуть жити у Польській державі. Але саме в цьому крилася проблема — українці хотіли бути незалежними.

Коли ми говоримо про польську або українську позицію, ми, звісно, узагальнюємо і зводимо різні погляди до того, що могло б вказувати на ставлення до цієї проблеми з боку більшості. Мета цієї статті не полягає в тому, щоб проаналізувати політичні програми чи то польської, чи то української груп. Проте слід зазначити, що детальнішим вивченням цих проблем зайнявся Ришард Тожецький у своїй авторитетній праці під заголовком «Поляки і українці».

Без уваги на будь-які обіцянки рівноправності для українців у складі майбутньої Польської держави, польський уряд підійшов до українсько-

го питання з доміантною позиції, з позиції міжнародного учасника гри, який міг вести справу з українцями як об'єктом східноєвропейської геополітики. І справді, поляки думали, що в них кращий шанс на те, що вони вийдуть переможцями у їхньому змаганні з українцями за землі колишньої Східної Польщі. Поляки сподівалися, принаймні на початку війни, що цього досягнуть в узгодженні з Радянським Союзом і з допомогою західних союзників.

Що стосується польського ставлення, то доволі показовою є таємна доповідна записка генерала Владислава Сікорського, прем'єр-міністра Польського екзильного уряду, яка була відправлена тільки найбільш високопоставленим польським урядовцям. Ця доповідна записка, датована 19 листопада 1942 р., намагається пояснити, що польсько-радянська угода 30 липня 1941 р. не тимчасова, а повинна також стати «поворотним пунктом у житті обох держав та населення, яке живе в них». Посилаючись на скороминущу співпрацю між Петлюрою і Пілсудським, Сікорський сказав, що все завершилося невдачею. «Повернення до будь-якого варіанту такого роду експериментів було б божевіллям».

Рій УПА під командою «Чумака» з сотні Володимира Щегельського («Бурлака»). Середина 40-х рр. ХХ ст. і Волинь, і Галичина з 1939 р. до початку 50-х років стали суцільним полігоном, на якому боролися різновекторні сили: нацисти, більшовики, загони УПА, боївки ОУН і «Поліська Січ», польська Армія Крайова, польська комуністична «Партизанка»...

Очевидно, політика Сікорського проти СРСР виключала можливість будь-якого польсько-українського діалогу, мета якого — досягнути порозуміння між обома націями. Здається, що єдине, що могли зробити обидві сторони, було якнайбільше розширити вплив свого підпілля в окупованому регіоні — а ця діяльність призвела до кривавої конфронтації між поляками й українцями. Водночас польський уряд заохочував польське підпілля домагатися співпраці з українцями й обережно встановлювати зв'язки з ними, з метою більше довідатися про них. Ці дії жодною мірою не повинні зобов'язувати Польщу в політичному чи військовому відношеннях тому, що тільки уряд може встановлювати зобов'язуючі угоди. Поляки очевидно вважали, що час сприяє їм і тому неохоче давали українцям будь-які зобов'язання.

Все-таки в уряді були особи, які мали більш позитивне ставлення до українського питання, наприклад Директор відділу з питань меншостей, доктор Олгерд Горка, який 21 листопада 1942 р. підготував доповідну записку, в якій закликав уряд Сікорського осудити як фальшиву й недемократичну національну політику Польщі перед Другою світовою війною. «Чи нам це подобається, чи ні, чи польській громадській думці це подобається, чи ні, — писав О. Горка, — залишається факт, що, якщо ми бажаємо воювати політично за повернення усіх наших Східних територій, ...ми мусимо публічно й чесно оголосити про основну зміну в нашій політиці проти українців». Подібний аргумент висунув Станіслав Папроцький у своїй доповідній записці 23 листопада 1942 року. Він вважав, що «не було могутнішого аргументу... на оборону цілісності Польської Республіки... як усвідомлення польсько-українського взаєморозуміння». Те, що радили обидва ці автори, було саме політикою пристосування, яка в майбутньому могла б привести до примирення між народами.

Внаслідок посилення насильства на Волині питання будь-якого виду взаєморозуміння з українцями перестало бути суто політичною справою майбутніх кордонів Польщі. Для багатьох воно стало питанням не життя, а смерті. Відгукуючись саме на цю реальність, 11 березня 1943 р. лідер польського підпілля генерал Ровецький повідомив Лондон про те, що українці прагнули розпочати спільні військові операції проти німців і «совєтів» та водночас хотіли сприяти припиненню воєнних дій між поляками й українцями на Волині. На думку Ровецького, українці відмовляться від своїх планів здобуття незалежності в процесі своєї співпраці з поляками. Наприкінці свого донесення він,

конференціях, які відбулися між 1943—1945 роками, учасники висловлювали емоційне зобов'язання й безкомпромісну позицію щодо територіальної справи в той час, як інші питання стали лише другорядними справами. Тільки учасникам конференції, яка відбулася у Львові в березні 1944 року, вдалося піднести дискусії на вищий рівень. Згідно з протоколом цієї конференції, обидві сторони зійшлися в думках про те, що існування суверенних держав Польщі та України було в їхніх взаємних інтересах, а для безпечного майбутнього обох націй — історичною необхідністю. Представники обох сторін погодилися, що кордони між двома державами визначають суверенні держави Польщі та України. Слід відзначити, що виникли деякі розходження в поглядах, як зазначено в протоколі конференції.

Навіть у той час, як продовжувалися конференції між поляками й українцями, звинувачення й взаємна ненависть залишилися домінуючим елементом відносин між обома народами. Ворожість польського населення до українців у Східній Галичині була віддзеркалена не тільки у взаєминах між окремими особами, але також і в підпільній пресі. Будь-який натяк на концесії відкидався априорі. Керівництво українського підпілля у відповідь на тривалу ворожнечу між обома народами опублікувало в лютому 1944 року Заклик до українських поліцейських, настійно прохаючи їх не служити знаряддям німецького імперіалізму, який прагне використовувати польсько-український конфлікт. Автори Заклику, в якому перелічені різні кривди, що їх заподіяли поляки, критикують «польських імперіалістів», але водночас застерігають українців від чинення будь-яких актів насильства проти польського народу тому, що німецькі й більшовицькі імперіалісти використовуватимуть польсько-український конфлікт у своїх власних інтересах.

В той час як Червона Армія наближалася до довоєнних кордонів II Речі Посполитої, польське політичне керівництво дуже занепокоїлось. Тепер уже стало ясно, що західні союзники не підтримають польські територіальні претензії, і Червона Армія визначить межі радянської сфери впливу. Мабуть, тому поляки нібито поставилися більш примирливо до українців. Всупереч комуністичному пануванню, деякі особи в польському уряді виявляли охоту зробити українцям унікальну пропозицію, аби здобути їхню підтримку. Йдеться про проект, що виник в офіційних польських колах, які — правдоподібно Папроцький — склали план документа «Нотатка щодо українського питання», датований 10 січня 1945 року. В Нотатці, яка була написана з наміром

представити її на Ялтинській конференції, сказано, що уряд повинен прийняти, що він трактує українців як рівноправних і як спільного господаря спільної ж держави. В документі також сказано, що уряд повинен на наступному скликанні сейму схвалити закон, який перетворив би Польську Республіку на дуалістичну державу, що складалася б із Польщі та галицько-волинських земель. У новій державі, назву якої ще не було визначено, польська й українська мови матимуть цілковиту рівноправність.

Незважаючи на незвичайні поступки, ця доповідна записка, яка була по суті планом збереження польської присутності у Східних територіях, підкреслює, що «совети», «прагнучи заволодіти Східною Польщею і Волинію, завжди говорять від імені українського народу. Ми мусимо зробити все, щоб викрити в міжнародній громадській думці політику советів проти українського питання».

З вищесказаного має бути очевидним, що не було жодної реальної можливості, що поляки й українці зможуть дійти згоди, коли обидві сторони домагалися взаємовиключних цілей. Поляки прагнули відтворити незалежну Польську Республіку в межах кордонів, які існували до Другої світової війни, і з цією метою Польський екзильний уряд докладав значних зусиль.

Метою українського націоналістичного руху було створення незалежної Української держави в межах етнографічної української території. В результаті поляки й українці воювали за ту саму територію; ні поляки, ані українці не були готові добиватися компромісу в цій справі. Проведені розмови й конференції були важливим відходом від політики сили, але вони тільки обминали цю справу. Проблема залишилася невирішеною.

Тарас ГУНЧАК

Фотографія із книги Владислава та Єви Семашків «Геноцид українських націоналістів щодо польської людності України 1939 — 1945»; фотографія автора із архіву «Дня»

ДВІ ПРАВДИ

Як позбутися стереотипів «чорно-білого» бачення історії?

Наприкінці червня 2003 року група українських журналістів відвідала Польщу. Однією з цілей візиту був обмін думками про підготовку до вшанування загиблих під час кривавого конфлікту між українцями та поляками в 1943—1944 рр. на Волині.

Найважчий період українсько-польських відносин у ХХ столітті — це майже три десятиліття — з листопада 1918 року до кінця 40-х років. Він увібрав чимало болючих епізодів, що складають строкату картину. Тож розглядати трагедію на Волині без урахування попереднього контексту українсько-польських відносин, на чому наполягає значна (і достатньо впливова) частина польських політиків і науковців, як мінімум, недоречно.

Тому й історична довідка не завадить. Друга Річ Посполита постала в листопаді 1918 р. на руїнах колишніх імперій — Російської, Германської та Австро-Угорської — як найважливіша складова Версальської системи на сході Європи («Мала Антанта» стала тим буфером, який відокремив «цивілізований Захід» від більшовиків; одночасно він виконував роль стримування майбутніх агресивних устремлінь знекровленої й приниженої після Першої світової війни Німеччини). Україні на мапі Старого Світу місця не знайшлося. Розколота політично й соціально, неконсолідована країна стала ареною громадянської війни і була розділена між СРСР, Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією.

Спроби українців здобути омріяну незалежність як на сході, так і заході завершилися катастрофою. Одна з найчисельніших націй Європи стала об'єктом, а не суб'єктом політики. Волинь, Східна Галичина (на цих землях українці становили більшість населення) увійшли до складу нововідродженої Польської держави. Майже десять місяців (листопад 1918 — серпень 1919 рр.) існувала Західно-Українська народна республіка. Нерівний посиднок із поляками, які мали значну допомогу європей-

Польські, українські та єврейські діти із загальної школи у Киселині (Волинь) із учителями, ксьондзом і православним священником, 1938 р.

ського співтовариства, в першу чергу Франції, завершився анексією українських земель до Збруча.

Після польсько-більшовицької війни 1920 року і підписання Ризького договору 1921 р. на Волині та Східній Галичині настала епоха панування поляків. «Східні креси» на цей час стали ареною конфліктів, які торкалися буквально всіх сторін життя. «Полонізація», особливо за режиму «осадації» маршала Юзефа Пілсудського (з травня 1926 р.), постійні утиски національної освіти, закриття греко-католицьких і православних церков, зухвала діяльність численних польських напіввійськових товариств, проблема «осадників» (сотні тисяч поляків, в основному військових, у рамках державної програми переселялися на Волинь і, меншою мірою, на Східну Галичину, отримували кращі землі й обіймали абсолютну більшість посад у державному секторі), контрибуції, ревізії на селі та в кооперативному русі, придушення культурно-автономістських устремлінь, і, нарешті, просто кричуща соціальна нерівність — усе це викликало спротив українців, і, як результат, акти громадянської непокорності.

Відповіддю радикальних елементів українського суспільства стало створення 1929 року Організації українських націоналістів. Фактично ОУН бу-

ла у стані війни з Другою Річчю Посполитою. Спроби знайти порозуміння серед поляків і українців (діяльність Волинського воєводи Генріка Юзефського, митрополита УГКЦ Андрія Шептицького) знаходили розуміння серед пересічних громадян, але наптовхувалися на шалену опозицію радикалів по обидві сторони барикад. Польський публіцист Збігнев Залуський писав: «Ніколи міжвоєнна Польща не була інтегрованою країною. Завжди в ній була Польща «А» і Польща «Б». Це стосувалося не лише економічної політики держави, а й позиції усіх політичних сил. Усі вони ігнорували у своїй діяльності східні окраїни». Додамо, ця проблема стосувалася і білорусів, і литовців. Політика Варшави підживлювала ідеологію українського інтегрального націоналізму, фактично кидаючи ОУН в обійми Берліна.

1 вересня 1939 року — найтрагічніший день в історії людства. Напад нацистської Німеччини та розпочатий 17 вересня «Визвольний похід радянських військ» до Західної України й Білорусі (ці події освячені злочинним пактом Ріббентропа—Молотова) призвели до втрати Польщею незалежності. Ілюзії українців на покращання свого становища за радянської влади не справдилися. Масові депортації до Сибіру поляків, а потім й українців стали відповіддю на запитання, який порядок принесли із собою більшовики. ОУН у цій ситуації продовжувала спиратися на нацистів як органічних противників і Польської держави (уряд Польщі діяв у еміграції в Лондоні), і Радянського Союзу. Польсько-український конфлікт на певний час опинився на периферії, але, як влучно сказав професор історії Юрій Шаповал, «фермент протистояння ніколи не зникав».

22 червня 1941 року ситуація кардинально змінилася — успіхи нацистів на радянському фронті та їхнє просування далеко на схід викликали у значної частини українців надію на відновлення незалежної держави. «Медовий місяць» ОУН (Бандери) з окупантами тривав лише до вересня 1941 р.; через два місяці поза законом опинилася й друга фракція ОУН — мельниківці. Фактично ці внутрішньо антагоністичні сили вели боротьбу на всіх можливих фронтах — з німцями, радянськими партизанами та формуваннями, які підтримував польський уряд в еміграції (здебільшого частини Армії Крайової). Все це відбувалося на теренах Волині, Галичини, Холмщини.

Восени 1942 року на теренах Волині виникла Українська повстанська армія. Саме цього року проаківське польське підпілля розпочало насильницькі акції проти українців на Холмщині. Значна частина українських дослідників вважає, що винищення й депортації українців стали «детонатором» подій на Волині.

Українська сім'я, виселена з Гонятина (Грубешівський повіт) під час акції «Вісла», кінець 40-х років

Розміри кривавого протистояння від Збруча до Бугу важко уявити без усього комплексу причин — політичних, етнічних, соціальних, військових. Польський історик Гжегош Мотика вважає, що «поляки хотіли відридати контроль над землями Другої Речі Посполитої, а українці — незалежність на тих самих землях» (нагадаємо, що поляків на Волині було не більше 17%. — С.М.). На теренах Волині діяли різновекторні сили: АК, Народові збройні сили, Воля і Незалежність... — у поляків, ОУН (Пандери), меншою мірою — ОУН (Мельника), «Поліська Січ» Бульби-Боровця — в українців; підживлювали конфлікт радянські партизани і німецька поліція, котрі проводили політику збереження й поглиблення антагонізмів серед українців і поляків.

Питання про кількість жертв з обох боків і досі залишається відкритим: за різними даними (як польськими, так і українськими), — загинуло від 18 до 100 тисяч поляків та від 2,5 до 30 тисяч українців. Достовірних джерел, погоджених обома сторонами, не так уже й багато. Потрібні розмови з фактами в руках. Причому майже увесь післявоєнний час (із

середини 50-х рр.) поляки вели дослідження; здобутки українських істориків набагато скромніші. Дослідження ведуть лічені науковці з Києва, Львова, Луцька. Дуже часто емоції, чутки й припущення стають «допоміжним» засобом при «доведенні» своєї правоти. Цей закид однаковою мірою стосується і поляків, і українців.

І ось уже на першій зустрічі на польській землі — в Інституті національної пам'яті (IPN) його директор Леон Керес окреслив те величезне коло проблем, якими опікується ця державна установа зі штатом понад 1000 осіб у десяти містах Польщі: «IPN — це нова установа, діяльність якої започаткувало 2000 року рішення Сейму; має три організаційні підрозділи — архівний, науково-навчальний і слідчий. Хочу наголосити й запевнити, що коли ми проводимо слідчі дії, то не керуємося принципом національності... Для нас важливою є оцінка заподіяних злочинів. Важливим елементом нашої роботи є виставка, яку ми відкрили рік тому — «Поляки і українці в роках 1939—1947». Під час її демонстрації відбуваються всілякі освітні презентації, конференції. Пан Керес, відповідаючи на запитання «Чи не вважаєте ви, що, чекаючи на політичну оцінку подій 11 липня 1943 р. (а зробити це треба раз і назавжди, щоб сусідні на-

Польська сім'я Ясьончаків з Волі Островецької (Волинь). Усі загинули

люди перестали «готувати» примирення) до якоїсь дати, нарешті необхід-
но керувати дискусією з суто політичної площини в історичну?», визна-
ючи «останнім часом польсько-український діалог просувається дуже важ-
ко... Ми намагаємося говорити про кривди не тільки поляків, але також
і українців, хоча, безумовно, масштаб цих кривд був різний по обидва бо-
ки, зокрема в 40-х рр. поляки таки більше потерпіли... Вважаю, що не
можна залишати якнайважливіші справи двох народів виключно в руках
політиків. Зацікавленість і декларації політиків — це щось не дуже гли-
боке і не дуже промовляє до нашого суспільства. Натомість глибша дис-
кусія, яка насправді могла б дати добрі для наших народів результати,
повинна вестися між істориками і журналістами, які мають великий
вплив на громадську думку».

Як відзначив Кшиштоф Голашевський, диктор секретаріату IPN, «за-
раз проводиться по Волині та Східній Галичині 51 слідство, де потерпіли-
ми були поляки, і 7 — українці. За польським законом, потерпілими
вважають не тільки тих, хто був безпосереднім учасником подій, а й їх-
ніх спадкоємців. Ми працюємо в дуже важких умовах через те, що свід-
ки, по-перше, надто емоційно ставляться до всього, що відбувалося; по-
друге, це люди, які через вік і здоров'я, можливо, не завжди об'єктивно
розповідають про справу. Тому ми й намагаємося перевіряти свідчення за
допомогою архівних документів... Через те, що події відбувалися 60 ро-
ків тому, ми оцінюємо емоційний бік справи на основі Польського кодек-
су 1932 року, але одночасно беремо до уваги кодекс РП 1997 року, який
дає нам можливість кваліфікувати, оцінювати злочин як геноцид, тобто
вбивство, скоєне з причин релігійних, національних... Взагалі IPN роз-
слідувє 1260 справ про злочини проти людства (справи про нацистські
злочини, злочини комуністичного режиму, злочини під час міжнаціо-
нальних конфліктів. — С.М.). 2002 року розглядалося 12 справ проти
представників польської комуністичної влади. Обвинувачуваних покара-
ли ув'язненням до 5-ти років».

На думку відомого польського історика Гжегоша Мотики, «конститу-
ція Другої Речі Посполитої гарантувала всім націям, у тому числі й ук-
раїнцям, рівні права, та на практиці українці були людьми другої кате-
горії. Але я не вважаю, що то була система на кшталт тоталітарної. І ан-
тиукраїнські акції — пацифікації, були викликані терористичними акці-
ями ОУН. Політика Другої Речі Посполитої щодо українців — образли-
ва, але жодним чином вона не виправдовувала акцій українських націо-
налістів на Волині».

Унікальне фото. Бійці УПА на відпочинку. Волинь. 1943 рік

Є в Республіці Польща інституція, якій дуже важко (якщо взагалі можливо) знайти аналог в Україні. Це Рада охорони боротьби й мучеництва, яка опікується об'єктами національної пам'яті, музеями, могилами поляків по всьому світу (від Сибіру, України, Литви, Білорусі, Франції, Великої Британії до Іраку, Ірану, навіть країн Африки); крім цього завдяки Раді в належному стані утримуються могили німців, радянських солдатів, що загинули у Другій світовій війні. Для українських журналістів було важливим почути від генерального секретаря Ради Анджея Пшевозніка, що «такі питання, як трагічні події на Волині, не можна розв'язати лише протягом двох-трьох років. Ще треба працювати над менталітетом і поляків, і українців. Ми — інституція абсолютно аполітична, що не має жодних зв'язків із партіями».

Пан Пшевознік (до речі, за освітою професійний історик, який не полишає роботи з архівними матеріалами доби Другої світової війни) зазначив, що в Польщі «література і преса за комуністичної влади намалювали образ українця-різуна і польських праведних воїнів, які боролися з українськими бандами. Важко змінити цей образ. З іншого боку, учасники цих подій мають дуже емоційний підхід до справи. Найважливіше, що дискусія відбувається».

На запитання журналістів, як виглядатиме пам'ятник, пан Пшевознік відповів, що «не буде окремої споруди з антиукраїнським текстом; це будуть свічки, що символізують повіти міжвоєнної Польщі». Текст на монументі — узагальнюючого поетичного змісту (на час розмови його ще не утвердили ані у Варшаві, ані, тим більше, в Києві. — С.М.). Була пропозиція написати на монументі про кількість загиблих людей, спалених сім, костьолів; але дані істориків — українських і польських — різні! Нуквально кожен історик має свій погляд на цю трагедію. Довести якісь цифри вже, мабуть, ніколи не вдасться. І пам'ятник будується з ініціативи людей, які втратили на Волині близьких, держава не має ніякого відношення до його встановлення.

Пан Пшевознік відзначив, що «погано, коли науковці — і польські, і українські — на сторінках преси залишаються у меншості. Часто цим питанням займаються публіцисти, які не мають справи з матеріалами, фактами з архівів, а керуються емоціями».

З українського боку залишається невирішеним украй болуче питання держава досі не визнала УПА воюючою стороною у Другій світовій війні, і цей факт «грає» і проти порозуміння між поляками й українцями. «Важко спілкуватися з поляками на рівних, поки ми не пройшли болісний тур внутрішнього діалогу», — наголошував історик Юрій Шаповал».

Також журналісти зустрілися з пані Євою Семашко, співавторкою (разом із батьком — Владиславом Семашком) двотомної (1434 стор.) праці «Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939—1945». Але книжка ця, видана, до речі, чималим накладом (5 тисяч примірників — для наукової монографії це просто вражаюча цифра) фактично розглядає події на Волині без урахування всього складного комплексу протистояння українців і поляків на території спільного проживання в роки Другої світової війни (1939—1945): на Східній Галичині, Волині, Холмщині, Підляшші, Лемківщині, Надсянні. Наклад підкреслює радше політичне, аніж наукове значення книжки. На зустрічі прозвучала вимога одностороннього вибачення української держави (як співвідноситься це з тим, що УПА чи ОУН не є репрезентантами сучасної України; як не були ними і в роки Другої світової війни, на відміну від 27-ї дивізії АК, що підпорядковувалася законному уряду РП у Лондоні та брала безпосередню участь у кривавому протистоянні на Волині?)

Одностороннього каяття бути не може апріорі. Існували та існують дві національні правди; тому, мабуть, час вимагає засудити насильницькі дії в обох сторін (без намагання виявити більш чи менш винну — політичні

екстремісти тільки і чекають такого кроку). То ж і пам'ятник українцям, які загинули у кривавій різанині на Волині в 1943—1944 рр., має стояти поряд із польським. Чи не найвищий у Польщі авторитет Яцек Куронь писав у «Дні»: «На такі роковини я дивлюся зі змішаними почуттями. Загиблим ми повинні віддати честь; ми мусимо про них пам'ятати. Однак якщо це робити у ритмі річниць, то ми вихоплюємо кожну подію з її історичного контексту, і таким шляхом даємо сфальшовану картину польсько-українських взаємин». Прислухаємось до його слів.

Сергій МАХУН

Автор дякує Посольству Республіки Польща в Києві за допомогу при підготовці матеріалу.

Фотографії із книги Владислава та Єви Семашків «Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939 – 1945»

СИНДРОМ ЖЕРТВИ

Головний редактор найтиражнішої в Польщі «Газети Виборчої» Адам Міхнік, колишній дисидент, належить до тих людей, чий моральний та інтелектуальний авторитет є безсумнівним далеко поза межами польського суспільства. Міхніку не байдужа Україна, він розуміє її проблеми й може піднятися над сьогоденням, щоб, за його словами, «мислити вперед». Саме тому ми попросили його поділитися думками щодо річниць трагічних подій 1943—1944 років на Волині та її впливу на українсько-польські відносини.

— Річниця трагедії на Волині може стати черговим випробуванням для суспільств і України, і Польщі. Яким був би ваш підхід до цієї непростой проблеми?

— Я вважаю, що, по-перше, правду не можна приховувати. Ми, поляки, маємо дуже важкі й драматичні дебати про Єдвабно. Я вважаю перемогою польської демократії, що тут Польща змогла роздивитися й побачити своє непривабливе обличчя. Це по-перше. По-друге — я вважаю, що не ми, поляки, ті могили робили, і не нам їх розкопувати. Потрібно мислити наперед, а не вслід. По-третє, я переконаний, що будь-які спекуляції, будь-яке провокування українсько-польських конфліктів спрямоване

і проти України, і проти Польщі. По-четверте, я вважаю, і я тим за-
 спокоєний, що в Польщі існує дуже сильний супротив у політиці, в
історичній науці щодо того, щоб го-
ворити правду про ті великі крив-
ди, яких зазнали українці від Поль-
щі і поляків. І я переконаний, що
 річниця подій на Волині — це дуже
 добра нагода для того, щоб духовні,
 моральні, інтелектуальні авторите-
 ти українського народу сказали
 правду, сказали, що вони сумують,
 що ті події на Волині мали місце.
 Але одночасно я вважаю, щоб було
 б фатальним, якби ту справу взяли
 у свої руки кола шовіністичні, ан-
 тиукраїнські в Польщі й антиполь-
 ські в Україні. То завдало б тільки
 шкоди і нашим народам, і нашим державам. Однак правда про те, що
 тим сталося, повинна бути сказана. Це непросто. Але треба висловити
 жаль, що там були замучені невинні люди, які не могли відповідати за
 польську антиукраїнську політику перед війною.

— **І українці теж там гинули...**

— Так. Але пропорції... Очевидно, що то була війна між сусідами, а та-
 кі війни — найстрашніші. І мені видається, що для Польщі існує проблема
 сказати, що було перед війною, як до українців ставилися в Польщі. Інша
 польська проблема — акція «Вісла»: як сталося, що невинних людей зне-
 панька вивезено, виселено з домівок, де вони мешкали.

Як мені видається, духовні авторитети повинні сказати правду, непри-
 ємну для українського суспільства.

Ми — і українці, і поляки — маємо спільну рису: синдром невинної
 жертви. Ми маємо історичне переконання в тому, що ми для всіх були доб-
 рими, а нас кривдили. Це не є правдою ні щодо поляків, ні щодо українців.

— **Як можна подолати цей синдром?**

— Визнати всю правду. Це наша — працівників мас-медіа — відпові-
 дальність. Я в «Газеті» можу книжку видрукувати з текстів на тему тих
 кривд, які поляки завдали українцям, цілу книжку. Ми в «Газеті Виборчій»

Адам Міхнік

вважаємо, що акція «Вісла» торкнулася українського народу, але це стосується передусім поляків. Це значить, що ми мусимо знати історичну правду.

— Як у такому разі можна уникнути певного політичного моменту?

— Цього ніколи не вдасться уникнути. Як мені видається, ситуація зараз така, що сприяє дуже добрим українсько-польським стосункам, і це дуже добре, що немає конфліктів. Конфлікти, які є, стосуються історії. Не буде кращого моменту, щоб залагодити цю справу, ніж зараз. Україна потрібна Польщі. Польща потрібна Україні. Коли ж тоді впоратися з цією справою, як не зараз?

— Яка, на вашу думку, Україна потрібна Польщі?

— Я б собі ніколи не дозволив оцінювати українську державу з позиції критика. Я сказав би, що я дивлюся на Україну поглядом українського демократа. Все, що українська демократія критично говорить про українську державу, мені дуже близьке. Я дивлюся на Україну очима професора Брюховецького, Юрка Андруховича, Оксани Забужко — моїх українських друзів.

— На ваш погляд, якою є відповідальність мас-медіа в цьому моменті?

— Величезною. Ми, люди пера, працюємо словом. Як говорив Розенцвайг, мова значить більше за кров. Словом можна вбити. Потрібно бути дуже обережним, бо маємо в руках ніж. Ножем можна порізати хліб, а можна вбити людину. У нас величезна відповідальність, і ми повинні самі бути своїми сповідниками, коли підписуємо до друку кожний текст, кожний номер. Ця відповідальність — двостороння, бо нам не можна нікого скривдити, але й не можна нічийої кривди пропустити. Щодо політичного життя — то ми не є політики. Ми — люди, які зобов'язані в публічному житті захищати правду і свободу. І очевидно, що ми йдемо на компроміси, як і всі інші люди. Наші компроміси повинні мати свої межі.

— Чому, на ваш погляд, в Україні не було своєї «Газети Виборчої»?

— Тому, що Україна була колонізованою країною, а не державою-сателітом. За великим рахунком, і та, дуже цікава українська еліта — то чудо, що вона є, адже Україну було піддано такому страшному терору. Після всіх тих чисток, окупацій, сталінського терору по знищенню цвіту української інтелігенції в 30-х роках — там взагалі нічого не повинно бути. Це показує силу й життєздатність українського народу й української культури.

Розмовляв Віктор ЗАМ'ЯТІН

Фотографія з архіву «Дня»

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ: ПОШУК ПРАВДИ

Роздуми українського історика на сторінках книги польських авторів

Історія військово-політичного протистояння українців і поляків у роки Другої світової війни й досі залишається найбільш проблемною сучасних взаємин двох народів-сусідів. Це зайвий раз і особливо яскраво довела двотомна праця (1434 сторінки) Владислава і Єви Семашків, що була опублікована в Польщі 2000 р. під гучною назвою «Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939—1945». Ця думка не лише її авторів, а й усіх без винятку польських науковців, є саме ця праця на сьогодні є «найвагомішим доказом злочинів, скоєних Організацією українських націоналістів (ОУН) і Українською повстанською армією (УПА) проти польського цивільного населення в роки Другої світової війни», а отже — головним аргументом польської сторони.

Як зазначають автори, «дослідження українського терору щодо польської людності на Волині за часів Другої світової війни» проводилось ними на підставі аналізу понад 1,5 тисячі свідчень очевидців тих подій та спогадів, написаних значно пізніше, що зберігаються як у приватних колекціях, так і в громадських та державних архівосховищах. До останніх належать, зокрема, архів Головної комісії з дослідження злочинів проти польського народу — Інституту національної пам'яті, Східний архів наукового осередку «Карта», архів осередку вояків 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії Крайової (АК), архів історії селянського руху, архів Військового історичного інституту...

Автори вказують на те, що намагалися також використовувати інші матеріали, зокрема, слідчі справи, що розглядалися Головною комісією з дослідження злочинів проти польського народу — Інститутом національної пам'яті, документацію польських підпільних структур, що діяли в роки війни, а саме донесення низових ланок АК до головного командування,

звіти працівників органів Делегатури польського уряду в окупованій країні, МВС польського емігрантського уряду в Лондоні. Однак цих документів порівняно зі свідченнями та спогадами значно менше. Це тому, що, як вважають В. і Є. Семашки, «вони не є достатньо інформативними», оскільки в роки війни жодна зі структур так званої польської підпільної держави через зрозумілі причини систематичного вивчення картини скоєних проти поляків злочинів провадити не могла й тому відповідної документації не підготувала.

Навіть за схвальної оцінки польськими науковцями цієї праці, серед них точаться суперечки з приводу того, чи можуть бути покладені в основу об'єктивного дослідження діяльності ОУН і УПА свідчення тих польських громадян, які були свідками тієї діяльності, а водночас і потенційними жертвами українських повстанців. Не до об'єктивності було й тим авторам спогадів, які пережили війну й ту людську трагедію, що сталася на Волині в 1943—1944 рр.; спогади нерідко писалися через кілька десятиліть років по завершенню війни.

Однак керуючись незаперечною істиною, що свідки завжди більше знають про те, свідками чого вони були, ніж ті, хто не мав до того безпосереднього стосунку (йдеться про поінформованість щодо тої або іншої події, а не про характер її сприйняття), можна погодитися з твердженням більшості польських науковців й авторів згадуваної праці, що саме свідчення і спогади очевидців є основним джерелом інформації про випадки масових або одиноких вбивств цивільних осіб, скоєних різними військовими угрупованнями. А тому вони таки можуть бути покладені в основу дослідження. Проблема полягає в іншому. Як перевірити отриману від свідків інформацію, щоб зроблені на її підставі оцінки були якомога більше наближені до істини, тобто враховували б усю сукупність обставин (причинно-наслідкові зв'язки), за яких сталася та чи інша подія? Вирішення цього завдання вимагає наявності інших джерел інформації (за можливості цілком іншого по-

Ігор Ільошин

ходження) заради зіставлення і проведення ретельного порівняльного аналізу. Не менш важливим є дотримання об'єктивності у підході до такого аналізу, а також хто його провадитиме і виноситиме остаточне судження. І в цьому плані, як нам здається, В. і Є. Семашкам не все вдалося.

Причина багатьох помилок, допущених авторами — відсутність у них джерел іншого походження (з документів ОУН цитується лише три вже опублікованих та немає жодного ще неопублікованого, відсутні також німецькі й радянські матеріали), а отже неможливість зіставлення свідчень польських громадян зі свідченнями протилежної сторони. Якщо праця була б лише зібранням свідчень та спогадів — одна річ. Але, коли на підставі цих матеріалів без будь-якої їх конфронтації з іншими автори синтезують власну картину подій — це зовсім інша справа.

Щоб продемонструвати, як може виглядати розповідь про одну й ту саму подію у викладенні різних сторін, наведу лише один приклад. На 382-й сторінці першого тому автори згадують про один із перших випадків убивств часів війни в селі Ключик Турійської волості Ковельського повіту «українськими націоналістами» польських громадян: «15 вересня 1939 р. місцеві українські селяни вбили дев'ятьох поляків, застосувавши перед тим проти них тортури. Замордованих вивезли до сусіднього радовицького лісу, де всіх закопали в землю у спільній могилі». Джерелом цієї інформації для авторів слугували матеріали архіву осередку вояків 27-ї Волинської піхотної дивізії АК. При цьому вони не повідомляють ні ким були вбиті польські громадяни, ні за яких обставин відбувся цей злочин, ні хто його здійснив. Втім, відповіді на ці запитання, що знаходимо в іншому джерелі, змінюють уявлення про цю подію. У доповідній записці наркома внутрішніх справ УРСР Івана Сєрова від 13 жовтня 1939 р., надісланій зі Львова до Москви на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, читаємо (мова оригіналу) : «8 октября сего года в лесу близ Турийска Ковельского уезда были обнаружены трупы убитых и зарытых в землю 5 мужчин и 1 женщины. Расследованием установлено, что они являются жителями деревни Ключик Турийской волости... Эти лица были расстреляны по решению группы членов КПЗУ и бывших политзаключённых из числа жителей этой деревни, как провокаторы, на следующий день после занятия г. Ковеля частями Красной Армии. Расстрел был якобы санкционирован комиссаром одной из войсковых частей Красной Армии. Непосредственное участие в расстреле принимали... все члены КПЗУ, освобождённые из тюрьмы нашими войсками. При выезде наших работников на место, местные жители представили документы, подтверждающие провокаторскую деятельность

расстреляных, изъятые ими из архивов судов и полиции» (Державний архів СБУ. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України, 1939—1940. Сводка о ходе работы оперативно-чекистских групп НКВД по Западной Украине, отправленная из Львова наркомом внутренних дел УССР И. Серовым в Москву наркому внутренних дел СССР Л. Берии от 13 октября 1939 г. — с. 127-128).

Завдяки зіставленню інформації про одну й ту саму подію з джерел різного походження, уточнюємо дату скоєного злочину, з'ясовуємо обставини цієї справи, зокрема, мотиви дій тих, хто його скоїв, отримуємо конкретні дані про вбивць та їхні жертви. Сенс зауваження полягає в тому, що автори двотомника не ставили собі навіть за мету відшукати ці документи.

Головну увагу автори приділили з'ясуванню, в першу чергу, двох питань, а саме — яким був масштаб злочинів, скоєних проти польського цивільного населення на Волині в роки війни, і хто конкретно, тобто які українські військові формування брали участь в антипольських акціях. Список тих, хто, на думку В. і Є. Семашків, безпосередньо був причетний до організації тих акцій, і який подається в книжці, нараховує 503 особи. Причому, як зазначають автори, він далеко не повний і складений ними, якщо йдеться про ОУН-Бандери і підпорядковану їй УПА, нібито на підставі, головним чином, українських джерел (це, передусім, 2, 5, 6, 7, 20, 21, 27-й томи «Літопису УПА», що видавалися в 1983—1997 рр., праця П. Содоля «Українська повстанча армія 1943—1949» від 1994 р. видання). Отже, як наголошують автори, список не містить прізвищ тих осіб, про яких згадують лише польські свідки.

Загальна ж кількість загиблих поляків на Волині, наведена в книжці, становить 36543—36750 осіб, із яких майже 19,5 тисяч зі встановленими прізвищами. Не беремося заперечувати поданих цифр, оскільки не маємо для цього жодних поважних підстав. Зазначимо тільки, що контррозстеження волинських сіл, проведене в деяких повітах місцевими вітчизняними ентузіастами (наприклад, у Володимир-Волинському районі його мешканцем Ярославом Царуком) засвідчило перевищення кількості жертв, встановлених польською стороною. Існує велика різниця в кількості загиблих на Волині українців з вини поляків, що подають В. і Є. Семашки і цей волинський краєзнавець. На думку перших, в ході боїв із польськими збройними формуваннями загинуло трохи більше 300 українських повстанців. Ще трохи більше ста було вбито внаслідок «відплатних акцій» польських партизанів. Я. Царук подає, що тільки на Володимирщині від рук поляків загинуло 836 українців.

Відсутність офіційної інформації щодо кількості загиблих українців можна пояснити тільки тим, що подібні до польських підрахунки в Україні ніхто ніколи централізовано не провадив. Лише останнім часом з ініціативи Волинського державного університету ім. Лесі Українки та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України цю роботу розпочато. На жаль, українські історики ще не готові представити узагальнюючі дані.

Тепер із приводу деяких, найбільш принципових для розуміння обговорюваної проблематики, тверджень В. і Є. Семашків. Перше з них стосується оцінки характеру українсько-польських відносин на Волині напередодні війни. Польські автори пишуть про те, що в передвоєнні роки прояви ворожості з боку українців стосовно поляків, які проживали на Волині впродовж багатьох поколінь, були поодинокими. Тому для більшості місцевого польського населення ті акції, що були спрямовані проти них під час війни їхніми співмешканцями, донедавна «добрими сусідами» і «приятелями», виявилися цілком несподіваними і незрозумілими. Втім, добре відомо, що саме напередодні війни українсько-польські взаємини переживали період чергового напруження. Провину за це, безсумнівно, несе польський урядовий табір, який по смерті маршала Юзефа Пілсудського в 1935 р. вдався до примусових заходів щодо українців, метою яких стала швидка їх денаціоналізація та державна асиміляція.

Символом цього нового курсу польських властей стала відставка волинського воєводи Г. Юзевського у квітні 1938 р. Нагадаю, що політика останнього передбачала можливість залучення українців до державного життя Польщі шляхом розширення їхньої участі в центральних та місцевих органах влади, і, особливо, в самоуправлінні та кооперації. Але через шалений опір польських націоналістів вона зазнала невдачі. До Варшави надходили численні скарги та доноси на Г. Юзевського. Так, колишній президент Луцька підполковник М. Венжик у грудні 1936 р. написав міністрові військових справ генералові Т. Каспшицькому, зокрема, таке: «На основі власних спостережень, а також з погляду працівників суду, прокуратури, військових, організації «Стшельци», Союзу землевласників та просто багатьох громадян я глибоко переконаний, що політика воєводи Юзевського роз'єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло «Ріж ляхів» стає на Волині все популярнішим. Воєвода не володіє ситуацією та навіть не орієнтується в теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими і чужими Польщі». Як бачимо, цей лист дещо підважує твердження

авторів книжки про нібито «цілком доброзичливі стосунки», що панували на Волині між українцями й поляками напередодні війни.

Вивчаючи вже тривалий час причини або мотиви, які спонукали саме керівництво ОУН-Бандери і командування УПА до масової антипольської акції на Волині, я дійшов наступного висновку. Місцевий міжнаціональний українсько-польський конфлікт був викликаний не присутністю тут партизанських загонів АК, які дійсно були створені лише у відповідь на згадувану акцію (про це пишуть автори книжки), і не наявністю на українських етнічних землях політичного представництва польського емігрантського уряду, яке за будь-яких умов мало втілювати в життя урядові плани щодо збереження за повосенню Польщею її «східних кресів», хоча обидва згадані чинники відіграли свою роль у тих подіях. Безпосереднім мотивом для започаткування, а головне — продовження масової антипольської акції на Волині впродовж 1943—1944 рр. значною мірою стала та обставина, що місцеві поляки всілякими шляхами намагаючись проникнути до адміністративного та господарського апарату окупаційної німецької влади, створювали таким чином для себе фундамент, за наявності якого вони змогли б зберегти свій вплив на цих землях після поразки Німеччини. Саме такий стан речей, що склався на Волині навесні-влітку 1943 р., констатували добре обізнані з ситуацією на окупованій території радянські оперативно-чекістські групи, німецькі функціонери і, звичайно ж, представники місцевої української громади.

Той факт, що польське населення на Волині було малочисельним (не більше 16% від загальної кількості), але воно безвідносно до того прагнуло відігравати тут роль господаря, в тому числі у відносинах із окупаційною владою, тим більше після того, як німецьку поліційну службу полишило близько п'яти тисяч українців, які втекли до лісу, щоб розпочати боротьбу проти цієї ж окупаційної влади, не міг не насторожити українських політичних провідників на Волині.

Трагізм ситуації, що склалася, полягав, насамперед, у тому, що нібито цілком спочатку вмотивована з погляду українських національних інтересів антипольська акція дуже швидко набула небачених масштабів і надзвичайно кривавого характеру, здійснювалася завдяки участі в ній сільського люду, озброєного тим, що потрапило під руку, в найжорстокіший спосіб і охопила об'єктивно, здавалося б, загалом безвинних людей, в тому числі старців, жінок і дітей. А це вже був злочин. Польській людині Волині, а пізніше й Східної Галичини, довелося розплатитися і за довоєн-

ну помилкову політику урядів Другої Речі Посполитої стосовно українців, і за власні уявлення та погляди щодо тієї політики, які, між іншим, добре відбиті в документації так званої польської підпільної держави.

В одному з таких документів, а саме у звіті до Варшави командування АК Львівського регіону від грудня 1942 р. про настрої місцевих поляків повідомлялося, наприклад, таке: «Ставлення до українців скрізь вороже. У жодній дискусії не проглядається хоча б якийсь політичний реалізм стосовно української справи. Кожна програма, що ставить собі за мету вирішення українського питання, якщо тільки вона передбачає, що господарями на цій землі можуть бути тільки поляки, знаходить всебічну підтримку в тутешньому середовищі...»

Далеко не останню роль у появі в керівництва ОУН-Б та командування УПА намірів із «деполонізації» західноукраїнських земель відіграв також факт співпраці поляків із радянськими партизанами й оперативними групами НКВД, які робили своїми базами польські поселення та примушували їхніх мешканців усіляко допомагати собі, іноді навіть залучаючи до розвідницької та диверсійної антинімецької, а нерідко й антиупівської діяльності. Часто поляки самі охоче погоджувалися на таку співпрацю, передусім коли вона була спрямована проти українських повстанців.

У цьому випадку слід говорити і про ту роль, яку свідомо чи несвідомо, але об'єктивно відігравала в українсько-польському конфлікті радянська сторона. Після «пацифікацій» польських сіл чи то німцями, чи то упівськими загонами за співпрацю з радянськими партизанами, керівники АК, аби уникнути по можливості надалі цих репресивних заходів, забороняли польським поселенням приймати в себе «червоних» і співпрацювати з ними. У відповідь на небажання поляків підкорюватися, радянські партизани неодноразово вдавалися до вбивств (іноді арештів) командуючих польських аківських або проаківських формувань, причому навіть тих із командуючих, з якими ще вчора вони проводили спільні антинімецькі дії. У 1944—1945 рр. представники органів радянської влади також охоче залучали поляків до боротьби з українським повстанським рухом у складі так званих винищувальних загонів, таким чином, безперечно, загострюючи українсько-польські взаємини.

Хотіли б прокоментувати цілком помилкове твердження авторів книги про те, що: «Співпраця між ОУН і нацистами на Волині у справі нищення поляків не уривалася впродовж усієї війни і припинилася тільки з вигнанням німців звідти Совітами». Зі збережених оунівських, німецьких, і, зрештою, польських та радянських документів нам не відомо жодного, в

якому йшлося б про будь-які домовленості між ОУН і нацистами щодо проведення спільних антипольських акцій, метою яких було б знищення на Волині місцевої польської цивільної людності. Не могла викликати схвального ставлення з боку німецької окупаційної влади масштабна акція УПА, спрямована проти польських селян, а головне проти польських працівників місцевих адміністративних органів, що відали службами охорони лісів і держмаєтків (лігеншафтів); вона не тільки підривала підтримуваний за будь-яку ціну окупантами порядок та спокій у себе в тилу, а й заважала збирати врожай, необхідний для постачання вермахту на Сході.

Невипадково німці на Волині допомагали навіть зброєю польським базам самооборони, щоб ті могли захистити себе від УПА, звідки вони вивозили збіжжя (наприклад, колонія Гали неподалік Сарн).

У будь-якому випадку, не викликає сумніву, що гітлерівці використали антипольські дії УПА для набору до своїх поліційних формувань тих місцевих поляків, які були налякані цими діями, а також для перекидання на Волинь польських жандармських частин із Генерал-губернаторства з метою залучення їх до антиупівських акцій та репресивних заходів щодо цивільної української людності. До речі, останнім у книжці не приділено достатньої уваги.

Уже в березні-квітні 1944 р. під час контактів члена Центрального проводу ОУН-Б Івана Гріньоха з представниками німецької служби

безпеки й поліції в Генерал-губернаторстві, останні вимагали від української сторони негайного припинення антипольських дій, на що той відповів, що ОУН зробить це, але за умови «якщо тільки будуть ліквідовані всі перешкоди на шляху до досягнення організацією її головної мети — боротьби проти більшовизму, а українцям буде гарантовано Німеччиною

Пам'ятник загиблим полякам на Волині в Гуп Рудій (Хелмщина, Республіка Польща)

припинення польського терору проти них». Будучи загалом зацікавленою у підтримуванні стану ворожнечі між українцями й поляками, німецька окупаційна адміністрація, однак, не прагнула того, щоб ця ворожнеча набула форм масового збройного зіткнення між ними або обопільних «пацифікаційних» рейдів, які б вона не змогла поставити під власний контроль.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначу, що трагічні події на Волині 1943—1944 рр. були складовою загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина). Тому їх бажано розглядати в комплексі з подібними за багатьма показниками подіями у вищезазначених регіонах, а також в контексті усієї попередньої історії українсько-польських взаємин.

Ігор ІЛЮШИН

Фотографія із книги Владислава та Єви Семашків «Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939 – 1945»; фотографія автора із архіву «Дня»

ВОЛИНЬСЬКА ТРАГЕДІЯ: СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

З ЧОГО ВСЕ ПОЧАЛОСЯ

20 травня 1943 року польська поліція разом із німцями напала на село Нехвороца і вбила 12 селян. Спершу палили будівлі, поляки все пограбували. Німці були присутні, але як спостерігачі. Того ж дня поляки з німцями напали на село Хмелев і вбили 9 людей: двох чоловіків, четверо жінок, одну дитину і двох старих. 5 червня 1943 року поляки з німцями рано-вранці напали на село Сундова, де вбили п'ятеро чоловіків, п'ятеро жінок і п'ятеро дітей...

ВІДПЛАТА: ТРАГЕДІЯ В ПОРИЦЬКУ

Про трагедію в Порицьку (Павлівці) радянська преса писала, що у місцевому костьолі 12 липня 1943 року від рук бандерівців загинуло близько 180 поляків. А газета «Радянська Волинь» від 19 листопада

1982 р. написала: «12 липня 1943 р. Огороднічук (Квятковський) М. Г. разом з групою оунівських бандитів розстріляв у костьолі села Павлівка близько трьохсот радянських громадян польської національності». У книжці польських письменників-істориків Владислава та Єви Семашків «Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939—1945 рр.», яка вийшла 2000 року, на сторінках 893—896 написано про «222 особи — поляків, які загинули від націоналістів українських у Порицьку». Та послухаємо жителів села Порицьк. «Побитих у селі було, може, сто, а може, менше — так тоді говорили люди. Побили небагато, бо розбіглися. Ні, саме з костьола втікали — я бачила як одна поранена полячка втікала, а ми запитуємо: що там сталося? То вона говорила, що приїхали мадяри і б'ють людей у костьолі. Звідки вона могла знати, хто б'є? Побитих ховали євреї. А зараз поляки розкопують і шукають, звозять з усієї Павлівки, з сіл, вони шукають скрізь. Не могло бути побитих стільки, як зараз поляки пишуть. Менше ста, набагато менше». (Записано зі слів Кулаковської Єлизавети Семенівни).

«Кілька років тому було розкопано й знайдено останки розстріляних у 1943 році в костьолі. Їх було до 60. Ці останки були поховані на українському кладовищі, а цього року перепоховані на польське, і поряд з ними кілька останків 100—150 річної давності» (Записано зі слів Юрія Новосада).

«Тоді в костьолі побитих було може до 40—50, не більше, бо всі порозбігалися. Всі вони були поховані євреями біля костьолу. Останки були викопані років 20 тому КДБ і в одному ящику поховані на українському кладовищі. А кілька років тому, може зо три, ці останки були перепоховані на польському кладовищі. Більше біля костьолу похованих не знайшли. Ще було побито поляків у селі, але небагато». (Записано зі слів Грицюк (Гошко) Теклі Дмитрівни).

«У костьолі побитих було небагато, на долівці були калюжі крові, але не суцільно залита підлога (долівка)». (Записано зі слів Миколи Толта).

«Поляк Філіпович говорив, що експерти з КДБ нарахували 62 останки, які були знайдені при розкопках біля костьолу. Це були підрахунки, зроблені під час ексгумації при розкопках біля костьолу на городі Марії Грицюк». (Записано зі слів Павлини Гавриш. Всі записи зроблено 19.06.2003 р.)

Звичайно, 62 мирних громадянина, розстріляних нізащо — це теж багато, дуже багато, але навіть цю цифру збільшувати у 4—5 разів? І то не тільки в Порицьку! Кому це потрібно, з якою метою, — нехай читач сам подумає, але треба, щоб посадовці теж сказали своє слово...

ПРАВДА ПОВИННА БУТИ ПРАВДОЮ

Село Новини, Іваничівського району.

«Одразу після звільнення села від німців 20.07.1944 р. нас — хлопців і чоловіків — викликали у військкомат м. Іваничі і через день відпустили додому, сказавши, що через п'ять днів будуть призивати в армію. Проте, вже на другий день МГБ, прикордонники і «ястребки» почали забирати хлопців та чоловіків і під конвоєм гнати в Іваничі. Забрали і нас трьох: мене, Буйчула Володимира і Володимира Котилка. По боках і ззаду йдуть зі зброєю МГБ і «ястребки». Сіли при дорозі відпочити, а «ястребок» Кульба Семен і каже, щоб я знімав чоботи, бо вони мені не потрібні, бо все одно «в расход». Розмістили нас у стодолі в Іваничах, чоловік зі 150. Викликають на слідство. Через день визивають і мене. Захожу в кімнату. Стіл, за столом сидить капітан НКВД, ще один офіцер стоїть збоку. Той, що сидів за столом, видався мені знайомим, але не міг пригадати, де я бачив це обличчя.

— Ну, так хто в вашім селі убивал поляков? — запитав капітан.

— А звідки я можу знати?

— То что не знаєш, не відел?

— Не знаю, не бачив.

— Подкажі ему, — мовив капітан, звертаючись до другого офіцера.

Ні слова не говорячи, той щосили вдарив мене кулаком у обличчя так, що вибив зуба, кров потекла з рота, зашуміло-загуло в голові.

— Ну, так вспомніл, хто убивал поляков?

І тут я згадав, де я бачив, цього капітана. А це було влітку 1943 року, коли до нас на подвір'я прийшло кілька озброєних людей, які розпитували та шукали поляків. Серед них і був той, що нині сидів за столом у формі капітана НКВД, а тоді він у селі був як військовополонений і проживав у селянина Борщевського, якого німці відпустили, а можливо втік з табору, а пізніше вже був у бандерівцях, як «спец» з військової справи. Тоді він все допитувався у батька, чи нема в нас поляків, заглядав у стодолу, в хату. Звали тоді його Колька.

Закипіла в мене злість і образа, і я, не задумуючись, випалив:

— За віщо ви мене б'єте? Це ж ви тоді, Колька-військовополонений, ходили у нас по кімнаті, кухні, коморі, хліві та шукали поляків. Це ж ви, ви?

А через кілька днів забрали мене на фронт».

(Записано 24.03.03 зі слів Малюха Володимира Степановича, 1924 р. н., с. Новини Іваничівського району, нині житловий масив Володимир-Волинського).

Ярослав ЦАРУК

За вашу і нашу свободу

ПОЛЬСЬКА ЕМАНСИПАЦІЯ І УКРАЇНСЬКА САМОСТІЙНИЦЬКА ІДЕЯ НА НАДДНІПРЯНЦІНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Польща ХІХ ст. значно важливіше значення мала для України, особливо для її ідейного та інтелектуального становлення, ніж відповідний тогочасний російський вплив. Йдеться не про кількісні показники — російськими інтелектуалами захоплювалася і слідувала їхнім настановам переважна більшість української інтелігенції, — а про якість, впливи ідей і настроїв польського суспільства в Україні, що, зрештою, й сформували власне українську національну ідеологію.

На жаль, традиційно доводиться констатувати нерозробленість цієї теми у спеціальній літературі, а звідси й незнання її широким загалом, що для суспільства обертається негативними політичними наслідками, принаймні в останнє десятиліття.

Між тим, як завжди буває в таких випадках, літератури з теми не бракує. Ще в перших томах «Записок НТШ» визначний наш історик літератури Олександр Колеса відзначав ідейний вплив поезій Адама Міцкевича на провіденційні твори Тараса Шевченка на кшталт «Розритої могили». Зрештою, і сам батько новітньої ідеології Микола Костомаров, пишучи свою знамениту «Книгу буття українського народу», взорував її на кшталт відповідної польської книги, на що вже тоді звернули увагу російські жандарми. Відомі польські романтики М. Грабовський і М. Чайковський мали великий вплив на П. Куліша. По-справжньому науково тему польсько-української співпраці на ідеологічному ґрунті мав розробити В'ячеслав Липинський, який фактично другий і третій том своєї знаної книжки «Z dziejow Ukrainy» готував під дослідження т.зв. української школи в польському письменстві. Т. Падура, Б. Залеський, Ю. Сло-

вацький мали постати на сторінках збірника В. Липинського не лише як літератори, для яких українська тематика (козацтво, збройні протиборства, степова природа) служила тлом для розгортання сюжету, а й свідчила про суспільно-політичні настрої крайовськи налаштованої сполонізованої правобережної шляхти.

Справу В. Липинського у 20—30-ті рр. підхопив М. Мочульський, якого все ж таки більше цікавив літературознавчий аспект проблеми. Взагалі літературні паралелі за радянських часів вивчалися охочіше, ніж історичні, проте й у 60-ті з'явився двотомник документів і матеріалів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, присвячений сторіччю польського повстання 1863 р. і його відгомону на Правобережній Україні. Щоправда, історики й архівісти по обидва береги Західного Бугу шукали лише позитивів, не помічаючи свідомо підводних течій та складностей, пов'язаних із початком хлопоманського руху.

Діаспорна українська історіографія може похвалитися найбільшими досягненнями в дослідженнях історії ідей, зокрема й у польсько-українській царині. І. Лисяк-Рудницький першим звернув увагу на важ-

ливість польсько-українського діалогу протягом XIX ст. і особливо в часи «нової ери». З переміщенням інтелектуального центру українців зі Сходу на Захід, від Харкова через Київ на Львів, відбувалася зміна періодів зростання національного руху, його радикалізації. І в цьому полягала велика заслуга польського національного руху, який подавав приклад українцям, передусім у Галичині. Роман Шпорлюк пішов далі, взагалі пов'язавши українські інтелектуальні аспірації від кінця XVIII — початку XIX ст. з польськими патріотичними гуртками і спробами вирвати у

Тадей Рильський (другий ліворуч), один із визначних представників польської інтелігенції, який присвятив себе справі українського національного відродження, в колі родини (1900 р.). Третій ліворуч — син Максим

Росії власну державу від часів Костюшка і наполеонівських воєн через польські повстання 1830—1831 й 1863—1864 рр. до парламентської діяльності польських кіл у австрійському парламенті й галицькому сеймі. Р. Шпорлюк стверджував, що в зударі двох старих імперських ідеологій, російської і польської, народилася молода і нова ідея — українська. Спробуймо розвинути цю думку.

Правобережна Україна до другої половини XIX ст. була, коли говорити про суспільну еліту, пануючу культуру, освіту, громадсько-політичні настрої, всуціль польським регіоном. Верхівка його (великі та середні землевласники, дрібна шляхта, почасти міські обивателі, римо- і греко-католицьке духовенство) мислила категоріями відродження «Історичної Польщі», а отже йшлося про включення до такої держави і земель Волині, Поділля, Київщини та Брацлавщини. Лівобережжя практично не мало поляків серед провідної верстви. Більше того, культивувалося різке антипольське скерування суспільної opinio. Як могло бути інакше, коли серед землевласників Полтавської й Чернігівської губерній переважали колишні нащадки козацької старшини, які у війні з Польщею протягом другої половини XVII — початку XVIII ст. зрештою визнали російську зверхність.

«Історія Русів» — програмний документ української ірреденти першого козацько-автономістичного періоду визвольного руху, що стосувався передусім земель Гетьманщини і, полемізуючи з російською історичною думкою, яка прагнула розчинити Лівобережну Україну в російському морі, відстоював українську самобутність. Польська сторона розглядалася як історичний ворог. З нею, на думку лівобережців, не було чого полемізувати. І все ж таки навіть на козацьких в якихось моментах життя автономістів впливало польське оточення. На думку Я. Дзири, Г. Полетика свого сепаратизму набрався під час навчання у Віленському університеті.

Кирило-мефодіївці, власне, так само у переважній більшості були лівобережцями, хіба за винятком Т. Шевченка — нащадка південно-київської козацької верстви. Власне, ідеал слов'янської федерації народів так само можна розглядати як іманентну властивість ідеології Гетьманщини ще від часів «Синописа» Інокентія Гізеля. Бо йшлося передусім про федерування народів православного Сходу Європи, що впливало з традицій візантійського універсалізму північної ойкумени Другого Риму. Кирило-мефодіївці ствердили існування рівноправного з росіянами українського народу, проте проблеми етнографічного розмежування двох націй вони не ставили. Ця проблема постала на другому етапі національно-визвольного руху, в 60-х — початку 90-х рр. XIX ст. у діяльності Київської громади.

Вже кирило-мефодіївці перенесли центр українських аспірацій з Харкова до Києва, і це було пов'язано з постанням Київського університету. Проте все ж сам університет мало спричинився до діяльності братчиків. Так, багато з них там вчилася, але на момент арешту з ним найбільше пов'язаний був Микола Костомаров — ад'юнкт по кафедрі руської історії, та Тарас Шевченко — художник Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.

І цьому є своє пояснення. У 30—60-ті роки університет Св. Володимира був польським навчальним закладом. Професура, особливо гуманітарного й природничого циклу, в перше десятиріччя існування більше ніж наполовину складалася з викладачів колишнього Кременецького ліцею і була відома своїми патріотичними настроями. Студенти й викладачі української та російської національності становили не більше десяти відсотків від усього студентсько-викладацького складу. З професорів «російських» ледь чи не самотнім у перші роки ректорування був М. Максимович. Перші томи «Архива Юго-Западной России», над яким працювала Київська археографічна комісія, були зустрінуті польським студентством надзвичайно вороже, оскільки вони вибивали ідеологічний ґрунт з-під ніг польського панування на Правобережній Україні. Головний редактор професор Микола Іванішев одержував постійно анонімні погрози про замах на життя за нібито протипольську діяльність.

Усі студенти Київського університету за територіальною ознакою (волиняни, подоляни, мешканці Київщини) розподілялися за гмінами — громадами. І саме з цих гмін вийшла та молодь, яка незабаром склала українську громаду в Києві. Отже, як бачимо, сама форма існування інтелектуальних осередків національного руху мала певну польську модель.

Польське студентство Києва вже з кінця 50-х років XIX ст. розпочало конспіративну підготовку до повстання, яке вибухнуло в етнічних межах Польщі та у Правобережній Україні в 1863—1864 рр. Запобігти цим приготуванням російському урядові було надзвичайно важко. Не лише університет, а й Київ у культурному сенсі був принаймні на добру половину польським містом.

Магістратський Поділ вважався власне залишком староукраїнського міста, яке тоді агонізувало. Поволі вмирили традиції міського самоврядування, керівництво органів міського самоврядування потрохи замінювалося російськими купцями-старообрядцями, а старі міщанські роди активно російщилися. Останній в'їт навіть переїхав з Подолу на Печерськ, де тоді почало вирувати активне життя. Чинівництво й військовий проширок склали вже росіяни, які мешкали переважно на Печерську.

Між тим аристократичні Липки порівну ділили російська й польська аристократія з новими переселенцями-німцями. Тут розташовувалися міські помешкання магнатурії: Потоцьких і Браницьких. На Хрещатику величезний будинок збудував Понятовський — маршалок Київської губернії. Саме його будинок став у майбутньому домом дворянського зібрання Київської губернії. Театральне життя Києва майже виключно було представлено польськими мандрівними трупами. Вулиця Костельна з Олександрівським костелом була центром польської ділянки Києва. Напередодні повстання 1863 р. тут постійно відбувалися маніфестації польської молоді, знаходили розкидані польські революційні прокламації. Чималенько поляків мешкало й у Новому Строєнні, навколо університету Св. Володимира. Вони здавали приміщення для студентів університету.

Пізніше поляки перемістилися в район Великої Васильківської, де вже у другій половині XIX ст. відкрилася четверта російська гімназія, в якій найбільше навчалося якраз київських поляків. А на межі століть розпочалося будівництво нового Миколаївського костелу. У цей час економічно поляків було витіснено з центральних вулиць Києва. Проте до самої революції залишалися польські культурно-промислові заклади: книгарня й книжковий склад з бібліотекою Л. Ідзіковського — найбільший подібний заклад Києва (у ньому налічувалося 200 тисяч книжок); палітурня Марцинчика, будівельна фірма відомого архітектора В. Городецького.

Сьогодні це важко собі уявити, але навіть напередодні визвольних змагань, коли відносна кількість поляків серед київського населення у кілька разів зменшилася, в місті все одно нараховувалося від 25 до 40 тисяч представників цієї нації. Їхня ж частка серед так званих вільних професій, а також міських домовласників взагалі була достатньо відчутною, й доходила майже до десяти відсотків серед київської людності. Поляки мали в Києві два значних розмірів костели (а до 60-х рр. XIX ст. був ще й домовий костел в будинку університету), приватні школи (гімназія Перетяткевич). Щоденна газета «Dziennik Kijowski» вірно стояла на засадах забезпечення прав посідання поляків на Правобережній Україні, протиставляючись і російському великодержавництву в Україні, й українському визвольному рухові.

Звичайно, Києву важко суперничати з Галичиною (Львовом), Волиню чи Поділлям, коли говоримо про внесок місцевих поляків до скарбниці всепольської культури XIX—XX століть, та й Київ був рідним містом для таких знакових постатей, як Я. Івашкевич, король російського шансону, зросійщений поляк О. Вертинський; з Київщини походили історики О. Яблонівський, Е. Руліковський, Ф. Равіта-Гавронський — актив-

ний речник «Історичної Польщі». Тут жив і працював відомий видавець Л. Радзимінський, художники Сведомський та Котарбинський, в Київському університеті професорували ботанік світової слави Бессер, юрист Міцкевич — рідний брат класика польської літератури.

Майбутній лідер Старої київської громади Володимир Антонович серед польської спільноти університету користувався надзвичайною повагою. Його не лише вважали своїм, а й сприймали як одного з лідерів польського студентського руху в Києві. Тому-то таке враження на польське громадянство краю справила відмова В. Антоновича та його товаришів брати участь у повстанні. У своїй відомій «Сповіді» В. Антонович сформулював кредо спольщеної верстви Правобережжя — повернення й служіння українському народові. Так постало відоме хлопоманство, з якого на початку 60-х рр. виросла Київська громада. Найактивнішою її частиною були колишні «поляки» Володимир Антонович, брати Рильські, Кость Михальчук, Борис Познанський, Осип Юркевич.

Саме в Старій київській громаді здійснився ідеал підросійської соборності представників її регіональних еліт. Поруч з вищезгаданими «поляками» тут були полтавці М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, О. Левицький, П. Косач, Олена Пчілка, М. Драгоманов, П. Чубинський (Переяславщина тоді була історичною Полтавщиною), представники Київщини І. Нечуй-Левицький, І. Каманін, О. Андрієвський, брати Ф. і П. Лебединцеви, В. Доманицький, С. Єфремов, чернігівці І. Шраг, О. Лазаревський, М. Василенко, подоляни Н. Молчановський, О. Лотоцький, представники Одещини Є. Чикаленко, І. Липа й М. Комаров (хоча за походженням був уманець, тобто «киянин»).

Проте провідні ідейні напрямки викристалізували передусім «поляки», вихідці з учительської інтелігенції й дрібноземельної шляхти. В. Антонович і його товариші хлопомани провели ідейне розмежування з російською імперською національною ідеєю. Те, на що не наважилося покоління кирило-мефодіївців, яке постійно залишало зв'язок із «загальноруською» культурною спадщиною, наважилися здійснити шістдесятники. Однак і для них були характерні також хитання у бік все-руської спільності. Спостерігалось це у П. Житецького, М. Драгоманова, В. Науменка та взагалі у переважної більшості громадівців. Лише поляк за походженням і вихованням В. Антонович був послідовним українським культурним сепаратистом, хоча й майже не писав українською. Превалюючою мовою його живого спілкування й наукового письма була якраз російська.

Мешканці Правобережної України, перебуваючи через польську культуру під цивілізуючим впливом Європи, були куди більше схильні в ментальному сенсі, за словами В. Липинського, відриваючись від Польщі, не втопитися у російському морі, ніж мешканці Лівобережної України, Слобожанщини й Півдня. Під цим кутом зору зовсім не випадковим виглядає правобережно-київське походження Т. Шевченка.

З появою старогромадівського органу «Киевской старины» правобережці захопили в ній на перших порах провід, закладаючи через історіографію підвалини сепаратистичної суспільної думки, яка висловлювалася у статтях В. Антоновича. Та зі смертю Феофана Лебединцева редакція перейшла до рук лівобережців, де визначальною постаттю був чернігівець О. Лазаревський. Для останнього Володимир Боніфатійович був «занадто поляком». Власне, від кінця 80-х років XIX ст. вимальовуються два головних напрями в громадівському русі. Один сповідував політичне культурництво, його речниками були В. Антонович і О. Кониський, другий — антикварне культурництво, за яким ішла більшість старогромадян і яким керували В. Науменко й І. Лучицький.

Близькими до українських хлопоманів була досить потужна течія української школи в польському письменстві. Їхня співпраця з українцями розпочалася ще в першій третині XIX ст. Деякі з них навіть писали українськомовні вірші. Знаковими ж постатями українсько-польської згоди, яка визнавала, у різній мірі й формах, право українського народу на свою політичну окремішність, стали П. Свенціцький (Павло Свій), М. Чайковський (Садик-паша), М. Грабовський та ін.

Низка учасників польського повстання, друзів В. Антоновича та його товаришів, 1863 року, емігрувавши до Галичини, влилася у життя Австро-Угорської імперії. За чверть століття вони спонукали польські кола до польсько-української угоди, відомої як політика «нової ери». За всіх упереджень, характерних для імперських націй, поляки пішли для українців на такі поступки, на які так і не згодилися піти росіяни до 1917 р. Українці одержали кілька кафедр у Львівському університеті. З них, власне, й розпочалася новітня українська наука. Це дозволило розвинути й прообразу Української академії наук — Науковому товариству імені Т. Шевченка під проводом Михайла Грушевського.

Правобережна Україна наприкінці XIX століття стала місцем ще одного феномена українського визвольного руху — українізації польської землевласницької верстви. Вона програвала війну за землю царському уряду, який протегував російському землеволодінню в Київській, По-

дільській і Волинській губерніях, і це сприяло у психологічному сенсі пошуку своєї спільності з землею, на якій жила автохтонна людність.

Лівобережне старшинське українське панство у цей час активно російщиться. Вироджуються роди, які в середині XIX століття виступали меценатами української культури. Припиняється рід сокиринських Галаганів. Одному з остзейських Ламздорфів дають приставку Ламздорфи-Галагани, аби хоч у прізвищі зберегти колись знаменитий рід. Качанівські Тарновські вигасають, і їхню знамениту садибу купляють цукропромисловці Терещенки. Подібна біда нависає над Горленками, Милорадовичами, Білозерськими та низкою інших родів. Як тут не побачити паралелі з XVII ст. — початком занепаду знаменитих українських родів Острозьких, Вишневецьких, Збаразьких, Корецьких, що переходили на католицтво. Нащадки козацької старшини вже після російської революції 1905 р. ворожо поставилися до національного відродження. Видатний генеалог Вадим Модзалевський, працюючи в Чернігівському дворянському зібранні, боявся зізнаватися, що він друкується в історичному журналі «Україна», тому подавав туди статті під псевдонімами, інакше він відразу позбувся б посади.

Депо інша ситуація склалася на Правобережжі. Не лише дрібні дідичі, а й великі землевласники зацікавилися українською справою. Визначними діячами Товариства українських поступовців стають волинські поміщики граф Михайло Тишкевич і барон Федір Штейнгель. Цікаво, що їхня зацікавленість національним рухом не обмежується лише культурницькою діяльністю як у нащадків Гетьманщини, вони прилучаються до активної політичної діяльності. Федір Рудольфович, так само як і В. Тарнавський, закладає у себе в Городку солідний багатопрофільний музей, який допомагав науково організувати М. Біляшівський. Та крім того Ф. Штейнгель долучається до діяльності української фракції в російській Державній думі. В кадетській партії він зацікавлює українцями її керівництво, чим сприяє проходженню в Думі прихильних до українського питання законопроектів, а згодом у 1918 р. стає послом Української держави в Берліні. М. Тишкевич меценатствує для НТШ, протегує творам красного письменства і так само у добі революції працює в українській дипломатичній службі.

Великі землевласники-поляки на початку XX ст. наверхулися до так званої крайовської ідеології. Ідею спільності політичного інтересу між поміщиками й пануючим українським етносом пропагував В'ячеслав Липинський. Крайовство протиставляло себе вшехпольській ідеології інтелігентських верств, що відстоювали думку про Польщу «від можа до можа». Через свого дядька, переконаного крайовця з півдня Київщини

Адама Рокицького, В. Липинський на Уманщині проводить з'їзд дідичів, на який збирається близько 40 чоловік. В'ячеслав Казимирович виголосив реферат про долю спольщеної шляхетської верстви. Ідеями крайовства зацікавлюються навіть Браницькі й Володковичі. Бо В. Липинський не закликав, як деякі хлопомани, залишати землевласницьку верству й декласовуватися, а навпаки — залишаючись дідичами, працювати для культурно-політичного відродження українства.

Крайовство лягло в основу територіального вчення про націю В. Липинського, з якого власне впливав постулат політичної нації. Старий етноцентризм — основа ідеології нового українства XIX ст., замінявся ідеєю патріотизму землі (принцип територіалізму), який мав об'єднати представників різних етносів, що проживають в Україні. Отже, можемо твердити, що модерна теорія націй і еліт постала у працях людини, яка мала польське виховання й інтелектуальне середовище під час навчання у Женеві й Кракові.

На жаль, попри значне поширення ідей В. Липинського напередодні революції 1917 р. ідея класового миру між селянством і панством так і не встигла визріти. Не постала відповідна консервативна партія, про яку мріяв В'ячеслав Казимирович. Натомість, така партія постала у Литві. І це було однією з причин успішності литовської революції, у ході якої з'явилася незалежна Литва. Проте 20-ті роки стали часом постановки консервативної течії в українській суспільній думці, на визрівання якої також великий вплив справила польська консервативна думка. На цій основі зародилася й державницька школа в українській історіографії, серед чотирьох adeptів якої — С. Томапівського, В. Липинського, І. Кривецького й Д. Дорошенка, перші троє мали значний вплив польського інтелектуального середовища.

Після 1917 р. польський етнос на підрадянській Україні швидко маргіналізується, і не в останню чергу це пов'язано з тим, що до Польщі переїжджають представники верхніх шарів польського суспільства. І нехай до 30-х років у Києві діють кілька польських трудових шкіл, в інтелектуальному сенсі не залишилося майже жодних суспільно-культурних структур, які б залишали польське населення при своїй національності. Тому ще швидше розвинулося російщення поляків у містах й українщення їх у селах. Зрештою, згодом польський струмок влився у море, де формувалася нова радянська людина.

Ігор ГИРИЧ

Фотографія з книги «Максим Рильський. Вибране». Київ, 1977 р.

КИЇВ – НЕ ВАРШАВА

Погляд українофілів на студентське служіння народові у 1861–62 роках

«Я смотрю на Киевский университет первее всего как на рассадник малорусской пропаганды в Малорусском же крае, как на сборный пункт, где молодые люди здешней национальности сплачиваются в одно целое, имея в виду достижение одной и той же цели — служение своему народу». Так писав 19 жовтня 1861 р. до підпільної студентської газети «Громадниця» Олександр Стоянов, студент останнього курсу історичного факультету Університету Св. Володимира. Наголошуючи на обов'язку студентів служити народові, цей офіцерський син і державний стипендіат виявляв той запал, який на початку царювання Олександра II охопив ідеалістичну частину молоді привілейованих класів Російської імперії. Але до сплати морального боргу своєму народові студенти різних університетів підходили по-різному, це зумовлювало походження студентів та специфічні обставини населення, серед якого вони жили. Тоді коли російські студенти Московського університету зосереджували увагу на соціоекономічних та політичних проблемах, то їхні польські колеги у Варшавському університеті ставили на перше місце національне визволення Польщі. Одних і других єднали з місцевими людьми спільні культура, релігія й мова. Такої єдності національних показників київські студенти не мали ані між собою, ані з довколишнім населенням, і тому не могли взятися разом за суспільну працю.

Київському університетові було важко стати джерелом українського відродження, про яке мріяв Стоянов, хоча б тому, що російська влада створила його для іншої національної програми, і дозволила йому розвиватися в іншому напрямку. Відкритий 1834 р., за кілька років після не-

вдалого польського повстання, Університет Св. Володимира мав завданням русифікувати польську та сполонізовану українську шляхту, яка домінувала на Правобережній Україні й панувала над закріпаченим українським селянством. Довгі роки основну масу студентського колективу складали вихідці з цього привілейованого середовища, але русифікувати себе не давали. Від українського селянства їх сепарували не лише соціальний стан, а й мова, релігія, та культура. Польське ядро утримало свою перевагу в університеті до початку 1860-х років, навіть при зростаючому припливі студентів з інших частин Російської імперії та з-за кордону. Між польським та російським впливами шукав собі місця і найслабший компонент студентського колективу — студенти українського походження.

Точну статистику національного складу Київського університету встановити сьогодні нелегко, бо реєстри студентів не зазначали етнічного походження громадян царської імперії. Все ж таки, на підставі релігії, місця народження та соціального стану, занотованих у тих списках, можна створити досить добру уяву про те, хто були ті студенти. На 1861—62 академічний рік вписалося 947 чоловіків (жінок не приймали). Між ними було 505 (53%) римо-католиків і 385 (41%) православних; решта студентів подали або юдейське або одне з протестантських віросповідань. З усіх католиків 60% походили з Правобережжя, 6% з Польщі, а решта — з Білорусі, Прибалтики та інших регіонів. Спостерігаємо цікаву кореляцію релігійних даних із соціальним станом і місцем народження студентів: 541 (57%) належав до дворянського стану, а 477 (50%) були жителями правобережних губерній (Київщина, Волинь і Поділля). Ще в сорокових роках Костомаров зауважив, що в Києві католицька релігія означала польську національність. Так воно було і на початку шістдесятих — Київський університет залишився твердинею дрібної шляхти польської національності та католицької віри. Більшість цих студентів походила з Правобережної України («юго-западного края» в офіційній термінології). Їх доповнювали польські студенти з північно-західних губерній та коронної Польщі.

Православні студенти були переважно уродженцями п'ятох губерній, які входили до київського освітнього округу: Київщина — 85; Волинь — 34; Поділля — 25; Полтавщина — 47; Чернігівщина — 66. Решта була з інших губерній Росії (близько 50 не подали місця народження). Скільки з них було українського походження, важко сказати. Стоянов писав, що в Київському університеті навчалось «около 150-ти

«малорусских студентов», але він, мабуть, мав на увазі тих, які відверто виявляли свою приналежність до українського народу. Насправді українських студентів було напевно значно більше, але навіть якщо б їх було вдвічі більше, то все ж таки це була вузька база для розгортання широкої праці серед нещодавно розкріпаченого українського населення. До того, як писав Стоянов, в університеті тривала «вражда партій национальных», яка перешкоджала загальностудентським акціям, бо всі «отношения студентов между собою обусловливаются национальными убеждениями и стремлениями». Які ж були ці переконання і устремління?

«В настоящее время польская нация добивается политической свободы», писав Стоянов. До цього прагнення він ставився прихильно і вірив, що «даже а ргіогі можно сказать, что этому сочувствуют все», бо «не без внутреннего сожаления смотрят на настоящие стеснения Царства Польского». Але співчуваючи полякам, Стоянов та його однодумці вимагали від них, «чтобы люди, ратующие за свою родину, взялись за дело с большей обдуманностью». «Да, студент поляк должен быть Гражданином и сыном родины, — да только не в Киеве, а в Варшаве». Київ — не Варшава і якщо «не сочувствовать поляку в Варшаве — факт почти невозможный», то в Києві таке співчуття належало комусь іншому. Значення Київського університету в тому, твердив Стоянов, «что в нем развивают себя малорусские студенты — для того чтобы помогать после в деле развития меньшим своим братьям — хлопам». Ці «хлопомани» мали за мету організувати школи та укладати книжки для народу.

Спільні студентські акції у стінах університету стали неможливими, парікав Стоянов, бо польські студенти надавали їм як польський, так і аристократичний характер. Звикнувши до польських зазіхань — «Polska do Dnieprza» — багато польських студентів намагаються «увести себя, что Малороссия — Польша», що живучи в Києві, вони знаходяться на польській землі. До того ж, дехто переконаний, що «русское правительство выдумало малорусский язык и поделало из своих унионов русинов». Інші ж вірять, що «русины созданные Господом Царем для служения ясновельможной шляхте». Автор закидає полякам організування польських шкіл по селах для колонізації українського населення польсько-латинською пропагандою та звинувачує їх у перетягуванні православних на церковну унію з Римом. Верхом польської зухвалості Стоянов вважав організацію поляками спільного студентського протесту після впровадження в Університеті нових пра-

вил: поляки проголосили університет польським, оголосили впровадження польських правил і викрикували «Won Russinyw!» Крайні полонофіли навіть бажають закриття університету, сподіваючись, що українські студенти розбіжаться по всій Росії і не буде перешкод їхній недобросовісній пропаганді.

У конфлікті з поляками українські студенти не могли сподіватись на підтримку російських студентів, вихідців із Казані, Москви і Петербурга, яких Стоянов називає космополітами. Це «люди, сочувствующие всему прекрасному и благородному», пише він, але які «не знают своего народа», і горять в «либеральном, кабинетно-академическом энтузиазме». «Эти люди, сочувствуя полякам из прекрасного дела, не различают поляков Варшавы от поляков Киева». Стоянов засуджує їхню шкідливу роль «услужливых посредников, готовых на самые детские поступки, чтоб доказать во что бы то ни стало свое сочувствие к угнетенной в Киеве (?) (так в оригіналі. — Р. С.) польской нации». І автор визнає, що над російськими студентами потрібно буде багато попрацювати, щоб вони зрозуміли правдиву ситуацію в Києві.

Незважаючи на важкі обставини, в яких доводилося тоді працювати Стоянову та його однодумцям серед «малоросійського» народу, надії на кращу ситуацію в майбутньому були великі. Після поразки Російської імперії у Кримській війні новий монарх вирішив, що застаріла кріпаччина, яка тримала в рабстві понад три чверті населення, стримує розвиток країни, тож її треба скасувати. Розпочата 1861 р. ліквідація кріпосного права відкрила двері й іншим вітрам лібералізму. Польські домагання не могли не вплинути на українців. В українських губерніях частина студентської інтелігенції влилася в національне відродження. Українофільська інтелігенція творила «Громади», в Петербурзі почав виходити журнал «Основа», у містах студенти відкривали недільні школи для простолюдинів. З'явилися підручники української мови для недільних шкіл і «метелики» — маленькі книжечки для народу. Були надії на повернення в лоно українського народу сполонізованої та зрусифікованої молодшої інтелігенції. У першому числі «Громадниці», у статті «Нужды края и народа», К. Тугай-Бей пропагував опанування українофільськими учителями гімназій для боротьби з колонізацією у «Додніпровській Русі» та «москалізацією» у «Задніпровській».

Відлунням на слова Стоянова та Тугай-Бея була українська рукописна газета «Самостайне слово». В редакційнім зверненні до читачів газета заявляла:

«Обзиваємось нашим самостайним словом до всіх своїх і сусідів; обзиваємось до своїх для того, щоб спільними силами ясно й чисто розвить самостайні засади нашої народності; до сусідів для того, щоб спокійним, безстороннім словом обчертить стосунок між нами, як тепер, так і в дальшому житті і праці; у нас не є на думці, щоб конче завести сварку, ми й самі хочемо йти до згоди і братерства із західними і східними своїми сусідами, ми завжди раді виявити симпатію до всього, що вже робиться для розквіту їх свободи як конче, так і общинної, хочемо тільки, щоб вони слова згоди не вважали за слово покірності, щоб раз і нам і собі сказали: «Годі! Годі перевертати нас чи направо, чи наліво, годі лічити нас за безголосну дитину, для котрої конче потрібні няньки, опікуни і всякого інші непрошені вчителі».

Вироблялося почуття в частині молодой української інтелігенції, що Україна (Малоросія) — не Польща і не Росія (Московщина). І та Україна ставала притягаючим євшан-зіллям. Велику моральну вагу мала заява Володимира Антоновича:

«По воле судьбы, я родился на Украине шляхтичем; в детстве имел все привычки паничей, и долго разделял все сословныя и национальныя предубеждения людей, в кругу которых воспитывался; но когда пришло для меня время самосознания, я хладнокровно оценил свое положение в крае, [...] я увидел, что поляки-шляхтичи, живущие в южно-русском крае, имеют перед судом собственной совести только две исходные точки: или полюбить народ, среди которого они живут, проникнуться его интересами, возвратиться к народности когда-то покинутой их предками и неусыпным трудом и любовью, по мере сил вознаградить все зло, причиненное им народу, искормившему многие поколения вельможных колонистов, которому эти последние за пот и кровь платили презрением, ругательствами, неуважением его религии, обычаев, нравственности, личности, — или же, если для этого не хватит нравственной силы, переселиться в землю польскую, заселенную польским народом, для того, чтобы не прибавлять собою одной тунеядной личности, для того чтобы наконец избавиться самому перед собою от грустнаво упрека в том, что и я тоже колонист, тоже плантатор. [...] Конечно, я решился на первое, потому что сколько ни был испорчен шляхетским воспитанием, привычками и мечтами, мне легче было с ними расстаться, чем с народом, среди которого я вырос, который я знал, [...] который, словом, я полюбил больше своих шляхетских привычек и своих мечтаний. [...] Надеюсь тоже, что, со временем, среди польского шляхетского общества, живущего в Украине,

поворот к народу и сознание необходимости трудиться на его пользу — раньше или позже станет нравственною потребностью не только отдельных лиц — как теперь, а вообще всех».

На жаль, бажаного масового повернення сполонізованої шляхти до українського табору не відбулося, але Володимир Антонович, Тадей Рильський, Борис Познанський та ще кілька студентів польської культури влилися в українське суспільне й культурне життя.

Роман СЕРБИН

ВОЛИНСЬКИЙ ВУЗОЛ

Українці й поляки між двома світовими війнами

— Чи правда, що на Волині вже всі говорять українською?

— Так, прошу пані, українці спілкуються українською.

— І на вулиці? І в органах управління?

— Адже українців на Волині 80 відсотків.

-- Це жах! Держава в державі. Зрештою, це брехня: ніяких українців там немає...

Цей діалог двох панянок, зафіксований В. Островським наприкінці 1930-х рр. на залізничному вокзалі в Любліні й оприлюднений у часописі «*Biuletyn polsko-ukrainski*», відображає поширені серед поляків настрої стосовно українців. Водночас він наближає до розуміння сутності «волинського вузла», в переплетінні якого криється проблема готовності визнати (чи навпаки — спроба спростувати) етнічну самобутність українства. Це, у свою чергу, змушувало дати відповідь на запитання про те, кому мають належати землі, де вони проживали: Польщі, сусідній із Волиню УРСР чи якійсь іншій політичній конфігурації, що мала б постати на українських етнічних територіях.

Відповідь на ці запитання, звичайно ж, суттєво коригувалася тими, хто їх ставив. Більшість поляків (хоча не обходилося, звісно, без винятків) наполегливо доводила те, що ця земля споконвіку є складовою частиною Речі Посполитої, а фрази про пролиту в боротьбі за неї кров чи

зрошену потом попередніх поколінь землю стали шаблонними висловами польської публіцистики й політичних діячів.

Хочемо того чи ні, а заради справедливості мусимо визнати рацію таких тверджень. Адже після тривалого періоду бездержавності польська громадськість вирувала патріотичними почуттями, а сюжети етнічної історії чи навіть міфи щедро живили їх потрібними імпульсами. Ризикнемо порівняти їх із аргументами євреїв, які покликалися до образу землі обітованої, хоча вона й була втрачена мало не два тисячоліття тому. Втрачена «фізично», що призвело до розпорошення світом, проте не духовно. Це, втім, не завадило сіоністам оспівувати її в молитвах і боротися за неї. Згадаємо й про росіян, що мешкали на Волині, які після краху імперії Романових марили відродженням «неділимої», котра, як і раніше, сподівалися вони, включатиме до свого складу й цей край.

Чи варто дивуватися, що на цьому тлі марень лунав і український голос. Ідеї прадавньої, насиченої потом землі, покликання до часів Київської Русі, козаччини тощо зливалися в єдиний голос-вимогу права господарювати на рідній землі. У своїй тональності він суголосний польському, — обидва доводили своє право на першість у краю. Різнилися ж ці голоси чисельністю: поляки, яких згідно з переписом 1921 р. налічувалося у Волинському воєводстві 165 тис. чоловік, поступалися кількістю не тільки українцям, а навіть євреям (188 тис.).

Відтак українсько-польська візія «волинського вузла» — це протистояння місцевої етнічної більшості (українців) з однією з меншин (поляками), яка, втім, складала частину державної нації, отже, й користувалася неписаним правом сильнішого. Якщо ж вужче, то «волинський вузол» — сукупність двох визначальних складових: з одного боку, стратегії центральної влади й місцевої адміністрації в українському питанні, з другого — суперечливий комплекс взаєностосунків представників двох націй, що мешкали на цій землі.

КОНТРАВЕРСІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН 1921–1928 РОКІВ

Громадсько-політичні настрої, що домінували серед українського населення Західної Волині після її включення до складу Речі Посполитої: втомі місцевого населення від довготривалого воєнного конфлікту та його прагнення налагодити мирне життя, — створили необхідні передумови для досягнення компромісу з польською владою. До того ж, частина українців Волині не виявляла високого рівня національної самосвідомості та громадянської активності. Восени 1920 р. чимало з них, виснаже-

них війною, вітали повернення в Західну Волинь польської влади, вбачаючи в ній гаранта політичної стабільності, повернення краю з полону анархії воєнної доби до правового ладу.

Незважаючи на давній українсько-польський соціетнічний конфлікт за землю, історична спадщина (національний гніт, якого зазнавали обидва народи в Російській імперії) давала шанс для взаємодії їхніх державницьких сил. Вона була реалізована на платформі спільної боротьби з більшовизмом (Варшавський договір 1920 року), а гасло «За нашу і вашу свободу!» стало своєрідним кредо польсько-української співпраці.

Хоча польсько-українська військова співпраця й не принесла союзникам очікуваних результатів, вона стала безпосереднім імпульсом до пошуку параметрів взаємодії в умовах миру. Речниками цих ідей стали бійці армії С.Петлюри, частина яких опинилася у Волинському воєводстві. На початку 1920-х рр. вони ставали членами Українського народного єднання (УНЄ) та Української народної партії (УНП).

Ідеологічні платформи цих інституцій визначалися двома постулатами: самостійна Україна та толерантне українсько-польське співжиття в Речі Посполитій. Його досягнення УНЄ пов'язувало з принципом, згідно

Маршал Юзеф Пілсудський (у центрі) зі своїми соратниками під час державного перевороту, травень 1926 року. Режим «санаци», започаткований тоді, знаменував перехід до нових форм асиміляції українців Волині

з яким кожен громадянин зобов'язаний оберігати інтереси тієї держави, «до якої він належить територіально». Лідери партії вірили, що демократичні засади польської конституції є достатньою правовою базою для реалізації національних та громадянських прав українського народу. Щодо УНП, то її члени домагалися надання Польщею автономії тим українським землям, що опинилися в її складі. Її здобуття розглядалося як перехідний етап до федеративного облаштування Другої Речі Посполитої.

Інституції, що шукали порозуміння з українцями, діяли й на польському боці. Йдеться, зокрема, про товариство «Страж Кресова», статут якого визначав однією з цілей своєї діяльності сприяння усвідомленню непольськими народами значення толерантного співжиття та їхньої взаємодії з державною нацією. Міжнаціональний діалог мав ґрунтуватися на засадах реалізації в житті гасел «рівні з рівними», «вільні з вільними».

І все ж візія польсько-українського партнерства та порозуміння — лише одна, до того ж не визначальна тенденція в діалозі двох націй. Домінуючою виявилася інша — конфліктна.

Яскравим показником складності та неоднозначності взаємин двох націй після завершення Першої світової війни стала передусім реакція волинян на Варшавський договір. Беззастережно сприйняти його не виявили готовності ані польська, ані українська сторони. За оцінкою органів державної поліції, польська громадськість краю була приголомшена цією політичною акцією. Розгубленою виявилася й місцева адміністрація. Вона зажадала пояснень від вищих ешелонів влади щодо позиції Варшави в українському питанні. Водночас неготовність до спільної боротьби виявила й значна частина українців. Вони ухилялися від мобілізації, яку оголосив С. Петлюра.

Незважаючи на те, що частина волинян-українців була аполітичною й національно аморфною, у краї діяли ті сили, які категорично протиставлялися польській владі. Так, у переддень підписання миру органи поліції в Луцьку кваліфікували діяльність товариства «Просвіта» як антидержавну й таку, що має сепаратистський характер. В окремих місцевостях з осередками «Просвіти» взаємодіяли опозиційні до Польщі організації державницького штибу. Одна з них — Комітет захисту України, який діяв у Любитові.

Своєрідним індикатором громадсько-політичних настроїв волинян стали урочистості з нагоди ухвалення першої конституції Польщі (участь у них влада розглядала як вияв лояльності до держави). На відміну від інших націй, українська громадськість Луцька демонстративно ухилилася від участі в цій акції. Місцева «Просвіта» стала єдиною з-поміж числен-

них організацій міста, яка не делегувала представників на урочисту процесію й не вивісила на своєму приміщенні польського прапора.

На заваді досягненню толерантного міжнаціонального співіснування став і зростаючий селянський рух початку 1920-х рр., який набув форми партизанської боротьби. Часто-густо енергія повстанців спрямовувалася на «класових» ворогів (поляків). Вже в 1923 р. польська преса була на сполох: вислови на кшталт «На кресах кипить!» стали типовими.

Обурення серед українців викликав і наступ влади на національному ґрунті. Його кульмінація припала на весну 1921 р.: лише через три місяці після підписання Ризького миру — 21 травня 1921 р. — у Волинському воєводстві було заборонено вживання української мови. У краї зводилися штучні бар'єри для діяльності українських просвітницьких організацій, зокрема «Просвіти», діяльність якої спрямовувалася на зміцнення національної свідомості селян. Освіта теж перетворилася на об'єкт наступу влади, про що свідчить закриття впродовж 1924—1925 навчального року понад 300 українських шкіл.

Тож не дивно, що вже під час першої виборчої кампанії до законодавчих органів Польщі (1922 р.) провідну роль у ній відігравали не ті політичні сили з числа двох націй, які закликали до співпраці, а ті українці, що протиставлялися завданій польською владою кривді. Співпраця відбулася. Проте була вона не стільки українсько-польською (цю платформу обстоювали вицезгадані УПН, УНС та інші маловпливові інституції), скільки співпрацею національних меншин (українців, євреїв, німців).

Державний переворот, що відбувся в травні 1926 р., ліквідував впливи ендеків на центральну владу. Новий режим, який з легкої руки журналістів отримав назву «санації», висунув на порядок денний завдання оздоровлення економіки та внутрішньодержавних стосунків. Одним із кроків на цьому шляху стало розпорядження про запровадження української мови в навчальний процес середніх шкіл.

Воно шокувало польську громадськість Волині, яка публічно дискутувала над тим, яку мову вивчатиме її молодша генерація: «східногалицьку» чи «говірку дніпрянську Шевченка й Куліша»? Подібні висловлювання спрямовують до запитання: чи виявляли поляки Волині готовність до сприйняття «іншості» українства?

Ставлення польської громадськості Волині до українського питання дозволяє визначити в ньому три основні підходи. Це дилема між визнанням чи запереченням етнічної самобутності українства, поруч з яким — трактування його як «православного населення», яке з часу включення Західної Во-

лині до складу Польщі постало перед необхідністю здійснення політичного вибору. При цьому значна частина польського політикуму, яка оперувала твердженням про першість західної (латинської) цивілізації над східнохристиянською, категорично відмовлялася визнати українців нацією. І лише невелика частина поляків Волині (як, наприклад, у другій половині 20-х років члени Волинського демократичного союзу) виступала за беззастережну співпрацю з національними меншинами, українцями зокрема.

Проте зрозуміло, розв'язання українського питання — це, передусім, надання можливості політичного самовизначення українства. Чи не єдина партія, яка беззастережно дотримувалася цієї платформи, — польські комуністи, тим часом як ППС виступала за надання північно-західним землям самоуправління. Залишається додати, що ані перші, ані другі не мали у Волинському воеводстві впливових позицій.

Пілсудчики відмовилися від стратегії своїх попередників у національному питанні. Проте нова влада не відкинула ідеї штучного розчленування західноукраїнських земель. Початок цьому курсу покладено ще в першій половині 20-х рр., коли центр звів перепони для розгортання діяльності на Волині Греко-католицької церкви. Це започаткувало формування так званого сокальського кордону.

Він — уособлення давньої української кривди, старий російсько-австрійський кордон, що поділяв етнічне ціле на підімперські частини. У одній із них — австрійській — українці скористалися її конституційним ладом, у другій — підросійській — зазнавали імперсько-шовіністської зневаги упродовж всього часу перебування під царською зверхністю. Витворені за таких реалій дві моделі політичної культури (легальної та навпаки) поєднувалися з конфесійним поділом на православних та греко-католиків, що й формувало «галицький» і «волинський» українські типи. Перший — національно усвідомлений, «п'ємонтний», другий — навпаки: податливий чужим культурним впливам, значною мірою зрусифікований, політично інертний.

У час падіння імперії Романових українство Волині зажеврило національним духом. І все ж воно суттєво поступалося політичними амбіціями й зрілістю духу галичанам. Занепокоєння Варшави перспективою перенесення політичного «галицизму» на північно-західні українські землі й призвело до спроби використання імперської спадщини.

Саме вона визначала плани Варшави щодо українців. На різних історичних етапах змінювалися лише її варіанти. Зокрема, впродовж першої половини 20-х рр., коли помітний вплив на центральну владу

мали народні демократи (ендеки), метою була етнічна асиміляція українства. Вона — результат тверджень про цивілізаційну першість поляків і політичну «незрілість» мешканців «східних кресів» тощо. Однак за цією риторикою крився головний привід асиміляційної стратегії — занепокоєння поліетнічністю Польщі. Вона, інтерпретована як найсуттєвіша перепона на шляху зміцнення новоутворених держав, жахала ендеків.

«ВОЛИНСЬКА ПРОГРАМА» Г.ЮЗЕВСЬКОГО

Прихід до влади пілсудчиків привів до зміни стратегії уряду в українському питанні. На зміну ендецькому варіанту асиміляції прийшов інший — державний. Остання, зрозуміло, була «ліберальнішою», насправді ж — витонченішою, адже вона, як і стратегія народних демократів, слугувала тій самій меті — інкорпорації західноукраїнських земель до складу держави. Відомим волинським воєводою, який протягом майже десятиліття намагався реалізувати ці ідеї, став Г.Юзевський — колишній заступник міністра внутрішніх справ в уряді С.Петлюри. Звідси й кредо Г.Юзевського, який очолив Волинське воєводство в 1928 р., — реалізувати ідеологію співпраці українців і поляків на платформі 1920 р.

Саме в цьому контексті прочитуються плани воєводи Г. Юзевського. Його кредо — державна асиміляція українства. Він відмежувався від ендецьких марень про його розчинення в польськості, культурі державної нації, протиставив їм завдання виховання патріотичних щодо Польщі почуттів в українському середовищі. Звідси — спроба відмежувати Волинь від Галичини, герметизувати її духовно-політичний простір в атмосфері пропагованих ним цінностей. Одним із засобів, які мали слугувати цій меті, стало зведення штучних бар'єрів для розвою тих організацій, якими керували українські політики зі Львова чи які перебували в тісних контактах із галичанами.

Проте діяльність Г. Юзевського не слід сприймати як прямолінійний наступ на права українців. Навпаки. Він зробив чимало кроків, які так чи інакше відповідали їхнім інтересам. Зокрема, схвально поставився до нейтралізації російських елементів в Православній церкві, отже — сприяв її українізації. Намагаючись створити передумови для взаємопроникнення культур, він сприяв збільшенню чисельності тих польських шкіл, у яких як предмет вивчалася українська мова. Окрім цього, приділяв значну увагу діяльності самоврядних інституцій. Зрештою, в умовах мало- та безземелля — одвічних супутників західноукраїнського села, підтримував пар-

целяцію, що сприяло набуттю чималою кількістю українців Волині землі.

І все ж українцям було за що дорікати воєводі. Ті, хто не входив до числа його прибічників, не раз піддавали його політику нищівній критиці. Так само оцінювали її й галичани. З приводу справ на Волині львівський часопис «Новий час» у 1935 р. зазначав: «Була тільки вівіска, за якою бракувало зовсім українського змісту...»

Разом із тим, будьмо відверті, чимало українців до самого початку Другої світової війни не інтегрувалися в активне громадсько-політичне життя, сторонилися «високої політики», відмежовуючись від неї в лоні церкви. Проте й ця сфера суспільного буття крила конфліктну площину. Вона пов'язана з так званою неоунією — ініційованою високопоставленими представниками Римо-католицької церкви в Польщі кампанією, спрямованою на утворення «Римо-католицького Костелу Східного обряду».

Не можна обійти увагою й т.зв. ревіндикації — спроби римо-католицького єпископату оволодіти тими церквами, парафіяльними будинками й церковними землями, які, як вони стверджували, були насильно вилучені російською владою в римо- та греко-католиків і передані Православній церкві.

У 1929 р. митрополит Діонісій оприлюднив відозву, яка відображає причини травматичного психологічного ефекту, завданого кампанією ревіндикації: «Якщо ці [судові] позови буде виграно, то ми втратимо більше третини духовних скарбів своїх святинь, що були заложені, збудовані та прикрашені нашими прадідами, дідами та батьками... І куди ж ми підемо, коли втратимо наші святині?» Такі роздуми, разом із уявленням про етнос як про спільність у вимірах двох світів — живих із одного боку, мертвих і ненароджених із другого, — сприяли посиленню відчуття кривди, давали додатковий поштовх до усталення радикальних настроїв.

ЗНАК КРИВДИ

Саме цим образом можна визначити умовний символ українсько-польських відносин 1921—1939 рр. У складному політичному переплетінні «волинського вузла» було, зрозуміло, й чимало компромісів на побутовому рівні — й позитиву, приязного добросусідського співіснування. Проте ті, хто на Волині становив етнічну більшість, зазвичай відчували себе скривдженими, а влада не демонструвала готовності розплітати клубок протиріч на користь українців. Її діяльність у першій половині 20-х рр. спрямовувалася на витіснення з їхніх душ національного «я», за часів пілсудчиків — на його «зчеплення» з ідеалами польської державності. Центральна влада та її

представники на місцях не відмовились від цієї ідеї до самого початку Другої світової війни. Розроблена урядом взимку 1939 р. «Політична програма державної політики на Волині» пропонувала торувати вже відому дорогу, яка мала привести спочатку до державної асиміляції українців, а згодом і етнічної. «Волинський вузол» так і залишився нерозв'язаним...

Максим ГОН

Фотографія з книги Д. Наленч, Т. Наленч «Піلسудський. Легенди і факти». Москва, 1990 р.

АЛЬТЕРНАТИВИ ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО

«Комендант», який зійшов з поїзда «соціалізм» на станції «незалежність»

Маршал Ю. Пілсудський у zenіті своєї слави після «дива на Віслі». 1920 р.

У кожного народу є знакові, оповиті серпанком міфів постаті, в яких як у краплі води фокусується історія країни. Для Польщі ХХ століття такою особистістю, безумовно, став маршал Юзеф Пілсудський (1867 — 1935).

Навіть за часів соціалізму (1945 — 1989 рр.) правлячий режим мало що міг тут змінити — легенди і факти із життя «Начальника польської держави» або «Коменданта» жили у кожній родині, у свідомості кожного поляка, і тому особливо стійким був культ його особистості на неофіційному рівні. І тим з більшою повагою ставляться до цієї людини, яка зуміла консолідувати

волю поляків до незалежності, сконденсувати її та реалізувати, у сучасній Варшаві.

Які уроки є актуальними для українського суспільства у світлі яскравого, але дуже складного образу Ю. Пілсудського, людини не тільки національно польського, а й загальноєвропейського масштабу? На відміну від Польщі, у ті ж часові рамки (1917 — 1920 рр.) Україна виявилася розколотою, у першу чергу, за соціальною ознакою. Попри усі заклики М.Грушевського до єднання, ми, українці, так і не змогли консолідувати свої зусилля на шляху до незалежності. Соціалісти й націонал-демократи вправлялися у риторичі, але серйозно не займалися державним будівництвом, наплодили незліченну кількість законів та указів, і головне — розпустили боєздатну армію, що була готова захищати молоду державу, й опинилися наприкінці 1919 року сам на сам із більшовиками, які знали, чого вони хочуть. У Польщі ж 1920 року, у час, коли на Віслі вирішувалася доля держави, усі різношерсті політичні сили (від лівих соціалістів до ультраправих націоналістів, крім зовсім нечисленних, «привезених» з Москви, більшовиків) відчували реальну, смертельну загрозу щойно народженій державності. Взяв гору принцип: «Спочатку незалежна Польща, а вже потім подивимося, яка».

Чому ж таким згуртованим у хвилину небезпеки (корпуси червоного командарма Тухачевського стояли під стінами Варшави) виявилось польське суспільство? Почну з об'єктивних причин. Після трьох поділів Речі Посполитої в кінці XVIII століття польський народ понад 120 років розвивався у рамках могутніх абсолютистських монархій — Російської імперії, Пруссії, пізніше кайзерівської Німеччини та габсбурзької Австрії (Австро-Угорщини).

Незважаючи на посилену германізацію (у кайзерівській імперії) та русифікацію (в імперії Романових), поляки зуміли зберегти національну самобутність і активно, послідовно протидіяли процесам асиміляції на всіх рівнях. Якщо національно-визвольні повстання середини XIX ст. мали переважно шляхетський характер і не охоплювали усі верстви суспільства, то вже на зламі XX століття ідея національної незалежності стала співзвучною волі усього народу, і тут роль Ю.Пілсудського в акумулюванні його зусиль величезна. Попри всю розмаїтість партій, різницю політичної ситуації в імперіях (поляки в Австро-Угорщині — провінція Галичина — мали набагато більше прав, ніж українці, і домінували у тому ж Львові), суспільство почало виробляти національну ідею. Участь поляків

у Першій світовій війні на боці супротивних сторін (Росії та Німеччини з Австро-Угорщиною) тільки посилювала консолідуючі тенденції. А факти біографії Пілсудського (зв'язок із народовольцями, його арешт, заслання до Сибіру, багаторічна конспіративна діяльність, лідерство у Польській партії соціалістів (ППС), керівництво напівлегальними національними збройними загонами легіонерів) створювали те тло, на якому кожен поляк міг знайти «свій» образ вождя. Як зазначають Дарія та Томаш Наленч у книзі «Юзеф Пілсудський. Легенди і факти», «багата і таємнича біографія Пілсудського давала широкі можливості для різного роду інтерпретацій». Польський історик Є. Новаковський пише: «Політичні програми, концепції цікавили Пілсудського остільки, оскільки могли знадобитись у практичній діяльності». І «включення» на початку Першої світової війни машини культу його особистості було насамперед справою його соратників» (Марина Бобрик. «Людське обличчя історії»).

Безумовно, розглядаючи роль Пілсудського у ХХ столітті, необхідно враховувати й найтісніший зв'язок української та польської історії протягом усього другого тисячоліття, і той складний комплекс питань і проблем, що їх вирішував або намагався вирішувати Пілсудський — боротьба за незалежність та зміцнення державності, соціальні взаємини між класами, нейтралізація регіональних протиріч, що набувають дуже значних розмірів, роль II Речі Посполитої в Європі як мосту між Заходом та Сходом, відкидаючи принизливу для країни роль «буфера» в осі Москва — Берлін — Париж — Лондон, і так і не вирішені проблеми у взаєминах поляків із національними меншинами — українцями, білорусами, євреями, литовцями, німцями, що становили до 45% населення міжвоєнної Польщі. Весь цей комплекс проблем майже в тому ж обсязі стоїть і перед сучасними українськими політиками.

В Ю. Пілсудського є чого «навчитися», і не тільки у плані помилок, які він робив. Роль «Комедянта» у європейській історії важко переоцінити. Саме він став тією «брилою», об яку розбився «переможний» наступ Червоної армії на Варшаву, Берлін... (В. Ленін та Л. Троцький наполягали на продовженні «визвольного» походу в ім'я перемоги Світової революції). Якби Польща ще тоді стала радянською, то загроза «світової пожежі» була б абсолютно реальною.

Треба враховувати й еволюцію польського «Месії» — від лівих до ультраправих, від соціалізму до націоналізму і нарешті — авторитаризму та диктатури; і велику частину шляху він проходить під безупинні оплески народу. Уроки його політичної кар'єри особливо акту-

альні для політиків зараз, і в першу чергу таких, здавалося б, різних — лівих і представників націонал-демократів, що завзято просувають на роль месії своїх лідерів. Пілсудський ніколи не був аморфним політиком. Він завжди наполегливо домагався своєї мети — незалежної і сильної Польщі на чолі із власною персоною. Інше питання, які засоби він для цього використовував.

Ось основні етапи вельми повчальної еволюції Ю. Пілсудського-політика. Соціаліст, на ранньому етапі методологічно — марксист, лідер ППС — Польської партії соціалістів; відхід разом зі «старими» на рейки національно орієнтованої правої соціал-демократії, перехід до боротьби за владу всередині партії та остаточний розрив з теорією класової боротьби. Захоплення соціалізмом вже до початку ХХ століття залишилося в минулому, капіталізм його цілком влаштував — класова солідарність поступається місцем національній; але елементи лівої риторики Пілсудський іноді використовував і в 20-х, і в 30-х роках.

Культ Пілсудського ґрунтувався на емоційному сприйнятті поляками дійсності — суспільству був потрібен «вождь». На зруйнованій Першою світовою війною (кінець 1918 року) карті Європи складалася ситуація, коли відновлення польської державності стало невідворотним. Необхідність уніфікації всіх польських земель (вражаючи різні рівні розвитку), входження до складу Польщі після Ризького миру 1921 р. Західної України та Західної Білорусії, анексія у Литви Віленського краю вимагали «цементуючої» фігури, саме тієї фігури, що могла б ці складні процеси спрямувати в єдине русло.

Про польсько-українське протистояння у Західній Україні в 1918 — 1919 рр. та його джерела дуже емко пише польський публіцист Ян Липський: «...Найгірше було з українцями. Першою війною II Речі Посполитої була — не кожний пам'ятає — польсько-

«Командант» у формі маршала розмовляє з депутатами сейму: «Я дуже люблю вести бесіду з панамі»

українська війна у Східній Галичині. 31 жовтня 1918 року зав'язалася боротьба поляків та українців за Львів. Українські загони зайняли територію на схід від р. Сан — було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Західна Україна, з огляду на переважаючі сили поляків, звернулася по допомогу до київського уряду С. Петлюри. Але незабаром він у безнадійній ситуації «поступився» Польщі правом на Західну Україну за допомогу проти Радянської Росії. Львів, місто, в якому польське населення явно перевищувало українське, зрісся з плином століть з історією та культурою Польщі до такої міри, що важко було собі уявити в той час відмову від нього. Вирішила справу сила...» («Дві батьківщини — два патріотизми». Ян Липський).

Історія — це ворота до майбутнього. Що ж ми, українці, хочемо обрати символом для майбутнього: бої з поляками за Львів у 1918 — 1919 рр., варварські пацифікації (утихомиреньня) козацьких бунтів і повстань українських селян у XVI — XVIII ст., жахи винищення поляків та євреїв у 1648 році та під час Коліївщини, «обмін територіями» після Другої світової війни, що пройшов катком по долях мільйонів поляків, українців і білорусів, або ж битву під Грюнвальдом у 1410 році, коли поляки, литовці, українці, білоруси та смоляни зупинили навалу хрестоносців, спільну перемогу запорізьких козаків і польського коронного війська під Хотином у 1621 році над турецько-татарськими ордами?

Патріотизм виникає з любові і до неї ж повинен вести. Всяка інша його форма є паростками моральної деформації. На календарі XXI століття, а ота аж ніяк не найскладніша для вирішення (нехай і непростал) проблема з могилами польських «орлят» на Личаківському цвинтарі, що загинули в боях за Львів, вимагає відмовитися від схем, в яких ненависть до усього «чужого» і національний егоїзм, мегаломанія (самозвеличчання) стають на шляху суспільства до осмислення історії. Любов до свого народу, до своєї країни можна визначити тільки лише ставленням до інших народів та країн; усякий наступ агресивного, войовничого «патріотизму» є по суті дуже небезпечним явищем і з цивілізаційним вибором держави не має нічого спільного.

Не буду докладно зупинятися на відомих фактах біографії Пілсудського — арешт у 1900 р. царською поліцією, симуляція божевілля у в'язниці та втеча з клініки для божевільних, спроби перетворити ППС на бойову організацію на кшталт есерівських дружин, загравання із супротивниками Російської імперії — Японією (1904 р.), Австро-Угорщиною,

Німеччиною. Усі ці дії були підпорядковані одній меті — через створення національних збройних сил готуватися до сутички з окупантами, знесиленими у світовій бойні.

Легіони стрільців — дітище Пілсудського — стали тією силою, на яку він спирався з 1913 року до самої смерті завжди і в усіх ситуаціях. Легіонери, які пройшли горна війни, роззброїли «заражених» більшовицькими бацилами і розгублених в умовах поразки у Першій світовій німців і відбили за допомогою Антанти божевільний кавалерійський наскок московських більшовиків у 1920 році. Не забудемо і дві переможні для відродженої держави локальні війни — за Львів та Вільно (Вільнюс). Саме у цих війнах ми ясно побачимо зародок наступних драм Польщі, що призвели до трагедії ізоляції і II Речі Посполитої і, що аж ніяк не парадоксально, Радянської Росії, в майбутньому — СРСР. «Улюблене дітище» Антанти — міжвоєнну Польщу — зрадили і Англія, і Франція у вересні 1939 р., а гітлерівська Німеччина разом зі сталінським Радянським Союзом протягом місяця знищили II Річ Посполиту. Французи у цей час розважалися футбольними «баталіями» у теплих окопах «Дивної війни», щоб незабаром, уже навесні 1940 року опинитися роздавленими німцями. Мюнхенська змова 1938 р. (Польща також примудрилася «брати участь» у ній, анексувавши крихітну Тешинську область), що призвела до захоплення Німеччиною Чехо-Словаччини, роздирта II Річ Посполита у 1939 р. і майже повна окупація Німеччиною Європи у 1940 — 1941 рр. — ці події багато в чому були відгомном егоїстичної сліпоти західних держав та хибної, по суті, несправедливої Версальської системи, що виплекала паростки кривавого протистояння на полях Другої Світової війни.

Не можна сказати, що Пілсудський із легкістю підкорив політичний Олімп. Тимчасовий «Начальник держави» до скликання парламенту в 1918 — 1919 рр. поступово приходив до класичної формули диктатури — ніколи занадто не наближати до себе ані лівих, ані правих. Не слід і думати, що інтереси буржуазії або робітників йому були ближчі. Поступово Пілсудський почав використовувати помилки правих і лівих. У 1919 році праві бойовики спробували заарештувати уряд; змовники виявили вражаючу безпорадність, але «як праві в атаці, так і ліві в обороні продемонстрували відсутність рішучості та свою слабкість. На полі бою залишився переможцем Пілсудський, сильний відданістю вірних йому військових частин» (Д. і Т. Наленч). Втім, «Комедант» не допустив розправи над змовниками. У грудні 1922 ро-

ку Пілсудський офіційно передав посаду («Начальник держави») Габрієлю Нарутовичу, який прийшов до влади завдяки лівим і центристам. Націонал-демократи, не змирившись з поразкою, підняли хвилю терору в країні і вже на другий день після інавгурації терорист вбиває президента. Незабаром до влади приходять коаліція «Ендеків» та Польської селянської партії «Пяст».

Пілсудський тимчасово іде з політичної арени, їде у свій маєток Сулеювек. Але у тиші цього маленького хутора, використовуючи постійні помилки своїх опонентів, педалюючи на антипатії народу до вкоріненої у суспільстві корупції на всіх рівнях, Маршал протягом кількох років готує своє тріумфальне повернення до Варшави. «П'ята колона» (а її роль відігравали особисто віддані Маршалу легіонери, які склали кістяк офіцерського корпусу) скрупульозно підбирала кадри для проведення військового перевороту. Ось секретна директива Ю.Пілсудського, підписана ним особисто на початку 1926 р.: «Врятувати державу від занепаду, відстояти честь народу, зберегти його моральне здоров'я тепер вже можна було тільки зі зброєю в руках, пройшовши через кровопролиття. Цю найтяжчу відповідальність звалив на себе Пілсудський».

Після трьох днів збройної боротьби на вулицях Варшави з 12 по 14 травня 1926 року опір військових частин, що залишилися вірними законному уряду, було зломлено. Почалася ера режиму «санації» (оздоровлення). Армія перейшла на бік Пілсудського — невдоволених було репресовано. Маршал вміло контролював ситуацію в частинах, використовував «політику батога і пряника», і разом з поліцією та легіонерами армія стала сферою його виняткового впливу. Майже у цей самий час, 25 травня 1926 року, в Парижі було вбито Симона Петлюру — Голову Директорії та Головного Отамана військ УНР. Якби він прожив ще кілька років, то наочно б переконався, якими необачними були його «союз» із Ю.Пілсудським у 1920 р. та надії на те, що Маршал хоча б трохи співчував українській справі. Для Пілсудського Західна Україна завжди була Малою Польщею і не більше того.

Полонізація Галичини та Волині за режиму «санації» набула спотворених форм. Війська розстрілювали демонстрації селян, поліція «втихомирювала» непокірливі села, православні церкви перетворювали на костьоли, закривалися українські школи, культурні та економічні організації; чисельність польського населення на Волині з 1920 р. до 1939 р. збільшилася з 7,5 до 15% (здебільшого за рахунок чиновників,

поліції — «осадників», залізничників). Під цим тиском зростала ворожість, відчуженість місцевого населення. «Ніколи міжвоєнна Польща не була, власне кажучи, інтегрованою країною. Завжди у ній була Польща А та Польща Б. Це стосувалося не тільки економічної політики держави, а й позиції всіх політичних сил. Усі вони ігнорували в своїй діяльності східні окраїни... Націоналізм національних меншин, що міцнів під впливом національного гноблення, шукав опори за кордоном (у СРСР, Німеччині, Італії, Чехо-Словаччині. — С.М.) і був благодатним матеріалом для будь-яких інтриг проти Польщі» (Збігнев Залуський. «Шляхи до достовірності»).

Терор держави викликав відповідну реакцію пригноблених народів. На знущання над ув'язненими-українцями у Березі Картузькій бойовики-націоналісти з ОУН відповідали вбивствами високопоставлених чиновників уряду, але гинули й безневинні люди — вчителі, вчені... Так, відхилення від визнання власної провини, кожне умовчання губить національну моральність, і тому складні взаємини українців і поляків у 20 — 50-ті роки ХХ ст. — тема, до якої треба підходити максимально толерантно.

У 1930 році Пілсудський (він органічно не сприймав будь-які форми парламентаризму) розганяє сейм і навіть формально відкидає залишки демократичних свобод. Влада дедалі більше еволюціонувала до ультраправих, і в результаті Польща опинилася в ізоляції, особливо після смерті Ю.Пілсудського 12 травня 1935 року. Жодній країні та культурі ізоляція не пішла на користь. Культ «свого», протипоставлений «модам», що йдуть ззовні, і є варіант ксенофобії, що отримала живлющу силу при режимі «санації».

Політик типу Ю. Пілсудського, що починав свою політичну кар'єру як лівий, але щиро бажав виконувати завдання загальнонаціонального масштабу, рано чи пізно постає перед альтернативою — залишитися в рамках «лівого» спектра політикуму (у випадку з маршалом — у рамках соціалістичної доктрини) чи служити загальнодемократичним цивілізаційним, або ж — націонал-державним пріоритетам. Саме останній шлях ясно обрав Пілсудський в останні 20 років своєї політичної діяльності.

Маючи підстави жорстко оцінювати режим «санації» як авторитарний, вкрай антидемократичний, значною мірою репресивний, ми не можемо не віддати належне маршалу в одному: йому не були притаманні повільність у діях, коливання, хвороблива політична рефлексія, невизначеність формулювань. Це була людина, здатна у необхідний

момент діяти дуже рішуче і вчасно зробити той або інший вибір. На жаль, більшість сучасних українських політиків у такий спосіб охарактеризувати не можна.

Сергій МАХУН

Фотографія та ілюстрація з книги Д. Наленч, Т. Наленч «Піلسудський. Легенди і факти». Москва, 1990 р.

ПЕТЛЮРА І ПІЛСУДСЬКИЙ: НЕЛЕГКИЙ ШЛЯХ ДО ПОРОЗУМІННЯ

У цивілізаційному поступі людства проблема «роль особистості в історії» залишається невирішеною, оскільки залишається нез'ясованою і закономірність, внаслідок якої ім'я однієї людини вписується на скрижалях людської пам'яті якщо не золотими, то бодай великими літерами, а іншій — не менш історичній постаті — оголошують мало не анафему.

Прикладом такої парадоксальності є два історичні діячі не такого вже й далекого минулого: поляк Юзеф Пілсудський і українець Симон Петлюра. Запитання «чому так?» залишається відкритим як для істориків, так і для суспільства. Ставлення сучасних поляків до Пілсудського і ставлення до Петлюри в сучасній Україні, як люблять казати в Одесі, — «дві великі різниці».

Спробуємо мовою фактів і документів бодай фрагментарно окреслити характер не тільки нерівних стосунків двох визначних для своїх держав осіб, а й тогочасний характер відносин між двома суб'єктами історії — України й Польщі.

Симон Петлюра

В історії українсько-польських відносин мали місце різні форми взаємодії: протистояння й війни, союзи та спільні зусилля. Особливою сторінкою постають взаємини між Симоном Петлюрою і Юзефом Пілсудським, що є яскравим прикладом впливу особистостей на відносини між двома державами й народами. На особливу увагу їхні взаємини заслуговують передусім тому, що вони діяли в доленосну для обох народів добу, коли у збройній боротьбі український і польський народи виборювали свою національну державність і незалежність.

Звернутися до цього питання важливо ще й тому, що, як зазначає дослідник українсько-польських відносин професор Л. Зашкільняк, «історичний спадок у свідомості деяких представників обох народів і назагал величезний вантаж взаємних претензій та звинувачень продовжує чинити вплив на свідомість нинішніх поколінь українців і поляків, а сучасний стан українсько-польських взаємин дістався обом народам ціною таких невідплатних жертв протягом усього століття, що залишається небезпека пробудження образ і звинувачень».

Про стосунки Симона Петлюри і Юзефа Пілсудського в історичній літературі є лише короткі, але при тому дуже тенденційні свідчення. Мають місце розбіжності у з'ясуванні ставлення Пілсудського до українського питання загалом і стосунків з Петлюрою зокрема. Головним їх результатом став Варшавський договір 1920 року, котрий і дотепер залишається предметом найсуперечливіших історіографічних оцінок, а також найбільш «уживаним» і вразливим аргументом в оцінках діяльності Петлюри і Пілсудського. Сьогодні ж, очевидно, слід погодитися з думкою колишнього віце-міністра в уряді УНР Г. Юзевського, що «якби не Пілсудський, не дійшло б до польсько-української єдності. Не дійшло б до неї також, якби не Петлюра».

С. Петлюра вперше зустрівся з Ю. Пілсудським 9 грудня 1919 р., невдовзі після свого прибуття до Варшави. Цій зустрічі передували складні події та непрості кроки з обох сторін. З українсько-польськими проблемами С. Петлюра вперше безпосередньо зіткнувся у лютому 1919 р., коли як член Директорії УНР і Головний отаман Республіканського війська брав участь у переговорах у м. Ходорові з французькими представниками щодо розмежування українських і польських військ по лінії Бертелемі. Тимчасова територіальна поступка, на чому наполягав Петлюра, підтвердила б факт визнання України Антантою та відкривала можливість надання допомоги з її боку, але представники від Галичини не погоджувалися на ці умови. Польській та українській владам не вдалося тоді досягти єдності поглядів.

У подальшому до українсько-польського порозуміння підштовхувала проросійська політика Антанти. Начальний вождь Польської держави Ю. Пілсудський добре усвідомлював небезпеку з боку більшовицької Росії та хотів відсунути її якнайдалі від кордонів Польщі. Відновлення «великої Росії» ставило під сумнів незалежність Польщі. З огляду на це він вважав, що в національних інтересах Польщі було існування незалежної України, яка б стала «буфером» між Польщею і Росією.

Саме ця обставина змусила Ю. Пілсудського у травні 1919 р. звернутися до С. Петлюри з пропозицією встановити контакти через свого особистого представника майора Заглобу-Мазуркевича, який мав таємну зустріч із С. Петлюрою у штабі Армії УНР у Новому Острозі та поінформував Головного Отамана про ставлення Ю. Пілсудського до УНР.

З українського боку становище, що склалося у травні 1919 р., змусило Кабінет Міністрів УНР ухвалити пропозицію С. Петлюри увійти в безпосередні переговори про мир із Польщею. За тодішньої ситуації Польща залишалася чи не єдиною країною, зацікавленою у продовженні визвольної боротьби України. Вона могла надати їй реальну військову допомогу. Тому, перш за все, Петлюра мав на меті прискорити порозуміння з Польщею, а потім і з країнами Антанти. Загальна політична і воєнна ситуація нагально вимагала саме такого кроку. Польща, що користувалася підтримкою Антанти і мала армію чисельністю близько 130 тис. осіб, могла стати першорядним союзником для України.

На переговорах у Львові 31 травня 1919 р. місія генерала С. Дельвіга узгодила демаркаційну лінію і 16 червня підписала перемир'я. Проте диктатор Є. Петрушевич і командування УГА зірвали його, розпочавши так звану «Чортківську офензиву».

Тільки 17 липня українське командування звернулося до польської сторони з пропозицією відновити переговори, наголошуючи на необхідності «мирного співжиття з польським народом, а також ведення спільними силами боротьби з більшовиками аж до знищення остаточно цього великого ворога культури та цивілізації».

С. Петлюра двічі посилав до Пілсудського своїх представників — полковника Левчука і генерала Дельвіга. Ю. Пілсудський відрядив до Кам'янця-Подільського свого особистого посланника, полковника Закшевського (Клима Павлюка), через якого передав Петлюрі, що «стоїть за Україну і дасть дві дивізії, як Петлюра про це попросить».

І лише 9 серпня 1919 р. С. Петлюра вперше звернувся безпосередньо до Ю. Пілсудського з особистим листом, в якому з певною долею пафосу

писав: «В грізний час всесвітнього заколоту, в годину вселюдського розпачу та зневір'я, могутнім покликом, що розлягся по всій землі велично, піднявся голос славних польського та українського народів... Колись, в давнину, не раз ворогували поміж собою польський та український народи і, маючи спільних ворогів, роз'єднано виступали проти них, і цей розбрат спричинився до тимчасового занепаду Польської і Української держав. Тепер не мусить бути цього. Український народ у своїй боротьбі з ворогом людської культури і своєї національної державності має право на співчуття та допомогу від своїх найближчих сусідів, тим більше, що відбиваючи рідну землю від насильників-окупантів, нав'язуючих Україні чужі їй форми комуністичного ладу, ми не стаємо на шлях білого терору, а йдемо під гаслом широкого демократизму та державного будівництва,

Могилу Симона Петлюри на цвинтарі Монпарнас. Париж, Франція. 1996 рік.

найкращим представником якого в Польщі вважаємо ми Вас, Пане Начальнику Держави Польської. Але боротьби з большевиками ми ще не закінчили... Отже, стає очевидно konieczність певного порозуміння між польським та українським командуванням для дальшої боротьби».

12 серпня 1919 р. Петлюра вислав до Варшави надзвичайну дипломатичну місію під проводом інженера П. Пилипчука. 19—21 серпня відбулося три спільних засідання місії та польської урядової делегації. Члени місії мали зустрічі з прем'єром І. Падеревським та Ю. Пілсудським. Однак переговорам П. Пилипчука перешкоджали провокації, розгорнуті у польській пресі, щодо висвітлення проблем Галичини. 23 серпня 1919 р. польські газети оприлюднили

інформацію, що П. Пилипчук заявив про незацікавленість уряду УНР у справах Східної Галичини. Це викликало вибух обурення західноукраїнського проводу і громадянства. У галицькій пресі, зокрема у «Стрільці», було опубліковано спростування, що начебто інтерв'юер перекрутив слова, а «місія стояла на тому становищі, що відносно питання про Східну Галичину вона не уповноважена робити ніяких заяв». Це призвело до відкликання місії з Варшави і припинення її діяльності.

Новий імпульс переговорному процесові надала надіслана до Варшави у жовтні 1919 р. делегація на чолі з міністром закордонних справ УНР А. Лівичим. Делегація складалась з наддніпрянців А. Лівичького, Л. Михайліва, П. Понятенка, Б. Ржепецького та П. Мшанецького і галичан С. Вітвицького, А. Горбачівського, М. Новаківського.

Пам'ятник маршалу Юзефу Пілсудському — «начальнику держави» (як він сам любив себе називати) або «коменданту» — творцю нововідродженої Другої Речі Посполитої

Документи переговорів, зокрема протокольні записи, спростовують поширені твердження про диктат польської сторони на переговорах і свідчать, що переговори велися між двома рівноправними партнерами, хоча між делегаціями виникали гострі та напружені дискусії.

Слід зауважити, що з обох сторін мали місце територіальні претензії. Польська сторона мала за мету виправдати сподівання частини польських політичних кіл за несприятливих для Росії обставин поширити свої володіння до Дніпра. Саме цими настроями пояснюється відсутність повної підтримки східної політики Пілсудського у сеймі. Українська сторона теж зазнавала впливу історичних стереотипів щодо українських етнічних земель.

Уже на першому польсько-українському засіданні 28 жо-

втя місія оголосила заяву, в якій відстоювала етнографічний принцип щодо кордонів і вказувала на те, що «спільність інтересів в обороні перед спільним ворогом повинна стати основою тісної військової кооперації, яка є необхідною для переможного закінчення війни, нав'язаної Україні і Польщі російськими імперіалістами... Щиро змагаючи до дружби між Українською Народною Республікою і Польською Річчю Посполитою, бажаємо, як вільні з вільними, рівні з рівними покласти спільно з Польщею тривкі підвалини для постійного миру і ладу на Сході Європи, щоб обидва народи, український і польський, користуючись таким миром, могли розцвісти в гаразді і культурі на благо своє і всього людства».

У листі до А. Лівницького від 30 жовтня 1919 р. С. Петлюра радив наполягати на питаннях звільнення полонених, повернення захопленого поляками військового і санітарного майна, допомоги зброєю, амуніцією. «Тим часом, — наголошував він, — загальний стан нашої Республіки вимагає якнайскорішого полагодження польсько-українських відносин і забезпечення неможливості альянсу поміж Польщею та «Росією Денікіна».

На другому засіданні, 30 жовтня, польська делегація вимагала визнання приналежності Галичини до Польщі, забезпечення культурно-національних прав поляків в Україні та інтересів польських землевласників. Також на наступних засіданнях, що відбувалися 11, 12, 15 листопада, вони домагались територіальних поступок і вимагали найближчим часом дати остаточну відповідь у справі кордонів. Безвихідність становища примушувала українську сторону погоджуватись на принизливі умови. С. Петлюра 11 листопада писав з Кам'янця А. Лівницькому: «Ми напружуємо всі сили, але чи вистачить їх, я не певен. 5000 пар чобіт і шинелей, 5000 рупниць з набоями нас могли би врятувати! — в цей час полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати — дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б, мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею».

Невдовзі стало відомо, що УГА перейшла до Денікіна, а армія УНР зазнає поразок у боях з «добровольцями», перебуває на межі цілковитої катастрофи. Через важке військово-політичне становище УНР угода не могла мати паритетного характеру, і це ускладнювало подальшу роботу дипломатичної місії. Ситуація підштовхнула поляків до підсилення вимог, а українську сторону змушувала йти на поступки польській стороні. Польський дослідник В. Сулея акцентує, що сам Пілсудський вважав, що безпосередню мілітарну допомогу Україні слід надати тільки тоді, коли вона можливістю свого політичного існування завдячуватиме виключно Польщі.

Петлюра також розумів таку позицію польського керівництва. Зокрема, він писав у вищезгаданому листі А. Лівіцькому: «Я не знаю, чи рахуються у Польщі з перспективами завтрашнього дня, чи тільки використовують Status quo. Коли Ви маєте діло тільки з останнім, то це для нас зле, і кінчиться для Польщі теж недобре, хоч і не зараз. Може статись така ситуація, що большевики стануть панамі цієї ситуації, і тут ніяка Антанта вдіяти нічого не зможе».

У результаті дискусій був відпрацьований текст Декларації української дипломатичної місії у Варшаві до польського уряду, що стала важливою передумовою укладення Варшавського договору. У декларації, зокрема, вказувалось, що «територія Української Народної Республіки має бути установлена з такими кордонами: починаючи від Чорного моря по річці Дністру і від Дністра між Польщею і Україною по річці Збруч. Далі кордон Української Народної Республіки на території бувшої Російської імперії має пройти на західно-південній Волині і остаточно вирішення тут кордону залежатиме від вирішення Мирової Конференції в Парижі... Уряд Української Народної Республіки від Уряду Речі Посполитої Польської жадає: признання Української Народної Республіки незалежною Українською Державою,... допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з ворогом зброєю, набоями, амуніцією, військовим одягом і взагалі військовим майном у розмірах, які будуть определені окремо угодою Українського і Польського Урядів... досягти сталого миру й найтіснішого зближення між Посполитою Річчю Польською і Українською Народною Республікою. Ми сподіваємося, що обидва народи в спільному єднанні утворять могутню непереможну силу, яка буде основою ладу і спокою на Сході Європи, спричиняться до повного розквіту культури обох народів».

За цих умов постала дилема: або зовсім відмовитися від будь-якого порозуміння з Польщею з важкими наслідками для української справи, або ж підписувати декларацію для того, щоб виграти час і дати змогу армії зміцнити своє становище.

Щоб порадитися з урядом та громадськістю, А. Лівіцький їздив до Львова та Тернополя. У протоколі наради у Львові, що відбулася 28 листопада 1919 р. за участю Лівіцького, Швеця, Макаренка, Ковалевського і Старосольського, зокрема, йдеться, що всі висловилися «за якнайскоріше підписання українсько-польського мирного договору». Цей документ, по-перше, «вибиває» ґрунт з-під тих, хто свідчить про непричетність членів Директорії Макаренка і Швеця і навіть їх непосвяченість у справу

підготовки договору. По-друге, під документом стоїть підпис галичанина Старосольського, тоді як галицькі історики намагаються доводити таємність переговорів від галицької сторони та про «зраду» Галичини.

Наступного дня А. Лівіцький провів у Тернополі нараду за участю М. Ковалевського, П. Христюка, В. Кедровського та інших. Віднайдений автором у ЦДАВОВУ протокол наради, підписаний цими особами, зазначає: «Постановили: що українська місія в Варшаві повинна підписати декларацію і мирний договір».

Після повернення до Польщі 2 грудня А. Лівіцький скликав широку політичну нараду членів місії, членів уряду та громадських і політичних діячів, що перебували на той час у Варшаві, для моральної підтримки підписання Декларації. Як видно з протоколу наради, у ній взяли участь не лише урядові партії соціал-демократів (УСДРП) і соціал-революціонерів (УПСР), але також і опозиційні до уряду партії: народних республіканців (УПНР), хліборобів-демократів (УПХД), соціалістів-самостійників (УПСС) та Союзу Української Державності. У нараді взяли участь такі відомі й впливові громадські та політичні діячі, як М. Єремів, М. Ковалевський, К. Павлюк, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, В. Старосольський, П. Христюк, С. Шемет та ін. Ні до того, ні пізніше — до часу підписання договору, — не було подібного обговорення його проблем за участю таких широких громадських кіл.

Наведений документ переконливо спростовує поширене в історіографії твердження про «утаємненість угоди навіть від членів Директорії», а також заперечує узагальнюючі висновки деяких істориків, зокрема В. Тимошевського, що «до всіх цих спроб і угод все українське громадянство, майже всі українські партії — поставилися негативно». Це також відкидає усі закиди щодо особної ролі Петлюри і Пілсудського в процесі укладення угоди УНР з Польщею.

Цілком зрозуміло, що найбільшу дискусію викликала проблема Галичини. Характерним щодо цього був виступ Софії Русової, яка, зокрема, зазначала: «В Декларації нема нічого, що могло б бути образливим для Галичини. Справді, після минулих подій навряд чи може Уряд Український мати формальні права на Галичину. Галичина окупована польським військом, а політичною основою її дальшого існування є Статут, вироблений в Парижі Антантою. Таким чином, будучина Галичини загарантована міжнародним актом і Декларація зашкодити їй не може».

Нарада висловилася за негайне підписання Декларації. А. Лівіцький, закриваючи нараду, висловив «задоволення і подяку з приводу єдності

всіх партій щодо Декларації. Ця єдність буде моральною підтримкою членам Місії, які будуть почувати, що не вони лише самі зважилися на такий рішучий акт».

Автор допускає думку, що багаторазово зужиті інвективи щодо авторитарного вчинку Петлюри в процесі підписання договору можуть бути продиктовані фактом незнання протоколу наради, який суттєво переорієнтовує дослідницькі акценти. Взяті натомість аргументи, які дотепер були в науковому обігу, на тлі нововіднайдених джерел видаються безнадійно застарілими і статичними.

Того ж дня, 2 грудня 1919 р., сторони підписали Декларацію про засади українсько-польського договору. А. Лівіцький повідомляв С. Петлюру: «Посилаємо копію декларації, яку підписали з жалем і болем». Разом з тим, А. Лівіцький зазначав: «Приймаючи таке рішення, ми брали на увагу також те, що в декларації поза всім іншим маються позитивні моменти, дуже важливі для нашої справи. Так, ми домагаємося від польського уряду: признати самостійність УНР, допомогти нам зброєю, набоями та іншим військовим майном, нарешті, відкрити для нас транзит з іншими державами».

Відповідно до Декларації кордон між Польщею та Україною мав проходити по р. Збруч (п. 1). У ній містилося суттєве застереження, що політичне становище Східної Галичини повинно бути розглянуте польським урядом у порозумінні з представниками українського народу, що проживали у краї (п. 2). Незважаючи на таке взаємоприйнятне положення пункту 2, після подачі Декларації галичани — члени місії подали протест і склали свої повноваження.

Декларація викликала незадоволення і протести. Деякі, як ліві, так і праві українські політичні сили, що стояли в опозиції до уряду УНР, звинувачували дипломатичну місію у зраді національних інтересів.

Водночас, декларація від 2 грудня дала певні позитивні наслідки. Спираючись на неї, український уряд зміг домовитись про місце для відходу частини війська УНР на територію, зайняту польськими військами, про евакуацію урядових установ, а також базу, на якій розпочалася реорганізація армії УНР, на що того ж дня було отримано згоду Пілсудського. Крім того, УНР отримувала можливість транзиту через територію Польщі та забезпечувала цілу низку нагальних потреб.

Петлюра і Пілсудський уже 9 грудня, ще задовго до підписання широкомасштабної угоди, домовилися про прискорення заходів щодо надання допомоги та налагодження співпраці у військовій сфері.

Щоправда, подальші переговори були відкладені до березня 1920 р. Їх перенесення майже на три місяці дослідник І. Лісевич пояснює як внутрішніми причинами — відсутністю підтримки східної політики Пілсудського в сеймі, так і зовнішньополітичними — сподіваннями за несприятливих для Росії обставин поширити свої володіння до Дніпра.

На цей час у політиці Польщі стосовно України домінували два напрямки. Перший — національно-демократичний — відзначався ворожим ставленням до української державності, не допускаючи й думки про незалежну українську державу. Представники цього напрямку, головним чином Партія «народових демократів» під проводом Романа Дмовського, вважали союз з Україною шкідливим і небезпечним, оскільки мали боязнь, що УНР домагатиметься повернення західноукраїнських земель. Вони регулярно контактували з вищими чинами польського генштабу, намагаючись підштовхнути воячину до нових збройних виступів проти УНР.

Прибічники Юзефа Пілсудського, якого підтримувала Польська партія соціалістів (ППС), вважали більшовицьку Росію найбільшим ворогом Польщі, зате в Україні бачили союзника для боротьби з більшовиками, тому вважали за необхідне допомогти відбудові української державності як надійного заборолу проти московського імперіалізму.

Петлюра був упевнений у щирості намірів Пілсудського, які відповідали також національним інтересам Польщі, хоч далеко не всі в державних і політичних колах Варшави тоді розуміли це саме так. У листі до військового міністра В. Сальського від 31 березня 1920 р. Петлюра писав: «Ніколи не забувайте, що польські політики, як п. Пілсудський, повинні боротись в самій Польщі за ідею нашої державності, бо не всі її розуміють, не всі її підтримують, а є такі — і досить впливові ще, — що й поборюють цю ідею (вшехполяки, н-деки etc)». І. Огієнко наводить приклад, як С. Петлюра говорив йому, що «українофільських поглядів Пілсудського широке польське громадянство не поділяє, чому йому доводиться працювати дуже обережно».

У польській літературі є твердження, зокрема у М. Дзевановського, що Петлюра з Пілсудським мали намір реалізувати ідею федерації України, Польщі, Білорусії й Литви. Сам же С. Петлюра у листі до М. Василька від 3 листопада 1920 р. стосовно цього зауважував: «Аби Ви напевно знали правду в цій справі, я повинен сказати, що жодної орієнтації — крім українсько-державної, у мене не було і не буде». Справді, не існує жодних доказів, які б свідчили про те, що Петлюра мав якісь ін-

щі плани, крім союзу двох сусідніх держав для спільної боротьби в обороні самостійності.

Переговори делегацій відновилися тільки 11 березня 1920 р., але знову йшли досить важко. Користуючись важким становищем УНР, польська сторона у запропонованому 3 квітня варіанті договору претендувала, крім Галичини, Полісся і Підляшшя, ще на сім повітів Волині. Однак Петлюра, з огляду на невідкладну потребу миру з поляками, зобов'язав голову дипломатичної місії А. Лівницького негайно прийняти всі умови, продиктовані Варшавою.

Завчасно, ще 19 квітня 1920 р., Петлюра звернувся з відозвою до українського народу, в якій роз'яснювалася суть нового етапу боротьби у зв'язку з українсько-польським договором. У відозві, зокрема, йшлося: «Польська республіка стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими більшовиками-окупантами, давши змогу частинам її армії формуватися в себе, і ця армія теж йде битися з ворогами України. Але тепер українська армія буде битися не одна, а разом з армією дружньої нам Республіки Польської проти червоних імперіалістів, які загрожують також і вільному життю польського народу. Між Правительствами Республік Української і Польської заключений військовий договір, на підставі якого польські війська увійдуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченню боротьби з більшовиками польські війська будуть негайно одведені в межі своєї Республіки... Армія вижене ворога з нашого краю і цим дасть можливість в найкоротшій часі скликати народне представництво — Парламент, який і візьме керування справами Республіки до своїх рук і накреслить ті шляхи, по яких в майбутньому має розвиватися життя вільного народу».

20 квітня 1920 р. відбулося засідання дипломатичної місії за участю Петлюри. Із протоколу засідання місії, що зберігається у фонді Міністерства закордонних справ ЦДАВОВУ, дізнаємося, що Петлюра переконував: «громадянство поставиться з розумінням до підписання угоди і уступки Польщі мусять бути переглянуті майбутніми Установчими Зборами».

Однак навіть 21 квітня переговорний процес, який неодноразово був на межі зриву через двосторонню непоступливість сторін щодо територіальних проблем, зайшов у глухий кут. А. Лівницький, нервово виснажений, заявив, що він просить демісію.

Лише особисте втручання Ю. Пілсудського та С. Петлюри, які 21 квітня 1920 р. провели п'ятигодинну розмову сам на сам, дозволило знайти взає-

моприйнятний компроміс. У результаті було підписано українсько-польську політичну конвенцію про співпрацю між УНР та Польщею, що увійшла в історію як Варшавський договір. Згідно з конвенцією Польща визнавала право України на незалежне державне існування, а Директорію — за верховну владу УНР (п. 1). Польща зобов'язувалась не підписувати антиукраїнських угод (п. 4) і гарантувала українцям певні культурні права (п. 5). Конвенція визначала також кордони між УНР і Польщею (п. 2). На Волині встановлювалися тимчасові кордони, які пізніше підлягали перегляду.

Постає питання: чому Петлюра усе ж дав згоду на підписання такого не вигідного і непопулярного договору? На це було кілька причин. Аналіз праць та епістолярної спадщини С. Петлюри дозволяє дати вичерпну відповідь на нього.

Зокрема, у статті «Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі» Петлюра писав: «Варшавська умова була історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом в ході політично-мілітарних подій нашої новітньої історії, а не штучним утвором політичної нерозважливості чи злої волі, як дехто легковажно і поверхово думав про неї. Її уємні моменти були відомі відповідальним діячам, що підписували її, але не могли бути переборені чи нейтралізовані через об'єктивні причини міжнародного характеру».

Петлюра керувався прагматичним розрахунком, розуміючи, що московський імперіалізм був і надалі є найбільшою небезпекою для фізичного буття українського народу, водночас зруйнована війною Польща не несла такої небезпеки. Проте Петлюра не мав жодних ілюзій ані стосовно Москви, ані стосовно Варшави. Про це у вищеназваному листі до Військового міністра він пише: «Коли я в квітні 1920 р. робив умову з поляками, то мав на увазі визначним політичним актом розпочати уперту боротьбу серед нашого громадянства з його нахилами та тенденціями політичних порозумінь і договорів з Москвою, яку вважаю за історичного і вічного ворога нашого. За це я, як Ви знаєте, обливаюсь поміями і різними інсинуаціями. Ви могли так само бачити і переконатись, що великого клопоту з цього я собі не завдаю, бо знаю, що роблю і що відповідає інтересам України як самостійної держави. З історії ми знаємо, що поляки — кепські колонізатори, і їхня експансія на схід, себто до Дніпра, на протязі цілих віків нічого, врешті, не дала. Так само не дадуть певних наслідків і змагання їхні зробити своєю Волинь чи Полісся, яку б в наші дні націоналістичну та шовіністичну політику вони там не проводили, бо отпорна сила українського народу є сильнішою од польських шовіністичних потуг і переборюючих потенцій. Думаю,

що й поляки починають розуміти, що шляхи на схід — до Дніпра, до границь 1772 р., ніколи не запровадять їхню державність в обставини непохитні та забезпечуючі міцне, стале існування Польщі як держави».

Петлюра пропонував розглядати союз із Польщею «як тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою, незалежно од того, що цей акт був актом спасіння для дальшого провадження нашої боротьби».

На той час іншого виходу для УНР просто не було — Польща вела діалог з Україною з позиції сили. Більшовицька загроза, байдужість та нерозуміння з боку Антанти штовхнули Петлюру на цей крок. Коли постало питання: Україна без західних земель, чи повне зникнення її під більшовицькою навалою, Петлюра вибрав перше. «Мусимо дивитися на Варшавський договір, як на тимчасовий вихід із тяжкої ситуації. Треба нам якось зміцнити свої сили для того, щоб продовжувати боротьбу з нашим головним ворогом — Московщиною», — переконував він прем'єра І. Мазепу.

Погоджуючись на підписання Варшавського договору, Петлюра розраховував на корективи, які будуть можливими під час його ратифікації. У листі до прем'єра І. Мазепи у листі від 15 березня 1920 р. Петлюра писав: «Я дивлюся на справу так: нам прийдеться йти на уступки полякам з тим, що остаточне слово про ці рішення, які може наша місія в Варшаві прийняти, буде говорити наш майбутній парламент».

Тим часом, Петлюра високо оцінював значення Варшавського договору. «Я певен, що досягнені нашою місією в Польщі здобутки будуть вписані в історію як сторінка нової ери нашого справді реального державного життя», — писав він 21 травня 1920 р. у листі-подяці голові Дипломатичної місії УНР у Польщі А. Ливицькому. Пізніше, у грудні 1921 р., у листі до Військового міністра УНР він також говорить про значення договору: «Коли ми не засвоїли тої думки, що на певному етапові нашої державності нам потрібно мати тісне порозуміння з поляками, з огляду на небезпеку од Москви, то ми впадемо жертвою безплідних, в'ялових великодержавних, але не своєчасних всеукраїнських планів, давши зайвий доказ нашої незрілості і неуміння йти реальними шляхами, можливими для даного моменту... Коли б не польсько-українська згода, не відомою ще була б дальша доля нашої державності. Хай поляки не додержали свого слова і зрадили нам, — ми все ж за цей час і сили організовані свої збільшили, і ясність планів своїх устаткували на майбутнє».

Глибока переконаність у своїй правоті щодо Варшавського договору дозволила Петлюрі у листі від 10 травня 1926 р. до Ю. Гуменюка писати: «Мене мало обходять плітки, брехні, помії, інсинуації, бо це та «легумі-

на», яку мусить споживати кожний відповідальний діяч від «друзів» і «недрузів». Я певний, що правильність обраної мною лінії виправдає історія, як виправдала вона Хмельницького за трактат під Зборовом».

Але Варшавський договір розколов і до того слабкий соборницький фронт українського національно-визвольного руху. Поширювалися вигадки, що Петлюра «продав» Галичину полякам. «Якою неправдою є та груба лайка і тенденційні обвинувачення, що їх, як «з рога ізобілія», сипалось і сиплеться на мою голову з боку галицьких політиків», — говорив С. Петлюра.

Галичани вважали, що Варшавський договір дав полякам найпереконливіший і найсильніший аргумент для володіння Східною Галичиною. Очевидним контраргументом проти таких закидів є те, що Польща вже фактично володіла Східною Галичиною відтоді, як рішенням мирної конференції в Парижі від 18 червня 1919 р. була здійснена анексія Східної Галичини і Польщі було надано мандат на управління нею протягом двадцяти п'яти років. Як доводить у своїй праці Я. Йосипишина, не С. Петлюра, а економічні інтереси Франції у Польщі підштовхували Париж утримати Галичину з її нафтою у складі Польщі за будь-яку ціну. Нафтовий аргумент відігравав вирішальну роль у вирішенні галицької проблеми. Ось корінь і крона проблеми: економічні інтереси, що майже завжди визначають політику однієї держави стосовно іншої.

С. Петлюра вважав, що «в загальнонаціональній політиці українського народу часткові інтереси окремих його земель та областей повинні бути підпорядковані інтересам Великої Наддніпрянської України, а на боротьбу з московською небезпекою повинно звернути головну і виключну увагу. Шлях до української держави стелеться через Київ, а перші цеглини будівлі теж закладуються на київських горах. Ця основна лінія національної політики й цей основний постулат національно-державної програми не повинні ні заплутуватися, ні ускладнюватися локальними інтересами, бо останні мають значення другорядне і можуть бути полагождені тільки тоді, коли в столиці України сидітиме свій національний уряд».

Петлюра розумів, що дуже складно переконати галичан з їхніми тодішніми вузькорегіональними інтересами. У листі до В. Сальського від 31 березня 1920 р. він писав: «Галичани своєю сліпою, нерозважною політикою вже не раз «зарізали» нас; отже їхні поради, їхні сентенції — є лише хворим відгуком розпуки та дезорієнтації. Ми повинні в ім'я державності зараз не рахуватися з розпукою, а мати тверду державну волю і не піддаватися на провокацію, все одно чи остання походить з нервів політичних, чи зі свідомих і недобрих мотивів».

Варто зазначити, що укладання Варшавського договору підтримували чимало відомих галицьких діячів, зокрема С. Баран, М. Ганкевич, В. Темницький, митрополит А. Шептицький. За свідченням О. Доценка, А. Шептицький при зустрічі з А. Лівичим говорив, що в тодішніх обставинах, «щоб могли продовжувати війну проти Москви, нічого іншого не залишалось, як піти на заключення Варшавського договору».

Петлюра, попри всі закиди, мав тверду переконаність у правоті своєї позиції. Ось уривок з листа до М. Василька від 3 листопада 1920 р.: «Я ніколи не був максималістом в територіальних питаннях, бо вважаю таку позицію ілюзорною і, при даному відношенні внутрішніх сил на Україні, просто злочинною... Хай політичні фантасти за це мене болотом обкидають і агітацію проводять, — я знаю, що той шлях, на якому я стою, скорше до цілі приводить і, замість мрій, тверді підвалини в будівлю держави підведе».

Чимало істориків і сьогодні піддають сумніву доцільність укладання Варшавського договору та вважають, що достатніх підстав для нього не було. Інші оцінюють договір позитивно й оптимістично. На нашу думку, проблема Варшавського договору полягає не в його «абсолютній» чи «неабсолютній» правильності, позаяк абсолюту як такого не існує загалом, а в політиці — тим паче. Йдеться про договір як об'єктивну необхідність отримати військову і політичну підтримку союзницького чинника проти більшовицьких сил. Маємо підстави говорити про вимушений союз, тимчасовий компроміс для боротьби проти сили, що окупувала Україну і загрожувала Польщі. Попри всю контроверсійність оцінок Варшавського договору в історіографії, він був єдино можливим шляхом продовження збройної боротьби українського народу проти більшовицького поневолення і за порятунок української державності.

Саме завдяки історичному досвіду долання Петлюрою і Пілсудським нелегкого шляху до порозуміння і сьогодні наші країни, які здобули свою незалежність, є стратегічними партнерами, вибудовують взаємовідносини, спираючись на норми міжнародного права, спільно шукають відповідних рішень на сучасні геополітичні виклики, на толерантних і доброзичливих засадах формують майбутню спільноту, що не нестиме тягара стереотипів та національних образ.

Сергій ЛИТВИН

Фотографії з архіву професора Юрія Шаповала та Сергія Махуна

АВТОДАФЕ ЖИТОМИРСЬКОГО КСЬОНДЗА

Майже 80 років тому, весняного ранку 4 березня 1925 р. у Житомирі сталася надзвичайна подія — загинув місцевий ксьондз. Сумна звістка миттєво облетіла все місто. Обставини, за яких зустрів смерть настоятель кафедрального костьолу, приголомшили житомирян, хоча їм, здавалося, вже не треба було звикати до втрат, адже столиця східної Волині кілька років поспіль, від початку Першої світової війни, потерпала від збройної та політичної боротьби й пережила чимало людських трагедій. Вразило те, що священник, який не залишав міста у найтяжчі часи та закликав своїх парафіян ніколи не впадати у відчай, сам залишаючись взірцем стійкості й бадьорості духу, покинув цей світ із власної волі, та ще й обравши страхітливий спосіб пекельних мук. Самотньо забравшись на скелю, що височіла над Тетеревом, отець Андрій Федукович облився бензином і підніс запалений сірник. Коли він живим смолоскипом збіг до підніжжя каменя, то люди, які нагодилися, побачили, що сутана уже згоріла, а шкіра повністю вкрилася пухирями і перетворилася на криваву рану. На жалісливе запитання своєї парафіянки, яка намагалася полегшити страждання бідолахи, обкладаючи опіки тертою картоплею, навіщо він таке скоїв, відповів: «Христос потерпав за гріхи людські, я теж перед людьми согрішив, отже, мусив себе покарати». Тут прибули міліціонери й мерщій доправили Федуковича до шпиталю. Лікарі, проте, вже нічим зарадити не могли.

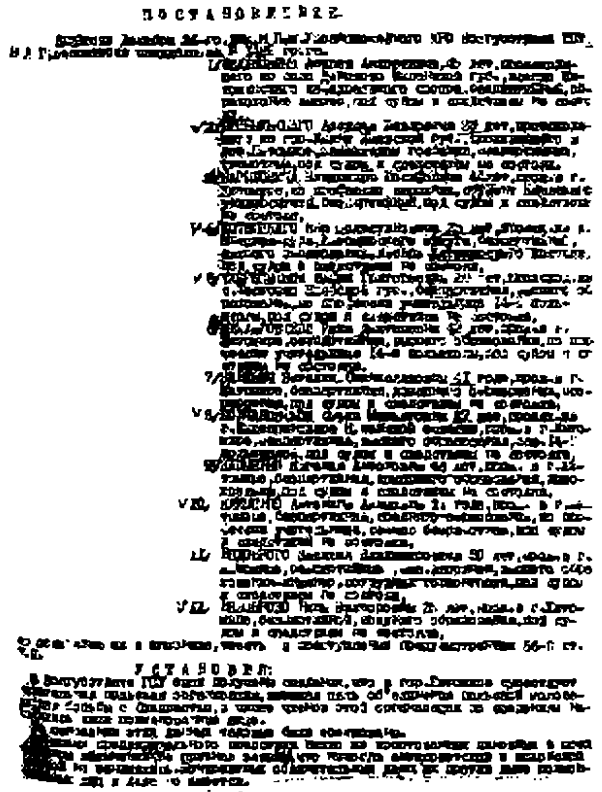
Влада якось дивно відреагувала на цю прикру подію. Міська адміністрація чомусь заборонила перенести тіло зі шпиталю до костьолу, тож панахиду довелося відправляти без покійника. Партійний комітет зобов'язав керівників навчальних закладів не допустити присутності на похороні дітей, молоді та педагогів. Кількатисячній жалобній процесії наказали рухатися тільки бічними глухими вулицями, оминаючи центр міста. Труну таки занесли до храму, проте лише на кілька хвилин. Жодних прощальних промов, навіть на кладовищі, лише заупокійний молебень і реквієм, що як грім прокотився над головами. Серед натовпу помітно ви-

різнялися численні молодики, які незворушно, однак надто уважно стежили за учасниками сумного дійства. Міліція не стала розслідувати самогубство ксьондза, дошукуватися його причин і можливих призвідників. І зовсім не тому, що чинне тоді радянське право розглядало усіх священнослужителів винятково лише як «службовців культу», яких для відправлення релігійних обрядів дозволялося наймати об'єднанням віруючих і щодо яких більшовицька держава, категорично відмежувавшись від релігії та церкви, не брала жодних зобов'язань. Як виявилось, персонаю Федуківича влада все ж таки цікавилася, та ще й настільки, що нею впритул зайнялися не звичайні охоронці порядку, а спеціальні служби. Двічі, спочатку в день смерті ксьондза, а потім після похорону, чекісти влаштували обшук, перевернувши догори дном усі речі й папери в помешканні Федуківича. Однак нічого, що могло б пролити світло на цей випадок суїциду або доповнити біографію самовбивці не відомими раніше сторінками, знайдено не було. Під час цих візитів через надмірну заповзятливість і вкрадливість співробітників ГПУ складалося враження, що об'єктом їхньої уваги стала постать не сумирного молільника, а небезпечного політичного авантюриста, шпигуна чи диверсанта. Водночас було помітно, що влада прагне локалізувати скандал навколо самоспалення, не допустивши його ширшого суспільного резонансу.

Однак через тиждень, як за помахом невидимого диригента, повідомлення під сенсаційним заголовком «Смерть ксьондза Федуківича! Федуківич згорів, облитий бензином!» несподівано з'явилося на перших шпальтах більшовицьких газет, і, що дивно, не тільки там, де усі знали цього священника, а й у Києві, Харкові, Одесі, інших містах України і навіть далі, у столиці СРСР. Коли ідентичний текст про, здавалося б, надто скромну в масштабах гігантської країни постать провінційного священнослужителя «інославної», як її називали за царату, тобто чужинської, церкви одночасно тиражується засобами масової інформації, що перебувають у руках одного хазяїна, то зрозуміло, що галас зчинився не з ініціативи газетярів. Неприродно виглядало й те, що більшовицька держава, яка звично і залюбки використовувала пресу для боротьби з церквою, нещадно тавруючи, а то й брутально глузуючи з «попів», раптом нібито співчутливо поставилася до загибелі одного з них. Отже, з цього факту штучно, похапцем, однак із помітним запізненням, було створено новину №1, і навіть на Чукотці, хотіли того чи ні, але мусили довідатися про мученицьку смерть незнаного раніше ксьондза з дуже віддаленого українського міста на західному кордоні СРСР. Вочевидь, щоб справити на чи-

тача сильніше враження, газети якось загадково натякнули, що священник згорів у приміщенні костюлу, хоча тіло його знайшли надворі, попід храмом. Водночас повідомили, що в цій справі розпочато слідство, і хоч воно ще триває, проте, виявляється, прокуратурі вже достеменно відомо, що це було самогубство, а також встановлено його причину. Таємницю слідства теж чомусь не стали приховувати від широкого загалу, відверто і без тіні сумніву вказавши, що до фатального кроку священника спонукали «переслідування з боку католицького духовенства, що оточувало Федуківича». Інакше кажучи, у загибелі ксьондза влада звинувачувала його ж колег, які нібито надсилали йому листи з погрозами.

Сам отець Андрій уже не міг ані спростувати, ані підтвердити оприлюднену версію слідства, тим паче, що він не залишив письмового пояснення, чому добровільно пішов із життя. А його колишні товариші, католицькі священнослужителі не на жарт були стурбовані тим, що прочитали про себе в газетах. Однак, як виявилось, юридичних наслідків для них ця справа не мала, тобто за доведення Федуківича до самогубства жодного ксьондза чи когось іншого радянське правосуддя не покарало й навіть не притягувало до відповідальності, бо жодних листів із погрозами на адресу настоятеля Житомирського костюлу насправді не надходило. Так само ніхто не відповів за те, що звів наклеп на духовних осіб, намагаючись заплямувати їхню репутацію в очах громадськості й пастви. Марно було сподіватися, що на сторінках більшовицької преси з'явиться спростування неправдивої інформації, або представникам духовенства нададуть слово для адекватної відповіді. Понад те, в запалі антирелігійних кампаній, що розбурхувалися в СРСР з циклічною послідовністю, прикру історію з ксьондзом Федуківичем ще неодноразово винятково у первісній, тобто офіційній, інтерпретації активно експлуатували штатні борці з католицизмом.

Постанова Волинського ГПУ про припинення слідства у справі Федуківича, грудень, 1923 р.

ділля, Федукович — з Литви. Згодом за результатами навчання в семінарії кожен із них здобув почесне право вивчати богословські науки в Санкт-Петербурзі, в Імператорській римо-католицькій духовній академії. Ставши магістрами теології, молоді священики знову повернулися до Житомира, де помітно виділялися серед католицького кліру (на той час у місті душпастирську місію виконували 14 ксьондзів) завдяки ентузіазму, з яким взялися за створення й розбудову мережі громадських організацій, що діяли під егідою Костьолу. Добročинні, просвітницькі, спортивні, професійні товариства, притулки для дітей та знедолених, різноманітні курси, школи, якими опікувалися ці молоді ксьондзи, єднала не лише спільна віра, а й польський національно-патріотичний дух.

Зауважимо, що за царату, попри жорстке переслідування з боку імперських властей, римо-католицьке духовенство добровільно несло тягар хранителя й провідника ідеї відродження незалежної Польщі, пробуджуючи в поляків почуття національної гордості, культурної, мовної та політичної окремішності, надихаючи свою паству на боротьбу за свободу. Особливо заповзятливо й палко несли в народ віру у воскресення Польської держави, що, як і в давнину, простягалася б «від моря до моря», ксьондзи її «східних окраїн», тобто України, Литви й Білорусі. Отець Федукович також, не покладаючи рук, гарував на цій ниві. Від 1904 р. він працював у житомирській філії підпільної польської організації «Освята», яка займалася патріотичним вихованням юних поляків. Окрім того, викладаючи в гімназіях Закон Божий, авторитетний та енергійний священик зумів об'єднати навколо себе найперспективнішу польську молодь.

Після 1918 року, коли мрія багатьох поколінь поляків нарешті здійснилася і на політичній карті світу знову постала Річ Посполита, неоціненний внесок у її розбудову зробили представники національної еліти — вихідці з України. Серед них було й чимало колишніх учнів житомирського ксьондза Федуковича. Поступово не тільки польська знать та інтелігенція, а й більшість римо-католицького духовенства на чолі зі своїми ієрархами перебралася з українських земель ближче до берегів Вісли й подалі від революції та війни. Це був вимушений крок, бо ксьондзи вперто не покидали своїх парафій, аж поки їм не довелося відчутти на собі усі «переваги» більшовицького соціального експерименту. Приміром, 1919 року в тому ж таки місті Житомирі, де єпископ РКЦ, незважаючи на прихід Червоної армії, усе ще залишався у своєму палаці при кафедральному соборі, «влада пролетаріату» проявила себе так, що надовго закарбувалася в пам'яті місцевого люду.

Одному із тамтешніх ксьондзів, якому згодом вдалося втекти до Польщі, навіть із плином часу не вдавалося вгамувати негативні емоції при згадці, що тоді діялося у цьому місті: «Червоноармійці грабували, дегенерати й еротомани найрізноманітніших відтінків та видів виконували «волю трудового народу», різні комісари зміцнювали здобутки революції — голод, хвороби, злидні, а «чрезвычайка» вже кілька разів поміняла своє розташування, втікаючи від жахливого смороду трупів, що їх мілко закопували на подвір'ї, в садку або підвалі». За таких умов священики, як розповів один із них, «жили з дня на день, не відаючи, що принесе з собою завтра, а кожен день завжди приносив щось нове: то приходила «бумага» від тов. Раковського (голови РНК УСРР. — Н.Р.) до «товарища єпископа» із завданням проголосити в костьолах декрети радянського уряду, то наказ віддати костьол під якийсь «кінематограф», то з'являлася комісія з кількох напівп'яних здорованів і влаштувала трус, шукаючи «контрреволюцію» і принагідно загібаючи звідусіль годинники, пальта й навіть фаянсові тарілки. Іншого разу прийшов наказ передати польським комуністам семінарію».

Отже, не дивно, що прихід в Україну польського війська навесні 1920 р. тутешні ксьондзи сприйняли як жаданий порятунок від напастей, що звалилися на місцевих поляків і Костьол. Житомир зустрів жовнірів квітами та оваціями. Першу скрипку в бучних урочистостях, що тривали в місті над Тетеревом кілька днів, грало римо-католицьке духовенство. У кафедральному соборі за участі єпископа, у присутності Ю. Пілсудського та його генералітету, було відправлено пишній молебень на честь визволителів. Настоятель парафії з пієтетом запросив їхнього верховного командувача погостювати у своїй домівці.

Прийнявши запрошення отця Федукевича, Ю. Пілсудський поселився в нього і в подальшому спілкуванні справив на гостинного господаря враження надзвичайно простої та приємної людини. Водночас щирий і дещо наївний ксьондз був ошелешений, помітивши, що кумир і вождь нації не зовсім відповідає виплеканому в уяві окраїнного духовенства взірцеві істинного поляка-католика. А сталося це тоді, коли Пілсудський, звертаючись до Федукевича, жартівливо, проте з відтінком святотатства коментував, як ординарець, розпаковуючи походну скриню, діставав і чіпляв над ліжком маршалка ікону Богородиці Остробрамської: «Так, так, ксьондзе каноніку, із Всевишнім мені не раз доводилося конфліктувати, проте з Божою Матір'ю — ніколи. Образ покровительки Литви постійно подорожує зі мною».

Через кілька днів після тріумфальної зустрічі польського війська Житомир з почестями ховав добутих із підвалів «чрезвычайки» жертв «червоного» терору, серед яких було багато юних вихованців Федуковича. Тоді священик побачив у костьолі сконцентрованого в молитві й заглибленого у смуток маршалка, і присмак розчарування від, як йому видалося, релігійного нігілізму Пілсудського швидко і безслідно щез.

Невдовзі поляки поспішно відступили під ударами Червоної армії, і разом із ними на Захід вирушили майже всі ксьондзи. Але Федукович залишився у Житомирі та продовжував працювати на парафії, попри те, що з поверненням радянської влади на нього чекала помста за співпрацю з Пілсудським. Від неминучої розправи отця Андрія, як і багатьох його колег з інших міст і сіл України, врятувала укладена у березні 1921 р. Ризька мирна угода, яка започаткувала налагодження стосунків між Польщею та новопосталою радянською державою. Однак із настанням миру на теренах, що були опановані більшовиками, не припинилася, а натомість набирала обертів боротьба з релігією та церквою. Було завершено націоналізацію церковного майна, остаточно ліквідовано релігійні установи, а священнослужителям під страхом смерті заборонено переступати поріг шкіл і сиротинців.

Завдяки веселій, навіть дещо безтурботній вдачі ксьондз Федукович сам не втрачав оптимізму і часто підтримував, підбадьорюючи своїми витонченими жартами, тих, хто, відторгаючи радянську дійсність, потрапляв у безвихідь і занепадав духом. Безкорисливий і товариський, він не страждав через те, що замість просторої та зручної садиби, яку теж відібрала держава, йому разом зі своїми колегами довелося тулитися на піддашші собору в тісній, призначеній для зберігання катафалків, комірчині. Маючи 20-тисячну парафію, ксьондз мусив не просто працювати, бо з двох його помічників один важко хворів. За таких надто несприятливих умов для релігії та церкви житомирська полонія, як і мешканці тоді гус-

Ксьондз Андрій Федукович

то розсипаних в околицях Новограда-Волинського, Овруча й Коростеня польських поселень, вважали Федуковича справжнім дарунком долі.

Хай там що, а кмітливому священику вдавалося знаходити вихід із найскладніших ситуацій. Не дозволялося, приміром, навчати релігії у школі, то Федукович почав давати уроки для дітей у приміщенні костьолу. Це теж заборонялося радянськими законами, проте місцева адміністрація довгенько вдавала, що не помічає порушення. Кажуть, що, маючи особливу харизму, цей священик навіть ворога міг налаштувати на доброзичливий лад. Принаймні, у травні 1922 р., коли й до Житомира докотилася кампанія з передачі церковних коштовностей до фонду допомоги голодуючим, отець Андрій зумів домовитися з губернською владою про залишення деяких реліквій у костьолі. Щоб врятувати на іконах срібні ризи, на заклик свого пастиря парафіяни поназносили з дому понад 20 фунтів срібних речей — підсвічників, годинників, прикрас, посуду, монет, медалей, хтось пожертвував навіть власну золоту обручку. Ось тільки залишається таємницею, чому місцеві комуністи, одержавши розісланий Москвою до всіх губкомів партії суворий наказ за жодних умов не погоджуватися на пропозиції духовенства й віруючих про здачу до цього фонду замість сакральних речей інших цінностей, все ж таки зробили виняток для Житомирського римо-католицького кафедрального собору.

Натомість відомо, що в тому самому Житомирі на аналогічні пропозиції представників релігійних громад інших віросповідань радянські чиновники пристати категорично відмовилися. Понад те, до буцегарні запроторили кількох православних священиків, які нібито підбурювали житомирян чинити опір конфіскації церковних коштовностей. Одного з них, протоієрея Аркадія Остальського, Волинський губревтрибунал у червні 1922 р. засудив до розстрілу. І хоча найвищу міру покарання «з огляду на обставини, що пом'якшували вину», було замінено на 5 років примусових робіт у місцях позбавлення волі, хтосна, чи вдалося цьому священику там вижити. Скасування смертного вироку аж ніяк не гарантувало життя хоча б тому, що в'язні масово помирали від пошестей, що особливо лютували тоді в тюрмах. Вищезгаданий протоієрей міг повторити сумну долю свого 63-літнього батька — Йосипа Остальського, теж священика із Житомира, якого у серпні 1921 р. «за контрреволюцію» заарештувала ЧК. Його теж хотіли стратити, але помилували, на 5 років виславши до концтабору за межами Волині, де він у січні 1922 р. помер від висипного тифу. Сотні підписів стояли під петиціями, з якими зверталися житомиряни до органів влади, прохаючи про скасування вироків цим шанованим у місті священи-

кам. До тодішньої столиці радянської України — Харкова — заради цього виїжджала робітнича делегація, однак марно, бо найвищий орган влади республіки — ВУЦВК — усі клопотання відхилив.

Поза сумнівом, захисним щитом для римо-католицького духовенства під час цієї антицерковної акції послугувало намагання більшовицьких керівників за будь-яку ціну прорвати коло міжнародної ізоляції, позбутися ганебної репутації ізгоїв навіть шляхом зав'язування приятельних стосунків із нещодавніми ворогами або відвертими ідеологічними противниками, як от Німеччина, Польща або Апостольський престол. Проте доволі часто холодних дипломатичних міркувань бракувало, аби загасити пожежу внутріполітичних пристрастей. Ось і траплялося, як 1922 року у Вінниці, коли на лаві підсудних за звинуваченням у приховуванні культових речей пліч-о-пліч із православними священиками сидів настоятель римо-католицької парафії. Трагічно завершилася кампанія з вилучення церковних коштовностей для німецького патера з Одеси Йозефа Шайнера, якого розстріляли за недостачу в костюлі срібних келихів, та 27-річного ксьондза із Кам'янця-Подільського Антонія Недзельського, який після вироку ревтрибуналу захворів на висипний тиф і помер у тюремній камері. Доходили новини, що в Росії римо-католицьким священикам жилося не солодше, і на початку 20-х років багато хто з них наклав головою за різні провини перед радянською владою. Застрашливо подіяли на католиків новоствореного СРСР результати судового процесу, організованого з величезним пропагандистським галасом у Москві в березні 1923 р., над групою петроградських ксьондзів на чолі з архієпископом Я. Чепляком. Цього, єдиного на всю країну, ієрарха РКЦ було вигнано за кордон, одного із священиків навмисно стратили на світанку пасхальної неділі, а решту надовго залишили за ґратами.

В Україні теж мало кому із ксьондзів тоді вдалося уникнути гонінь. Отець Федуківич належав до щасливого винятку, бо навіть його другу, вкрай обережному київському прелату Т. Сокальському, 1922 року довелося-таки посидіти у слідчому ізоляторі ЧК за приховування майна костюлу св. Олександра. Проте, зрештою, сплативши штраф, він також вийшов сухим із води. Здавалося, як примовляв цей панотець, гамуючи власну боязнь перед безбожницьким ладом, не такий страшний чорт, як його малюють, і добре постаравшись, можна пристосуватися до більшовицьких порядків.

Деякі нові віяння навіть імпонували ксьондзам, особливо стосовно обіцяного комуністами вільного розвитку мов і культури національних

меншин. У середмісті Житомира вечорами відбувалися організовані владою гучні маніфестації, куди збиралася молодь, яка навчалася в національних класах і школах — українських, російських, польських, єврейських, німецьких, чеських. Урочиста хода, туш оркестру, палкі виступи рідними мовами, яскраве освітлення, майоріння прапорців у національних кольорах нікого не лишали байдужим і, мабуть, патріотична польська душа ксьондза Федуковича, який надто вболівав за свій народ, теж розчулилася і купилася на ці зовнішні ефекти. Вочевидь, повіривши у щирість гасел про свободу, рівність і братерство, священик і собі з ентузіазмом взявся за організацію своєрідних акцій міжнародного єднання. Якось він влаштував святкову релігійну ходу від кафедрального собору, що в центрі міста, до північної околиці Крошня, де переважно мешкали чехи. У пишному літургійному облаченні, у колі причту та школярів отець Федукович провів велелюдну процесію головними вулицями міста. Майоріли корогви, польські прапори, гримів оркестр, лунали релігійні співи. На півдорозі гостей із Житомира під урочистий церковний дзвін зустріла така сама процесія, що рухалася від чеського костьолу. Після спільного богослужіння волинські чехи щедро почастували гостей своїм знаменитим пивом, столи, розставлені на головному майдані Крошні, яка ще не зазнала колективізації, ломилися від наїдків. Отже, свято, організоване «церковниками», вдалося на славу і не гірше, ніж у комуністичних функціонерів.

Не дивно, що влітку 1923 року, коли ксьондз Федукович на відзначення храмового свята св. апостолів Петра і Павла знову очолив релігійний похід центром Житомира, взяти участь або бодай подивитися на дійство, забарвлене польськими національними кольорами, зібралося мало не все місто. Прелат Скальський, який прибув на це свято з Києва, помітив, як з балкону колишнього ксьондзівського будинку, прозваного житомирським Ватиканом, кілька комісарів із запеклою ненавистю в очах стежили за процесією, попереду якої з християнськими символами в руках крокувало 30—40 дівчат-підлітків в однакових білих, підперезаних червоними поясами, сукнях. Він звернув на це увагу свого приятеля і попросив його зайвий раз не дратувати більшовиків. «Та нехай бачать, — відповів Федукович, — що всі їхні заходи з дехристиянізації суспільства є марними!» Такий безжурний настрій і нічим не виправдана необережність вразили київського гостя, який за більшовиків уже встиг скуштувати лиха.

Так само безпечно житомирський настоятель повівся, гостюючи в Києві в липні того ж 1923 року. Федуковичу настільки кортіло хоч краєм

ока глянути на справжніх урядовців із Польщі та довідатися в них, як там воно нині в омріяній Батьківщині, що він знехтував порадою свого досвідченого товариша оминати десятою дорогою польське дипломатичне представництво. Пішов туди та ще й засидівся, із задоволенням розмовляючи з дипломатами. Наступного дня до оселі настоятеля київського костьолу св. Олександра у відповідь на візит Федуковича прибув на обід голова місії з репатріації польських громадян Міхал Свірський. За столом, окрім дипломата, були лише свої — ксьондзи та близькі родичі хазяїна дому. Розмова точилася про щось банальне, невимушено, легко й весело. На превеликий жаль отця Теофіла, його безтурботний житомирський колега таки торкнувся наболілого, почавши говорити про інцидент у селі Михайлівці, що на волинському Поліссі, де нібито з'явилися якісь диверсанти і повбивали людей прямо на костьольному погості. Господар спробував зам'яти розмову на слизьку тему, однак Федукович при всіх пообіцяв польському дипломату довідатися й повідомити подробиці цієї справи. Того ж дня отець Андрій помандрував на престольне свято до Бердичева, і, здавалося, усе прикре забуто.

Невдовзі з отцем Скальським стався химерний випадок. Коли той повертався потягом до Києва після ще одних відвідин Житомира, до нього підійшов незнайомий молодий чоловік у формі ГПУ і заговорив ламаною польською: «Благословіть мене, отче! Ви — ксьондз Скальський, а Ваш приятель — ксьондз Федукович, тому пропгу, аби Ви попередили його, тільки не поштою, бо листи прочитуються, а з якоюсь okazією, щоб він перестав відвідувати засідання організації «Білий Орел», бо за ним стежить ГПУ і його можуть арештувати». Спантеличений панотець у відповідь заявив, що такої організації в Житомирі немає, і ксьондз Федукович у ній участі брати не міг. Зрозумівши, що тут не до жартів, за першої ж нагоди Скальський через посланця повідомив свого друга про цю халепу. Відповідь Федуковича, теж передана до Києва через довірену особу, заспокоїла прелата: «Посмійся з цього пана і його попереджень, бо я не чув ні про яку організацію «Білого Орла» і, звичайно, був би дурнем, якби відвідував зібрання такої організації».

Однак не минуло й двох-трьох тижнів, як до Скальського дійшла гнітюча звістка, що його приятеля заарештували, а разом із ним ще 19 житомирян, і всіх обвинуватили в участі в якійсь організації «Білий Орел». Насправді такої організації ніколи не існувало, принаймні на Житомирщині. Дошукуючись причин арешту ксьондза Федуковича, Скальський дійшов висновку, що на його друга, який завжди сипав жартами і зап-

росто міг кинути якусь необережну фразу, хтось на підставі цього звів наклеп. Він запідозрив, що це могла зробити одна молода особа, що зовсім недавно увійшла до кола знайомих житомирського настоятеля. Це була дівчина з православної родини, донька місцевого перукаря, яка, згадавши про своє давнє польське походження, за допомогою Федуківича перейшла до католицизму. Ксьондзу довелося опікуватися новонаверненою, бо стосунки з батьками у неї увірвалися. Він поселив її в домі своїх друзів і не залишив у біді, коли та захворіла на плямистий тиф. Після того, як хвору зусиллями родини, яка їй надала притулок, та запрошеного Федуківичем лікаря було врятовано, вона для всіх стала як рідна. Їй довіряли, при ній розмовляли на будь-які теми, в тому числі за вечірнім чаєм, на який часто збиралося молодіжне товариство — учні ксьондза. Усі вони були політичними однодумцями, і серед них священник почувався, як удома. Скальський, який добре знав свого друга, уявляв собі, як Федуківич міг дотепно зауважити під час задушевної трапези в колі юних послідовників: «Оце знаходимося ми наразі під знаком Білого Орла, бо всіх нас однаково цікавить Польща, що відроджується, бо всі ми, природно, подумки звертаємося не до Совітів, а до Польщі».

Усі, хто спілкувався з прозеліткою — господарі дому, де вона мешкала, ксьондз, його учні й навіть лікар, який не дав їй померти, невдовзі опинилися за ґратами. Отець Скальський вважав, що дівчина, мабуть, не з власної волі ставши інформатором ЧК, мусила доповідати про все, що бачила й чула, ось і бовкнула про «білого орла», який неодноразово вилітав з уст ксьондза. А вже для мастаків від ГПУ викувати з цієї легковажної балаканини політичну справу й ламаного гроша не коштувало.

Думка про те, що Федуківич став жертвою доносу, якщо й справедлива, то хіба частково, бо інформатори лише виконували нечестиву роль Юди. Звідки було знати відокремленій від державних справ духовній особі, що рахунок провин житомирського настоятеля перед більшовицьким режимом вже вкрай переповнився, і на нього давно чекала розправа. Зручна для цього мить настала 4 листопада 1923 р.

Напередодні на ксьондза надійшов гнівний рапорт одного партійного функціонера, який займався советизацією волинських поляків і був обурений прив'язаністю до костьолу вчителів польських шкіл. Терпець чиновника увірвався того дня, коли керівники цих навчальних закладів допустили масову участь членів та вихованців педагогічних колективів у похованні за римо-католицьким обрядом однієї польської вчительки, незважаючи на сувору вказівку губкому КП(б)У «негативно поставити-

ся» до цієї події. Завідуюча польською школою №14 у відповідь на пропозицію з'явитися до парткому, аби одержати відповідні директиви, проявила, на думку скаржника, небезпечну зухвалість. Категорично відмовившись одержувати й дотримуватися партійних директив з цього приводу, демонстративно заявила, що вона особисто і всі, хто любив покійну вчительку, хай там що, але належну шану їй віддадуть.

Отож, жалобне дійство на чолі з ксьондзом влада оцінила як чергову акцію духовної непокори. І це стало останньою краплею. Більшовикам, які силоміць, проте марно, домагалися всенародної любові й пошани, настільки дошкулила присутність у Житомирі непорушного морального авторитету в особі настоятеля римо-католицької парафії, що вирішено було його скинути з п'єдесталу й доценту зруйнувати. В операції зі знешкодження католицької «фронди» задіяли велику групу співробітників ГПУ, які здійснили арешти й обшуки, а потім майже три місяці допитували Федуковича, його молодого помічника ксьондза Яна Котвицького, директорів і вчителів польських шкіл та інших осіб, з якими часто спілкувалися ці священники. Усім арештованим у цій справі висунули одне обвинувачення — у шпигунстві. Спілкуючись зі слідчими ГПУ, отець Федукович, ще за царату призвичаєний до недовіри властей, з подивом, проте, дізнався, що дружня бесіда з іноземним дипломатом чи листування з єдиновірцями в Польщі мовою радянських спецслужб називається «злочинним зв'язком із закордоном». Користуватися церковними календарями і читати релігійну літературу і пресу, що зрідка надсилалися із Луцька єпископом, теж, виявляється, означало «виконувати інструкції» зарубіжних шпигунських центрів.

Чекісти не менш уважно прочитували газети з-за кордону, звідки знали, що отець Федукович став одним із перших кавалерів ордену «Полонія Рестітута» (з латинської — Відроджена Польща) — високої державної відзнаки, якої удостоювали видатних поляків. Вочевидь, ксьондзу зігрівала б душу виняткова увага президента Речі Посполитої, який не забув про своє перебування в Житомирі під час польсько-радянської війни, якби не та ціна, якою довелося розплачуватися за цю нагороду...

Обвинувачення загрожувало судом і суворим вироком. Однак сталося диво. На католицьке Різдво, 24 грудня 1923 року парафіяни знову побачили в костьолі свого ксьондза. Невдовзі на волі опинилися усі, кого арештували разом із ним. Волинський губсуд припинив провадження на тій підставі, що обвинувачення цих осіб у тому, що вони є членами нелегальної польської організації, попереднє слідство не підтвердило.

Після в'язниці Федуковича наче підмінили. Він став пригніченим і драгівливим, почав всіляко ухилятися від своїх обов'язків, якось признався одному своєму колезі, що волів би померти. Врешті, після відпочинку в селі він повернувся до Житомира й почав потроху працювати. Однак навесні його знову ув'язнили й кудись вивезли. Впродовж наступних семи місяців парафіяни нічого не знали про долю свого пастиря. Перша звістка про нього з'явилася 16 листопада 1924 року, викликавши велике збентеження не лише в житомир'ян, бо це був матеріал під заголовком «Католицький костюл на Україні — гніздо польського шпигунства», опублікований в органі ЦК КП(б)У «Комуніст». Газета повідомляла, що це — відкритий лист ксьондза Андрія Федуковича до Папи Римського. У зверненні йшлося про те, що Католицьку церкву в СРСР не переслідують, а якщо священники й потрапляють до в'язниць, то винятково за свою політичну та шпигунську діяльність на користь Польщі. Автор просив, щоби понтифік вплинув на польський уряд, аби той не змушував ксьондзів виконувати такі завдання, в такому разі Католицькій церкві в радянській державі буде набагато ліпше.

Як виявилось, священника вивозили до Харкова. Через кілька тижнів спілкування зі слідчими ГПУ він погодився поставити під вищезгаданим листом. Чекісти не стали розпоряджатися здобиччю на власний розсуд, і 28 червня 1924 р. представник ГПУ, один із великих знавців усіх тонкощів роботи з «церковниками» Карін (С. Т. Даниленко) виніс питання про застосування так званого відкритого листа Федуковича на засідання Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У: «Теперь стоит вопрос, что делать с этим материалом. Я считаю, что, поскольку мы ведем линию на раскол католической церкви, необходимо весь этот материал огласить здесь (в Харькове), в Киеве, на Волыни, а Федуковича выпустить».

Справді, після опублікування в комуністичних газетах цього листа ксьондза звільнили. Десь після десятої вечора він добрався до настоятеля Харківського костюлу Вінцентія Ільгіна і, ридаючи, впав перед ним на коліна. Сказав, що не може більше жити в муках сумління за те, що звів наклеп на польських священників, Католицьку церкву й уряд Польщі. Повернувшись до Житомира, отець Андрій затято відмовлявся виходити для відправи богослужінь, годинами стояв навколішки й ні з ким не розмовляв. Скальський не міг відвідати друга, який потрапив у біду, бо ГПУ взяло в нього підписку про невиїзд із Києва, тому надіслав якнайсердечнішого листа, заохочуючи повернутися до праці в парафії та не перейматися тим, що сталося, щиро запевняючи, що всі, як і раніше, його люб-

лять і шанують. Принаймні, католицька громадська думка не осуджувала Федуковича, навпаки, всі йому співчували.

Попри це, незабаром скеля над Тетеревом стала добровільною Голгофою священика. Помираючи, отець Андрій встиг-таки повідомити одному зі своїх колег, який нагодився до нього в лікарню, що саме спричинило його фатальний крок. Виявляється, ще на Різдво 1923 року за звільнення усіх арештованих у його справі він заплатив згодою стати конфідентом ГПУ, однак, коли згодом почав ухилятися від виконання накинених йому зобов'язань, його примусили підписати лист до Папи.

Самогубство ксьондза захопило більшовиків зненацька, бо таку розв'язку їхній сценарій щодо розколу Римо-католицької церкви не передбачав. Федукович був не першим і не останнім серед тих представників духовенства та інтелігенції України, кого комуністичний режим намагався упокорити шляхом проголошення принизливих і наклепницьких декларацій. Його сумний приклад послуговував уроком для багатьох, але не для самих авторів цього пекельного задуму, який ще неодноразово використовували. Однак реалізувати план із розколу РКЦ так і не вдалося.

Наталія РУБЛЬОВА

Документ із Житомирського обласного архіву. фотографія — з книги «Альбом священиків Луцько-Житомирської і Кам'янецької римо-католицьких єпархій». Київ, 1917 р.

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ: ВІД «ХЛОПОМАНА» ДО «ХЛОПОФОБА»

Для української суспільно-політичної думки початку ХХ століття постать В'ячеслава Липинського (1882 — 1931) є нетиповою, навіть «екзотичною». Ї діяльність цього мислителя, і його погляди погано вписуються в логіку її розвитку. За бажання, звісно, можна вести ідейний родовід визначного українського історика, соціолога, філософа, публіциста та політичного діяча від «хлопоманів», передусім В. Антоновича, якого, до речі, В. Липинський вважав своїм вчителем. «Хлопоманам» В. Антоновичу, П. Свенцицькому й Т. Рильському В. Липинський присвятив редактований

В'ячеслав Липинський

та виданий ним у 1912 р. збірник фундаментальних наукових праць і документів «З історії України», який є своєрідним підсумком його історичних студій у ранній період творчості.

Саме ж «хлопоманство» цілком вписується в основну «народницьку» тенденцію, притаманну українській суспільній думці кінця XIX — початку XX століття. Більше того, воно — яскравий вияв цієї тенденції. «Хлопони», які виховувалися й формувалися як польські шляхтичі, приносили в жертву українству і своє шляхетство, і свою польськість. У певному розумінні, це було спокутуванням гріхів окремих представників відчуженої від народу еліти. Однак В. Липинського важко зарахувати до цієї когорти. Він, скоріше, «хлопофоб», котрий аж ніяк

не збирається ідеалізувати «народ». Свою ж місію В. Липинський бачить у тому, щоб організувати «пасивний» народ, не потураючи його слабкостям!

Якщо більшість видатних українських мислителів початку XX ст. (взяти хоча б такі знакові постаті, як М. Грушевський, В. Винниченко) — «народники», то В. Липинський — «державник». Сферою зацікавленень перших є прості люди (селяни, почасти робітники чи бідні інтелігенти); В. Липинського цікавить переважно «провідна верства». Якщо І. Франко, М. Грушевський, В. Винниченко — ліві, соціалісти різних відтінків, то В. Липинський — правий, поміркований консерватор. За свого життя для більшості українських політиків і політичних мислителів він був «ізгоем», який свідомо бунтував проти «більшості», подаючи її в найнепривабливішому світлі. В цьому плані особливо показовою є основна політологічна праця В. Липинського «Листи до братів-хліборобів», а також публіцистичний твір «Хам і Яфет».

Чим обумовлена оригінальність В. Липинського саме як українського мислителя-політолога й історіософа? Можна припустити, що він узяв на себе місію пропагувати поширені в Західній Європі ідеї консерватиз-

му на українському ґрунті. Дійсно, у В. Липинського прослідковується певне запозичення західноєвропейських ідей. Але воно далеке від простого копіювання і, скоріше, має формальний характер і виражається в намаганні опертися на західні авторитети, обґрунтовуючи свої погляди. Візьму на себе сміливість заявити, що оригінальність В. Липинського як українського мислителя визначається тією обставиною, що у ментальному й культурному сенсах він українським мислителем не був, й до кінця своїх днів залишався польським шляхтичем (хоча й «кресовим»).

На відміну від «хлопоманів», він не зрікався свого шляхетства, навіть гордився ним. Позитивними героями його історичних розвідок є саме шляхтичі — Я. Щ. Гербут, В. Вербицький, М. Кричевський. В. Липинський також підкреслював шляхетство Б. Хмельницького. Тут варто відзначити, що саме Б. Хмельницький є для нього найбільш позитивним персонажем української історії.

Що ж було характерним для ментальності й культури «кресових» польських шляхтичів? Українська письменниця Галина Журба, яка, власне, теж вийшла з цього середовища, писала: «Товариство, що в нас збиралося, були самі поляки, службовці сусідніх маєтків, надлісництва й цукроварні. Середньоосвічені, дехто й з вищою, чимало читали, трохи співали, грали на скрипці, фортеп'яні і найбільше в карти. Любили забавитися, випити та погуляти. Походження переважно «місцевого», з українських дідів, говорили по-польськи з українською вимовою, вживаючи силу українізмів, знали добре народню українську мову, співали залюбки або й виключно українські пісні. Дуже мало між ними було справжніх поляків, прибулих з т. зв. конгресівки (Королівство Польське в межах Російської держави з Варшавою включно), яких місцеві поляки недолюбливали, звали «короняжами» й ставились до них згорда, вважаючи себе расово кращими. Був це, безумовно, підсвідомий голос крові. Расова різниця дійсно була величезна... Кров текла у них українська, душа була сполячена, світогляд польсько-шляхетський. Вважали себе вибраним шаром і народом, вищою расою та культурою, сіллю тієї землі, для яких народ український був тільки погноєм.... А проте органічна пов'язь лучила їх із цим народом глибше, ніж це здавалось... Польська культура вичерпувалася загальноповерховим блиском, товариським побутом та оглядою, зводилась до патріотичного патосу, декількох пісень патріотичних, а далі замикалася у літературі. Широко ж, нащодень, не було чим дихнути, напоїти душу. Вони знаходили це в питомій українській культурі... Вона їх підсвідомо вабила, притягала, манила наснагою своєю. За-

хоплювала українська народня ноша — все те, чого не могли знайти в своїй польській культурі. Це їм не заважало ставитися з погордою до українського селянства, називати його «гадом», «бидлом», поневіряти ним. Їм і в думці не було, що жили вони не лишень потом і кров'ю цього народу, його загарбаним матеріальним добром, але й соками його культури... Зрідка лиш траплялися одиниці, що переростали дещо цей загальний рівень польської інтелігенції в Україні, мали ширший, правдивіший погляд на український народ та його історію...»

Спробуємо, спираючись на цю характеристику, а також на деякі загальновідомі факти, реконструювати ментальність польського шляхтича-«кресов'яка». По-перше, цей шляхтич у системі суспільно-політичних відносин царської Росії відчував певну «відчуженість»: зробити кар'єру, не зрікаючись своєї польськості й католицького віровизнання, було практично неможливо. Розраховувати шляхтич-«кресов'як» міг лише на якусь третьорядну посаду в провінції. Тому для нього цілком логічною була опозиційність щодо російської бюрократії, а заодно й польський патріотизм, який мав на меті відновлення Польської держави (отже, за своїм спрямуванням був не народницьким, а державницьким).

По-друге, ці шляхтичі розглядали себе як «провідну верству», «аристократію», «еліту», яка повинна організовувати інші соціальні верстви у «свою» державу. Ніхто інший на це не здатний! Звісно, прості селяни, робітники, навіть промисловці й інтелігенти розглядалися ними лише як матеріал, потрібний у справі державотворення.

По-третє, основною цінністю для шляхтича-«кресов'яка» було посідання земельної власності, яку ніби мечем завоювали його предки і передали у спадок. Ідеалом для нього був землевласник-войовник. Звісно, на початку ХХ ст. це був гарний міф про благородного шляхтича (водночас воїна і продуцента), який продовжував надихати поляків.

По-четверте, обов'язковою характеристикою шляхтича-«кресов'яка» була його католицькість — дещо більше, ніж релігійність. Католицький костел (особливо на «кресах») був національною інституцією для поляків. Він згуртовував їх, не давав «розчинитися» в чужому етнічно-конфесійному середовищі. Але вищеназвані чотири моменти можна віднести й до «некресової» польської шляхти. «Кресов'яки» ж мали свої специфічні особливості; вони відчували, а то й усвідомлювали свою відмінність від шляхти центральнопольської, «короняжів» й розуміли, що при відновленні Польської держави їм дістанеться роль людей другого сорту. Ця держава для них не могла бути цілком «рідною».

Втім, «кресов'яки», при всій своїй зверхності до місцевих хлопів, все ж таки мусили рахуватися з ними. Значною мірою вони відчували свій зв'язок із українським народом та українською землею. Звідси намагання знайти порозуміння з простолюдом. У цьому сенсі цікаво осмислити українську тематику в польській літературі ХІХ ст. (Ю. Крашевський, «українська школа» в польській поезії), діяльність Т. Падури, врешті, поява «хлопоманів». Для польського шляхтича-«кресов'яка» більш корисним було б не відновлення Польської держави, а створення своєї поліетнічної держави, в якій би він відіграв провідну роль.

Усі вищенаведені ментальні моменти й визначили на українському ґрунті політичні та історіософські погляди В. Липинського. Передусім це стосується його вчення про державу, яке в політологічних та історіософських конструціях мислителя посідає центральне місце.

На думку В. Липинського, держава виникає в результаті завоювання, коли активна меншість підпорядковує пасивну більшість. Таке розуміння виникнення держави цілком відповідало світосприйняттю шляхтича-«кресов'яка», який відчував себе активною меншістю (провідною верствою) в культурно й етнічно чужому для нього морі українського простолюду.

Ідеалом держави для В. Липинського є держава національна. Це закономірно. Адже він жив у добу націоналізму, коли європейська суспільна думка, а, відповідно, й провідні мислителі орієнтувалися на творення національних держав. Однак у трактуванні національної держави існувала проблема: хто кого творить — держава націю чи, навпаки, нація державу. В. Липинський дає однозначну відповідь: без держави немає нації, саме держава в націотворенні відіграє основну роль. Народ же — це лише «етнографічна маса», яку треба організовувати з допомогою держави. Фактично тут (хай у децю прихованій формі) вимальовувалася наступна схема: провідна верства, власне польська шляхта, має організувати з допомогою державних структур (практично насильницьким шляхом) «недисципліновану» (анархічну!) й пасивну українську етнографічну масу. Звісно, провідна верства повинна займати не просто керівне, а й привілейоване становище та мати узаконену монополію на державну владу. Всі ж інші верстви не повинні на це претендувати. Їхнє функціонування має здійснюватися у чітко визначених межах. На чолі ж держави повинен стояти монарх — своєрідний арбітр між станами.

Ідеал своєї держави В. Липинський називає «класократичною монархією», «класократією». На перший погляд, ця теорія видається оригінальною. Але якщо ми відкинемо в ній різного роду ідеалізацію та утопізм, то отримаємо модель середньовічної Речі Посполитої, де соціальні стани мали чітко визначені законом межі функціонування, і де реально всі важелі державного правління знаходилися в руках провідної верстви (шляхти), а король відігравав роль арбітра та репрезентанта держави. Звісно, тут можуть заперечити: мовляв, В. Липинський доволі критично ставився до порядків, що існували в Речі Посполитій. Це так, але не треба забувати, що він критикував не стільки устрій, скільки «недоліки» цієї держави.

Тепер уявімо, що польській «кресовій» шляхті вдалося створити на українських землях свою державу. Чи могла б вона, знаходячись у меншості, утримувати владу в цій державі демократичним шляхом? Звісно, ні. Це можна робити лише шляхом насильства (бажано узаконеного!) Чи не тут треба шукати неприязнь В. Липинського до українських інтелігентів, яка з особливою силою звучить у його пізніх творах. Саме вони становили для шляхтичів найсильнішу конкуренцію у справі державотворення, бо апелювали до простолюдинів (несвідомої «етнографічної маси») й, закономірно, виступали на захист демократичних методів і мали всі шанси прийти до влади легітимним демократичним шляхом.

Ментальність «кресового» шляхтича знаходила відображення і в ученні В. Липинського про «територіальний патріотизм». Загалом він справедливо вважав, що нації не творяться на моноетнічній основі. Але цей момент був доведений ним до крайнощів, за яких етнічний фактор фактично ігнорувався в процесі державотворення. Патріотизм, державницька позиція, на думку мислителя, визначається не етнічно-культурною приналежністю, а прив'язаністю до своєї території. Звідси випливало, що українським патріотом-державником міг бути етнічно й культурно чужий українцям чоловік, якщо він виступав патріотом своєї землі. Таким, врешті, був сам В. Липинський. При цьому найбільшим «територіальним патріотом» є той, хто має земельну власність. Якщо виходити з такої прихованої логіки, то чи не найбільшими патріотами в Україні мають бути не етнічні українці, а польські шляхтичі й російські дворяни.

Варто звернутися до поглядів В. Липинського на релігію й місце церкви в державній системі. Ці погляди є відверто прокатолицькими.

Звісно, В. Липинський не заперечував права на існування в Україні православ'я, греко-католицизму (ці віри були для України на початку ХХ ст. вже традиційними, що для В. Липинського саме по собі виступало як велика цінність). У деяких моментах він позитивно відгукується про протестантизм (соцініани) на українських землях. Однак симпатії В. Липинського однозначно залишалися на боці католицизму. Саме католицька модель взаємовідносин церкви й держави в нього набуває універсального характеру. Він визнає притаманний західноєвропейському середньовіччю поділ влади на світську й духовну. При цьому, на думку мислителя, не повинно бути втручання світської влади в духовну і навпаки. «Класократична монархія» В. Липинського — це консервативна утопія, яка не могла стати реальністю. Намагання ж В. Липинського побачити в гетьманаті П. Скоропадського ідеалізовану ним «класократію» було лише спробою видати бажане за дійсне. Показово, що в кінці свого життя мислитель розірвав свої стосунки з П. Скоропадським і відійшов від гетьманців.

Проте для українців В. Липинський був, є і буде оригінальним і водночас великим інтелектуальним авторитетом. Щоправда, його велич і оригінальність зовсім не в конструктивізмі, а у критиці. Він зу-

Українські селяни. Кінець ХІХ ст. (Листівка «Малоросійські типи», № 8). Саме їх, «братів-хліборобів», яскраво виражений «державник» В'ячеслав Липинський любив, але не вважав «локомотивом історії»

мів нетрадиційно (для українців) підійти до розуміння й трактування власне українських проблем. В. Липинський не побоявся критикувати поширені серед тогочасних українців уявлення. Зокрема, він піддав цікавій та різнобічній критиці соціалізм, демократію, українську інтелігенцію, ідеалізовані нею «народні маси». Завдяки В'ячеславу Липинському українці змогли побачити свої вади, які не давали їм стати повноцінною державною нацією. А це вже було чимало.

ДОВІДКА

В'ячеслав Казимирович ЛИПИНСЬКИЙ — історик, філософ, публіцист, ідеолог українського консерватизму. Народився 5 квітня 1882 р. у селі Затурці (тепер Волинська обл.); походив зі старовинного спольщеного шляхетського роду. Закінчив Краківський університет і Женевську вищу школу. 1909 р. повернувся в Україну (Волинь входила до складу Російської імперії), де займався науковою роботою і політичною діяльністю (з 1914 р. — один із фундаторів «Союзу визволення України»). Під час Першої світової війни отримав важке поранення. Активний учасник національно-визвольних змагань українського народу в 1917 — 1921 рр. У 1918 р. повноважний міністр і посол Гетьманської держави П. Скоропадського в Австро-Угорщині. З 1920 р. — в еміграції, де очолив Український союз хліборобів-державників (УСХД). Один із засновників Українського вільного університету в Празі. Політологічні та соціологічні концепції В. Липинського, які будувалися на ідеї конституційної «класократичної трудової монархії» — що не прив'язана до соціо- та етнічного походження людини, а ґрунтується на територіальному патріотизмі, — набули найбільш виразного осмислення у праці «Листи до братів-хліборобів» (1926). Хоча В. Липинський був принциповим критиком демократії й монархістом, його ідеологія відіграла значну роль в утвердженні ліберально-демократичних принципів і поборюванні тоталітарних тенденцій в українській політичній думці. Помер 1931 р. в Австрії.

Петро КРАЛЮК

Фотографія з книги В. Липинський «Вибрані твори». Київ, 1993 р.; листівка з книги «Україна: віхи історії». Київ, 2001 р.

«ПОЛЬСЬКИЙ ШПИГУН ХРУЦОВСЬКИЙ...»

Несподівані аспекти біографії батька «відлиги»

Для початку поясню, звідки взявся цей «польський шпигун Хрущовський». Так назвав Хрущова Сталін. Ось як сам Хрущов, коли був вже «пенсіонером союзного значення», у розмові з драматургом Михайлом Шатровим згадував про це: «До мене Сталін ставився краще, ніж до інших. Дехто з політбюро вважав мене майже його «улюбленцем». У мене «сиділа» лише дружина сина (йдеться про Леоніда Хрущова. — Ю. Ш.). Він мене інколи називав польським шпигуном, Хрущовським, примушував танцювати. Ну, на загальне все. Не порівняти з тим, що він творив і робив з іншими».

Ось тут би самий час вигукнути: «O tempora, o mores!», але ті, хто досліджував епоху, в якій Хрущову довелося жити і робити кар'єру, навряд чи будуть здивовані, що у майже «улюбленця» червоного диктатора, в одного з найближчих сталінських соратників «сиділа» лише (!) дружина сина. Такий вже був час, що один з найвідоміших керівних діячів мусив погоджуватись бодай жартома вважатись «польським шпигуном», танцювати під час нічних виснажливих марафонів у вигляді випивки і закуски на сталінській дачі й мовчати, коли (за безглуздим обвинуваченням) позбавили волі невістку. Мовчати і думати: «Добре, що не сів сам або дружина, як от, приміром, у Молотова і Калініна».

БІОГРАФІЯ

Після доби сталінізму Хрущов був першим серед компартійних лідерів, хто почав руйнувати офіційний стереотип похмурого, схованого за завісою більшовицького керівника. Він не соромився і почав бувати на людях з дружиною, зі своєю сім'єю, згадував минуле. 27 вересня 1959 року, під час офіційного візиту до США, у виступі по каналах американської телевізійної компанії «Найшпіль бродкастинг компані» він зазначав: «Скажу

про себе: мій дід — неосвічений кріпосний селянин. Він був власністю поміщика й міг бути проданий і навіть, як це часто траплялось, обміняний на собаку. Батько мій — шахтар, я сам також працював на шахті слюсарем. Брав участь у громадянській війні, потім радянська влада послала мене вчитися на робітничий факультет, потім — у Промислову академію. Тепер народ довірив мені високу посаду Голови Ради Міністрів».

Звісно, у цих словах багато спрощення і популістської демагогії, якою Хрущов, до речі, ніколи не гребував. А взагалі, у його біографії все ще чимало якщо не загадок, то маловідомих речей. Наприклад, вважалось (і дотепер так вважає чимало біографів і авторів статей у енциклопедичних виданнях), що він народився 17 квітня 1894 року. Насправді це не так. Свого часу мені вдалося встановити, що за метрикою день його народження — 15 квітня. Я розповів про це Сергієві Микитовичу, сину Хрущова, з яким нас пов'язує багато років дружби й співпраці. Він і його син, себто онук Хрущова Микита, перевірили це під час перебування у селі Калинівка і підтвердили, що це дійсно так.

Хрущов — особа цікава. Недаремно в один день із ним, хоча й в різні роки, народилися Микола Гумільов, Кім Ір Сен, Джохар Дудаєв і навіть Алла Пугачова. Навколо них, як і довкола персони Хрущова, поширюються різного роду міфи та всілякі історії. Наприклад, свого часу з'явилися публікації про те, що Хрущов походить із царського роду Романових. І нині багато хто вважає, що Хрущов був українцем за походженням, що він був «твердокам'яним» більшовиком, а Сталіна ненавидів мало не завжди.

Насправді це не так. За походженням він був росіянином, хоча з січня 1938 до грудня 1949 року працював в Україні, очолював партійну організацію, а з лютого 1944-го був ще й головою тодішнього уряду — Раднаркому УРСР. Більшовиком став не відразу. Понад те, у 20-ті роки, у Юзівці, в Донбасі, де починалась його політична діяльність, певний час симпатизував троцькістам. Про це він сам був змушений написати в анкеті у кривавому 1937-му, а потім згадував у мемуарах.

До Сталіна у нього також було різне ставлення. Спочатку він його обожнював і був йому зобов'язаний кар'єрою, що її почав стрімко робити в середині 30-х років в Москві, після знайомства у Промисловій академії з дружиною Сталіна Надією Аллілуєвою. Вона розповіла про Хрущова Сталіну, потім познайомила їх. Ще раніше (у 1917 році) доля звела Хрущова з Лазарем Кагановичем, який також додав свої «п'ять копійок», відрекомендувавши генсеку ЦК ВКП(б) свого давнього друга.

Зовсім не схожий на польського шпигуна... М. Хрущов, 1938 р.

Не підлягає сумніву, що місце і роль Хрущова в політичній історії не досягнути за допомогою, сказати б, «фрагментарного підходу». Періоди його життя і діяльності, ці своєрідні камінці історико-політичної мозаїки, слід вибудовувати у цілісну картину. У протилежному випадку надто великим є ризик довільного вихоплення якогось окремого моменту, і, як

правило, того, що «вписується» у певну й вигідну комусь конструкцію.

Він, безумовно, несе відповідальність за злочини сталінської доби. Ці сліди Хрущов вже після приходу до влади прагнув приховати. Зокрема, доручив Голові КГБ при Раді Міністрів СРСР Івану Сєрову вилучати з України вслякого роду «компромат» на себе. У лютому 1965 року на ім'я Леоніда Брежньєва надійшов лист, автор якого повідомляв, що з Архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України було вилучено великий масив документів і матеріалів, «що характеризують те, як Хрущов М. С. розправлявся з партійними кадрами і радянською українською інтелігенцією». І хоча листа було написано після повалення Хрущова, на антихрущовській хвилі, його зміст відповідав дійсності. Документи вилучали у кілька прийомів, і, скажімо, якщо взяти супровідний лист від 31 грудня 1949 року, то лише доданий до нього перелік документів складає 52 (!) аркуші. Після повалення Хрущова ці документи потрапили до архіву Політбюро ЦК КПРС, а згодом — до архіву Президента Російської федерації, де знаходяться й донині.

Однак, зрозуміло, вилучити все Хрущов не міг. Багато чого в Україні збереглося. Ці документи й матеріали дають підстави для висновку, що за життя Сталіна Хрущов був вірним виконавцем його доручень, за що й мав довіру диктатора до його смерті у березні 1953 року. Сталінську лінію Хрущов проводив в Україні. На цей період його діяльності, зокрема, припадають останній рік «єжовщини» (кампанії масових репресій), окупація після

пакту Молотова—Ріббентропа, а потім приєднання до УРСР Галичини, Волині (1939 рік) та Буковини (1940 рік), наступний терор більшовицької влади на західноукраїнських землях, голод 1946—1947 років, повоєнна хвиля боротьби з «буржуазним націоналізмом». Саме у цей час він був безпосередньо причетний до складної проблеми польсько-українських взаємин.

ПОЛЬСЬКІ МОТИВИ

Він до кінця свого життя був переконаний в історичній неминучості пакту Молотова—Ріббентропа, за яким 17 вересня 1939 року частини Червоної Армії увійшли у Західну Україну та Західну Білорусію. Разом із командуючим Київським військовим округом С. Тимошенком участь у цьому поході брав і Хрущов. Однак сама по собі змова двох диктаторів викликала у нього неприємні почуття, тривогу, передчуття біди.

Аналогічні почуття він висловлює у мемуарах з приводу розпочатих з ініціативи Сталіна дій щодо Компартії Польщі та її складових частин — Компартії Західної України та Компартії Західної Білорусії. Як відомо, у 1938 році, за рішенням Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу, їх було розпущено. Згадуючи своє перебування у Західній Україні, Хрущов зауважував: «З місцевих поляків в основному з нами працювали хороші люди. Це були перевірені комуністи, перевірені вони були життям... Дуже багато з них, отримавши визволення від нашої Радянської Армії, потрапили у наші радянські в'язниці. На жаль, це так».

За наполяганням Хрущова, 2 жовтня 1940 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про факти неправильного ставлення до колишніх членів КП Польщі». Цим документом партійні органи західних областей зобов'язувалися подолати «огульну політичну недовіру» до колишніх членів КПП, активніше залучати їх до громадської роботи. Зрозуміло, що «боронив» Хрущов «своїх» поляків, себто комуністів, але важливий сам факт, що він наважився це робити.

У 1944 році «польські мотиви» знову супроводжують діяльність Хрущова. У червні він надсилає Сталіну пропозиції про створення Холмської області. «Я, — пише він, — вважаю за необхідне у тих районах, що мають більшість українського і російського населення, після визволення організувати наше, радянське управління, з тим, щоб пізніше, коли це буде вигідно, оголосити про входження цих районів до складу Радянського Союзу з приєднанням до Радянської України».

До Радянської України слід приєднати наступні райони: Холм, Грубе-шув, Замостя, Томашів, Ярослав і деякі інші пункти, що прилягають до

вищевказаних районів. З цих районів можна буде створити у складі УРСР Холмську область і обласний центр у місті Холм».

Знаючи характер Сталіна і боячись обвинувачень в «українському націоналізмі», Хрущов мотивує свою пропозицію тим, що входження нових районів до складу України дозволить випрямити кордон. Ніяких обвинувачень на свою адресу Хрущов не отримав, але й згоди не було. Натомість у Кремлі в інтересах «великої політики» вирішили «добровільно» переселити до УРСР українців з територій, які повинні були відійти до Польщі, а поляки з СРСР мали поїхати до Польщі. За цих умов для Хрущова було б небезпечно наполягати на своїх пропозиціях, і він укотре починає діяти як «вірний учень товариша Сталіна».

Формально переселення було започатковано 9 вересня 1944 року в Любліні, де між Урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) було підписано Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР. За уповноваженням Уряду УРСР її підписав Хрущов, за уповноваженням ПКНВ — Голова Комітету Едвард Осубка-Моравський.

На думку багатьох дослідників, це виглядає дивно, адже в інших подібних випадках Радянський Союз не доручав Україні підписувати аналогічні договори, зокрема у 1945 році щодо Закарпатської України, який був підписаний урядами Чехословаччини та Радянського Союзу. Власне тут і була закладена міна, яка діє ще й нині. Цим договором імітувалося усталення кордону між двома народами — українським і польським; при цьому Москва начебто залишалась осторонь. Крім того, Радянський Союз резервував за собою можливість маневру: якщо б країни антигітлерівської коаліції виявилися занадто принциповими, то він мав би можливість сказати, що це ж не ми підписали договір, а Україна. Разом із тим, Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських взаємин і юридично не ніс відповідальності за це.

Хоч би як там було, а Хрущову довелося переселенням займатись. При цьому він дуже чутливо реагував на те, що польська сторона почала затримувати підготовку польських громадян до евакуації. 29 вересня 1944 року Хрущов повідомляв Сталіну: «Поляки, особливо в місті Львові, головним чином інтелігенти, зв'язані з польським еміграційним урядом у Лондоні, розпускали чутки, що питання про кордони остаточно не вирішене, і тому виїжджати не треба. Нам відомо, що польський еміграційний уряд у Лондоні дав директиву своїм організаціям у Львові та інших містах Західної України утриматися від евакуації, обіцяючи, що під

час мирної конференції він доб'ється включення міста Львова та інших міст до складу Польської держави».

У зв'язку з цим Хрущов пропонував проводити таку політику щодо поляків у західноукраїнському регіоні: «У всіх вищих і середніх школах ко-

Микита Хрущов в Ужгороді, 1959 р. Зустріч на вокзалі

ристуватися підручниками і вести викладання лише українською і російською мовами. У Радянському Союзі для польських дітей організовано школи, в яких викладання ведеться польською мовою і за польськими програмами. Тобто виховання ведеться в дусі польської буржуазно-демократичної держави. Поляки ставили питання, про те, щоб такі школи організувати

і в місті Львові. Їм у цьому відмовили і запропонували у всіх українських і польських школах проводити заняття за програмами, затвердженими наркомом освіти УРСР. Ми також вважаємо за необхідне відмінити рішення Ради народних комісарів УРСР «Про заборону мобілізації польського населення із західних областей за межі регіону на роботу в промисловість східних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу». Треба залучати польське населення до виконання всіх обов'язків, які покладені на все інше населення Радянської України. Це значить, що ми будемо проводити мобілізацію польського населення, як чоловіків, так і жінок, що проживають у західних областях УРСР, у промисловість, на будівництво оборонних споруд і для участі в інших заходах нарівні з українським населенням».

Втім, тема переселень, започаткованих 60 років тому Люблінською угодою, — це окрема тема. Зауважу лише, що, за статистикою, на жовтень 1946 року з України до Польщі було переселено 812688 осіб, а з Польщі до УРСР станом на березень 1947 року — 472635 осіб.

План Хрущова приєднати до України українські етнічні території не вдався. Втім, він на ньому і не наполягав, хоча це суперечило б образу «польського шпигуна Хрущовського», яким його «призначив» Сталін.

НЕВТРАЧЕНА ЛЮДЯНІСТЬ

Хрущова дуже змінила війна. Він був членом військових рад Київського особливого військового округу, п'яти фронтів, сприяв створенню червоного партизанського руху. Нема підстав перебільшувати значення всього цього, як це робилося на початку 60-х на догоду «дорогому Микиті Сергійовичу».

Йдеться про інше. Він не сидів за кремлівськими стінами, а бачив страждання людей. Під Сталінградом Хрущов пережив особисту трагедію: у березні 1943 року тут загинув його син Леонід, дружину якого (вже згадану мною невістку Хрущова Любов Сізіх, яка, до речі, дотепер мешкає в Києві, про що також мало хто знає) невдовзі було заарештовано і позбавлено волі. Так, це правда: він жодного кроку не зробив, аби врятувати бідну жінку, дитину якої віддали до дитбудинку. Однак він не забув про це. Це була частина того антисталінського матеріалу, який накопичувався у його душі і який він стільки десятиріч не міг афішувати.

Нагадаю і те, що приїзд Хрущова до України у 1938 році збігся з певною зміною акцентів у боротьбі з «ворогами народу». У цей час інfernальні наслідки репресій стали настільки очевидними, що, згідно з рішенням січневого (1938 року) пленуму ЦК ВКП(б), почалося певне виправлення, як тоді казали «перегинів», відновлення у партії людей, деякого звільнили із в'язниць і таборів. Хрущов брав активну участь у цьому. Під час голоду 1946—1947 років він писав і телефонував Сталіну з приводу тяжкого становища в Україні, що викликало люту тирани, котрий «для підкріплення» відрядив до України свого соратника Кагановича.

Отже, Хрущов досконально знав лицемірство, жорстокість і антигуманну суть системи, яка декларувала себе найсправедливішою. І це дало йому сил, щоб переконати своє консервативне оточення у необхідності критики «культу особи», яку розпочав 1953 року, офіційно закріпив на XX з'їзді КПРС у 1956-му, поглибив на XXII з'їзді у 1961 році. Хоч якою б дозованою й обмеженою була ця критика, вона означала спробу реформування тодішнього суспільства, ознаменувала початок змін. На волю вийшли несправедливо засуджені люди, селянам почали повертати паспорти, а це означало скасування сталінської «кріпосницької» системи керівництва сільським господарством. Хрущов енергійно стимулював житлову реформу, внаслідок якої СРСР у другій половині 50-х і в 60-ті роки посів провідне місце щодо запровадження

житла на душу населення. Це сьогодні можна іронізувати над п'ятиповерховими житловими будинками — «хрущобами», а тоді для мільйонів людей вони були шляхом вирішення болючого і вічного для комуністичної системи «квартирного питання».

Він був ініціатором освоєння цілих земель (хоч ця цілина так і залишилась непіднятою), спроб перебудови управління промисловістю й сільським господарством, скорочення управлінського апарату; санкціонував появу творів літератури та мистецтва, які містили в собі розкуту, критичну думку (варто згадати одного Олександра Солженіцина). Як лідер однієї з супердержав, Хрущов багато зробив для руйнування атмосфери «холодної війни» у міжнародних стосунках. У період Карибської кризи, виявивши витримку, він разом із президентом США Джоном Кеннеді, власне, врятував світ від термоядерної катастрофи. (Щоправда, дехто стверджує, що Хрущов спочатку був причетний до створення цієї кризи, а потім ліквідував її. Це так, але він міг би в якийсь момент піддатися спокусі натиснути «червону кнопку», однак не зробив цього).

Його нестандартна, непрогнозована, неформальна, а часом ексцентрична поведінка (згадати хоча б, як він стукав черевиком під час засідання в ООН), численні ініціативи — усе це дратувало його колег по вищому керівництву, оскільки порушувало «правила гри», заведені за Сталіна. Пам'ятаймо й інше: чимало ініціатив закінчувалося невдачею, відзначалося непослідовністю. Йому вистачило мужності назвати окремі дії Сталіна та сталіністів не просто помилками, а злочинами. І водночас йому бракувало реалізму визнати хибним експеримент із кукурудзою (він не зміг засудити й заборонити примусові посіви в районах, несприятливих для цієї культури), недоліки реформи управління (розподіл парторганізацій на промислові й сільські), утопізм планів побудови матеріальних передумов комунізму за 20 років, неможливість розв'язувати нові завдання за допомогою старих методів (на початку 60-х сам Хрущов, зокрема, почав приводити «до тями» митців, брутално повчати декого з них, що і як писати, малювати, знімати; тоді ж розгорнулася антицерковна кампанія), а головне — за допомогою старих кадрів.

І ці кадри, скориставшись з його реальних прорахунків, відреагували. Якщо 1957 року він зміг відбити атаку сталіністів («антипартійне угруповання Молотова, Кагановича, Маленкова») і навіть усунув їх від влади, то по-іншому сталося в жовтні 1964-го. Ті, хто у квітні того ро-

ку гаряче вітали його із 70-річчям, у жовтні на терміново й підпільно підготовленому пленумі ЦК КПРС кинули йому в обличчя слова про «волютаризм» і «суб'єктивізм». Їм було що інкримінувати Хрущову, якому залишалось тільки запитати, чому ж вони не сказали йому про ці недоліки раніше. Однак **ВОНИ ЙОГО НЕ ВБИЛИ**, як це робив зі своїми суперниками Сталін. Так, як Хрущов не вбив Молотова, Кагановича, Маленкова та інших своїх конкурентів (крім Берія). А міг би! Міг би, але не зробив цього. І в цьому також урок хрущовської «відлиги» і життя самого Хрущова.

Отже, у 1964-му, сорок років тому (і це також своєрідний ювілей!), закінчилася політична кар'єра комуністичного реформатора, переконливо засвідчивши, що комуністична система не піддається реформам. Навіть тим, що їх заплановано «на горі».

Він прожив ще сім років. Це були роки вимушеної ізоляції, гіркоти, роздумів над минулим. Хрущов надиктував на магнітну плівку свої спогади, про які довгий час не дозволялося згадувати в СРСР, і найбільш повну версію яких було видано на Заході у рік його смерті (він помер 11 вересня 1971 року). Наприкінці 90-х років вже минулого століття, завдяки зусиллям сина Хрущова, Сергія Микитовича, їх вдалося повним обсягом видрукувати у вигляді чотиритомника. У підготовці цього видання мені також довелося взяти участь.

За точними словами американського дослідника Строба Телботта, ці мемуари належать діячеві, «котрому є про що згадати і котрий, напевно, володіє невичерпними запасами претензійності й розуму, жорстокістю головоріза та інстинктивною гуманністю. Ці матеріали є важливим історичним документом, особливо в тому, що стосується свідчень, які Хрущов дає для суду історії над Сталіним».

Не тільки для суду над Сталіним, а й над самим Хрущовим. Над тією системою, вихованцем якої він був і яку — у міру свого розуміння — прагнув зробити людянішою.

Юрій ШАПОВАЛ

Фотографії надані автором

І ЗНОВУ ПРО 17 ВЕРЕСНЯ 1939 РОКУ

У 1999 році ми не змогли справитися з 60-річним ювілеєм возз'єднання українських земель. Одні з нас бажали урочисто відсвяткувати цю дату. Інші, зважаючи на обставини, за яких відбувалося возз'єднання, чекали тільки одного: щоб ювілей пройшов непоміченим.

Тепер знову приходить ця дата, вже не ювілейна. Чи зможемо ми, нарешті, спокійно розібратися в цих вересневих подіях, не привносячи в дискусію політичні пристрасті? Подивимося, як безсумнівні факти вибудовуються на часовій осі. Висновки зробимо потім...

23 серпня 1939 року у Москві було підписано німецько-радянський Договір про ненапад, до якого додався вибуховий секретний протокол. Саме той, який журналісти назвали пактом Ріббентропа—Молотова. Зговір А. Гітлера і Й. Сталіна про розмежування «сфери обопільних інтересів» у Центрально-Східній Європі прийнято називати прологом Другої світової війни.

Стоп, читачу! Це тепер ми знаємо, що напад Гітлера на Польщу 1 вересня 1939 року став початком нової світової війни. А за тиждень до нападу ні Гітлер, ні Сталін не знали, як поведуться Франція і Велика Британія. Ці країни вже погодилися на поглинення Німеччиною Австрії й Чехословаччини. Могли б віддати й Польщу. На відміну від агресора, вони не були готові до війни.

Враховуючи це, подивимося на зміст статті 2-ї секретного протоколу, яка стосувалася Польщі. Розмежувальна лінія пролягала по Нареву, Віслі й Сану. Це означало, що більша частина території довоєнної Польщі опинялася у сфері інтересів СРСР. Варшавське передмістя Прага, яке було розташоване на правому березі Вісли, теж потрапляло до радянської сфери.

3 вересня Франція і Велика Британія оголосили війну Німеччині. Того ж таки дня міністр закордонних справ Й. Ріббентроп через посла у Москві Ф. Шуленбурга звернувся до В. Молотова із запитанням: коли СРСР введе війська у «свою» частину Польщі? Мовляв, якщо поділили Польщу на кар-

ті, то треба виконувати взяті зобов'язання. Демарш Ріббентропа не важко зрозуміти. Німеччина могла швидко справитися з Польщею, але бажала мати повноцінного союзника у війні з великими європейськими державами.

Молотов відповів тільки 5 вересня, причому ухильно: «Ми згодні з Вами, що в підходящий час нам буде цілком необхідно почати конкретні дії. Ми вважаємо, однак, що цей час ще не настав». Така відповідь теж зрозуміла: відмовлятися від польської території не будемо, але чи варто воювати на боці Німеччини з Францією, Англією, а у перспективі, мабуть, і з США? Краще залишитися осторонь і подивитися, як великі держави воюватимуть між собою.

Німецькі війська успішно просувалися, а союзники Польщі не могли надати їй негайну допомогу. Через нерівність сил опір поляків швидко згасав. Та дні минали, а спішно створений Український фронт не приходив в рух.

Червона армія перетнула радянсько-польський кордон тільки 17 вересня. Вторгнення було представлено як визвольний похід, мовляв, Польська держава розгромлена, і наш священний обов'язок — взяти під захист життя і майно населення західноукраїнських і західнобілоруських земель.

У радянських засобах масової інформації почалася кампанія звинувачень польського уряду у поганому ставленні до мільйонів українців та білорусів. Звинувачення були правдиві, але почали їх поширювати раптово, за командою. До вересня 1939 року газети були зовсім байдужі до становища «братів по крові». Розлючені німецькі дипломати заявили, що вони розчаровані тим, як Радянський Союз аргументує здійснення спільних домовленостей. Молотов був змушений визнати у розмові з Шуленбургом, що раніше СРСР «не виявляв занепокоєння щодо становища національних меншин у Польщі».

Нова ідеологічна інтерпретація нападу на Польщу змушувала відмовитися від Люблінського і частини Варшавського воєводств. Сталін, однак, не бажав губити закріплені у пакті Ріббентропа—Молотова території. Він добився за відмову від етнічних польських земель передачі Литви з німецької у радянську «сферу інтересів». 27 вересня до Москви прибув Ріббентроп, щоб укласти новий німецько-радянський договір із визначенням лінії спільного кордону двох держав. Німеччині, яка взяла на себе труд розгромити Польщу, припали польські землі площею 188 тисяч квадратних кілометрів. До СРСР перейшла територія близько 200 тисяч квадратних кілометрів.

Може виникнути запитання, чому Гітлер робив усе, чого бажав радянський вождь. Та хіба він мав вибір? Господарем становища був Сталін.

Втягнувшись у війну на заході, фюрер мусив задовольняти усі забаганки східного сусіда, аби не повторилася кошмарна ситуація Першої світової війни — фронти на заході й на сході.

У відповідь на розв'язану Гітлером війну з Польщею Німеччина одержала велику європейську війну. Наслідки нападу Радянського Союзу на Польщу виявилися іншими. Франція і Велика Британія не падали бажанням мати проти себе двох могутніх суперників замість однієї Німеччини. Відтак і залежний від них польський еміграційний уряд не виявив наміру задекларувати стан війни з СРСР, хоч мав для цього бездоганні юридичні підстави.

Польська армія у східних воєводствах не бажала воювати, хоча проти німців боролася до останньої можливості. Місцеве населення зустрічало червоноармійців не з острахом і ненавистю, як солдатів вермахту, а з величезною радістю. Адже Червона армія просувалася по землі, населеній в основному українцями та білорусами.

Сталін майстерно скористався історичними обставинами, що склалися задовго до його змови з Гітлером про поділ Польщі. «Золотий вересень» уявлявся жада-ним втіленням мрії багатьох поколінь українського народу про соборну Україну. В результаті возз'єднання із Західною Україною територія УРСР зросла з 450 до 540 тисяч квадратних кілометрів, а населення — з 30960 до 38890 тисяч чоловік.

«Радянізація» Західної України мала дві сторони. Перша з них святкова: підвищення життєвого рівня населення, ліквідація безробіття, наділення селян землею. Заявки підприємств в устаткуванні негайно задовольнялися промисловими центрами східних областей. Майже півміль-

Старий вояк УПА. За плечима важке життя, віддане Україні

йона безземельних і малоземельних селян одержали у користування понад мільйон гектарів поміщицької землі, десятки тисяч коней і корів та інше майно. 40 тисяч корів селяни закупили в колгоспах східних областей на позички з державного бюджету. Всі ці заходи радянської влади широко висвітлювалися засобами масової інформації, аби закріпилася легенда про «золотий вересень».

Та була й інша, тіньова сторона «радянізації». Керівники СРСР прийняли рішення видалити з краю усіх осіб небажаного соціального походження, національності й умонастрою. Добре натреновані чекісти виконали відповідальне завдання.

Статистика репресій незабаром стало широко відомою. 22 червня 1941 року радянський і польський народи опинилися по один бік барикад. Москва відновила дипломатичні відносини з польським урядом в еміграції та тепло вітала польського посла С. Кота. Той чемно, але твердо попросив списки усіх депортованих польських громадян безвідносно до їхньої національності, а потім почав їздити по місцях заслання. Заступник наркома закордонних справ Вишинський повідомив, що кількість депортованих становила у 1941 році 338 тисяч чоловік. Методом суцільного опитування жертв депортації співробітники С. Кота, а потім польські історики, які йшли їхніми слідами, встановили більш реальну цифру — понад мільйон чоловік.

Невідповідність між цифрами наводить на смутні роздуми. Звичайно, радянські органи старалися занижити неймовірну кількість депортованих. Та різниця пояснюється, мабуть, іншою причиною: підвищеною смертністю від злигоднів і хвороб, а також репресіями. До різниці, зокрема, входять жертви Катині.

Не можна заперечувати заслуг радянської влади у возз'єднанні українських земель, хоч порівняння двох німецько-радянських договорів дозволяло по-новому оцінити характер цих заслуг. Не можна гніватися на жителів західних областей, які вітали влітку 1941 року солдатів вермахту з такою же непідробною радістю, як червоноармійців восени 1939 року. Адже менше ніж за два роки радянська влада репресувала кожного десятого. Та й радість галичан була нетривкою, бо німецька окупація виявилася тяжчою, ніж радянське визволення. Тільки після війни вийшли на поверхню зловісні плани створення Великої Німеччини. Згідно з ними дві третини населення Східної Галичини підлягало винищенню або германізації.

Організатори всіх попередніх ювілеїв «визвольного походу» до Західної України старалися ігнорувати спільну заяву радянського уряду і лондонського уряду окупованої Польщі, яка була надрукована в газеті

«Правда» 31 липня 1941 року. Заява починалася з такої декларації: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 року стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу». Жителі Західної України офіційно визнавалися радянською стороною громадянами Польщі. До цього треба додати, що у вересні 1941 року СРСР офіційно приєднався до Атлантичної хартії, тобто заявив про відмову від використання силової переваги у зносинах з іншими державами, а також морально засудив вже існуючі угоди, укладені з перспективою застосувати силу.

Ці заяви сталінського керівництва зняли тінь пакту Ріббентропа—Молотова з акту возз'єднання українських земель. На Тегеранській (листопад—грудень 1943 року) і Кримській (лютий 1945 року) конференціях глав трьох держав було вирішено повернутися до рішень Паризької мирної конференції 1919 року, що стосувалися лінії східного кордону відродженої Польської держави («Лінія Керзона»). Щоб інтереси Польщі не постраждали, їй повернули західні й північні землі, германізовані ще з часів середньовіччя.

Тепер короткі висновки. Читачі даремно чекатимуть заклику забути про 17 вересня 1939 року. Погляньмо на цю дату під ширшим кутом зору.

Історія надзвичайно рідко дає народам повторний шанс. А ось умови для возз'єднання українських земель склалися у ХХ столітті двічі, і кожного разу — у зв'язку зі світовими війнами. У 1919 році цей шанс залишився невикористаним. Якби не було подій 1939 року, Кримська конференція глав урядів не здійснила б такого масштабного перегляду кордонів у Центрально-Східній Європі, щоб задовольнити інтереси двох держав, які більше постраждали, ніж усі інші учасники Другої світової війни — Української РСР і Польщі.

Умови для перетворення національної радянської державності на суверенну визріли лише на початку 90-х рр. Можна не сумніватися: якби державний кордон перетинав територію незалежної України, президенти Л. Кравчук і Л. Кучма не мали б до кого звернутися з проблемою возз'єднання українських земель. Попри сталінські репресії, вересень 1939 року залишається однією з найвизначніших дат вітчизняної історії. Однак до цієї дати слід ставитися по-філософськи, без заялжених штампів і адміністративного екстазу.

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

Фотографія з архіву «Дня»

УКРАЇНЦІ Й ПОЛЯКИ: АЛЬТЕРНАТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВУ НЕМАЄ

«Багатотомова, складна, суперечлива історія відносин, де було все — й кривава ворожнеча, й усебічне співробітництво, й живий інтерес до найближчого сусіда, тим більше продуктивний, чим глибшою є повага одного народу до другого». Так, мабуть, могла б виглядати абстрактна, узагальнена, в принципі правильна, але дещо схематична формула українсько-польських взаємин протягом останнього тисячоліття. Ця формула потребує деталізації, вона вимагає чесного, копіткого й, головне, — абсолютно щирого та об'єктивного дослідження «темних», «незручних» для влади в Москві, Києві або Варшаві сторінок нашого спільного минулого. Не забуваймо, що українці й поляки — члени спільної слов'янської сім'ї, вічні сусіди й партнери, й за умови взаємної пошани та справжнього взаєморозуміння обидва наші народи, без сумніву, рухатимуться в одному, європейському цивілізаційному напрямку (слід визнати, що тут Польща дуже суттєво випередила нас, бо не гаяла дорогоцінний час на вагання: а куди йдемо? Яке суспільство будуємо? Що скаже сусід на Сході?)

Що ж до отих замовчуваних, «вирваних» із офіційних сторінок підручників історії, то їх в обох наших країнах вистачає. «День» не раз докладно й ґрунтовно висвітлював, наприклад, Волинську трагедію 1943—1944 років. Пропонуємо читачам іншу, але багато в чому пов'язану історичними причинно-наслідковими зв'язками з Волинськими подіями тему: депортації українців і поляків наприкінці Другої світової війни та Люблінська угода вересня 1944 року, що їх започаткувала. Своєрідними «гідами» в лабіринті цих непростих проблем стали гості «Дня», постійні автори газети, доктори історичних наук, професори Юрій ШАПОВАЛ, Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ і видатний український поет, громадський діяч, колишній Посол України в Польщі Дмитро ПАВЛИЧКО (розмова відбулася у квітні 2004 року. — Упорядники).

ПЕРЕСЕЛЕННЯ — ЯК ЦЕ ПОЧИНАЛОСЯ

Лариса Івшина

Лариса ІВШИНА: — Шановні гості! Сьогоднішню нашу бесіду хотілося б побудувати таким чином. Передусім, ви як експерти могли б окреслити вашу оцінку того, чим була викликана Люблінська угода й ті трагічні події, що відбувалися потім, який був реальний зміст цієї угоди і що їй передувало, оскільки це справді маловідома широкому загалові українців сторінка історії. І,

по-друге, хотілося б почути вашу думку про ті висновки, які ми маємо зробити з цього періоду нашої спільної з Польщею історії на перспективу. Оскільки ви, Юрію Івановичу, є автором ідеї нашого «круглого столу» й підказали його тему, вам першому слово.

Юрій ШАПОВАЛ: — Хотів би зазначити — й для мене важливо, що мою думку поділяє Дмитро Васильович Павличко, — що й обговорення Волинської трагедії, й багато інших моментів нашого нещодавнього минулого доводять: ні Україна, ні Польща не можуть дозволити собі втягуватись у ситуації, коли дається взнаки той конфронтаційний потенціал, який, будьмо відверті, накопичувався між нашими країнами впродовж багатьох століть. З іншого ж боку, ті переселення, що про них було домовлено у вересні 1944 року та про які далі йтиметься, дають нам чудову нагоду поговорити про те, що польський та український народи не лише були жертвами комуністичних режимів, а й виявляли безумовну солідарність один із одним — і це на тлі колосальних страждань людей.

Зокрема, досліджуючи ці роки, ми бачимо спроби порозуміння польського та українського підпілля (хай невдалі), де, з одного боку, польська сторона була представлена Армією Крайовою та іншими структурами, а з іншого — існувала Українська повстанська армія зі своїми загонами. Тому це — хороша нагода поговорити не лише про конфліктний потенціал між нашими країнами (про нього теж, звичайно, не слід забувати), а й про те, чому, власне, український і польський народи стали об'єктами таких дій.

Нагадаю, що угоду в Любліні підписав у вересні 1944 року Микита Хрущов від УРСР як голова Уряду УРСР, а від Польщі — Голова Поль-

ського Комітету Національного Визволення (ПКНВ) Едвард Осубка-Моравський. Чому ж Хрущову, провінційному за кремлівськими масштабами лідеру, надали можливість поставити свій підпис (і, більше того, його підпис є на документах не лише 1944-го, а й 1945 року, коли в Москві розроблялась міжурядова угода з Польщею)? Багато фахівців вважають, що це було зроблено спе-

Юрій Шаловал

ціально: Кремль дав своєрідний карт-бланш на всі наступні акції, але зробив так, щоб уникнути будь-якої юридичної відповідальності, і, отже, знову залишити поляків «тет-а-тет» з українцями.

Л. І.: — А що саме було передбачено угодою?

Ю. Ш.: — Йшлося про переселення на територію УРСР всіх українців, які проживали в Хелмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лесківському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах. Це стосувалося також інших районів Польщі, де були українці, які б побажали переселитися з території Польщі до України, а також евакуації до Польщі всіх поляків і євреїв, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, мешкали в УРСР і які б виявили бажання переселитися на територію Польщі. В Угоді наголошувалося на тому, що евакуація є добровільною, тому примус не може бути застосований ні прямо, ні опосередковано. Термін проведення евакуації встановлювався з 15 жовтня 1944 року до 1 лютого 1945 року. На вимогу однієї зі сторін цей термін міг бути продовжений за взаємною згодою.

Однак той термін ніколи не був виконаний, а закінчилося все тим, що у травні 1947 року було зроблено офіційну заяву про завершення цього переселення.

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ: — Власне, цей термін із самого початку був нереальний.

Л. І.: — А чому?

Ю. Ш.: — Насамперед тому, що до 1945 року включно це переселення здійснювалося, скажімо так, за більш-менш добровільними мотивами,

але, починаючи з 1945 року, обидва режими почали застосовувати насильницькі дії, тиск та терор.

І, нарешті, хотілося б звернути ще раз увагу на те, про що вже не раз говорилось на зустрічах у «Дні», присвячених польсько-українській історії. А саме: й поляки, й українці вкотре виявилися втягнутими в новий тур протистояння, саме такими були об'єктивні наслідки тих подій.

Більше того, ми не можемо згадувати про ці переселення, не згадавши про те, що їхнім головним наслідком стала сумнозвісна операція «Вісла»! «Вісла» прямо виросла з цих акцій, коли йшлося вже про депортацію винятково українського населення. І мені здається, що треба сьогодні вказати на безпосередній зв'язок, який існує між Люблінською угодою й цією брутальною акцією польського прокомуністичного уряду.

Станіслав Кульчицький

КОРДОНИ НАШІ ТА КОРДОНИ ПОЛЬСЬКІ – ОДВІЧНЕ ПИТАННЯ

Л. І.: — На превеликий жаль, не слід забувати, що переважна більшість людей в Україні не має належного уявлення про цю акцію та про ті наслідки, які вона мала для подальших відносин України й Польщі. Що могли б наші шановні гості розповісти про ці наслідки? Очевидно, їх можна правильно зрозуміти, лише згадавши передісторію подій...

С. К.: — Сьогоднішню проблему можна тлумачити правильно, лише включивши її до відповідного історичного контексту. І тут ми виходимо на «одвічне», ширше й конфліктне запитання: а де, власне, закінчується Польща й починається Україна й навпаки? У зв'язку з цим не можна не згадати про події, пов'язані з народженням польської держави в 1918 році. Починаючи з листопада того року й до року 1944-го (зрозуміло, за різних обставин і з різними дійовими особами) тривало визначення східного польського кордону. Зрештою, остаточне рішення було близьким до того, яке розробила ще Паризька мирна конференція за підсумками Першої світової війни. Але для того, щоб так сталося, потрібні були два з половиною десятиліття й величезні жертви з обох сторін...

Я не раз обговорював зі своїми польськими колегами питання: чому ж так трапалося, які причини цього жорсткого протистояння, чи не могли обидві сторони дійти якогось спільного знаменника? Причини того, що трапалося, багато в чому зводяться до того, що в 1918 році почала відроджуватись як держава Ягеллонська Польща (тобто Польща в кордонах історичної, старої Речі Посполитої). Вона включала в себе й етнічні землі українців, литовців та білорусів. Саме такими бачила межі своєї майбутньої держави, прагнучи до її відродження, польська шляхта впродовж усього ХІХ століття.

Зрештою, на завершальному етапі Першої світової війни було вироблено спільний підхід: повинна відродитися незалежна Польща, та Польща, що існувала у ХVІІІ столітті. І до складу цієї держави мали увійти й території, населені українцями, бо поляки їх вважали своїми. Якою мірою відбувався би цей процес і яким саме чином, залежало вже від конкретних обставин. Щоб передати складність проблеми, нагадаю, що тоді існувала прикордонна смуга завширшки майже 200 кілометрів, де протягом століть разом жили (зрозуміло, в різних пропорціях) й поляки, й українці. Де ж проводити східний кордон Польщі? Оце й було головним питанням.

Згадаймо й події 20 — 30-х років, коли, на тлі явних прагнень Німеччини, що набирала сил, знищити Версальську систему договорів і ревізувати підсумки Першої світової війни, Польща відчула, що опинилася між двома сильними агресивними державами — Німеччиною та СРСР. А подальший розвиток подій призвів до Пакту Ріббентропа—Молотова 1939 року, внаслідок якого Польщу як державу було знищено. І під час «розподілу» цієї держави СРСР (точніше, Сталін) спочатку «взяв» значно більший обсяг території, ніж в остаточному варіанті (зокрема, й Люблінське воєводство, й половину Варшавського воєводства). Чому ж за цей місяць, що минув між кінцем серпня та кінцем вересня 1939-го, змінилися погляди Сталіна, який віддав Гітлеру «назад» Польщу та обмежився українськими й білоруськими землями, своєрідно «піднявши на щит» те, за що боролася Українська Народна Республіка на конференції у Версалі 1919 року?

Тому, що між цими двома подіями — Пактом Ріббентропа—Молотова та радянсько-нацистським «Договором про дружбу та кордон» кінця вересня пролягла ще одна дата: початок Другої світової війни, 1 вересня 1939 року. Моє пояснення: щоб не втрутитися в ту війну, яка вже почалась, Сталін і обмежився українськими й білоруськими землями. Це було зроблено так «ефективно», що й польський уряд нічого не міг тут вді-

яти — попри те, що явно був порушений Ризький договір 1921 року в частині кордонів між СРСР та Польщею. Оця тенденція об'єднувати «свої землі», яка тут виявилась, йшла від країн, які зазнали поразки в Першій світовій війні — це, насамперед, Німеччина, а також Угорщина та деякі інші держави. І це загалом впливало на розстановку сил.

Л. І.: — А щодо депортацій?

С. К.: — На завершальному етапі Другої світової стало ясно, що при спілкуванні зі США, іншими державами Заходу не можна «спиратися» на лінію кордону 1939 року, бо вона нерозривно пов'язана з Пактом Ріббентропа—Молотова. З іншого боку, Сталін робив все, щоб не віддавати ці землі. І що цікаво: практично всі територіальні зміни 1945 року, після поразки Німеччини, «зав'язані» на українсько-польському конфлікті. Тут треба згадати Атлантичну хартію 14 серпня 1941 року, укладену Рузвельтом і Черчиллем. Однією з провідних її ідей була така: переможці не забирають території в переможених (зовсім новий підхід порівняно з Першою світовою війною). Але прагнення Сталіна були іншими: відновити все, що колись було втрачено, — навіть дореволюційною Росією. І Захід мусив із цим рахуватися. У результаті довелось «перекроювати» Польщу.

Л. І.: — І це вимагало зміни кордонів.

С. К.: — Абсолютно точно. Повоєнна Польща — це вже була зовсім інша Польща. Для того, щоб віддати Західну Україну й Західну Білорусь СРСР (а це 200 тисяч квадратних кілометрів території) і не ображати саму Польщу, через яку, власне кажучи, й розгорілася Друга світова війна, треба було «нагородити» її за рахунок переможеної Німеччини. Тим більше, що малися на увазі ті землі (колись польські), що були колонізовані німцями за шість-сім поколінь до того. У результаті переділу кордонів Польща відродилася національно однорідною, а перед цим 13 мільйонів німців було виселено з території попередньої, довоєнної, Німеччини — тепер Польщі.

Потім, коли все стабілізувалося, кордон проліг практично точно по «лінії Керзона». Але треба було зробити черговий крок. Про цей крок, власне, йдеться на нашому «круглому столі». Тобто для того, щоб зміцнити кордон, треба було всіх поляків по цей його бік переселити до Польщі, а всіх українців з того боку — до СРСР. Спочатку дали якийсь час на переселення, але, звісно, мало хто пішов на це добровільно. Назву одну цифру: понад 800 тис. поляків було депортовано через кордон. А дуже багато українців (особливо лемки) з того боку кордону не хотіло переїжджати «до колгоспів», як вони казали. От, коротко кажучи, загальна картина подій.

Л. І.: — Хочу запитати Дмитра Васильовича Павличка. Чи вичерпаний зараз, на вашу думку, конфліктний потенціал між поляками та українцями, який раніше завдав стільки лиха двом народам?

ЗАЛИШИТИ КОНФЛІКТИ МИНУЛОМУ ТА... ІСТОРИКАМ

Дмитро Павличко

Дмитро ПАВЛИЧКО : — Я думаю, що вичерпаний. Звичайно, можливі якісь окремі спалахи, й вони виникатимуть. Однак якщо розглядати загальну ситуацію в контексті цілої Європи, то передусім важливо те, що кордони між Польщею та Україною визнані усіма державами та є віднині непорушними. З цього й слід нам виходити.

Повертаючись до ролі Сталіна у подіях 1939 — 1944 років, варто, на мою думку, наголосити, що Сталін (і будь-хто із його оточення) керувались, звісно, не мотивами так званого возз'єднання західноукраїнських земель, а абсолютно іншими міркуваннями. Якби вони були чесними хоча б мінімально, то послались би на досвід та історичну спадщину Західно-Української Народної Республіки, яка справді прагнула цього возз'єднання.

Тому поділ Польщі між сталінським СРСР та гітлерівською Німеччиною — це, по-перше, величезна трагедія для Польщі, але також це було трагедією для українців. Згадаймо, як перестріляли у в'язницях мало не всю західноукраїнську інтелігенцію! Незалежно від того, чи були вони членами ОУН, чи ні — якщо тільки вони ходили у вишиванках — їх винищували, їхньою кров'ю були затоплені всі тюрми...

Український вплив на розвиток ситуації з переселеннями та встановленням кордонів полягав у тому, що ми створили УПА, загони якої — і це важливо — почали активно діяти й у Закерзонні, тобто на території сучасної Польщі. І ці загони були майже такою самою силою, як у Галичині та на Волині. Отже, УПА діяла дуже активно, й саме через це операція «Вісла» була задумана не стільки як етнічна чистка території (хоч і це, звичайно, малося на увазі), скільки як наслідок тієї страшної боротьби, що тривала на землях по обидва боки кордону.

Отже, сучасна лінія українсько-польського кордону є результатом страшних, трагічних подій, переплетіння багатьох і зовнішніх, і внутрішніх чинників. І головне — вона зараз влаштовує обидві сторони. Звичайно, є нюанси. Ми, українці, не забуваємо, що в Перемишлі була велика українська громада, що саме там, нагадаю, Михайло Вербицький написав музику до гімну «Ще не вмерла України». Ми знаємо, що на землях Лемківщини народився один із найбільших українських поетів Богдан-Ігор Антонич. Тобто ці землі історично завжди продукували українськість...

Ю. Ш.: — До речі, в Холмі народився Михайло Грушевський.

Д. П.: — Саме так. Що ж стосується ролі Хрущова в обговорюваних подіях, то в чотиритомнику спогадів він пригадує, як він ставив перед Сталіним питання про створення Холмської області в складі УРСР, і визнає, що дуже цього хотів і займався цим дуже наполегливо. Ним уже заздалегідь були підготовлені відповідні вказівки — така була людина...

Ю. Ш.: — Навіть карту Холмської області склали.

Д. П.: — Так, і нині більшість фахівців-істориків, які аналізують ці події, обстоюють погляд, згідно з яким не можна було уникнути всього, що сталося. І справді, можна погодитися, що це колізії, яких не можна було уникнути з багатьох причин. Але важливо бачити, який вигляд має ця проблема зараз, у наші дні. Повторюю: питання про перегляд кордонів тепер не виникає. Є окремі політики, які, сказати б, «мають свій погляд».

Так, я знаю одного нашого депутата, який, перебуваючи в Польщі, заявив буквально таке: «Лемківщина — то українська земля. Віддайте нам Лемківщину!» З іншого боку, й у Познані є такий дурень, що закликає «сідлати коней та вирушати звільняти Київ»... Що можна сказати? Дурні є і в нас, і в Польщі, але ми бачимо їх там, де вони й існують: на маргінесі.

Нам слід зосереджуватись на тих процесах, що відбувались і відбуваються вже в сучасній історії наших країн, за часів незалежної України та незалежної Польщі.

Л. І.: — А як ви гадаєте, що ми нині мусимо зробити з поляками?

Д. П.: — Ми, кожен зі свого боку, і в Польщі, і в Україні, повинні уважно проаналізувати, що ми ще маємо додатково зробити, щоб закріпити те стратегічне партнерство, що склалося за роки незалежності. Слід реалізувати якнайповніше той потенціал, що був закладений у відомому українсько-польському документі «До порозуміння та єднання», підписаному президентами Кучмою та Квасневським у 1997 році.

Працюючи Послом України у Варшаві, я склав проект (дещо пізніше, у 2000 році) аналогічного документа, на розвиток попереднього; він називався «Україна — Польща: разом у XXI столітті». МЗС України підтримало цей проект. На жаль, цей проект не було схвалено. Крім іншого, там були окреслені нові підходи до оцінки обома сторонами ролі УПА. Адже тепер ми можемо сказати, що саме дії УПА створили таку ситуацію, коли стало ясно, що Галичина й Волинь можуть бути відібрані в Україні лише ціною великої крові. І ми маємо зараз насамперед вклонитися цим героям, які воювали за нашу незалежність — і на території сучасної Польщі теж.

СПИРАТИСЬ НА ТЕ, ЩО ОБ'ЄДНУЄ

Л. І.: — Гадаю, ми обов'язково повинні пам'ятати не тільки про наші численні конфлікти з поляками, але й про те, що нас об'єднує.

Д. П.: — Не можна забувати, що серед польських інтелектуалів були й такі видатні люди, як Єжи Гедройць. У своєму журналі «Культура», що видавався в Парижі, він ще в 50-х роках минулого століття обстоював тезу: ми, поляки, повинні зрестися претензій на Львів і Вільно — задля власного майбутнього, задля повноправного входження в європейську сім'ю. І цей заклик Гедройця, видатного сина Польщі, ім'ям якого нам давно слід було б назвати вулицю у Львові, і не тільки там, відіграв колосальну роль у 1989 році, коли Польща стала справді незалежною. Бо до слів Гедройця дослухалась уся Польща, його журнал читала вся мисляча інтелігенція. І варто підкреслити, що саме на цій позиції стоїть і зараз польська влада; заслуга Гедройця тут є величезною.

Існують і такі польські політики, котрі стверджують: нам слід орієнтуватися передусім на Росію, українська держава якщо не сьогодні, то завтра остаточно впаде, вже зараз політика Києва йде у фарватері Москви... Важливо зрозуміти, що наша непроста зовнішньополітична та внутрішньополітична ситуація дає поживу для таких розмов. Доводилося чути й таке: Україна не матиме іншого виходу, окрім як теж стати членом цього «дикого» союзу між Росією та Білоруссю...

Л. І.: — І що ви думаєте з цього приводу?

Д. П.: — Можу з повною відповідальністю заявити: всі польські уряди, з керівниками яких я спілкувався (й уряд Міллера, й уряд Бузека, й більш ранні уряди), визнавали існуючі кордони й жоден із них не ставив питання про їхній перегляд. Кордони закріплено на віки. І зараз, у Рік Польщі в Україні (2004. — Упорядники), нам варто було б поглянути на нашу історію ширше, нам треба б запитати себе: чому ми, українці та по-

ляки, були настільки, дуже м'яко кажучи, нерозумні, що протягом віків так криваво бились одні з одними. А перемагала завжди «третя сила». Хто був у вигадці тоді, коли Богдан Хмельницький «брав землі» за Віслою, тоді, коли українські козаки гинули під Берестечком? Аж ніяк не поляки, не українці. Бо ми належимо до двох менших народів, які опинились між двома більшими народами, котрі створили імперії, — Росією та Німеччиною.

Л. І.: — Не підлягає сумніву, що нам, Україні та Польщі, в цій ситуації залишалось тільки одне: бути разом, щоб створювати спільний фронт оборони проти сильніших сусідів.

УНІКАЛЬНИЙ ШАНС

Д. П.: — Та ситуація, що склалась зараз, є в наших відносинах винятково сприятливою — бо ніколи ще ми не мали таких перспектив для щирої дружби та плідного партнерства. До речі, згадаймо, що засновником Кракова, колишньої польської столиці, був чоловік дочки Володимира Великого. А Данило Галицький був правнуком польського князя Болеслава Кривоуского. Ось тільки два окремі приклади з історії наших багатовікових зв'язків. Ї були моменти, коли ми намагалися бути разом. Ї саме тоді ми перема-

гали! На жаль, не були використані можливості, які надавав військово-політичний союз «Пілсудський — Петлюра». Але це — окрема тема.

Д. П.: — Хочу ще раз підкреслити: ми з Польщею маємо на сьогодні кращу ситуацію в двосторонніх відносинах, ніж будь-коли. І треба зауважити: польські політики підтримують і розуміють наше прагнення включитись до європейських структур, бо ні Україні, ні Польщі звідти немає загрози. Ще, здається, такий польський політик, як Анджей Стельмаховський, вперше підтримав ідею вступу України до ЄС, до Ради Європи. Такою була позиція практично всіх депутатів Європарламенту від Польщі. Згадаймо, як президент Квасневський говорив Бушу про необхідність зустрічі між президентами США та України.

Ю. Ш.: — Дмитре Васильовичу, а згадайте про той епізод із президентом Бушем, про який ви мені розповідали.

Д. П.: — Під час візиту президента Буша до Варшави я серед інших послів був присутнім на урочистому дипломатичному прийомі. 120 послів; Буш, швидко потиснувши кожному руку, рухається далі. Але, коли він підійшов до місця, де стояв я, Квасневський акцентував його увагу, сказавши: «Пане президенте, ось стоїть посол України». Буш зупинився, і я дістав змогу сказати особисто Бушу: «Пане президенте, не забувайте про Україну!» Буш відповів: «Я завтра говоритиму про Україну в своєму виступі в бібліотеці університету — приходьте послухати».

І справді, наступного дня у своєму виступі президент США говорив про Україну, про її місце в Європі, про дружбу з Польщею. Ще раз хочу акцентувати: Буш зробив виняток із встановлених правил, адже порядок таких заходів не передбачає, щоб президент США надовго затримувався для спілкування з послами будь-яких держав, усе розписано по секундах.

Л. І.: — Гадаю, що зараз особливо актуальним є завдання глибшого взаєморозуміння наших народів. І тут незамінною є роль культури. Що ви думаєте з цього приводу?

Д. П.: — Польська культура є для нас особливо близькою. Згадаймо: хоч польські повстання XIX століття в цілому не були підтримані українським народом, але вони мали сильне відлуння у творчості видатних українців. Яскравий приклад — та роль, яку відіграло в житті Шевченка повстання 1830 року, те, як воно потім відбилося в його поезії. Шевченко був свідком того, як поляки повстали зі зброєю в руках і вигнали московське військо зі своєї столиці!

Я переконаний, що це вразило Шевченка на все життя. Змагання поляків показало нашій інтелігенції, нашій духовній еліті, що боротьба

проти російського самодержавства є можливою. І більше того: саме Шевченко сформулював підхід українців до відносин із Польщею, коли написав у «Гайдамаках», що тяжко згадувати про криваві справи минулого, але попри все — треба брататися. І ще написав, звертаючись до гетьманів у посланні «І мертвим, і живим...»: «Польща впала і вас задавила». І написав, що всі ми, й українці, й поляки, можемо ім'ям Христа «відновити наш тихий рай». Тільки ці його цитати допомогли мені як послу створити таку атмосферу, котра вирішила питання про спорудження пам'ятника нашому геніальному поету у Варшаві.

До речі, я знаю, що в нас у Києві буде встановлено пам'ятник великому польському поетові Юліушу Словацькому (на вулиці Трьохсвятительській) — і це абсолютно справедливо, бо ще до Шевченка, у 1835 році, Словацький написав поему «Вацлав», де одному з героїв, боягузу й зраднику, адресуються пророчі слова: «Не знатимеш, створіня ти безчесне, що Україна ще колись воскресне!» Навіть не всі поляки про це знають. Твори Словацького перекладені українською; ми, у свою чергу, готуючись до Року України в Польщі — повинні подумати, які саме твори Сковороди, Франка, інших наших світочів духу запропонувати полякам до перекладу. Це треба робити тепер, щоб вони не думали, що ми такий собі «хутір»; досить почитати лише Франка, у якого є пророчі прогнози на все ХХ століття!

І зверніть увагу: за ці 13 років незалежності ми видали польських книжок вдвічі-втричі більше порівняно з кількістю українських, що вийшли в Польщі.

Л. І.: — І ось яскравий приклад подвижницької праці для зближення двох культур: перед нами книга Дмитра Васильовича «50 польських поетів», що вийшла вже другим виданням. А зараз хотіла б запитати Юрія Івановича: очевидно, інтелектуальний потенціал пошуків історичної істини про ті драматичні події, про які в нас йдеться, ще не вичерпаний? І які уроки ми тепер маємо засвоїти з цих подій?

Ю. Ш.: — Для мене найбільший урок (і це, безперечно, підтверджують обговорення цієї теми з польськими істориками) — не можна робити відповідальною лише одну сторону та взагалі говорити про те, у кого ця міра відповідальності більша. Не треба віддавати перевагу стражданню якогось одного народу — українського чи польського. Цей урок впливає з обговорення Волинської трагедії.

І дуже неприємно, коли польські представники або наші люди починають висувати взаємні звинувачення. Навіть дані статистики (понад 800 тисяч поляків переїхали з України та Росії, а, з іншого боку, станом на

весну 1947 року, півмільйона українців було переселено з польської території) показують, що це — хибний підхід. Ми не повинні шукати винних лише на одному боці.

Д. П.: — Хотів би додати, що я дивлюсь у майбутнє наших відносин, хоч би що там було, з оптимізмом. Впевнений: і тоді, коли в Польщі буде новий президент, збережеться лінія нашого стратегічного партнерства. А хіба прикладом саме цього партнерства не був той факт, що такі яскраві польські політики, як Яцек Куронь, Адам Міхнік, ще в 1989 році були на першому з'їзді Руху?

Беззаперечно, є й складні проблеми в наших відносин. І все ж таки хотів би наголосити: тісній співпраці з нашим західним сусідом немає й не буде жодної альтернативи. За однієї, головної умови, якої нам не уникнути: якщо прийдемо до справжнього зміцнення української державності. Не забуваймо: порівняно з Польщею, ми дуже сильно згаяли час.

Л. І.: — Отже, можна сказати й так: якими будуть відносини між Україною та Польщею, залежить від того, якою буде Україна.

Розмовляли Лариса ІВШИНА, Наталя ТРОФІМОВА, Ігор СЮНДЮКОВ

Фотографії з архіву «Дня»

ПІД ЗАХИСТОМ ЛЮДСЬКИХ ДОЛОНЬ

Як встановлювали пам'ятник Тарасові Шевченку у Варшаві

Згадуючи свою службу у Варшаві на посаді амбасадора України, я хотів би виділити епізод, який для мене в плані специфічних завдань посла не був найголовнішим. Я займався насамперед політичними та економічними питаннями, але розумів, що між Україною та Польщею необхідно встановлювати наново культурні зв'язки, духовна енергія яких мала б надати нашому стратегічному партнерству характер незворотності, мала б об'єднувати наші держави й народи на рівні най-

геніальніших представників української та польської націй.

Я приїхав до Варшави навесні 1999 року, буквально в день вступу Польщі до НАТО. У першій розмові з А. Квасневським (після вручення вірчих грамот) я вітав його з історичною подією, з приєднанням Польщі до Північноатлантичного альянсу, що дало польському народу впевненість у своїй державній незалежності. «Я хотів би працювати у Варшаві до вступу Польщі в Європейський Союз», — перше моє речення, сказане президенту. А. Квасневський запитав: «Отже, ви думаєте, що Польща за п'ять років стане членом ЄС?» — «Думаю, це буде скоріше, я виїду з Польщі скоріше». Моя віра в приєднання Польщі до ЄС за два-три роки імпонувала президентові, але він, як делікатний господар, сказав: «Навіщо поспішати додому? Ми хотіли б бачити вас у Варшаві й після того, як Польща набуде членство в ЄС».

Дмитро Павличко

Я розповів президентові про будівництво нафтопроводу Одеса—Броди. Будівничий магістралі Любомир Костянтинович Буняк, якого я відвідав у Бродях напередодні виїзду до Польщі, дав мені ґрунтовну інформацію про нову енергетичну лінію, що матиме першорядне значення для забезпечення економічної незалежності України й Польщі. Президент уважно вислухав мене. Просив назвати довжину нафтопроводу, цікавився іншими питаннями його будівництва.

Певна річ, я не міг обминути в нашій розмові питань літератури та культури, зокрема постаті Юліуша Словацького, який у поемі «Вацлав» 1835 року пророкував воскресіння України. Перед від'їздом до Польщі я відвідав Кременець. Там тоді тільки починали переселяти, вірніше, переносити бібліотеку з будинку, де народився поет, в інше приміщення з метою передати дім Словацьких для музею автора «Вацлава». Я агітував президента Польщі відвідати Кременець. Зустрітися там із Леонідом Кучмою. Тоді, думав я, забігають бюрократи, від яких залежало, чи встигне Україна приготуватися належним чином до відзначення 150-х роковин з дня смерті Юліуша Словацького, які в Польщі планувалося провести на державному рівні в травні 1999 року. З перших днів перебування у Варшаві я готував участь прем'єра України Валерія Пустовойтенка в присвя-

ченій Юліушу Словацькому Міжнародній конференції, яка мала відбутися в Кракові, на Вавелі, під назвою «Народи та історія — до нової Центральної Європи». Отже, президентові Польщі я висловив думку про те, що Тарас Шевченко та Юліуш Словацький повинні бути за нових часів заново осмислені саме як пророки української та польської державності. Я говорив, що глибокий сенс відомого вислову Юзефа Пілсудського про те, що без самостійної України немислима самостійна Польща, бере початок із слів Т. Шевченка, звернених до українських гетьманів.

Не знаю, чи моя перша розмова з А. Квасневським настроїла його позитивно щодо ідеї побудови пам'ятника Т. Шевченкові у Варшаві. Але знаю, що мої пізніші старання в цьому напрямі благословлялися президентом Польщі. Пізніші старання, бо тоді я ще не думав про пам'ятник і не думав навіть про вулицю у Варшаві з іменем Т. Шевченка.

Почалося все з того, що, перебуваючи в Кракові, власне, на згаданій вище Міжнародній конференції, я поцікавився, чи є в давній польській столиці вулиця Максима Рильського. А був же такий час за «комуністичної доби», коли мені, гостеві Кракова, чиновники краківської мерії показували місце, де має бути вулиця геніального перекладача польської класичної поезії українською мовою Максима Рильського. Такої вулиці у Кракові 1999 року я не знайшов. Значить, мені сказали неправду. Не знайшов я у Кракові й таблиці на честь Василя Стефаника. А я ж ту таблицю готував у Києві! Радянська влада не дозволила мені поїхати у Краків з іншими українськими письменниками 1971 року, коли відзначалося століття з дня народження великого українського новеліста. Але ж пізніше я був біля того дому, на якому виднілася встановлена Юрієм Щербаком Стефаникова таблиця. У душі я був розгніваний на комуністичну польську владу, збагнувши, що вона знищила слід українсько-польського співробітництва з часів «радянсько-польського братерства». Радянський консул у Кракові добре знав, що Стефаникову таблицю зірвано з будинку, але мовчав, бо його начальство не любило українсько-польських контактів, мовчав, хоч був з українського роду й навіть любив Стефаника. Я був розгніваний. Але посол може веселитись і навіть заплакати, та ніколи не може бути розгніваним. Забігаючи вперед, скажу, що завдяки новій польській владі й нашим консулам у Кракові Зеновію Куравському та Олександрові Медовникову таблиця на честь Василя Стефаника була знайдена, встановлена на домі, де він — ще студент медицини — писав свої перші страшні оповідання про знедоленого українського хлібороба.

Зневага до В. Стефаніка і М. Рильського боліла мені. Я повернувся до Варшави, наніс візит Павлу Піскорському, президентові польської столиці, і виклав йому свої боління. Мені не треба було його переконувати. Молодий розумний політик одразу збагнув, до чого я хилю. Варшава повинна стати головним партнером і приятелем Києва. А для цього слід піти на вчинок, що запишеться в історії як подія важлива й незабутня для столиці України й Польщі. Ми зійшлися на тому, що таким учинком може стати варшавська вулиця з українським іменем. Я подав панові Піскорському лист від Посольства України з аргументованою проською надати одній із вулиць Варшави ім'я Т. Шевченка.

Незабаром до Посольства зателефонували від імені Павла Піскорського і сказали, щоб я готувався оглядати місце, де буде вулиця Т. Шевченка. Поїхали. Приїжджаємо на околицю, де майже всі вулиці носять імена великих письменників. Ось — Данте, Шекспір, Флобер... Я зрадів. Таке товариство личить Т. Шевченкові. Але представник мерії показує мені поле, де закладались фундаменти, але не було ще жодного будинку. «Тут буде вулиця Шевченка», — сказав він. Я скипів, але тут же пригасив вогонь під серцем і лагідно відповів, що не можу чекати, допоки цю вулицю забудують. Для добрих взаємин між Україною й Польщею вулиця Т. Шевченка потрібна вже сьогодні.

Я подзвонив президентові Варшави. Подякував за увагу до мого прохання і нагадав, між іншим, що в Києві є п'ять вулиць з польськими іменами. Свої вулиці мають Микола Копернік, Адам Міцкевич, Юліуш Словацький, Ярослав Івашкевич і Ванда Василевська. Президент пообіцяв поставити питання про надання імені Т. Шевченка одній з вулиць Варшави на найближчому засіданні міської Ради. Що було на тому засіданні, не знаю. Але через декілька тижнів я був покликаний оглянути живу вулицю, призначену для перейменування.

Вона справила прекрасне враження. Поруч — парк, гарні будинки, чудове приміщення школи. Я одразу подумав про школу в Києві, де вчились мої дочки. Народився план познайомити дві школи, організувати обмін вчителями та учнями. Вулиця носить ім'я Юліана Бруна. Я дав згоду: «Передайте панові Піскорському, що я вдячний йому». А дома я заглянув до енциклопедії. Юліан Брун (1886—1942) — літературний критик, політичний діяч, член Центрального Комітету компартії Польщі, з 1941 року жив у Радянському Союзі. Ця вулиця може бути перейменована, подумав я. Але через кілька днів я дізнався, що її мешканці написали протест до міської Ради — вони воліють жити на

вулиці Бруна. Я поїхав до них, почав розмовляти з людьми, що вранці виходили зі своїх будинків, граючи туриста-історика, наважився запитати, чому вони так люблять назву своєї вулиці. Мало хто знав, хто такий Юліан Брун, але одна відповідь мене здивувала і розвеселила: «Любимо, бо то є вулиця Джордано Бруно!» Ось так Тарас Григорович зустрівся у Варшаві із Джордано Бруно і змушений був відступити.

Тоді представникові міської ради я запропонував назвати іменем Т. Шевченка частину дуже довгої вулиці Юрія Гагаріна. З мого боку це був необачний крок. Моя пропозиція викликала гостру дискусію на засіданні міської Ради. «Український посол хоче посварити нас із росіянами!» — хтось вигукнув. А одна депутатка, яка добре знала, хто такий Юрій Гагарін, але не знала, хто такий Т. Шевченко, висловила образливо на адресу українського поета й наполягала, щоб зняти питання про перейменування вулиці на його честь з порядку денного. Я написав листа до президента Варшави, де висловив здивування поведінкою згаданої депутатки. У той же час я наніс візит президентові Академії наук Польщі Мирославу Моссаковському й просив його підтримати моє прохання, викладене в першому листі до пана Піскорського. Підтримка Академії наук була потрібна не для того, щоб переконувати президента Варшави, а для того, щоб «просвітити» згадану пані депутатку й допомогти вирішити, нарешті, справу із вулицею Т. Шевченка.

14 грудня 1999 року президент Академії наук Польщі Мирослав Моссаковський писав до пана Піскорського: «Шановний пане президент! Як нам відомо, посол України в Республіці Польща п. Дмитро Павличко звернувся до пана президента з проською надати одній з варшавських вулиць ім'я великого українського поета Тараса Шевченка (1814—1861). Ту просьбу Академія наук Польщі гаряче підтримує. Багато маємо підстав для виконання тієї просьби. Без сумніву, Шевченко — найбільший український поет минулого століття — перебував під сильним впливом творчості Адама Міцкевича. На Петербург і російських царів дивився очима нашого Пророка. Наприкінці життя наблизився до польського середовища в тому місті, між іншим, заприятелював з Едвардом Вітольдом Желіговським (псевдонім — Антоній Сова), який написав прегарний вірш «До брата Тараса Шевченка». Т. Шевченко 1830 року декілька місяців жив у Варшаві, де навчався живопису в митця-портретиста Яна Лямпі. За те, щоб надати одній з вулиць ім'я Т. Шевченка, висловила нещодавно «Газета Виборча» (№283, 4—5.XII.1999 р.) Досі

жоден з видатних представників українського світу науки, культури чи політики не має у Варшаві своєї вулиці. Присвята однієї з них Тарасу Шевченку добре послужить справі польсько-українського зближення, якого ми всі з багатьох причин прагнемо. Академія наук Польщі була б вам, пане Президент, дуже вдячна за прихильне ставлення до прохання амбасадора України».

Цей лист, за який тепер я хочу ще раз подякувати Мирославу Моссаковському, видатному невропатологу, академіку, зробив необхідне враження на міську раду Варшави. У цьому листі найбільше схвилювала мене згадка про Едварда Желіговського, якому Т. Шевченко присвятив (Едуарду Сові) вірш «Подражаніє» («Посаджу коло хатини»).

Пошуки вулиці продовжувались. Мені пропонували оглядати різні закутки і, скажімо, неprestижні квартали міста. Я чудово розумів, що перейменування вулиці у Варшаві — проблема дуже складна, пов'язана не тільки з волею міської Ради, а й з волею громадян міста. А взяти будь-який темний завулок, чи будь-яку вуличку з двома чи трьома будиночками для Тараса мені не хотілось. А час ішов.

І раптом до мене заходить В'ячеслав Войнаровський, третій секретар Посольства, якому я доручив постійно тримати контакт з міською Радою в нашій пекучій справі. Він каже: «Нам пропонують не вулицю, а сквер!» — «Сквер?! Значить, площу! А де?» — «Біля нашого Посольства!» — вигукнув Войнаровський. Ми не йшли, а летіли на той сквер. Я тільки глянув — центр Варшави, Богом визначене місце для пам'ятника! За годину ми з Войнаровським були вже в кабінеті віце-президента Варшави Ришарда Міклінського. Ми не могли приховати своєї радості, даючи згоду щодо надання скверові імені Т.Шевченка. Пан Міклінський був так само зворушений. Адже то була його ідея замість вулиці, яку обов'язково треба було перейменувати, дати Т.Шевченкові безіменний сквер. Безіменний, але невеличкий парк у центрі польської столиці! Тепер нам треба було запастися терпінням і ждати остаточного рішення міської Ради. У снах я вже бачив пам'ятник у тому сквері.

І це рішення з'явилося: «Постанова № XXVIII/364/2000 Ради Столичного Міста Варшави 16 жовтня 2000 року в справі надання назви скверові у Дільниці Мокотув Гміни Варшава-Центр (далі йдуть назви законодавчих актів, на підставі яких ухвалюється Постанова) — Рада Столичного Міста Варшави ухвалює наступне: 1) скверові без назви між вулицями Хотинською, Кльоновою, Говорка і Сколімовською надати назву: Тараса Шевченка; 2) рисунок розміщення скверу, описано-

го в параграфі 1), додається до постанови; 3) виконання постанови доручити Урядові Столичного Міста Варшави; 4) постанова має бути оголошена у варшавській місцевій пресі і на вітринах оголошень Бюро Уряду Столичного Міста Варшави; 5) постанова набуває чинності з дня її оголошення. Керівник Ради Влодзімеж Ретельський».

Рівно через 10 днів, 26 жовтня 2000 року, у присутності прем'єрів України та Польщі Віктора Ющенка та Єжи Бузека, президент Варшави Павел Піскорський урочисто відкрив на одному з будинків біля скверу, який з того дня носитиме ім'я українського генія, таблицю, присвячену Тарасу Шевченкові. Віктор Ющенко і Єжи Бузек виступили з промовами, в яких цитували вірш Т. Шевченка «Полякам». На урочистості були представники столичної громади українців, голова Об'єднання українців Польщі М. Кертичак, професор Б. Осадчук з Берліна, українські дипломати на чолі з послом України. Я попросив В. Ющенка висловити надію, що на площі Т. Шевченка у Варшаві стоїтиме пам'ятник великому поетові України. Для мене така заява прем'єра означала початок нових старань і заходів, які мали закінчитись відкриттям пам'ятника. Я чекав такого слова від голови уряду України, й воно прозвучало. Ще того самого дня В. Ющенко підписав листа до прем'єра Єжи Бузека, де просив дозволу для української сторони встановити пам'ятник Т. Шевченкові у згаданому сквері. Того ж дня Віктор Андрійович надіслав листа президентові Варшави з аналогічною проською. Посольство працювало.

Після цього я негайно поїхав до Києва. Мені пощастило на якомусь урядовому прийомі зустрітись з Президентом Леонідом Кучмою і доповісти йому про сквер Т. Шевченка у Варшаві. При нашій розмові був мер Києва Олександр Омельченко, який одразу заявив, що бере на себе фінансування пам'ятника. Окрилений підтримкою ідеї будівництва пам'ятника з боку Президента України та мера Києва, я помчав до прем'єра В. Ющенка. Адже ми домовились з ним ще у Варшаві, що разом замовлятимемо скульпторові Анатолію Кущу створення монумента Т. Шевченка для Варшави. В. Ющенко сів за кермо, й ми осінньої ночі (без охорони) поїхали до майстерні митця.

Радянські шевченкознавці заперечували факт перебування молодого Т. Шевченка у Варшаві. Мовляв, нічого поет про Варшаву не написав. Але найближчі шевченкові друзі М. Костомаров, І. Сошенко, В. Забіла в спогадах своїх пишуть про те, що Тарас оповідав їм про своє перебування у Варшаві саме в час польського повстання 1830 ро-

ку. Для мене було очевидним, що Т. Шевченко був у Варшаві. Тільки людина, що бачила Варшаву та Москву приблизно в один час у ХІХ ст., могла характеризувати польську й російську столиці так, як це зробив поет, називаючи українських гетьманів «варшавським сміттям» і «гряззю Москви». Відчувається відмінність між цими містами, у Варшаві вже були дерев'яні тротуари, а в Москві їх ще не було. Я ніколи не сумнівався в тому, що кріпак Енгельгардта, «козачок» Тарас був зі своїм паном у Варшаві, вчився в художника француза Лямпі, бачив бої повсталих поляків з царськими драгунами. Палац Енгельгардта досі стоїть у Варшаві. Тому я радив Анатолієві Кущу створити постать юного Тараса зі свічкою в руці. З тою свічкою, при світлі якої Тарас малював у палаці свого пана вночі, за що був тяжко караний.

У листопаді 2000 року А. Кущ приїхав до Варшави. Вибрав місце на площі Т. Шевченка для пам'ятника. Ми ходили з ним щоранку зустрічати сонце, шукали такого місця в сквері, де світла було б найбільше. Рисунок проекту пам'ятника ми подали до міської Ради.

Але тут несподівано в «Газеті Виборчій» за 22 грудня 2000 року з'явилася стаття під назвою «Де два пам'ятники?» Автор Томаш Ужиковський розповідає про те, що сквер, який уже носить ім'я Шевченка, мав бути відданий міською Радою Варшави для пам'ятника Симону Болівару. «Як могло статися, — пише він, — що місто спочатку обіцяло місце посольству Венесуели, а потім, як *gdyby nigdy nie*, амбасаді України?» Дізнаємося, що посол Венесуели Густаво Гараїкехеа звертався до П. Піскорського з проханням надати місце у Варшаві для пам'ятника видатному генералові й що міськрада погодилася таке місце підшукати. Марек Драмінський, представник Товариства шанувальників С. Болівара в Польщі, був переконаний, що на сквері між вулицями Хотинською і Кльоновою стоятиме пам'ятник визволителеві народів Латинської Америки з-під іспанського ярма. Заносилось на дипломатичний скандал. Але в тій же статті процитовано слова Ришарда Міклінського: «То я після довгих пошуків знайшов для Шевченка той прекрасний сквер. Логічно, що посольство України хоче збудувати там пам'ятник. Якщо збере всі дозволи, має великий шанс зреалізувати свій намір».

Згадка про дозволи та ще й про необхідну швидкість їхнього збирання кинула мене в гарячку. 12 січня 2001 року президент Варшави написав до прем'єра України В. Ющенка: «Шановний пане прем'єр, дуже дякую за листа й добрі слова на адресу міської влади у Варшаві. Хочу підкреслити, що участь в урочистості з надання одному із скверів Вар-

шави імені Т. Шевченка була для мене великою честю. Я вірю, що та важлива подія спричиниться до зміцнення добросусідських взаємин між нашими державами. Прошу прийняти моє гаряче запевнення, що від самого початку й незмінно я підтримую ідею встановлення у Варшаві пам'ятника великому синові українського народу Тарасу Шевченку. Маю надію, що, перебуваючи у постійному контакті з паном Дмитром Павличком, амбасадором України в Республіці Польща, матиму змогу практично допомагати реалізації прекрасної ідеї постання пам'ятника. Прошу прийняти, пане прем'єр, вислови моєї глибокої пошани».

Того ж дня Президент Варшави в листі до мене виклав правову та організаційну процедуру, яку необхідно було пройти, щоб дістати остаточний дозвіл на встановлення пам'ятника. Він писав: «Інстанцією, яка вирішує питання про встановлення пам'ятників, є Рада Гміни, на території якої пам'ятник має бути збудований. Це значить, що інвестор пам'ятника повинен поінформувати бурмістра Гміни Варшава-Центр про намір встановлення пам'ятника на території цієї Гміни та звернутися з проханням за згодою надати запропоноване місце для побудови пам'ятника до таких інституцій: до Воєводської Організації зберігання пам'ятників Мазовецького Воєводства (вул. Сенаторська, 14); до Управи Міських Доріг у Варшаві (вул. Хмільна, 120); до Групи Погоджування проектної документації Сітки Озброєння Терену, Староство повіту Варшавського (алеї Єрусалимські, 28). Після одержання позитивних відповідей від вищеназваних інституцій, необхідно звернутись до Ради Гміни Варшава-

Пам'ятник Тарасові Шевченку у Варшаві

Центр з проханням ухвалити відповідну постанову... Хочу запевнити пана амбасадора, що Бюро Уряду Варшави і я особисто готові надати всілякої необхідної допомоги для досягнення достойної мети, якою є встановлення пам'ятника великому українському поетові. Ласкаво прошу підтримувати зі мною безпосередній контакт у даній справі».

Це було 12 січня, а 20 лютого 2001 року віце-президент Варшави, великий приятель України Ришард Міклінський, писав до мене: «...пропозиція встановлення пам'ятника у Варшаві, представлена прем'єром України Віктором Ющенком, здобула прихильність президента Республіки Польща, прем'єра польського уряду та президента Варшави. Десята річниця проголошення незалежності України, що припадає на 24 серпня 2001 року, була б найкращою нагодою для відкриття монумента». Це була перемога. Але в цьому ж листі пан Міклінський запрошував мене взяти участь у нараді осіб, од яких залежало розв'язання безлічі організаційних та правових питань, пов'язаних із пам'ятником. Пройти крізь необхідні бюрократичні шлюзи й рогатки, здобути згоду на встановлення пам'ятника від урядовців середнього і найнижчого рангу ми жодним чином не змогли б, якби не допомога пана Ришарда Міклінського.

Інвестором побудови пам'ятника виступило Об'єднання українців у Польщі на чолі з Мирославом Кертичаком. Звісно, кошти мали прийти з України, але для того, щоб зрушити з місця тяжкий віз із пам'ятником, потрібні були кошти насамперед на проектну документацію, а її міг виготовити тільки архітектор, і тільки польський архітектор. Отже, треба було знайти спеціаліста, який запропонував би в погодженні з українським скульптором п'єдестал для монумента, вписав би пам'ятник у пейзаж скверу та в силуети довколишніх будинків. Таку людину мені вдалося знайти. Це було щастя. Архітектор Балтазар Брухальський почав свою творчу працю над поставленою проблемою з того, що написав поезію, присвячену Т. Шевченкові.

Натхнено працював Анатолій Куц. Не дочекавшись фінансування з боку мерії Києва, він за власний кошт дістав бронзу й відлив на скульптурній київській фабриці постать молодого Тараса висотою у 2 метри 60 сантиметрів. Та найголовніше — в обличчі шістнадцятирічного отрока, учня художника Лямпі, таїлась глибока думка. Цей бронзовий юнак захоплював (і захоплює!) насамперед загадковою задумою. Це був успіх скульптора. А гроші з міськради не надходили. Скульптурна київська фабрика не дозволяла мені вивезти зі своєї території твір митця, допоки

вони не надійдуть. Я витягав од Київської міськради обіцяні кошти на пам'ятник, як довгий заржавілий цвях з дубової дошки не кліщами, а зубами. Тяжка, принизлива була моя праця, але нарешті гроші надійшли. Їх не вистачало на гранітний п'єдестал, запланований Б. Брухальським. Тоді я кинувся просити допомоги у Львівської обласної адміністрації. Її голова Михайло Гладій зичливо поставився до моїх прохань. Отже, разом Олександр Омельченко і Михайло Гладій внесли на пам'ятник державних 300 тисяч гривень.

Ці кошти пішли на бронзову постать, на гранітний п'єдестал, на плату за роботу скульптору й каменотесам із житомирської фірми «Граніт». Директор фірми Володимир Іванович Вручанський пішов Т. Шевченкові назустріч — п'єдестал був виготовлений майже вчасно і головне — за помірковану ціну. Спасибі йому.

Але грошей на проектну документацію й на оплату за роботу архітектору не було. І тоді, коли в мене опускалися руки, коли з великим жалем я почав розуміти, що до 24 серпня 2001 року пам'ятника не буде, прозвучав телефон. Озвався незнайомий голос. Це був Едвард Мазур, один із директорів польської будівельної фірми «Edbud». Він сказав, що дізнався про будівництво пам'ятника й хотів би допомогти. Я поїхав до нього. З'ясував ситуацію і дістав запевнення, що фірма «Edbud» зможе заплатити за проектну документацію й за роботу архітекторові. Це було боже послання. Зацікавившись пам'ятником, вислухавши мою оповідь про Т. Шевченка, Едвард Мазур та співробітники його фірми стали моїми друзями й гарячими українськими патріотами. Фірма прислала бригаду робітників і в сквері Т. Шевченка почались будівельні роботи. Закладали фундамент.

Я з робітниками проводив щасливі години після праці. А були то хлопці з України. Серед них відзначався молодий муж із Терпилівки Підволочиського району Тернопільської області. З того села, де я часто бував, бо там народився батько моєї дружини Павло Хома. Я приходив до свого терпилівського «родича», тішився, що фундамент пам'ятника формується руками українців. Але то була печальна радість, бо мої земляки тужили за своїми рідинами. Для них Т.Шевченко був про роком такої української держави, звідки не виїжджають у пошуках праці мільйони безробітних до інших країн. Мої земляки сприймали мене як письменника, а не як державного чиновника високого рангу, тому й переживали разом зі мною за якість і темпи роботи у Шевченковому сквері.

Але з повною силою тяжка робота почалася аж тоді, як привезені були з Житомира три велетенські, відповідно обтесані гранітні брили. Їх треба було припасувати одну до одної, залити оловом щілини між ними, створити з них подобу широкого пня, на якому мала стояти бронзова постаць поета. Ця робота тривала кілька тижнів. Варшавські майстри трудилися бездоганно. Вони зашивали шпари між гранітом спеціальним розчином олова, щоб вода не потрапила до них, не розвалила, ставши взимку льодом, чудовий п'єдестал. Досі відчуваю вдячність до тих людей, планую поїхати до Варшави, записати їхні імена. Вони достойні того, щоб їх знали майбутні покоління українців. Усе, що зроблено поляками при монтажі п'єдесталу та встановленні на ньому бронзової фігури поета, вимагало від робітників великого вміння й посвяти.

Фірма «Edbud» профінансувала не лише монтаж пам'ятника, а й увесь комплекс робіт, пов'язаних із забрукуванням доріжок у сквері та площі перед самим п'єдесталом. Фірма витратила на будову пам'ятника понад 50 тисяч американських доларів. Директори фірми ніколи не підкреслювали цього факту, навіть не згадували про нього. Ці благородні поляки вважали для себе за честь брати участь у побудові пам'ятника Т. Шевченкові.

Тут я хотів би висловити вдячність уже згаданому Любомирові Буняку, нині мерові Львова, який дав транспорт (звісно, безкоштовно!), щоб міг я перевести з Києва та Житомира складові частини пам'ятника. Ми їхали. Я сидів біля водія й наказував йому не їхати швидко, оминати вибоїни, щоб з тими частинами нічого не сталося, щоб не відбилася, не дай Боже, якась деталь. Я був щасливий на тій дорозі.

Тут годиться згадати добрим словом Тараса Федака, який добросовісно виконував доручення голови Львівської обласної держадміністрації, діставав і переказував на рахунки відповідних установ необхідні кошти на пам'ятник. Олег Криський, львівський «майстер кам'яних справ», має бути згаданий тут із почуттям подяки за те, що відкарбував на гранітній фабриці у Вроцлаві необхідні деталі (сходи) для п'єдесталу. Колектив Посольства допомагав мені не лише моральною, але й фінансовою підтримкою. З добровільних внесків нашого дипломатичного корпусу був створений невеличкий фонд, кошти з якого переказано Олегу Криському на його потреби в прикінцевих розрахунках із вроцлавськими каменотесами.

Зізнаюсь, ми в Посольстві побоювались, що серед поляків можуть знайтись неприхильні люди до будівництва пам'ятника авторіві «Гайдамаків» у центрі Варшави. Неприхильність до українських заробітчан у

Польщі траплялась доволі часто. Історія українсько-польських взаємин подає більше прикладів ненависті, ніж любові. Пам'ятник Т. Шевченкові у Варшаві міг сприйматися й деякою незначною частиною польського суспільства сприймався як виклик старій традиції ставитись до українства із шляхетською погордою та рейтарською зверхністю. Один дурень із Познані закликав поляків сідати на коней та їхати «визволяти» Київ. Та й з нашого боку не бракувало дурнів, які приїжджали до Польщі й вимагали віддати Україні Лемківщину, щоб там навести добре знаний «патріотичний, український порядок».

Але будівництво пам'ятника з найбільшою активністю проходило на тлі величавого паломництва папи Римського Івана Павла II в Україну. Його промови слухав цілий світ, а польський народ переповідав їх, молився ними. Кароль Войтила виступав українською мовою, звертався до творів Т. Шевченка, щоб продемонструвати невмирущу, рятівну для всього людства християнську ідею злагоди між народами та людьми: «І буде син, і буде, мати, і будуть люди на землі!»

Немає сумніву, пам'ятник Т. Шевченку у Варшаві поставав під захистом двох сторін, як вогонь між долонями. З одного боку — долоня президента А. Квасневського, з другого — Івана Павла II. Це круговий захист, розрахований на мудрість польського народу, отже, не на боротьбу довкола пам'ятника Т. Шевченку, а на розуміння духу Кобзаря, що презентує українців як європейську, християнську націю. Польське суспільство прийняло пам'ятник Т. Шевченку у Варшаві як символ справжнього братерства між нашими народами. Певну роль відіграв тут бронзовий напис на пам'ятнику, чотири рядки з вірша «Полякам»:

*«Подай же руку козакові,
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай».*

Ці слова, які могли служити епіграфом до проповідей Івана Павла II в Україні, несуть у собі жагу оновлення взаємин між українцями й поляками на засадах злагоди, довір'я та моральної чистоти. Це воля з кривавої минувшини, але воно позбавлене ненависті, повне віри й любові, піднімається як заклик Всевишнього до нових поколінь наших народів.

Між іншим, виготовлення напису було однією з причин того, що відкриття пам'ятника ми змушені були відкласти на осінь 2001 року, а по-

тім і на 2002 рік. Зрештою, останній дозвіл на встановлення пам'ятника та на запропонований напис на п'єдесталі я одержав 22 жовтня 2001 року від Анджея Пшевозніка, Генерального секретаря Ради Охорони Пам'яті Боїв і Мучеництва польського народу. Переклади польською мовою вірша Т. Шевченка «Полякам», на мій погляд, є недосконалими. Запропонований уривок для напису на пам'ятнику я переклав наново, й мій переклад був затверджений авторитетною польською письменницькою комісією.

Я намагався зробити все можливе, щоб пам'ятник було відкрито 24 серпня 2001 року. Не вийшло, надто багато робіт треба було виконати. А Київ не відкликався на мої просьби. Моє відомство вважало, що пам'ятник — особиста справа посла. Адміністрація Президента мовчала. Це був час «касетного скандалу». В Україні і в Польщі все було зосереджено на антипрезидентських мітингах. Про пам'ятник, будівництво якого ось-ось мало закінчитись, забули ті, кому належало про це пам'ятати.

Та все ж настав урочистий день. У фундамент була закладена капсула з паспортом пам'ятника, де записано: коли, з чієї ініціативи, якими художниками його створено, за яких президентів і прем'єрів збудовано. Копія паспорту зберігається в Київському музеї Т. Шевченка.

Радість, одначе, не ходить самотньо. Саме в той день я дізнався, що Міністерство закордонних справ України просить у польської сторони агреман для нового посла в Польщі. Комуś ще недобудований пам'ятник дуже не подобався. Надто добрі взаємини між Україною й Польщею стояли, як колючий маслак, у горлі наших недоброзичливців. Я зрозумів, що мені доведеться виїжджати з Польщі в найближчі місяці. Передчуття щодо цього я мав уже в перші дні перебування на службі посла у Варшаві. Коли Леонід Кучма приїхав на відкриття Колегіуму українських і польських університетів у Люблін, я звернувся до нього з проханням залишити мене у Польщі на посаді посла до відкриття пам'ятника, а пам'ятник був уже готовий до цього. Президент ухилився од відповіді. Міністр Анатолій Зленко почав мені дзвонити кожного тижня й вимагати, щоб я прощався з Польщею, щоб 1 січня 2002 року був уже у Києві. Так я і зробив, жаліючи найбільше за тим, що не вдалось мені, ще будучи амбасадором, відкрити монумент.

Пам'ятник був відкритий 13 березня 2002 року. На відкриття я був запрошений польською стороною. Моя рідна сторона, коли я звертався до неї за інформацією, прикидалася, що нічого про заплановане від-

криття не знає. Президент, якому я наніс візит 11 березня й просив його взяти участь у відкритті пам'ятника, відмовився від такої честі. Я хвилювався, слухаючи його аргументи щодо цього. Мені здавалося, що присутність президентів України і Польщі на відкритті пам'ятника обов'язкова. Але тепер я думаю, що сталося так, як повинно було статися. Пам'ятник відкривали міністри закордонних справ А. Зленко та В. Цімошевич.

З української сторони, крім мене й Анатолія Зленка, виступив Володимир Яловий, заступник мера Києва. Його слово порадувало поляків, бо він пообіцяв, що в Києві стоятиме пам'ятник Юліушу Словацькому. Це буде гідна віддяка Варшаві за землю та честь, що їх має у Польщі Т. Шевченко. Рік Польщі в Україні, мабуть, і є для того, щоб допомогти полякам збудувати пам'ятник Юліушу Словацькому в Києві і таким чином увічнити нашу любов до польського поета, сина нашої землі, який провіщав постання з мертвих української держави.

Можливо, мій виступ (виголошений польською мовою) на відкритті пам'ятника тим цікавий, що в ньому віддана пошана й висловлена вдячність полякам, які відкрили Т.Шевченку врата дружньої нам європейської країни, показали приклад, як треба перемагати вікові стереотипи й забобони. Я сказав:

«Шановні панове! Дорогі польські господарі! Дорогі українці з Польщі та з України!

Насамперед я хотів би скласти подяку великим поляками за щастя, яке сьогодні переживає кожне українське серце з нагоди відкриття пам'ятника Тарасу Шевченку у Варшаві. Отже, дякую насамперед Каролу Войтилі, папі Римському Івану Павлу II, за те, що, перебуваючи в Києві і Львові (а було це якраз тоді, коли ми планували й починали будівництво цього пам'ятника), нагадав Європі, цілому світові й деяким українцям, хто є Тарас Шевченко.

Я вдячний президентові Польщі Александру Квасневському, долоня якого була над тими, хто погодився, щоб у Варшаві був сквер ім. Тараса Шевченка, Пророка самостійної України.

Я вдячний прем'єрові Польщі Єжи Бузеку, який разом із прем'єром України Віктором Ющенком 26 жовтня 2000 року відкрив цей сквер як площу імені Тараса Шевченка.

Нашу найсердечнішу подяку я передаю президентові Варшави Павлові Піскорському й усім його колегам. Стаю на коліна перед віце-президентом Варшави Ришардом Міклінським, який був промотором нашої

ідеї. Без його енергії, розуму, допомоги неможливо було б створити чудо цього пам'ятника, чудо правдивої українсько-польської дружби.

Я висловлюю нашу вдячність голові Ради Гміни Варшава-Центр, шановному Янові Вітезці та всім його співробітникам, які допомагали нам у всіх необхідних для побудови пам'ятника справах.

До великих поляків належать і президенти будівельної фірми «Едбуд» Едвард Мазур і Едвард Гервіалло. За кошти цієї фірми виготовлена проектна документація для пам'ятника, змонтовано, вдосконалено п'єдестал, закуплено й закладено бруківку навколо постаменту, усе зроблено з великою любов'ю до цього молодика зі свічкою.

Від щирого серця дякую архітекторові Балтазарові Брукальському, магістрові свої справи, який глибоко зрозумів значення Тараса Шевченка в історії довгих взаємин України й Польщі. Перед тим, як приступити до проектування п'єдесталу, він написав: «З дерева дружби народів, зламаного бурею історії, постає людина, як фенікс із попелу. Поет, який у книзі своїй приносить народам надію, дивиться згори на будівництво держав, які не завжди піклувалися долею своїх націй. Але корені дерева zostалися живими!» Отже, бачимо гранітне кореневище зламаного бурею дерева, а на зрубі — постать Пророка Української держави. Ідея пам'ятника Тарасу Шевченку у Варшаві походить з українського Посольства, її підтримав Президент України Леонід Кучма, прем'єр Віктор Ющенко, мер Києва Олександр Омельченко, президент правління підприємства нафтопроводу «Дружба» Любомир Буняк, мер Львова Василь Куйбіда, голова Львівської обласної державної адміністрації Михайло Гладій, голова Об'єднання українців Польщі Мирон Кертичак. Нема в тому нічого надзвичайного: побачити Тараса Шевченка у Варшаві було, є й завжди буде особливим переживанням кожного українця. Нам пощастило, що творцем пам'ятника став, на пропозицію Віктора Ющенко, один з найвидатніших наших скульпторів Анатолій Куц. Варшавський пам'ятник Тарасу Шевченку відрізняється від інших найкращих його пам'ятників у світі тим, що він правдивіший і має в собі щось, що потребує розгадки. Найближчі друзі Тараса Шевченка — Сошенко, Костомаров, Забіла та інші — у своїх спогадах про поета пишуть, що він оповідав їм про своє перебування у Варшаві. То було в час польського повстання в листопаді 1830 року. Шевченко бачив сутички й бої між повсталими поляками й російськими військами. З того часу він перейнявся ідеями революційної боротьби, збройного повстання проти російського царизму. Польський націо-

нально-визвольний дух збудив у душі молодого Тараса мрію про відродження української державності. Перше кохання Тарасове — полька Ядвіга Гусіковська, була причиною його роздумів про свободу взагалі та про його особисту волю. Тарас Шевченко читав Адама Міцкевича й запалювався від його творів думкою свободи нації та свободи окремої людини. Шевченко впізнав у поляках таких, як і українці, поневолених слов'ян, він українсько-польську різанину описав у поемі «Гайдамаки», де горить ненависть лише до польських магнатів, а не до польського народу, а в післямові до твору сказав: «Серце болить, а оповідати треба, хай сини і внуки бачать, що їхні батьки помилялися, хай знову братуються зі своїми ворогами». Шевченко знав, чому нам, українцям, брататися треба з поляками. Звертаючись до українських гетьманів, поет писав: «А чванитесь, що ви Польщу колись завалили! Правда ваша: Польща впала і вас роздавила». Отже, Тарас Шевченко перший сформулював істину, на якій стоїть свобода і завжди стоятиме україно-польська приязнь. Пам'ятайте, — він ніби звертається до нас, — ваша перемога над братом буде вашою поразкою, а смерть брата — вашою смертю! Пам'ятник Тарасу Шевченку у Варшаві означає щось більше, ніж уклін поетові, духові України. Це знак, що наші народи й держави прийшли до порозуміння, він так само пересторога для нас, щоб ми не забули того порозуміння, як це бувало вже в нашій історії не раз, коли матеріальні вигоди домінували над мотиваціями духу та мудрої політики. Тарас Шевченко повернувся до Варшави. Він тримає свічку, ту саму свічку, яку сам колись засвітив, бо хотілося йому малювати, а в палаці було темно. Він тримає ту саму свічку, яку пан Енгельгардт, офіцер російської армії, загасив та при тому ще й ударив його. Тієї ночі Бог запалив ту свічку в небі й сьогодні віддав її в руки поетові, власне, у Варшаві, де вона вперше розпромінилася. Жоден вітер уже не загасить того світла. Ніхто ніколи не згасить україно-польського братерства, освітленого свічкою Тараса Шевченка».

Дмитро ПАВЛИЧКО

Фотографія надана автором

«ПАПА, ЯК І ВИ, Є СЛОВ'ЯНИНОМ»

У 1978 році кардинал Войтила, поляк за національністю, архієпископ-митрополит Краківський, став Римським папою, главою Римо-католицької церкви під іменем Іван Павло II. До цього кардинала Кароля Войтилу поза ватиканськими колами та Польщею мало хто знав. Сьогодні ж Папа Іван Павло II — одна із найвідоміших особистостей нашого часу. Його церковна політика, моральний авторитет, гуманізм, розуміння реалій та проблем сучасного релігійного та мирського життя, а також духовний вплив на міжнародну політику давно вийшли за стіни Ватикану та Като-

Іван Павло II в перші хвилини після обрання (1978 р.) на площі Св. Петра

лицької церкви. Чимало вони позначилися й на українських релігійних справах, насамперед, на долі українських греко-католиків. Але не лише їх — екуменічна спрямованість Івана Павла II, його пошана до інших релігій та конфесій поступово помітно вплинули на «клімат» нашого релігійного життя, особливо після його візиту до України 2001 року.

Кароль Войтила походить із невеликого містечка Вадовиці під Краковом. Його батько був шкільним вчителем, потім офіцером. Мати померла, коли Каролі було 9 років, встигнувши, однак, за словами самого Івана Павла II, значно вплинути на формування його особистості. Батько виховував сина в суворій дисципліні, гартував його характер, наприклад, іноді примушував сина готувати уроки в холодній кімнаті. У молоді роки Кароль вирізнявся завзятістю, сміливістю, атлетизмом, а також відкритим характером, вмінням і бажанням постійно спілкуватися з людьми. Грав у футбол, плавав у небезпечних річках, непогано їздив на «нартах» (польською — «лижі») в горах, що оточують Вадовиці майже зусібіч.

На подальше життя Кароля, на вибір його життєвого шляху значно вплинула побожність батька. У книжці «Дар і таємниця» Іван Павло II пише: «...Його (батька) життя було суворим, а після того, як він овдовів, стало воно життям постійної молитви. Часто, прокинувшись вночі, заставав свого батька на колінах... Ніколи не говорили з ним про моє духовне поклонання, але приклад батька став для мене наче першою домашньою семінарією». Кароль Войтила згадує ще один випадок, який був ніби пророцтвом його подальшої долі. Коли до гімназії, де він навчався, завітав тодішній примас Польщі архієпископ-митрополит Адам Стефан Сапега (відома й дуже шанована в Польщі особистість), то привітати гостя доручили Каролі. Він зробив це так блискуче, з такою ерудицією й пієтетом, що Адам Сапега звернув на здібного хлопця особливу увагу і сказав, що його місце — у лоні церкви. Тоді, однак, молодий Войтила захоплювався іншим — літературою, театром, писав вірші, мав численних друзів серед студентів.

1938 року, після закінчення гімназії, Кароль вступив до Краківського університету на факультет польської філології. 1939 року, коли в Польщу прийшла війна, окупаційна влада закрила університет, професорів і викладачів вивезла до концтабору — за нелояльність та на всяк випадок. Молодий Кароль активно зайнявся самоосвітою, багато читав. У ті суворі роки він написав свої перші літературні твори і став членом — автором й актором — підпільної експериментальної театральної групи (під час окупаційного режиму будь-які зібрання каралися висилкою до таборів). Папа згадує: «Мушу визнати, що той театральний досвід залишив дуже глибокий

слід у моїй пам'яті, хоча в якийсь момент я почав розуміти, що театр не є моїм покликанням». Легко припустити, що Кароль Войтила міг би стати славетним польським актором — стільки в його обличчі, всій постаті виразності, значимості та привабливості. Не виключено також, що акторський талант та сценічний досвід стали важливою складовою славетної харизми Папи Івана II і посилюють його вплив на людей.

У роки окупації, щоб уникнути примусового вивезення до Німеччини, Кароль працював робітником у каменоломні та на фабриці. Він і сьогодні з великою пошаною згадує каменярів, разом з якими працював: «Вони знали, що я студент і так чи інакше за першої нагоди повернусь до навчання. Але ніколи не виказували будь-якої недоброзичливості. Не дратувало їх і те, що приносив на роботу книжки. Часто говорили: «Ми тут постережемо, а пан нехай собі трохи почитає». Дехто з них навіть радив йому стати ксьондзом. Кароль Войтила зберіг дружні стосунки зі своїми товаришами по каменоломні, навіть ставши Краківським архієпископом, — хрестив у них дітей і внуків, ховав померлих. Із деякими листується й досі.

Восени 1942 року Кароль Войтила прийняв остаточне рішення і вступив до Краківської духовної семінарії, тоді «катакомбної». Ця подія залишилася таємницею навіть для його близьких — були часи конспірації. Часто-густо семінаристи задля безпеки жили просто в резиденції митрополита. А 1946 року, вже після війни, 26-річний Кароль Войтила став священником і продовжив освіту в Римському університеті Ангелікум, де захистив докторську дисертацію з проблем теології. Після двох років парафіяльної душпастирської служби навчався на філософському факультеті Краківського університету, де пізніше став професором. Тож за світськими мірками Іван Павло II — інтелігент і вельми освічена людина в таких царинах, як філософія, теологія, етика, соціологія, мистецтво. Він добре знає 8 мов, а у свята звертається до віруючих 57-ма мовами світу. До мов, до слова Папа має особливу схильність. Кожного разу, коли збирається до якоїсь країни, починає вивчати мову її громадян, зазвичай із вчителем. (Перед приїздом до України його помічником у вивченні української був львів'янин отець Августин). Кароль Войтила є автором понад 500 пастирських, наукових та літературних праць. Серед них — монографія «Фундамент оновлення», присвячена аналізу II Ватиканського собору, «Любов і відповідальність» та інші. Свої вірші та драми Папа друкував під псевдонімом Андрій Явень та Андрій Груда. Багато його книг перекладено українською, наприклад, «Дар і таємниця», «Переступити поріг надії» та інші. Чимало українців читає твори Папи польською мовою.

Папа ступає на землю України. 2001 р.

Успіх творів Войтили, його енциклік та послань пояснюється тим, що вони, як правило, стосуються справ, котрі хвилюють кожну людину, — про це свідчать уже їхні назви: «У праці людина стає більш людиною», «Суспільні турботи церкви», «Віра і розум» тощо. 2004 року виходить у світ нова книжка Кароля Войтили — автобіографічна, присвячена першим рокам його архієпископського служіння. Там, зокрема, він критикує себе за те, що не був достатньо строгим пастирем під час служіння у Краківі: «Можливо, я недостатньо намагався «правити» в ті роки. Такий маю характер».

Церковна кар'єра Кароля Войтили просувалася досить стрімко — у 38 років він став єпископом-помічником Краківської архієпархії, у 47 — кардиналом, архієпископом. За часів комуністичного режиму Краківський архієпископ виявив себе хоробрим пастором — сміливо відстоював права Церкви, права віруючих, розбудовував духовну освіту, а також всіляко підтримував рух «Солідарність». Значною мірою завдяки йому польські костьоли стали чи не єдиними в суспільстві місцями, де поляки почувалися вільними людьми. Попри застереження й невдоволення соці-

алістичної влади, польський кардинал Войтила брав активну участь у діяльності реформаторського II Ватиканського Собору Католицької церкви, на якому яскраво проявилися наукові здібності, широка освіта та гуманістична філософія Кароля Войтили.

Саме тоді широкий церковний католицький загал звернув увагу на здібності, освіченість, гуманістичні прогресивні погляди Войтили. Він укладав і редагував важливі документи Собору, переконував колег, виступав на засіданнях. Виступи стосувалися таких питань, як роль церкви і мирян у сучасному світі, релігійна свобода, толерантність, соціальне служіння церкви. Під час роботи Собору Кароль Войтила зробив важливий крок у майбутнє — до свого папства.

Після смерті Павла VI, 16 жовтня 1978 року, о 17 годині 15 хвилин Конклав кардиналів у Ватикані обрав чергового — 263-го за історичним списком — Римського Папу. Ним став 58-річний кардинал Кароль Войтила, архієпископ-митрополит Краківський. Згідно з давнім звичаєм він узяв собі нове ім'я, яке складається з імен двох його попередників на Римській кафедрі — пап Івана XXIII та Павла VI, яких він дуже поважав і реформи яких мав намір продовжити. Обрання Кароля Войтили світ сприйняв як сенсацію. Не знали, чому більше дивуватися — тому, що він поляк, слов'янин (перший за 2000 років існування Церкви), чи тому, що «вийшов» з-за Залізної завіси.

Загально визнано, що Іван Павло II відіграв неабияку роль у процесах ослаблення соціалістичного табору та припиненні у світі холодної війни. Сам Папа вважає, що «в цій справі він, можливо, був одним із інструментів Провидіння». Кароль Войтила відкрито підтримував рух «Солідарність», під час візитів до соціалістичної Польщі зустрічався із Лехом Валенсою. Не закликаючи відкрито до повалення режиму, він постійно повторював, що так, як є, не повинно бути, і що зневажати гідність людини не можна. Колишній примас Польщі кардинал Йозеф Глемп, висловлюючи хвалу Папі за сприяння падінню комунізму, особливо своїм першим візитом до батьківщини 1979 року, згадував: «Ми пам'ятаємо слова Папи, які він тоді сказав: «Нехай зійде Святий Дух і оновить лице цієї землі». Віддав належне Папі й Лех Валенса за те, що той наприкінці 80-х років минулого століття інспірував у поляках хоробрість, постійно повторюючи: «Відкрийте двері! Не бійтеся!»

Однією з особливостей понтифікату Івана Павла II є те, що він побив усі рекорди в історії папства своїми пастирськими подорожами, здійснивши понад 120 закордонних візитів. Під час візитів Папа торкається не тільки

Іван Павло II

церковних чи релігійних питань. Там, де порушуються громадянські свободи, Іван Павло II закликає до справедливості, поваги до громадянських прав. Перебуваючи на найбільш бідніших континентах (Африка та Південна Америка), він вимагає від багатих західних кредиторів скасування боргів цих країн, просить «не ставити справедливість і право вище милосердя». «Як це можливо, — пише Папа, — що в наші часи є люди, які помирають від голоду, приречені на неписьменність, позбавлені домівок, не мають притулку, а також доступу до елементарної медичної допомоги?»

У всі країни Папа несе слово віри, проповідує толерантність і співпрацю між різними церквами та релігіями, відстоює права людини.

Те саме сталося на «острові Свободи». Цей фантастичний і символічний візит, у якому скептики сумнівалися до останньої секунди, став блискучою фінальною сценою тієї драми, того трагічного експерименту, який провадився на світових підмостках прихильниками комуністичної ідеології та атеїзму. Старий хворий римський первосвященик — уособлення християнської моралі й справедливості — нагадав «незламному» диктаторові про затоптані демократію та свободу віросповідання, про злидні населення, а також домігся звільнення кількох політичних в'язнів. Однак, лейтмотивом усіх його виступів і промов на Кубі стали слова: «Жодна ідеологія не може замінити Слово Боже!»

Папа багато їздить світом, але ще більше відвідують його. Політики, вчені, художники, письменники, духовенство різних країн, конфесій і національностей вважають за честь бути прийнятими Іваном Павлом II. Одним із перших яскравих проявів «перебудови» і «гласності» стала зустріч 1989 року Михайла Горбачова з Папою після 72 років примусового державного атеїзму — офіційної «релігії» СРСР. Візит став відповіддю — хоча й через десятиліття — на насмішкувате запитання Йосипа Сталіна:

«Скільки танкових дивізій має Папа?» Диктатор знав тільки один важіль впливу на світ — брутальну силу.

Стосовно Папи Івана Павла II дуже часто вживають слово «перший». Він став першим за останні 452 роки неіталійським папою, понад те — це перший слов'янин на папському престолі, перший за багато століть папа-письменник. Але всі ці «рекорди» не можуть затінити важливих історичних починань людини, яка сьогодні очолює Римську кафедру. Згадаємо лише деякі.

Іван Павло II — вперше в історії папства — цілеспрямовано торує дорогу до миру й добрих стосунків з іншими церквами світу. Він першим із пап увійшов у синагогу, мечеть, спілкувався із Далай-ламою, мусульманськими церковними лідерами, також постійно наголошує, що Католицька та Православні церкви є церквами-сестрами. І знову ж таки вперше відвідав кілька православних країн, серед них й Україну, молився у православних храмах.

Не менш важливим — і взірцевим для всіх нас — є його ставлення до єврейського питання, адже протягом майже 2000 років християнські церкви, в тому числі й католицька, сповідували якщо не ненависть, то повне неприйняття іудейства та євреїв. Ще не так давно у церквах під час богослужінь читалися старовинні тексти страшних прокльонів на адресу іудеїв, «які розіп'яли Христа». Так із покоління в покоління вироблявся суспільний менталітет, забарвлений антисемітизмом, формувалося тло погромів і дискримінації єврейського народу.

Іван Павло II намагається перервати цю середньовічну традицію: «Треба, щоб кожний усвідомив, що сини Ізраїлю є нашими старшими братами», що Старий Заповіт — то спільна спадщина християнства та іудейства. Папа спілкується з іудейськими теологами, підтримує дружні контакти з багатьма євреями, зокрема зі своїм шкільним приятелем із Вадовіц, головним рабином Риму доктором Рікардо Ді Сенья, який буває на службах у соборі Св. Петра і якому Папа віддає візити. За словами одного з відомих єврейських діячів пана Фохмана, «своїми словами й діями цей Понтифік започаткував справжні зміни у тому ставленні до євреїв, яке тривало століттями. Ще ніколи католицько-іудейські стосунки не були такими добрими, як тепер».

Єврейське питання є для Войтили одним із аспектів загальної проблеми мирного співіснування різних культур. У Посланні до Міжнародного дня миру 2001 року Папа Іван Павло II висловив думку, що «в минулому відмінності культур часто ставали джерелом непорозумінь

та причиною війн... Зустрічі з представниками інших культур підтверджують мою впевненість у тому, що взаємна відкритість віруючих різних релігій може принести велику користь справі миру й загальному добробуту людства». Яскравим показником ставлення Папи до людей інших культур є, зокрема, склад Колегії Кардиналів Ватикану — цей високий католицький орган ніколи не мав такого інтернаціонального складу, як сьогодні.

Дуже важливим для ментальності сучасного суспільства, не кажучи вже про історичну унікальність, є те, що Іван Павло II започаткував не тільки процес перегляду певних сторінок історії католицизму, а й публічно покався в історичних провинах Католицької церкви. У книжці Луджі Акатоллі «Коли Папа просить пробачення...» знаходимо добірку 25-ти публічних висловлювань Папи, які починаються словами: «Я прошу пробачення». Серед подій, за які римський архієрей просить прощення, знаходимо Хрестові походи, взяття штурмом та пограбування православного Константинополя (1204), деякі справи інквізиції, звинувачення у єресі Галілея, Дж. Бруно та Яна Гуса, засудження Лютера за бажання піднести моральний рівень церкви та інше. Просив пробачення Папа також за мовчання Церкви під час масового знищення євреїв Третім Рейхом. Багато церковних сановників не згодні з такою позицією Папи — вони не хочуть «перекладати помилки окремих церковних діячів на безгрішну за своєю суттю Церкву». Папа, втім, керується своїм сумлінням. Нагадаємо, що це, мабуть, єдиний в історії всіх релігій і церков світу випадок, коли церква — вся церква в особі свого предстоятеля — б'є себе в груди і повторює: «Mea culpa! Mea maxima culpa!» Інші церкви, зокрема, Православні, щоб не скоїли — «завжди їхня правда».

Візит папи Івана Павла II до України (2001) став однією із найяскравіших і найважливіших подій у сучасній історії нашого суспільства. Глава УГКЦ Любомир Гузар так сказав напередодні візиту: «Будь-який візит Папи привертає увагу всіх найбільших світових заходів масової інформації. Отже, Україна невдовзі опиниться в центрі уваги всього світу. Досі вона не дуже відома. А тут у нас з'явиться шанс розповісти світові про нашу багату історію та культуру, про наш працьовитий народ і взагалі сказати про себе все, що вважаємо за потрібне. Треба лише зуміти скористатися таким шансом... Важливо не тільки те, що Папа Іван Павло II слов'янин. Головне те, що він несе у світ мир і злагоду, поширює християнські ідеали. Окрім усього, він суттєво змінив на краще уявлення світу про слов'ян. Українці, як одна з найбільших слов'янських націй, повинні скористатися з цього».

Іван Павло II

Знаменно, що після візиту Івана Павла II до України найзапекліші супротивники його приїзду (деякі політики, група лівих депутатів Верховної Ради, частина єпископів УПЦ МП та інші), які й досі продовжують доводити, що візит «не мав відбутися», про особу Кароля Войтили не сказали чогось справді образливого чи презирливого — таку силу привабливості та морального впливу має ця людина. Будемо сподіватися, що після візиту Івана Павла II релігійна атмосфера в Україні вже ніколи не повернеться до того стану, коли можна було говорити про своїх релігійних «конкурентів» все, що заманеться, не рахуючись навіть з елементарною пристойністю. Бо всі ми тоді отримали урок толерантності понад усе.

У зв'язку з візитом папи Івана Павла II до України Дмитро Павличко сказав: «Західний світ, католицький світ традиційно сприймав образ слов'янина як сентиментального, романтичного героя, котрий пишається собою й живе надіями на повернення старих, лицарських часів. Російська класична проза, широко читана в Європі, підняла цей образ до аристократичного рівня, але й там слов'янин зберігав прикмети одержимого

мрійника, дуже часто нездатного до послідовної й тяжкої праці в ім'я свого ідеалу. Іван Павло II, який відкрився Європі та світові як «слов'янський папа», так само є одержимим ідеалістом. Однак, попри це, він здатен діяти й мислити послідовно і вперто, здатен аналізувати причини великих трагедій ХХ століття, здатен бути філософом, справедливим наставником моральної поведінки й узагалі — виразником правди всього, а не лише слов'янського світу...

Щоправда, сьогодні такі поняття, як «слов'янські», «германські» чи «романські» народи, перестали відігравати ту роль, яку вони мали ще в ХІХ столітті. Але тим і великий Іван Павло II, що він схиляє народи не до якоїсь там «загадкової» чи навіть реакційної слов'янськості, а до спільних духовних вселюдських цінностей. Але що поробиш, мені, наприклад, приємно усвідомлювати, що його мати, пані Качурівська, можливо походила — хоч це аж ніяк не доведено — з українського роду».

Папа Іван Павло II неодноразово засвідчував свій інтерес до України, до її людей. Ще під час святкування 1000-ліття хрещення Русі (1988) він дуже хотів приїхати до Києва, взяти участь в урочистостях. Напередодні того ювілею писав: «Вже на початку свого понтифікату я висловив бажання духовної пілігримки до місць, які були колискою церкви Київської Русі. На жаль, через відомі причини, не маю змоги побувати на землі святих Ольги й Володимира... Але нехай українці пам'ятають, що Папа, як і вони, є слов'янином і завжди прагне бути разом зі своїми братами».

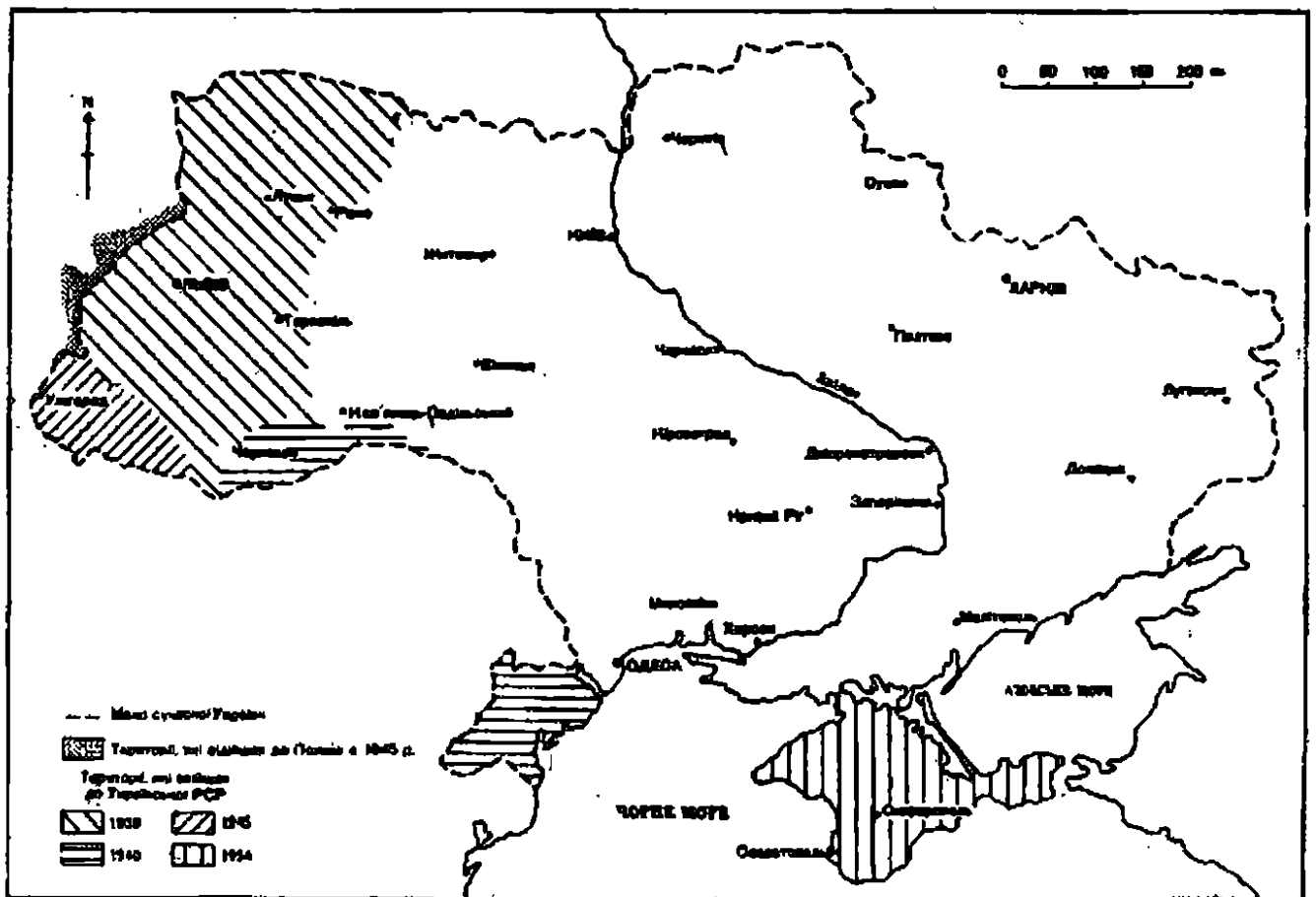
Завершимо нарис словами Євгена Сверстюка: «Думаю, що ніхто з візитерів не говорив так про Україну, не звертався до неї з такою любов'ю, не розумів так її серце, як Папа Іван Павло II; він назвав нашу землю «политою кров'ю», він вважає її духовним центром, серцем Східної Європи. Промови папи Івана Павла II — то чистий християнський дух, не затьмарений політикою. Не забудьмо, втім, і те, що Папа Кароль Войтила — один із тих людей, які розвалювали тюремні стіни в Польщі та Україні, відкрили тюрми, в яких сидів і я. Відомо, що як тільки хто з українських дисидентів проривався за кордон, його обов'язково приймав Папа Іван Павло II».

Клара ГУДЗИК

Фотографії з архіву «Дня»

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОРДОН: ТРИДЦЯТЬ РОКІВ ПРОТИСТОЯННЯ

У липні 2003 року українці та поляки пройшли через тяжке випробування: 60-річчя волинської трагедії. Тоді газета «День» приділила багато уваги волинським подіям, залучаючи до їх висвітлення як українських, так і польських експертів. Експерти й політичні діячі прагнули бути об'єктивними і толерантними. Не можна не визнати, однак, що відзначення круглої річниці цієї трагічної події залишило гіркий присмак в українсько-польських відносинах.

Отак змінювався українсько-польський кордон протягом 1939–1945 рр.

Український і польський народи зазнали у ХХ століття більше лиха, ніж за всю попередню тисячу років своєї історії. Забути про порівняно недавнє жахливе минуле неможливо. Чи здатні історики лікувати, а не роз'ятрювати рани у колективній пам'яті обох народів?

Майже півстоліття волинська трагедія була «білою плямою» історії, тому що в Кремлі вважали за краще приховувати незручні факти. Однак замовчування — зовсім не вихід із ситуації. Є тільки один шлях до лікування історичної свідомості — безсторонній аналіз причин трагічних подій, виявлення мотивів їхніх учасників, висвітлення об'єктивних чинників, які обумовлювали нюанси політики або поведінки. І, звичайно ж, треба не тільки ввічливо слухати опонента, а й чути його, тобто брати до уваги чужі аргументи, залишаючись, якщо вони не переконують, на власній позиції.

Попри великі масштаби (одночасний напад 11 липня 1943 року на 167 польських поселень), волинська трагедія була тільки епізодом у протистоянні Української повстанської армії (УПА) і Армії крайової (АК) в окупованій нацистською Німеччиною Західній Україні. У свою чергу, це зіткнення двох підпільно-партизанських армій у 1943—1944 рр. було тільки елементом протистояння, яке розтягнулося на три десятиліття. Серед інших його елементів можна назвати українсько-польську війну 1918—1919 рр., радянсько-польську війну 1920 р., боротьбу українських партій і воєнізованих підпільних структур (УВО-ОУН) із Польською державою у міжвоєнну добу, поглинення Польщі Німеччиною та Радянським Союзом у 1939 році, депортаційну операцію «Вісла» 1947 року. Усі трагічні епізоди протистояння 1918—1947 рр. пов'язані з боротьбою за відродження Польщі та України як національних держав й відповідно — з боротьбою перетвореної на Радянський Союз Росії та нацистської Німеччини за домінування у цьому сегменті Східної Європи. Як українці, так і поляки бажали довести самим собі, один одному, своїм сусідам і всьому людству: «Ще не вмерла Україна!», «Єще Польска не згінела!» Йшлося не тільки про державність. Коли обидва народи опинялися в епіцентрі головних битв у світових війнах, перед ними поставала проблема елементарного фізичного виживання.

Епізоди тридцятирічного протистояння, як у калейдоскопі, укладалися в різноманітні варіанти: то українці й поляки воювали один з одним, то їхня боротьба між собою була частиною війни між великими державами, то боротьба останніх була тлом, на якому розгортався українсько-польський конфлікт. У 1920 році сталося навіть так, що поляки об'єдна-

лися з українцями у прагненні разом вирватися з лабетів відновленої більшовиками імперії. Проте кожного разу головним пунктом боротьби чи взаємопорозуміння (між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою) було питання про українсько-польський кордон.

Як у польській, так і в українській науковій літературі є безліч статей і навіть монографії, спеціально присвячені становленню спільного кордону. У фактографічному плані проблема висвітлена. Залишається тільки одне: виявити мотиви сторін, які призвели до протистояння.

* * *

Відроджена у 1918 році Польща користувалася підтримкою Антанти. Головний переможець у війні — Франція — бажала утворити на східному кордоні Німеччини союзу собі державу. Сильна Польща була потрібна на випадок, якби переможена Німеччина почала готуватися до реваншу.

Військова підтримка Франції допомогла Ю. Пілсудському розгромити та окупувати Західно-Українську Народну Республіку, яка виникла на українських землях колишньої Австро-Угорщини. Одночасно Польща окупувала Західну Волинь до Збруча — територію, що належала до революції Російській імперії. Східна Галичина з центром у Львові разом із Західною Волинню утворили новий географічний регіон — Західну Україну. Територія її дорівнювала 120 тис. кв. км, що перевищувало чверть території Польщі, а населення — 10 мільйонів осіб (в усій Польщі — 27 мільйонів).

Важко навіть уявити собі, наскільки потужним був потяг польського народу до відновлення своєї держави. Відчайдушною боротьбою за незалежність у XIX столітті він змусив європейських політиків звикнути до думки, що незалежна Польща мусить відродитися. Це сталося під час світової війни. Щоб перетягти поляків на свій бік, воюючі між собою Німеччина й Антанта заявили про намір відродити Польщу. Коли поляки побачили, на чий бік схиляється перемога, вони ввічливо відхилили пропозицію розпочати державотворчий процес в окупованій Німеччиною Польщі й дочекалися поразки останньої. Незалежна Польща народилася на руїнах трьох імперій — Російської, Австро-Угорської та Німецької.

Якщо замислитися над першопричиною українсько-польського конфлікту у XX столітті, то довго шукати її не доведеться. Першопричиною було прагнення польської політичної еліти відродити Польщу Ягеллонів, тобто Річ Посполіту — ту державу, яка загинула у XVIII столітті. Відроджену у 1918 році державу назвали Другою Річпосполитою.

Польща Пястів виникла майже одночасно з Руссю Рюриковичів. Із часом половина її території була поглинута Німецькою імперією. У 1569 році виникла Річ Посполита — федерація Польського королівства з Великим князівством Литовським (назва походила від двох латинських слів, які тепер пишуться злито: рес публіка). Литва разом із завойованими нею білоруськими та українськими землями об'єдналася з Польщею, щоб протистояти експансії Московської держави. Литовські магнати зайняли в об'єднаній державі підпорядковане становище, а українські землі Литви перейшли під управління польської корони. Повстання Богдана Хмельницького у XVII столітті істотно підірвало могутність Речі Посполитої. Вона поступово слабшала, аж урешті була поділена сусідами — Росією, Австрією, Прусією.

Я неодноразово розпитував польських істориків: чому поляки у 1918 році прагнули відродити багатонаціональну Річ Посполиту? Мої колеги відповідали: за багато століть смуга земель між Німеччиною і Росією з суцільним польським населенням стала надто вузькою, щоб слугувати основою для повноцінної держави. На західних землях, які належали п'ястівській Польщі й увійшли до складу Німеччини, здебільшого вже переважало німецьке населення. На східних землях колишньої Речі Посполитої, які були етнічними землями українців, литовців і білорусів, поляки жили мільйонними масами, але залишалися національно меншиною. Тільки в українському Львові й литовському Вільнюсі вони становили більшість.

Антанта не підтримувала прагнення Ю. Пілсудського творити багатонаціональну Польщу. Після багатьох дискусій на Паризькій мирній конференції з'явилася «Декларація Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі» від 8 грудня 1919 року. Накреслена в ній лінія кордону проходила від Гродно через Брест-Литовськ і Перемишль до Карпат. Ця лінія приблизно відповідала розмитому етнографічному кордону. На заході від накресленої лінії, тобто у Польщі, залишалися українські етнічні землі — Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина. На сході від неї, тобто в Україні, залишалися мільйони поляків, які проживали тут багато поколінь.

Випереджаючи неминуче вторгнення більшовицьких «збирачів» Російської імперії, Ю. Пілсудський у квітні 1920 року вдарив першим. Та незрівнянно більша за чисельністю Червона армія незабаром опинилася біля Варшави. Тоді британський міністр закордонних справ Дж. Керзон звернувся до воюючих сторін і запропонував зробити майбутнім кордо-

ном між Польщею і радянськими республіками лінію Ради Антанти від 8 грудня 1919 року. Відтоді цей кордон став називатися лінією Керзона.

Радянсько-польська війна закінчилася зовсім не так, як розраховував В. Ленін. Щоправда, Західна Європа була врятована від вторгнення не стільки внаслідок поразки Червоної армії під Варшавою, скільки через колапс радянського господарства, викликаний політикою «воєнного комунізму». Але Польща після поразки денікінських військ першою опинилася на лінії вогню. Вона відстояла свою незалежність і навіть добила-ся від Москви визнання її територіальних надбань. Услід за Росією держави Антанти теж визнали привалезність Західної України Польщі. Виникла міжвоєнна, так звана ягеллонська Польща. Вона не поширилася до кордонів Речі Посполитої XVIII століття, але більше ніж наполовину складалася з українських, білоруських і литовських земель.

Геополітичне становище Польщі між Радянським Союзом і Німеччиною було небезпечним. Керівники її боялися, що Німеччина захоче повернути собі передані Польщі у 1918 році 44 тис. кв. км території, на якій проживало майже 3 млн. осіб. Так само вони боялися, що Радянський Союз висуне претензії на Західну Україну і Західну Білорусію. Намагаючись у такій ситуації консолідувати багатонаціональне населення країни, польські уряди проводили політику наступальної колонізації українців і білорусів. Така політика обурювала українців. У 1929 році виникла Організація українських націоналістів, яка повела проти польської адміністрації війну не на життя, а на смерть.

Знищення Польської держави у вересні 1939 року означало утворення спільного кордону між Німеччиною та Радянським Союзом від Балтики до Карпат. Ця подія мала лише один безпосередній наслідок: допомогла двом тоталітарним державам зійтися між собою в смертельному герці.

Чому утворення сучасного українсько-польського кордону, або, висловлюючись інакше, возз'єднання Західної України з УРСР не можна пов'язувати з секретним протоколом до укладеного 23 серпня 1939 року Договору про ненапад? Хоча б через те, що в пакті Ріббентропа—Молотова фігурував інший кордон.

Стаття 2 цього документу проголошувала, що німецька й радянська «сфери інтересів» розмежовуються по Нареву, Віслі й Сану. Це означало, що до Радянського Союзу мали відійти не тільки Західна Україна, Холмщина, Підляшшя, Посяння і Лемківщина, а й уся територія країни аж по Віслу. Гітлер відступав Сталіну майже дві третини території Польщі. Ніхто з тих, хто розробляв і підписував пакт, спеціально не думав про

українські, білоруські та литовські землі, що входили до складу радянської «сфери інтересів». Вони потрапили до цієї «сфери» тільки тому, що були розташовані у східній, а не в західній частині Польщі.

28 вересня 1939 року Ріббентроп уклав у Москві інший договір — «Про дружбу та кордон». Він істотно відрізнявся від серпневого: Радянський Союз відмовлявся від польських етнічних земель, але діставав у компенсацію Литву, яка раніше перебувала в німецькій «сфері інтересів». Кордон встановлювався практично по лінії Керзона.

Що відбулося в п'ятитижневий проміжок часу між двома договорами? Невелика собі дрібниця: розпочата Німеччиною 1 вересня війна з Польщею перетворилася на світову війну. Щоб не бути втягнутим у таку війну на боці Німеччини, Радянський Союз мусив докорінно змінити ідеологію вторгнення.

Червона армія ставала «армією-визволителькою». Вона йшла в Польщу, щоб захистити «життя й майно» братніх народів від німецьких військ, які вторглися в Польщу із заходу й готові були окупувати українські та білоруські землі. Така інтерпретація радянського вторгнення

Підписання радянсько-німецького договору про «дружбу і кордон» 28 вересня 1939 року

розлютила Гітлера. Він однак уже мав на руках війну з Францією та Великою Британією, тож змушений був міняти конфігурацію «сфер інтересів» за бажанням Сталіна.

* * *

У серпні 1941 року Ф. Д. Рузвельт і У. Черчілль підписали Атлантичну хартію. У ній проголошувалося, що здійснені агресором під час війни територіальні зміни є недійсними. Зі свого боку, обидва лідери зобов'язувалися не робити на свою користь територіальних змін після перемоги над ворогом. Уперше в історії воєн держави, які збиралися перемогти противника, брали на себе зобов'язання утриматися від анексій.

У вересні 1941 року до Атлантичної хартії приєднався Радянський Союз. 1 січня 1942 року представники 26-ти країн, серед них СРСР, оголосили у Вашингтоні Декларацію Об'єднаних Націй, у якій було заявлено про те, що вони визнають принципи Атлантичної хартії та беруть на себе зобов'язання воювати аж до капітуляції нацистської Німеччини та її союзників.

Радянський Союз ніс на собі основний тягар війни в Європі. Було зрозуміло, що під час наступу Червона армія вступить спочатку в Польщу, а вже потім — у Німеччину. Союзники не сумнівалися в тому, що Й. Сталін, щойно опиниться в Польщі, утворить «польський народний уряд» і матиме справу тільки з ним. Саме так В. Ленін зробив у 1920 році. Ніхто не сумнівався й у тому, що попри всі декларації Сталін не відмовиться від територіальних надбань 1939—1940 рр. Якби хтось засумнівався, сумніви мали б зникнути після того, як газета «Правда» 20 лютого 1943 року надрукувала передову статтю «Возз'єднання українського народу у власній державі». Це був демонстративний передрук з опублікованої напередодні статті Олександра Корнійчука в газеті «Радянська Україна». Корнійчук звинувачував у цій статті польський еміграційний уряд й окремі групи польських емігрантів у Великій Британії та США у намірі «відірвати від Радянського Союзу західну частину України». Через п'ять днів на виступ «Правди» Рада міністрів Другої Речі Посполитої відгукнулася постановою, в якій нагадувалося: у справі кордонів між Польщею і СРСР обов'язковим є статус-кво до 1 вересня 1939 року, що відповідає Атлантичній хартії.

Емігрантський уряд у Лондоні, поки існував, приймав ідею У. Черчілля про повернення до середньовічної конфігурації кордонів без усякого ентузіазму. Йому не подобалася ідея бачити Польщу країною двох народів — поляків і німців. Проте Сталін здійснив ще в ході наступу Ра-

дянської армії депортаційну операцію гігантських масштабів: з територій Німеччини, які відходили до Чехословаччини (Судетська область), Польщі та Радянського Союзу, було виселено близько 13 млн. німців.

Розміщення українського та польського населення теж підганялося під нову конфігурацію державних кордонів. Добровільні або примусові переселення українців з Польщі в Україну та поляків з України в Польщу тривали з 1944 по 1946 рр. Всього було виселено з СРСР в Польщу 823 тис., а з Польщі в СРСР — 483 тис. осіб. Тих українців, які не бажали переселятися до УРСР, польський уряд у 1947 році вивіз за межі їхньої батьківщини за допомогою військової сили (операція «Вісла»). Близько 150 тис. осіб були розпорошені невеликими групами (щоб швидше асимілювалися) по всій території північної й західної Польщі.

Від подій, які поставили крапку в тривалому процесі визначення українсько-польського кордону, нас відділяють шість десятиліть. Ще чимало громадян України й Польщі з глухим боєм згадують малу батьківщину за межами власної країни, де залишились могили батьків і близьких. Але сучасний українсько-польський кордон розмежовує не ворогів, а друзів. Відтоді, як Україна перестала бути частиною внутрішньої, а Польща — частиною зовнішньої радянської імперії, між обома суверенними державами встановилися відносини щирої дружби. Інколи ми можемо з різних позицій оцінювати події останнього століття, але різниця в оцінках не повинна затьмарювати відносини між стратегічними партнерами.

Польський народ, який потрапив у вир Другої світової війни з першого дня й мужньо боровся з ворогом у військах союзників і на власній окупованій території, не повинен був зазнати територіальних втрат. Польський уряд мав усі юридичні підстави вимагати в союзників дотримання ними ж декларованих заяв про скасування усіх територіальних надбань агресора. Але цей уряд сидів у Лондоні, а з Гітлером тепер воював Сталін. Створювалася нерозв'язна ситуація, з якої треба було виходити якнайшвидше: радянські війська вже наближались до Польщі.

У. Черчілль запропонував нестандартне й геніальне у своїй простоті рішення: повернутися у 1918-й рік і переформатувати країну. Під час Першої світової війни польська еліта прийняла рішення творити ягеллонську Польщу: ту, яка була на пам'яті останніх п'яти-шести поколінь. Це рішення мало під собою серйозні підстави, але виявилось неприйнятним як для сусідів Польщі (йдеться не лише про українців), так і для безпеки самого польського народу. Тепер великі держави повинні були

створити для нього іншу країну, а точніше — відновити середньовічну, п'ястівську Польщу.

Уперше У. Черчилль сформулював свою ідею 29 листопада 1943 року в бесіді з Й. Сталіним під час другого дня роботи Тегеранської конференції керівників трьох союзних держав. Наступного дня на пленарному засіданні він оформив цю ідею в письмовій формі: «Очаг польського государства и народа должен быть расположен между так называемой линией Керзона и линией реки Одер, с включением в состав Польши Восточной Пруссии и Оппельской провинции».

Ідея «переформатування» Польщі була розвинута на Кримській конференції керівників трьох союзних держав у лютому 1945 року. Цього разу її висловлював уже Й. Сталін: східним кордоном Польщі вважати лінію Керзона з деякими відхиленнями від неї до 5—8 км на користь Польщі, а західним кордоном — лінію від Штетіна (Щеціна) по річці Одер і далі по річці Нейсе. У. Черчилль цього разу сприймав свою власну ідею без ентузіазму: коли він висловлював її, то думав не стільки про польський народ, скільки про емігрантський уряд у Лондоні. Тепер же територіальну компенсацію за рахунок Німеччини слід було давати створеному Сталіним люблінському маріонетковому урядові. Не заперечуючи східного кордону Польщі по лінії Керзона, він висловився щодо західного кордону по Одери-Нейсе таким чином: «Едва ли было бы целесообразно, чтобы польский гусь был в такой степени начинён немецкими яствами, чтобы он скончался от несварения желудка». Питання про західний кордон відклали на майбутнє.

Берлінська конференція керівників трьох союзних держав, яка працювала в Потсдамі у липні-серпні 1945 року, затвердила польський західний кордон лише умовно. Точніше, вона визнала німецьку територію, яку він окреслював, такою, що перебуває під управлінням Польщі, а не радянської окупаційної адміністрації в Німеччині. Проте господарем становища в Центрально-Східній Європі був Кремль, і повсюди Польща почала жити в нових кордонах.

Отже, незважаючи на запевнення союзників у тому, що Об'єднані Нації не допустять анексії територій у переможеного ворога, Німеччина втратила не тільки територіальні здобутки Гітлера, але й частину власної території — 120 тис. кв. км. Польща одержала свої середньовічні володіння (Помор'я та Сілезію), а також більшу частину Східної Пруссії.

Як виглядав для Польщі баланс утрат і прирощень? Вона передавала Радянському Союзу Західну Україну та Західну Білорусію, сукупна

площа яких дорівнювала 180 тис. кв. км. Передача була юридично оформлена договором про радянсько-польський державний кордон від 16 серпня 1945 року, який підписав у Москві голова Крайової національної ради Болеслав Берут. Мабуть, саме цю дату слід взяти як орієнтир для визначення легітимного возз'єднання Західної України з УРСР. Від Німеччини Польща одержувала 105 тис. кв. км. Територія її в підсумку зменшувалася порівняно з міжвоєнною з 388 до 313 тис. кв. км. Тобто п'ястівська Польща була на 75 тис. кв. км меншою, ніж ягеллонська. Вона могла б бути меншою тільки на 60 тис. кв. км, але Кенігсберг з округою (сучасна Калінінградська область РФ) «на ходу» ухопив Сталін.

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

Фотографії з книг: О. Субтельний «Історія України». Київ, 1993 р.; Д. Волкогонов «Тріумф і трагедія». Київ, 1988 р.

ВПРОДОВЖ СТОЛІТЬ УКРАЇНА ЗАВЖДИ БУЛА НЕВІД'ЄМНОЮ ЧАСТИНОЮ ЄВРОПИ

Яка роль України в європейському культурному й духовному просторі? Що має робити сучасне українське суспільство, щоб ця роль була справді гідною? Наскільки глибокими є історичні традиції та соціальні зв'язки, що об'єднують нас із цивілізацією Західної Європи? Що й казати, запитання — із ряду головних, «базових», доленосних. Їхня значущість незмірно зростає в контексті нинішньої дискусії про цивілізаційний вибір України. Важко знайти в нашій країні більш компетентного знавця цих проблем, ніж знаменитий учений, людина дійсно невичерпної енциклопедичної ерудиції Сергій Борисович Кримський. Його розмова з кореспондентом «Дня» була присвячена саме європейській домінівності в історичному розвитку України.

— Сергію Борисовичу, загальновідомо, що керівництво України вже не перший рік декларує європейський вибір нашої держави. Але, здається, щоб цей вибір був цілком свідомим, необхідно ясно розуміти, в чому суть поняття «Європа» (в найрізноманітніших його аспектах —

Сергій Кримський

духовному, соціальному, політичному, географічному...) Що ж таке для нас Європа?

— Безумовно, це неоднозначне поняття. Якщо Європу розуміти географічно (умовно кажучи, від Англії до Уралу) — то, зауважимо, самісінський її центр припадає на нашу територію, Закарпаття! Якщо ж Європу розуміти геополітично, то цікавим є критерій Енгельса, який вважав, що межа Європи — це кордони тогочасних Польщі й Угорщини (в розумінні XIX століття!) Далі — Євразія. Але оскільки значна частина України свого часу входила до

складу Польської держави, то, відповідно й до цього критерію, наші землі також належать до європейського простору. Євразія ж історично розумілася таким чином: це територія впливу Візантії (сюди входили і Балкани, і Туреччина, і, звісно, Росія).

Якщо ж брати поняття «Європа» в соціокультурному аспекті, то в цьому плані воно спирається на три фундаментальні явища. Це — античність, християнство та Просвітництво. При цьому античність розуміється згідно з тим, як вона заломлювалася в Ренесансі, християнство — з тим, як воно пройшло через Реформацію, а Просвітництво — в контексті подальшого розвитку соціального й наукового прогресу і демократії. При цьому слід мати на увазі, що різні історичні епохи мали своє «бачення» поняття «Європа». Так, у XVI столітті до Європи не входила Німеччина; ця країна не відповідала ще одному — цивілізаційному — розумінню Європи, яке було пов'язане з модернізацією, індустріалізацією.

Нині до терміну «Європа» належать передусім, звісно, соціокультурні параметри; але здебільшого він спирається на дещо забуте нами сьогодні поняття «способу життя». Він, у свою чергу, має три рівні: якість життя; життєвий рівень (узятий в його суто кількісних показниках); стиль життя. Але важливо зазначити, що в центрі європейської сучасної свідомості (що відзначають і соціологи) перебуває проблема ліберальної демократії; причому демократію в цивілізованому світі розуміють з огляду не на критерії більшості (пригадаймо, що і Сталін на всіх з'їздах

мав «законну», з його погляду, більшість; як він її забезпечував — ось питання!), а на критерії гарантованості прав меншості, і, кажучи ширше, прав людини, прав особистості. Бо прийняття рішень за принципом «більшості» стає навряд чи ефективним в алармічних (небезпечних) ситуаціях, а також в умовах зіткнення з унікальними моральними й естетичними явищами. Не кажучи вже про те, що в меншості може опинитися мудрець, слід враховувати ефект особистої анонімної безвідповідальності: «я роблю як усі».

— Нині й у Європі, й у світі багато говорять про «кризу» гуманізму. Що б ви могли сказати у зв'язку з цим?

— Тут необхідно зупинитися на так званій «проблемі персоналізму». Що мається на увазі? Ще на II Ватиканському конгресі 40 років тому гуманізм визначили як «спробу замінити релігію Бога, який став людиною, релігією людини, яка уявила себе Богом». У цьому розумінні гуманізм справді зазнає нині серйозної критики. Акцент робиться на особистості, її невід'ємних правах; пригадаймо, що у Всесвітній декларації прав людини чітко заявлено: права особистості мають пріоритет перед правами держави. Ось це й мається на увазі, коли йдеться про «персоналізм». Це також найважливіший компонент європейськості. Саме в цьому сенсі й видозмінюється поняття «Європа».

— Якщо ж повернутися до декларованого європейського вибору України, то як ви могли б цей вибір історично обґрунтувати?

— Передусім можна, без сумніву, стверджувати: протягом усього історичного розвитку Україна була невід'ємною частиною Європи, входила до єдиного історичного простору — соціокультурного, політичного й економічного. У добу Київської Русі цей єдиний простір набув здебільшого торгового характеру; тоді Україна була головним регіоном торгівлі Заходу зі Сходом.

У ту епоху, пригадаймо, Середземне море перебувало під арабським пануванням і впливом (а пізніше — під турецьким), і головний шлях торгових зв'язків західних і східних країн (аж до ери хрестових походів) пролягав через Дніпро (славнозвісний «шлях із варяг у греки»). Цікаво, що фактично «вектор» цього шляху був зворотним, тобто «із греків у варяги», умовно кажучи; але традиційно розумілося це саме в тому формулюванні, яке дійшло до нас. Деякі історики вбачають у цих вікових торгових зв'язках вияв історичного вектора «Північ — Південь», але насправді тут мав місце рух зовсім іншого характеру, а саме: «Захід — Схід». Ми можемо говорити, що саме через наші землі, через басейн

Дніпра проходила (і не одне століття) головна торгова артерія Європи, що пов'язувала тогочасний Захід із Візантією — і далі — з Кавказом і Середньою Азією.

— А якщо торкнутися політичних зв'язків України та Європи часів Київської Русі?

— Тут вистачає доволі відомих фактів. Не зупинятимуся на славетних дочках Ярослава Мудрого, які зв'язали київський двір родинними контактами з найважливішими династіями Європи — про це знають майже всі. А пригадаймо, наприклад, княжу дочку Євпраксію, активну учасницю європейської політики кінця XI століття; адже саме вона була одним із головних свідків, що виступили проти германського імператора Генріха IV, наймогутнішого світського володаря Європи, під час його суперечки з Папою Римським у Каноссі!

— А якщо розглянути єдиний європейський простір зразка XVI — XVII століть і роль у ньому України?

— Суть цього простору визначали взаємовідносини конфесій. Річ у тому, що архетипом, наскрізною структурою в історії української культури був принцип еквівалентності Старого й Нового Завіту, обох частин Священного Письма. При цьому католицизм, наприклад, виходив із того, що квінтесенція Біблії — це тільки Новий Завіт; Старий Завіт навіть не рекомендували віруючим для читання. Пригадаймо, з чого, власне у XVI столітті почалася в Західній Європі Реформація: з вимоги зробити доступним для населення Старий Завіт. А в Україні від самого початку дотримувалися в цьому сенсі еквівалентності!

Іноді навіть віддавали перевагу («перекіс убік») Старому Завіту перед Новим. Саме на істинах Старого Завіту ґрунтувалася вся історична концепція славнозвісного Нестора-літописця («Повість минулих літ»). Ще приклад — відома літературно-історична пам'ятка Давньої Русі Креховська Палея; ще Іван Франко, ретельно проаналізувавши її, виявив там 40 різних варіацій старозавітної Книги Буття! Ніде в Європі такого не було.

Дуже характерно, що в Росії, на відміну від України, проповідь такої еквівалентності двох частин Біблії іменували «ересью жидовствующих». Уточнимо: малися на увазі саме православні священики, але якщо вони віддавали належне Старому Завіту — їх звинувачували у проповіді такої єресі. А оскільки Реформація багато в чому виходила з аналогічного принципу, то й Україну (де такий підхід зовсім не вважали «ересью») послідовники різних течій протестантства розглядали як природного іс-

торичного союзника. Це можна підтвердити й за допомогою аналізу історичних джерел — так, центр пієтизму у Галле свого часу дуже активно листувався з Києво-Могилянською Академією. Взагалі, історія України XVII—XVIII століть надає безліч прикладів міжконфесійних зв'язків у контексті реформаційних процесів. і не випадково Петра Могилу і Феофана Прокоповича активно звинувачували у протестантизмі!

Це — з одного боку. З іншого — виникає Унія, греко-католицизм. Ми ще досі не повною мірою оцінили історичну роль цієї течії, яка врятувала, по суті, в Україні християнство, що почало вже вироджуватися (принаймні, в культурному плані). Наприкінці XVI — на початку XVII століття ватиканські навчальні заклади широко приймали так звану «уніатську молодь»; але під виглядом «уніатської молоді» майже вся культурна й освічена частина нашої нової еліти навчалася у Ватикані. У Римі вони приймали уніатство, але, повернувшись на Батьківщину, залишали цю віру й активно брали участь у духовному й релігійному житті України.

— А якщо розглянути наступний історичний період, кінець XVII — XVIII століття — чи не ослабли тоді різноманітні зв'язки з Європою?

— Аніскільки. Навпаки, саме в ту добу ми бачимо, можливо, найяскравіший, найпереконливіший приклад, що свідчить не просто про єдиний європейський простір, а про культурно-історичну єдність з Європою, причому практично повну. Я маю на увазі культуру бароко. Річ тут ось у чому: вражає, але в усіх пам'ятниках тієї епохи, від Лісабона до Полтави, простежується однаковий архітектурний стиль (бароко!)

Причому цей стиль (що дуже важливо) проявився у найрізноманітніших сферах української культури, зокрема, в поезії. Маємо дивний історичний факт: 300 років в Україні існувала барокова латинська поезія! Адже в кожній нації є загальнолюдський сектор культури; і наявність латиномовної культури в українській нації є найбільш предметним доказом того, що наша культура, безсумнівно, європейська. Причому вражає історичний строк існування цієї латиномовної української поезії — не одне покоління, а 300 років!

Звісно, європейський культурний синтез не вичерпувався бароко. Взяти, приміром, музику. Артемій Ведель, Максим Березовський, Дмитро Бортнянський — це творці істинно європейської музики, і за художньою досконалістю, і за духом (інше питання, як це поєднувалося з суворими колоніальними реаліями України...) Показово, що Березовський навчався в одній Болонській Академії з самим Моцартом, вони обидва за-

кінчили її з відзнакою, їхні імена золотом викарбувані на мармуровій Дошці Пошани в цьому італійському місті...

— А чи існував тоді спільний європейський освітній простір?

— Безумовно, і це дуже важливо відзначити. Українські студенти («спудеї»), які вільно володіли міжнародною мовою освіти того часу — латиною, — мандрували всією Європою. Існують дані, що приблизно 100 українських студентів прослухали у XVIII столітті курс лекцій великого філософа Іммануїла Канта; за деякими даними, Петро Могила й Рене Декарт на початку XVII століття навчалися в одному «коледжі». Причому є найцікавіша програма формування цього єдиного освітнього простору, складена Петром Могилою і просякнута ідеєю синтезу західної та східної культури! Інша справа, що ці погляди кваліфікувалися певною частиною духовенства як «латинізм» і зустрічали жорстку відсіч, але не можна заперечувати, що «європейський вибір» України в епоху бароко був абсолютно очевидним і предметним.

У той час Європа активно видавала українські книжки; так, «Підручник із православного віросповідання» Петра Могили видали в Німеччині (XVII століття). А із семи теологічних праць Феофана Прокоповича (перша половина XVIII століття) п'ять видали в Лейпцизі! Ще приклад. Пригадаймо видатного німецького філософа Іоганна Готфріда Гердера (кінець XVIII століття) та його працю «Ідеї до філософії історії людства». Він вважав, що Україна буде центром слов'янства і на неї чекає найбільш цивілізоване майбутнє в Європі (написано понад 200 років тому!) А французькі енциклопедисти, які створили план написання «Всесвітньої історії» (на жаль, у XVIII столітті так і не реалізований) у цьому плані відводили Україні окремий том. Це переконливо доводить одне: існувала рецепція (сприйняття) України в усій Європі на взаємних засадах.

— А якщо говорити про ядро української нації тієї епохи — козаків, як вони розуміли європейський вибір?

— Важливо відзначити: в усій своїй історії козацтво служило тільки західним державам. При дворі Людовіка XIV, короля Франції, були козацькі загони; козаки активно брали участь у захопленні Ла-Рошелі, фортеці протестантів на півдні Франції (20-ті роки XVII століття); відома роль козаків у Тридцятилітній війні в Німеччині (1618—1648 рр.). Можна відповідально стверджувати: при всіх тогочасних європейських дворах козаки були головною збройною силою (особливо — у боротьбі проти турків). У мене в бібліотеці є найцікавіша праця Вольтера (на жаль, ще не перекладена з французької): «Козаки при дворі Людовіка XIV». Ціка-

вий факт наводить французький філософ у цій книжці. Людовіку XIV доповіли, що козаки пиячать і не займаються несенням військової служби. Тоді король наказав влаштувати змагання між козаками та іншими іноземними частинами під його командуванням (швейцарці, німецькі ландскнехти тощо). І виявилось, що саме козаки досконало володіють усіма видами зброї та здобули заслужену перемогу в цій боротьбі!

— Які ще канали культурних зв'язків між Україною та Європою відіграли, на ваш погляд, істотну роль у ту епоху?

— Слід звернути увагу на поширення українського фольклору — його у XVIII — XIX століттях досить непогано знали в Європі. Цікава деталь: Бетховен у «Варіаціях для фортепіано» використав мотиви знаменитої пісні «Їхав козак за Дунай»; Ліст обробляв відому народну пісню «Віють вітри...» Але головне — до середини XVIII століття, тобто до остаточної колонізації України, ядро української нації було орієнтоване на західну політику та входження в західну культуру. Це слід розуміти абсолютно чітко. Що було потім — ми знаємо: правління Катерини II, перетворення української козацької верхівки на інтегральну частину російського дворянства, покріпачення селян...

— Ми якось обійшли фігуру гетьмана Івана Мазепи. А без нього наша розмова буде, мабуть, неповною. Адже його, крім усього іншого, вважали найбагатшою людиною Європи...

— Тут варто, можливо, почати здалека. Річ у тому, що кінець XVII — початок XVIII століття в Європі був часом піку індустріалізації. А ми знаємо, що один із наслідків цього процесу — криза сільського господарства, результатом чого став гострий дефіцит сільгоспродуктів у Європі. І величезну частину сільгосвиробництва давали в ті часи Польща й Україна за рахунок посилення кріпосництва. Активно впроваджував кріпосництво І. Мазепа, через що його і не підтримала більшість українського народу. Про це не люблять часом згадувати, але це так. Водночас слід зауважити: особистість Мазепи була тоді в центрі уваги всіх королівських дворів Європи, про нього щодня писали газети, сперечалися політики...

— Якого ж основного висновку ми доходимо, аналізуючи історію України XVII—XVIII століть?

— Висновок такий: ми можемо говорити про європейський контекст формування української нації. Справа полягає ось у чому. Нам слід чітко розрізняти поняття нації й етносу. Поняття етносу передусім пов'язане зі спільністю території, мови, культурного й економічного життя, історичної долі тощо. Етнос може існувати дуже довго ізолювано, наприк-

лад, у горах, на віддалених островах... А на націю він перетворюється — і це дуже важливо ясно усвідомлювати — коли він, етнос, стає суб'єктом світової історії, тобто коли починає опрацьовувати світовий досвід і стверджує державні засади свого буття.

Дуже характерно, що перший класик нової української літератури Іван Котляревський у своїй «Енеїді» змальовує добу становлення української нації — XVII століття — образно й символічно, у вигляді подорожі козаків центром європейської культури, Середземномор'ям, подібно до того, як троянці, очолювані Енеєм, блукали Середземномор'ям у давні часи... І там Котляревський показує ще одну річ: навіть українська мова в його розумінні формується під впливом латини. У текстах Котляревського знаходимо таке неповторне «змішання мов», що взагалі неможливо відрізнити, де українська, а де латинська. Отже, і в літературі відбивається формування української нації як входження у коло європейської цивілізації.

І ще один, дуже важливий момент: розвиток в Україні ідеї екуменізму. Ми маємо насамперед вести мову про Петра Могилу, одного з найякравіших представників цієї течії, видатного поборника єдності християнських конфесій та їхнього майбутнього творчого синтезу.

І нарешті, давайте розглянемо, як в Україні, в українській цивілізації вирішувалися загальноєвропейські проблеми. Перша з цих проблем — софійність. Річ у тому, що античність (а саме в контексті її освоєння й розглядалася категорія софійності) виробила два поняття розумності: це той розум, який у голові («логос»), і той розум, який у речах, у бутті («софія»). Християнство взяло цю ідею для того, щоб пов'язати Бога зі світом («світ як текст Бога»), щоб обґрунтувати вчення про Бога як особистість.

В Україні — і це дивовижно — ця концепція розвивається аж до XX століття, до творчості Павла Тичини («світ як книга», «світ сповнений буттєвих смислів», «світ як радісне мистецтво»). На відміну від католицизму, українська культура — в контексті ідей софійності — орієнтована на світоглядний оптимізм. Якщо взяти Софію Київську, то побачимо вражаючу річ: там немає сцени Страшного Суду, там немає сцен смерті, а розп'яття — суто символічне... І, додаю, саме концепція софійності визначила ще один примітний аспект української культури: до Івана Франка і до Лесі Українки в нас не було ліричного аспекту трагедії; трагедія розумілася епічно, шевченкова трагедія Катерини — це трагедія всієї нації. А епічне розуміння давало стійку віру: разом якимось видужаємо!

— Концепція «софійності» розвивалася й на Заході?

— Тут, безумовно, можна назвати цілий ряд великих мислителів, на-самперед Блезя Паскаля. Він виходить із того, що істина була задана вже древнім євреям, однак вони до неї підійшли плотсько, чуттєво і тому повної істини не сприйняли. Цю істину намагалися осягнути філософи — і також зазнали невдачі, бо сприймали її виключно розумом. Істинне розуміння «премудрості Божої» пов'язане, таким чином, із серцем, з уявленням про Софію-мудрість як про мисткиню, яка була біля Бога при створенні ним буття. Майже аналогічну концепцію, порівняно з тією, що була в Україні, розвивали Гете і Новаліс. А в Росії концепція «софійності» перейшла від Сковороди до Соловйова й далі до Булгакова.

— А як розроблялася в українському духовному просторі концепція особистості?

— Це і є другий — і дуже важливий — аспект вирішення в нас загальноєвропейських проблем. Зверніть увагу, українська нація формувалася на межі з Диким Полем. Вижити в таких умовах могли тільки люди вільної індивідуальності. І тому виникає — і розвивається протягом усієї нашої історії — концепція етичної цінності особистості. Ще у «Руській Правді» немає страти (це XI століття!); людей, звісно, в реальному житті вбивали — але закон це суворо забороняв. Не було й тілесних покарань (у законах не було!) Розвивалися — і це дуже важливо — елементи представницької демократії: Магдебурзьке право, бурсацькі вільності, виборність усіх церковних ієрархів. І головне: саме ідея етичної цінності особистості була головним аргументом у боротьбі козаків із московською деспотією.

Дуже цікаво цю концепцію розробляє Сковорода. Він проголошує чудову тезу: «Ненавиджу життя, що кінчається смертю». Він, інакше кажучи, повертає вектор життєвого процесу від смерті до життя! Здавалося б, це абсурдно, але давайте з'ясуємо. Для Сковороди народження — це смерть дитини як внутрішньої істоти, вихід в інший світ. І далі етапи життя такі: дитинство — це рай (із цього раю людину неминуче виганяють безповоротно...), потім свідоме життя як будівництво свого Храму і, нарешті, злиття з Внутрішньою Людиною, тобто з Богом, і перехід до вічності. Ця концепція Сковороди, безумовно, збагачує європейську теорію особистості.

І є ще третій напрямок, в якому українська думка зробила свій внесок у вирішення загальноєвропейських проблем. Це — етичне затвердження загальноєвропейських ідей гуманізму. Річ у тому, що у XVII столітті, коли Галілей за допомогою дослідів показав слушність ідей Коперніка, про-

демонстрував, що людина не є центром світу, а Земля — не є центром Всесвіту — це викликало дуже різку духовну кризу в європейській інтелігенції, у таких видатних людей, як Паскаль, Гете. Це була ломка колишніх ідей, велика драма в розумінні людини. І наш Григорій Сковорода вирішує цю проблему. Він каже: якщо людина й перестала бути центром великого світу, то вона — особливий світ, космос, і вона є його центром.

Коротко скажу ще й про четверту загальноєвропейську ідею в українському переломленні. Це — ідея Просвітництва. В Україні традиційно дуже високо цінували розум. Цікаво, що в добу раннього Просвітництва в усіх гербах київських митрополитів неодмінно є книжка. І ще — в українській міфології немає образу Іванушки-дурника, і, понад те, немає взагалі юродивих, бо дурість не цінували! Духовні цінності (ученість, знання) були в Україні завжди принаймні не менш важливі, ніж матеріальні. І навіть виникає ідея (в українському православ'ї) духовного розуму. Так, київський митрополит XVII століття Ісая Копинський говорив: «Розум вище за віру, бо веде до віри». У дуже цікавому аспекті наш сучасний вчений Дмитро Наливайко пише про співзвуччя ідей великого драматурга Просвітництва Шиллера й нашого Шевченка.

— І все ж таки, Сергію Борисовичу, які ж точні критерії «європейськості», що дозволяють судити, на якому саме етапі шляху ми перебуваємо? Тим більше, що Європа така різна — від Туреччини до Норвегії, умовно кажучи?

— Я продовжую наполягати, що такі критерії існують. Це — «персоналізм», тобто пріоритет прав особистості, прав людини в їхньому ліберальному розумінні. Ідея раціоналізму також вкрай важлива. Це — атрибут, необхідний елемент європейської цивілізації; «логос» (розум) у ній навіть пов'язується з Богом. Це — дуже раціонально організована цивілізація (і в економічному аспекті, зокрема, також). І — специфічний стиль поведінки, висока толерантність (також і національна). Це викликано практичною необхідністю існування європейських країн у сучасних умовах. Проблемою для нас на шляху до Європи є незрілість демократії, що виникає з незрілості нашого способу мислення. А незріла демократія — це річ часом не менш небезпечна, ніж тоталітаризм.

Саме розробка етичної концепції особистості, запропонована Сковородою, який повертає вектор життєвого процесу від смерті до життя, збагачує загальноєвропейську теорію.

Розмовляв Ігор СЮНДЮКОВ

Фотографія з архіву «Дня»

ПОЛЬЩА І УКРАЇНА:

«Ода радості» Бетховена на кордоні нової резервації

Польща входила в Європу танцюючи. Ось кілька флешів. Люблін, місто народження Польської держави, відзначав вхід своєї країни до Європейської Співдружності Конгресом ректорів європейських університетів. Це була акція символічна. Від «Унії до Унії», — так Папа Іван Павло II назвав історичний шлях Польщі до Європи. Люблінська унія 1569 року дала життя Польській державі, яка 435 років по тому офіційно ставала частиною «Європи Націй», європейського політичного та культурного простору свободи і демократії.

Конгрес ректорів європейських університетів — це було грандіозне дійство. Наукова і організаційна культура Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської, молода сила цього виклику були вражаючі. Впродовж кількох днів Люблін вібував, мов потужний мегакомп'ютер: інтелектуальною енергією, глобальністю наукових проектів, моральною переконаністю і переконливістю.

«Dancing to the End of Time», «Танцюючи до кінця часу» — так називався концерт Фольклорного ансамблю університету на інавгурації конгресу.

Танцювала і співала польська студентська молодь в народному вбранні, у віночках, плахтах і киптарях, але потім і в шляхетських

Оксана Пахльовська

строях із білими смушками. Співала пісень польських і англійських, грецьких і українських, угорських і ірландських. Ректори куштували різних польських наливок і танцювали з польськими студентками. Норман Дейвіс фотографувався в пишній одежі старої Речі Посполитої. Сьогодні прийняття відбувалося на сільськогосподарській виставці, а завтра — в королівському палаці. Але якщо на сільськогосподарській виставці гості вечеряли на дерев'яних лавах між машин і тракторів, зовні стояла сторожа: середньовічні лицарі у грізних обладунках. З-під важких шоломів весело поблискували очима ті самі студенти.

Таксист, який мене віз після одного з таких вечорів до готелю, запитав: «А що це там за танці такі? Це що, антиглобалісти танцюють?» (в ті дні в Польщі збиралися зокрема й антиглобалісти). «Та ні, — уточнила я, — це танцюють ректори європейських університетів». — «А з якого приводу?» — поцікавився водій. — «Святкують вхід Польщі до Європи», — пояснила я. Спокійний коментар водія: «Так Польща завжди була в Європі. Решта — то брюссельська бюрократія»...

Ось, власне, мініатюрний соціокультурний портрет польського суспільства, який пояснює, чому в ніч на 1 травня на площах польських міст звучала «Ода радості» Бетховена, а в Україні кілька днів по тому вибухали снаряди в мелітопольських степах. Ї бігли налякані люди, притискаючи до себе дітей, як у часи війни. Пояснює, чому польська молодь розгойдувала в нічному першотравневому небі різнобарвні прапори європейських міст, а на вулицях Києва на ранок подекуди пенсіонери витягали з ідеологічного нафталіну зім'яті прапори все того самого незмінно червоного кольору, так наче недостатньо крові ще було пролито під стягами диктатури.

Ще один флеш. Серед танцюючих ректорів один ректор не танцював. Він був непомітний в часі конгресу, і так само непомітний у розважальні його хвилини. Щоправда, підійшов до мене, подякував. За те, що я у своїй доповіді згадала його країну. І хоч я її назвала «чорною дірою» історії, ви не думайте, запевнив мене ректор, наша культура ще десь відсотків на десять жива...

Чи необхідно уточнювати, про яку країну йшлося? Чи й так зрозуміло, що йшлося про Білорусь, на чьому гербі й досі зловісно поблискує п'ятикутна червона зірка?

І чи треба додавати, що за кілька років є ризик, що так само можна буде сказати й про Україну? Чи втішимо себе, що, може, нам пощастить, і ми будемо пишатися, що наша культура жива, скажімо, на двадцять

відсотків?! Це вона і є, диявольська посттоталітарна «математика», де вже неможливо порахувати мертвих і де вже нікого не лякає, що культура може згорнутися в невидиму відсоткову нішу, а з нею — і пам'ять суспільства, а отже, і його майбутнє.

Наведені флеші не є ситуаційною мозаїкою, а індикаторами загрозливої дихотомії польської і української політичної та культурної реальностей сьогодні.

«Любельщизну» від України відділяє, здається, кордон цілковито прозорий. Найсхідніший регіон Польщі, він чи не найбільшій. По дорозі від Варшави до Любліна, якби не надписи латиною, цілком можна було б собі уявити, що їдете ви Україною.

І флора така сама стихійна, що геометрії французьких садів із неї не створити, і коник меланхолійно пощипує траву поряд із дещо пошарпаною «іномаркою», і дороги більше пам'ятають гусениці радянських танків, а не шини «Мерседесів». Зовнішні ознаки європеїзації — швидше зворушливі, як переконаливі. Вздовж доріг вас закликають пошити собі «кожука» з італійської шкіри. А в підцерії вам запропонують не яку, а польську піццу. І безсумнівна польська «ідентичність» сумнівно італійської піцци полягатиме в тому, що основним її інгредієнтом буде квашена капуста, «бігос», щоб точніше, змішаний з шкварками...

Та й сам Люблін сьогодні — це місто, збудоване, а отже, зруйноване «реальним соціалізмом». Де пройшов комунізм, лишив за собою відсутність краси, зручності, смислу. Незграбна геометрія «гомулківської» архітектури, сяк-так причепурені парки, сяк-так злагоджені базарчики, і такі ж, як у нас, примучені старі жінки, що продають конвалії, і такі ж, як у нас у провінційних містах, роздрігані автобуси, що невідомо як доїжджають до пункту призначення. І такі ж, як у нас, напіврозбиті дороги...

ЧОМУ ж ці польські напіврозбиті дороги ведуть до Європи, а реконструйовані українські автостради впираються в нову «залізну завісу»? ЧОМУ сьогодні між Польщею та Україною проліг новий кордон, далеко не прозорий? Кордон політичний, шенгенський. І кордон культурний, але так само непроникний.

Це вже не кордон між Польщею і Україною. Це кордон між Європою і не-Європою. Між ЄС і ЄЕП. І не будьмо приколисувати себе ілюзіями: це кордон між цивілізованим світом і... так, «чорною дірою» історії. Якщо ситуація не зміниться. Найближчим часом.

Варшава. 1 травня 2004 року. Ласкаво просимо до ЄС!

Цей кордон пройшов по живому тілу і Польщі, і України. Для України це катастрофа. Але й для Польщі це — нелегке випробування. Адже ці країни щойно тепер віднайшли одна одну. Почалася — фактично вперше — їхня реальна зустріч як незалежних держав після століть колоніалізмів і тоталітаризмів, поділів і окупацій, погромів і «пацифікацій», коли обидві країни були заручниками світових антагоністичних сил. Крах комуністичного режиму відкрив шлях до повноцінної реалізації цих країн в нових цивілізованих контекстах. Польща знайшла в собі інтелектуальну і моральну відвагу дати радикальне перечитання власного минулого. Річ Посполита «двох народів» переосмислена в новій польській історіографії як Річ Посполита «багатьох народів». Польща визнала цінність присутності цих народів для своєї культурної й політичної еволюції. Врешті, Польща переконалася, що щоразу, як вона унеможлиблювала Україні незалежність, обидві країни разом потрапляли в пастку російського імперіалізму. Відповідний процес переосмислення розгорнувся і з боку України, чия історія,

культура, мова, суспільна ментальність в усі віки була глибоко і складно пов'язана з польською реальністю. Словом, критична свідомість обох культур почала створювати **НОВУ ЕТИКУ ІСТОРІЇ**.

Але, власне, на початках цього процесу між цими країнами знову проліг кордон. І, може, вперше в історії цей кордон між Польщею і Україною ризикує стати кордоном неподоланим. Кордоном, що розділить назавжди ці країни.

Цей кордон проліг тому, що Польща зробила свій вибір. А Україна — ні.

Цей кордон проліг тому, що Польща поважає себе і вмє змусити інших поважати себе. А Україна — ні.

Цей кордон проліг тому, що Польща більше ніколи не дозволить Росії нищити свій народ, свою культуру, свою державність. А Україна — так.

Цей кордон проліг тому, що Польща готова заплатити високу ціну — важкою працею і тимчасовими жертвами — за свою рівноправну присутність в Європі. Натомість Україна платить високу ціну — ціну свого суверенітету, своєї культури, добробуту своїх громадян, — аби знову опинитися колонією «Євразії». Це означає, що Польща системно й послідовно працює над тим, щоб **БУТИ**. А Україна системно й послідовно готує себе до політичного і культурного **НЕІСНУВАННЯ**.

Ось тому кордон, який проліг між Польщею та Україною, — це насправді кордон між недемократичним суспільством і суспільством посттоталітарним. Точніше кажучи, суспільством, яке прямує в бік **НЕО-ТОТАЛІТАРИЗМУ**. Тобто в бік згортання простору людського життя. І розгортання простору надлюдської — і антилюдської — Влади.

Справа, отже, не тільки — і не стільки — в сліпоті брюссельських бюрократів і/чи дипломатичних (часто цинічних) пертрактаціях Заходу з Росією, а у двозначності й плиткості політичної і культурної ідентичності самої України. На тринадцятому році незалежності Україна досі ще не самоокреслилась — для себе самої, а відтак і для світу, — як самостійна держава. Формули типу «Україна — не Росія» неможливі в жодній іншій точці планети. З початку незалежності Захід дивився на Україну із занепокоєною цікавістю і шукав інструментів для декодифікації української реальності. Але Україна, замість концепційної європейської стратегії, обрала шлях «багатовекторної» риторики, дедалі більше перетворюючись на мляву політичну плазму, що охоче перевалювалася своїм аморфним тілом у бік Росії. «Проєвропейські» заяви офіційної України були всього лише віртуальною грою, де на екран проектувалися фіктивні реалії. Тим часом політичний істеблішмент країни створював (швидше спо-

дівався, що створював) «матеріальний» ЄЕП у перервах між віртуальними переговорами про ЄС, в який до того ж обіцяв увійти «разом із Росією», — так, наче хтось Росію там чекає, і так, наче сама Росія прагне стати однією з демократичних європейських держав, а не мріє про відбудову «єдиної і неподільної» супердержави від Білого моря й обов'язково до Чорного...

Іноді хочеться поспівчувати пострадянським Янусам. Їхні ліфтинги, напевно, коштують вдвічі дорожче!

То чи ж маємо дивуватися, що Брюссель дав категоричну відповідь на європейську перспективу України: Україна НІКОЛИ не буде членом ЄС? «Віртуальність» європейських аспірацій української влади, особливо відчутна в передвиборний період (хто, як не Москва, може гарантувати посттоталітарний континуум?!) дуже полегшила інтеграційну стратегію Заходу, яка поки що однозначно завершилася, власне, на польсько-українському кордоні. Захід перестав приховувати своє розуміння ситуації. І перестав рахуватися з Україною.

Відтак не слід тішити себе фантоматичним позитивом економічних показників і/чи (не)досконалістю демократичних інституцій. Румунія економічно знаходиться в гіршому стані від України, а щодо турецької «демократії», то Туреччина тільки зараз, під тиском ЄС, починає випускати на свободу політичних в'язнів, які потрапили до тюрем, скажімо, за один факт вживання курдської мови. І не конче тільки у внутрішньому «російському факторі» справа: згадаймо відсоток російського населення в прибалтійських республіках. Та, врешті, погляньмо на Грузію. Про членство в ЄС, може, й не йдеться. Але політична ідентичність нової Грузії перетворила її на бажаного партнера ЄС. І цікаво, що поки ЄС запускає в цю державу мільйонні інвестиції, президенту Путіну не залишається нічого іншого, як коректно визнати уряд країни, що не приховує своїх західних орієнтацій та альянсів. А послану на підтримку федерального контингенту зброю президент Путін регулярно отримуватиме назад.

Отже, виразно посттоталітарний вимір української політичної реальності — це насамперед віддзеркалення посттоталітарного (тобто також і постколоніального) виміру її ментальності культурної. В цьому, на мою думку, й полягає «нерв» української проблеми.

Шлях Польщі до Європи був дуже важкий. І ціна його була висока: сама Європа не раз використовувала Польщу як «розмінну монету» у своїх торгах з Росією. І все ж, розуміючи це, — ще Міцкевич проклинав ци-

нізм Європи! — на всіх етапах цього шляху Польща ніколи не відреклася від своєї європейської ідентичності. І, власне, європейська ідентичність Польщі була гарантією збереження і захисту її власної національної ідентичності.

На відміну від польської (та, врешті, й інших еліт Східної Європи, різною мірою, але все ж рішуче проєвропейських), українська інтелектуальна еліта в цілому не висловила своєї концепції ідентичності України. Звісно, винятки й «єдиниці» є — коли це в Україні бракувало непочутих пророків? Немає, однак, системної ідентичності культури. Послідовну проєвропейську стратегію будувати складно, тож набагато простіше вичакувати якийсь міфічний «третій шлях» на кшталт: місце України не об'єднанні з Росією, але й не з Європою. А де? «В себе». І на які рефлексії про місце чи не-місце України в Європі може витратити час «молода еліта» (в лапках обидва слова), що оголосила свою культуру неіснуючою, а свою державу такою, що й зацитувати незручно? Яка всю відповідальність за «негаразди» перекладає на політиків правлячих, а також опозиційних, а сама на себе не бере жодних зобов'язань і жодної відповідальності? Європа для такої «еліти» — хіба що місце для літніх вакацій. Або ж для спорадичних коктейлів. Чи для псевдокреативних експлуа на європейських віллах. Якщо результат падіння Берлінського муру — це снобістське шемрання по європейських салонах, то чого ж тоді дивуватися, що й така «еліта» для Європи — це третій, якщо не четвертий, світ?!

Якщо європейська перспектива не існує в культурній ментальності суспільства та його еліт, то й на інституційному рівні не може постати жодної переконливої програми інтеграції в Європу, не може сформуватися жодної системної стратегії, спрямованої на розширення знання про себе у світі. Звісно, не маємо поки що, як у скандинавських країнах чи в Голландії, окремого міністерства перекладу, яке мало б дбати про ознайомлення світу з нашою культурою, і не диспонуємо структурами на взірець Гете-інституту. Але «велика стратегія» могла б почати складатися навіть з суми цілеспрямованих індивідуальних ініціатив. А натомість...

На вищезгаданому Конгресі ректорів європейських університетів прапор України був повішений поруч з прапором Великої Британії. З цієї, власне, панєвропейської університетської трибуни проф. Ян Поморські, віце-ректор Люблінського університету, ідеатор і організатор конгресу, у своїй «Люблінській декларації», видрукованій основними мовами Євро-

пи, включно з латиною і українською, говорив про неможливість існування повноцінної університетської Європи без університетів Києва і Львова. Про культурну й наукову вагу України говорили ректори інших польських університетів, міністри, адміністративні влади Польщі. Чи на це щось відповіли ректори українських університетів? Ні. Їх було не тільки не чути, а й не видно.

Або ж згадаймо недавній Міжнародний книжковий ярмарок у Варшаві (Warsaw International Book Fair, 20—23.05.2004). Росія, треба визнати, витратила на свою культурну презентацію під назвою «Россия — открываем заново» мільйон євро. І привезла на цю презентацію безліч видань і кращі артистичні сили країни. Тому що Росія чудово знає, що найкращим паспортом держави є професійно зроблений культурний продукт. Українську секцію можна було назвати: «Украина? Закриваем заново». І не зусиллям Росії, а зусиллям самої України, яка ніби й не здогадується, що одним із основних методів вкорінення знання про країну у світі є видавнича кооперація високого рівня.

Зрозуміла річ, це не питання того чи іншого конгресу чи виставки, що вже відбулися. Це питання майбутнього, — питання МАЙБУТНЬОГО, ЯКЕ МОЖЕ НЕ ВІДБУТИСЯ. Ось тому таким важливим є аналіз культурної генеалогії сьогоденної політичної ситуації в Україні. «Залізна завіса» між Польщею та Україною опустилася не в ніч на 1 травня 2004 року і не на кордоні між двома державами. Ця завіса почала зі скреготом опускатися у свідомості самого українського суспільства, починаючи від середини 90-х років. Польща зробила багато, щоб утримати цю завісу, але тут, очевидно, потрібно було Атланта з залізними таки й плечима, — фігури, виразно не популярної в суспільстві, засотаному павутиною споживацьких інстинктів «нுவорішів», жадоби дешевої трансгресії, безсенсовного і фальшивого естетства нових псевдо-еліт, некритичної метаболізації західної культури на рівні експансивних аудіо-, відео- та ідеоерзацій.

За роки режиму Україна втратила одну з основних характеристик своєї цивілізації: культуру ризику. А це була саме та культура, яка зробила Україну унікальним явищем і в часи козацькі, і в часи Української революції 20-х. Це було суспільство, яке не боялося кидати виклик історії і долати її паралізуючу інерцію, яке не обходило обережно перешкоди на шляху до своєї самореалізації, а безстрашно їх руйнувало. Про українське суспільство в усі віки можна було сказати словами Камю: «Бунтую, отже, існую». А сьогодні складається таке враження, що Україна

зійшла не тільки з магістральної траси історії, а з головних напрямків навіть зі свого традиційного символічного роздоріжжя. Чинна на ній узбіччі дороги і чекає розвитку подій. І шкрявтається пилом під руку економічної Європи, що дедалі швидше проїздить ПОВЗ цю напружену віражі історії у напрямку Європи.

Так, Європа це ризик. Це ризик великий. Остаточні вибори до Європейського парламенту (13.06.2004) доводять, що творення розширеної ЄС буде процесом складним і конфліктним. Демократія, як слушно сказав Черчилль, — річ недосконала, однак досі людство нічого кращого не знайшло. Серед поширених оцінок голосування: Польща, — а до певної міри й інші країни колишнього Варшавського пакту, — проголосували ПРО НЕІЗМ ЄВРОПИ, а ПРОТИ РОСІЇ. Власне, проти російського неоімперіалізму. На підміну від України, Польща не хоче бути сміттєзвалищем євразійської імперії. Польща хоче бути протагоністом європейської історії. А насамперед Польща не хоче, щоб її діти перетворювалися на зомбованих солдатів, прикладних жакет до чергових чеченських скель, — солдатів, що дивляться в порожнечу, завойовують порожнечу і зникають у порожнечі. Польща хоче, щоб її діти вчилися в європейських університетах і проводили канікули на Блакитному узбережжі чи на узбережжі Смарагдовому.

Самоочевидно, що вхід східноєвропейських країн до ЄС революціонізує політичну мапу Старого континенту. Вже фактично зник поділ на Західну й Східну Європу. Тепер існує просто Європа. А це радикально змінює геополітичну роль Росії. Росія змушена реформувати свою геостратегію на противагу новій Європі. Адже нині Росія може (поки що) почувати себе «супердержавою» заледве у хворобливій уяві Лукашенка, бо й кожна з середньоазіатських столиць має по своєму деспоту як у кріслі, так і в бронзі на центральних площах. А нафта, що протікає якраз під кріслами цих безстрокових «президентів», різко скорочує радіус «братньої дружби» з Росією. Тож Україна, — як і в XVII — XVIII століттях, — єдиний шанс для Росії зберегти свій «супердержавний» вимір. Власне, Бжезинський давно попередив: відтворення євразійської імперії без України неможливе. Отже, побудова демократії в Україні є сильним гальмом для неоімперської експансії Росії, а разом з тим може виявитися і потужним поштовхом до демократичної її трансформації.

Так само очевидно, що екс-сателіти Росії, обираючи західний напрямок, обирають тим самим перспективу політичної стабільності й національної безпеки. Адже Європа і європейська демократія — це насамперед простір закону і простір можливостей. Тобто простір захисту підставових

громадянських прав. Не йдеться тільки про те, що громадянин ЄС може вільно пересуватися без паспорта в межах ЄС, де він вільний вчитися і працювати, купувати чи інвестувати, зрештою, відпочивати і подорожувати, — словом, жити за власним вибором. Найголовніше те, що ЄС — це простір, в якому існує гарантія захисту проти будь-якої форми дискримінації базових прав людини, особистих і суспільних. Власне кажучи, захист прав національностей (а значить, релігій, культур, мов, традицій) — це чи не найбільше завоювання сучасної Європи, зважаючи на перманентну внутрішню конфліктність її історії.

А якщо хтось захоче навести аргумент щодо зростаючого «евроскептицизму» старих і нових членів ЄС, то не забуваймо, що сама присутність у ЄС дає іманентне право на захист реалій, які кожна країна вважає своєю невід'ємною вартістю.

Словом, є країни, які захищають на різних рівнях свій суверенітет, ідентичність, традиції навіть у європейському просторі.

Наприклад, в Англії виникла Партія незалежності Великої Британії.

Австрія захищає права навіть своїх корів: віднині австрійські корови змушені мати вакації і три місяці поспіль вільно пастися на альпійських луках.

Польща вже має славу найбільш впертої і принципової європейської країни. В усіх політичних, юридичних, інституційних питаннях Польща займає в ЄС свою нескитну позицію. І Брюссель мусить з нею постійно рахуватися. Навіть із тим польським політиком, пані Доротою Метерою, представником екологічної «Спілки за збереження світу», яка вимагає від Європи захисту автентично польського сільського пейзажу — з конником, плугом і без хімічних добрив — від деструктивної індустріальної інвазії. І не тільки йдеться про ностальгійний «пейзаж душі» польського села. А й про польські ліси і пущі, про польські поля й озера, про польських ведмедів і вовків і навіть про польських птахів і комах. А хто би цю пані назвав «народницею», то наступні свої коментарі міг би продовжити і в Гаазькому суді. Бо цю пані іменують тепер в Європі «феєю польських лісів», а її ідею вважають глобальним антиконформістським проектом нової Польщі, яка має шанс стати екологічною оазою Європи, рятівним притулком «для вовків, ведмедів та європейців доброї волі», як коментують журналісти.

Ось тому країни, які захищають навіть своїх корів і комах, є країнами європейськими. А країни, які ДОБРОВІЛЬНО відмовляються від себе, які себе розпродують за безцінь, які не бояться самоприниження, а го-

ловне — які не шанують своїх громадян, — ці країни ніколи не зможуть увійти до Європи. А отже, увійти в коло цивілізованих держав. Подобається вам це чи ні, цивілізація починається там, де є повага до людини, до її прав і до її потреб.

Звичайно, євразійський простір теж береже свої традиції, у свій спосіб. Якщо нашим співгромадянам західні уряди будуть перешкоджати вільно пересуватися по світу, то ці співгромадяни завжди зможуть включити телевізор і дивитися щоденно вісімнадцять годин поспіль російську програму «СтарТВ» про чудове життя в російській армії та її доблесні звитяги. А для різноманітності скочити до Санкт-Петербурга, героїчно продертися крізь заслони «омона», паралізованого вічним очікуванням чеченського десанта, щоб помилуватися в Музеї еротизму на нову атракцію великої російської історії: атрибути Распутіна нижче пояса, які мали такий значний вплив на долю його батьківщини. Та й нашої з вами. Походження атрибутів реклама не уточнює. Стан збереження теж. А потім можна, — якщо, звичайно, мати залізні нерви і шлунок, як у страуса, — посмакувати в петербурзькому ресторані «бліни» з чорною ікрою, вибравши їх з меню, що матиме обкладинку з надписом — «Труди Леніна»...

Облишмо евфемізми. Кордон між Польщею і Україною — це кордон між європейською перспективою та євразійською безперспективністю. Чим більше русифікована країна, тим більше вона сов'єтизована, тим важче в ній закорінити громадянську свідомість і тим складніше збудувати демократичні інституції. Знову ж таки приклад майже цілковито знищеної Білорусі не лишає щодо цього жодних сумнівів.

Україну, яку поки що — як країну «проросійську», а відтак і «соматично азіатську», за висловом західної журналістики, — викреслено з основних напрямків європейської політики, досі захищала послідовно одна тільки країна: Польща.

Ще й сьогодні Польща — на рівні найвищого свого політичного керівництва — називає стратегію наближення України до ЄС одним із стратегічних пріоритетів... власне, Польщі, а не тільки України. В Польщі виходить друком неймовірна кількість дослідницької літератури про Україну. Польща є незмінним ініціатором політичних, наукових і культурних акцій, спрямованих на розширення знання про Україну в самій Польщі й на Заході, а також на доведення європейської природи української цивілізації. Зважмо, однак, що це говорить Польща духовних дітей Єжи Гедройця (якому, до речі, в Україні, — де центром Києва досі крокує Ле-

нін, — слід було б спорудити пам'ятник, бо в повоєнній Європі це був єдиний інтелектуал, який висунув ідею незалежності України, Білорусі й Литви як запоруки демократії на Європейському континенті). Польща, солідарна з Україною, — це Польща Куроня. Польща Міхніка. Польща Солідарності. Польща «весни народів» 1989-го.

Але вже лунають інші голоси. Ось кілька штрихів з останньої полеміки. Новий прем'єр-міністр Польщі, пан Марек Бєлка, звернувся до ЄС з проханням розглянути питання про майбутнє членство України в ЄС. Текст прем'єр-міністра мав назву: «В інтересах України». Так, власне, це є в інтересах України, але не в інтересах Польщі, відповів йому Кшиштоф Ішковські, дослідник із Польської Академії Наук на сторінках «Polish News Bulletin» (11.06.2004) у статті «Небажані конкуренти європейської допомоги». І це розмова в сухих політико-економічних термінах. Пунктів небагато, але кожен з них — це вирок Україні. Словом, евентуальний вхід України до ЄС шкодить Польщі і самому ЄС з таких причин: 1) розширення ЄС на країну, ще біднішу від Польщі, відтягне економічну допомогу з Польщі в Україну і створить Польщі фінансову й структурну конкуренцію; 2) пов'язаність мафіозного російсько-українського бізнесу з політичною номенклатурою обох країн сприятиме створенню про-російського лобі у Брюсселі; 3) а щодо української демократії як гарантії безпеки Польщі, то цю безпеку значно надійніше захищатимуть НАТО й армія ЄС. Врешті, саркастично додає вчений, не слід хвилюватися: адже Жириновський обіцяє російським солдатам, що вони митимуть ноги в Індійському океані, а не у Віслі.

Словом, у такому баченні Україна — це не більше як політична провінція неототалітарної Росії й інертний додаток до російської мафіозної економіки.

Вихід з цієї ситуації — один. Ні, не інвестиції Заходу (врешті, яке право має Україна, відмовляючись від європейського шляху розвитку, розраховувати на західні інвестиції, завдяки яким вона до сьогодні великою мірою піднімала з руїн свою економіку?!) Україні потрібна шокова терапія. Реальне, жорстке, катарсисне усвідомлення себе і свого становища у світі. А ця шокова терапія не забариться. За рік дистанція між Польщею й Україною стане прірвою. А якщо українське суспільство виявиться нездатним захистити залишки своїх громадянських прав, то невдовзі цей новий кордон може стати колючим дротом реальної диктатури.

Сьогодні за колючим дротом опинилася Білорусь. Завтра опиниться Україна.

Потреба в шоковій терапії стосується всіх компонентів українського суспільства. Я переконана, що жоден цивілізований росіянин і єврей, татарин і грек, громадянин України, не прагне опинитися за цим колючим дротом. Але побудова громадянського суспільства в Україні, власне, і означає насамперед побудову суспільства громадян — громадян, свідомих того, що вони є громадянами України. Врешті, справді демократична Україна означала б і початок реальних, а не фіктивних добросусідських паритетних відносин з демократичними силами Росії, — в надії, що колись-таки ці сили переможуть в самій Росії, в інтересах самої Росії й цілого світу.

Насамкінець символічна деталь. Чи відомо громадянам України, хто нині вчить поляків охороняти 526 кілометрів кордону між Польщею та Україною? Індіанці навахо. Американський уряд прислав їх на допомогу полякам, позаяк саме індіанці навахо — єдині у світі — знають, що ніхто й ніщо не може пройти по землі, не лишаючи слідів. А особливо жоден із десяти тисяч нелегалів, які щороку хочуть перетнути цей кордон. І які ще вчора, перетнувши цей кордон, опинялися в Польщі. А сьогодні опинились би в Європі. Якби не індіанці навахо. Бо ніхто краще від індіанців навахо не вмів читати кроки людей по прим'ятій траві, ніхто не вмів так чути прохід тіней через кордон.

Навіть якщо українці перетворяться на тіней, індіанець навахо їх зупинить.

Українці не мають ображатися на індіанця навахо, на «Shadow Wolf», на «Вовка Тіней». І так само на польський уряд. Вони мають ображатися на власних політиків, які перетворили їх на «персона нон гра» в Європі. А ще більше мають ображатися на себе самих, які вибрали собі таких чудових керівників.

Різниця між демократичним світом і світом недемократичним, власне, в цьому й полягає. У світі демократичному, після всіх геноцидів, навіть індіанець навахо має своє поважане місце в суспільстві. Хай індіанців навахо лишилося півмільйона після того, як їх знищили іспанці й мексиканці, хай живуть вони в резервації, але навіть у резервації мають свою етнічну ідентичність, вже не кажучи про професійну гідність, — не кожному дано бути «Вовком Тіней», який розмовляє з вітром і слухає час. А у світі, де ще немає демократії, навіть номінальний громадянин номінально незалежної держави є всього лише тінню, яку Захід зупинятиме на своїх кордонах з допомогою індіанців навахо.

Результат української політики останнього десятиліття: індіанці з американської резервації допомагають створити нову резервацію в центрі

Європи, — аби захистити демократичний світ від тієї «чорної діри», на яку повільно, але неухильно перетворюється наша країна.

Цього разу я в'їжджала до Польщі посткомуністичної, в квітні 2004 року. А від'їжджала в травні — з Польщі європейської. Зовні нічого не змінилося. Але у Варшаві, на недоброї пам'яті сталінській будівлі колишнього Будинку культури, був надпис: «Польща в Європі». Надпис був не викличний. Просто констатаційний.

Польська столиця, зруйнована, розбомблена, розтоптана двома тоталітаризмами, росте на очах, зводить дзеркальні модерні будівлі і супертехнологічні конструкції. Відбудовує себе давню і будує себе нову — політично й архітектурно, економічно і морально. На тлі цієї нової Варшави «маленький подарунок великого російського народу» здавався жменю брудного каміння, яке розкришила в своїй руці молода Польща.

Стара держава, молодий народ.

Побажаймо цьому народові щастя на його європейській дорозі. Ця дорога легкою не буде. Але вона є єдино можливою дорогою для народів, які хочуть БУТИ.

І побажаймо нашій державі зустрітися з Польщею на цій дорозі: на Дорозі з Небуття в Майбутнє.

P.S. 17 червня 2004 року надійшло трагічне повідомлення: помер Яцек Куронь. У п'ятнадцяту річницю падіння Берлінського муру пішов із життя один з тих, завдяки кому впав цей мур. Пішов, однак, дочекавшись входу Польщі в Європу, — колись це була утопія, яку Яцек Куронь і його побратими бачили з вікон комуністичних в'язниць. Легенда і душа польського Опору, пішов з життя поляк-львів'янин, за яким зараз плачуть євреї, цигани, литовці, білоруси. Великому полякові має віддати особливу шану Україна — шану сльозами, пам'яттю і великою працею. Тому полякові, який сказав українцям: «простіть нам». І гірко додав: «На жаль, ні ми, ні ви ще до цього не дозріли, хоч, без сумніву, дозріваємо щодня і щороку».

Куронь був будівничим польсько-українського порозуміння. Без інтелектуальної чесності, мужності й солідарності Куроня буде важко далі будувати діалог між Польщею та Україною. Але мусимо. Щоб не була марною жертва Куроня і тих людей, які разом з ним виборили нам свободу, в Польщі й Україні. В Польщі — свободу остаточну, за яку в Україні ще доведеться боротися.

Куронь вчив вірити в неможливе. Він навчив суспільство не чекати змін «зверху», а самостійно і свідомо захищати свої права, свою свободу

і гідність супроти утисків і свавілля злочинного режиму. Коли комуністична система ще здавалася всесильною і непорушною, Куронь спокійно сказав, що цій системі невдовзі настане кінець.

З тим більшими підставами наше суспільство мусить і тепер самостійно і свідомо захищати свої права, свою свободу і гідність. І з тим більшими підставами тепер можна вірити, що й посттоталітарній системі настане кінець. Але це залежить від праці, сумління й мужності кожного з нас. Від нашої здатності відродити етику солідарності, яка була і завжди буде основною заporукою відповідальних і шляхетних стосунків між людьми й народами.

Подякуймо Яцку — так його називали всі, близькі й далекі друзі, — за те, що він був з нами. І для нас. Мабуть, на своєму останньому шляху його душа спинилася біля руїн Берлінського муру, рознесеного на сувеніри. І не взяла з собою ані камінчика. Йому — далека дорога. Нам теж: іще довгий шлях до розуміння живої, болючої, благословенної спадщини покоління польського й українського Бунту.

Оксана ПАХЛЮВСЬКА

Фотографії з архіву «Дня»

УСЕ БУЛО В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІЇ. НЕ БУЛО РУЇНИ ДУХУ

Видатну українську поетесу і письменницю Ліну Костенко не потрібно особливо представляти. Але слід зазначити, що в її долі як письменниці і як людини Польща посідає особливе місце. Про це і йтиметься в інтерв'ю, яке Ліна Василівна дала на прохання газети «День».

— Ліно Василівно, «ваша» Польща. Що це у вашій долі і в долі України?

— «Моя Польща» — це та Польща, яку не можна не любити. Це Польща Міцкевича і Шопена. Польща Домбровського і «Солідарності». Це Полонез Огінського і вітвар Віта Ствоша. «Червоні маки Монте Кассіно». «Попіл і діаманти». Обірваний звук Гейнала Маріацького над Краковом.

Це мої студентські роки і мої польські друзі. Концерти Черни-Стефанської в залі Чайковського. Вечори поезії в клубі «Czytelnik» і «Клуби три-

надцяти муз». Це драматизм тодішніх політичних колізій, крізь призму польської дотепності часто побачених як гротеск. Це летюча готика старовинних костюлів, силуети черниць на вулицях і трагічна постать Ісуса, похиленого під вагою хреста. Це відкриття несфальсифікованої історії, в тім числі української, бо «Відродження нації» Винниченка вперше я прочитала саме там. Це королівський Вавель і «Krypta wieszczow». Це нечувані тоді в нас, в умовах соцреалізму, виставки модернового живопису. Це дивовижні варшавські театри, де за кілька вечорів можна було побачити від Гомбровича, Дюренматта й Кокто до вражаючої інсценізації «Щоденника Анни Франк».

Взагалі Польща тих років була чи не єдиним вікном у Європу в наглухо заклепаній «залізній завісі». Саме в польських перекладах ми діставали заборонених тут і невідомих авторів. У кінці 60-х, коли почалися арешти й суди, я писала вірші, поставивши платівку Шопена у виконанні тієї ж Черни-Стефанської, яка лишилася в пам'яті образом прекрасної жінки під сліпучими люстрами залу Чайковського, і яка, як я знала від літінститутських поляків, під час Варшавського повстання грала в затемнених квартирах Варшави, звідки повстанці виходили в ніч, у смерть. Польська поезія увійшла в мою свідомість, деякі рядки супроводять мене все життя. Перекладала Тувіма, Стаффа, Галчинського, дуже люблю «чарівничку з Кракова» Ясножевську-Павліковську. Більшість перекладів не побачили друку, бо коли у нас тут виходив двотомник «Антологія польської поезії», за часів канібальської цензури, з нього вилучили Шимборську й Герберта, і я не вважала за можливе давати свої переклади в таку брутально редуковану Антологію.

Польща була завжди присутня в моєму житті й у віршах. «Тінь королеви Ядвіги», «Рани святого Якуба», «Циганська Муза» (про Папушу я теж вперше почула в Польщі). Особливо скрутно було з історичними романами. Пишеш національно-визвольну війну, кровопролитні битви, батальні сцени й могутні характери, а почуття національної етики ходить тут же навшпиньках. І в моїх чорнобильських мандрах не полишають історичні візії, — то з городища над Прип'яттю бачиш стародавній Турів, де княжив Святополк, одружений з польською королівною, дочкою Болеслава I, то десь на Овруччині раптом натрапиш на польські назви покинутих сіл. Ящірка в Сіракузах на кам'яних сходах античного театру, — і та ніби перебігла з вірша Івашкевича, який я перекладала.

Зрештою, Польща дала мені найдорожче — мою дочку, Оксану Єжи-Янівну Пахльовську.

Польща в долі України? Це питання велике і складне. Україна, зокрема західні її землі, століттями перебувала у складі Речі Посполитої. Було всього, і взаємних кривд, і повстань, і моторошних страт у Варшаві, і страхітливої масакри в Умані, і кривавих рейдів Вишневецького, і утисків, і погорд, і волинської трагедії, і конфронтацій, і упереджень. Ще й до сьогодні існує гордіїв вузол болючих проблем, які мобілізують етичну культуру обох народів, тренують політичний розум для їх шляхетного розв'язання.

Ліна Костенко

Але були й золоті сторінки порозуміння. Була дружба Шевченка з Сераковським, сердечна приязнь з поляками на засланні. Була українська школа поезії в польському Романтизмі. Був «Срібний сон Саломеї» Словацького. Була Польща сестрою в «Книгах Буття українського народу» Костомарова. Був Андрій Потебня в польському повстанні 1863 року, — в Польщі він і загинув, в Польщі він і похований. Був Гедройць з його Польським інститутом у Парижі, який видав наше «Розстріляне Відродження».

Був меморіал Лещинського з визнанням українських прав. Деякі рядки з того меморіалу корисно було б і тепер прочитати російським політикам, наприклад, такий: «Ми стали нижчими за них, бо вони боролися за свободу, а ми — за своє безсиле владарювання». Ці погляди були відбиті й у першій редакції Гадяцьких угод. Інша річ, що сейм не підтримав їх. Але у свідомості кращої частини польського суспільства завжди була повага до себе, а отже, й здатність поважати інших.

І якби перемогло польське повстання 63-го року, — о, якби воно перемогло! — наскільки інакше склалася б доля наших народів. Адже керівники цього повстання, зокрема Домбровський, визнавали за українцями право вибору — чи залишатися з Польщею, чи обирати свою незалежність.

Пошукайте чогось подібного у росіян, навіть, так би мовити, ліберальних. Хіба що у Рилєєва, може, Герцена. Назагал же російські історики

воліють говорити про начебто нерозривну єдність слов'ян, оминаючи драстичні моменти історії, камуфлюючи їх поняттями типу «колиски трьох народів», «спільного коріння», «споконвічного братства» тощо. Ніби Андрій Боголюбський не залив кров'ю Київ, ніби Володимир Мономах не спалив Мінськ, ніби козаки разом із поляками не розбили царське військо під Конотопом. Ніби в геноцидах ХХ століття винна якась міфологічна постать, а не конкретний режим із конкретною великодержавною ідеологією.

Сучасні польські історики переглядають свою історію, переосмислюють її драматичні моменти в сучасних аналітичних категоріях. Хвалити Бога, між нами немає фальшивих ідеологем. Що було, те було. І доброго, і злого. Надалі має бути інакше. Саме такий підхід відкриває перспективу на майбутнє.

На сьогодні Польща в долі України — це неоціненна підтримка, це її чітко артикульований курс на добросусідство, на входження України в Європейську Співдружність. Завдяки цій солідарності Україна є менш самотньою у світі. Завдяки Польщі тримається міст між Україною та Європою над каламутною вирвою євразійської політики.

— Чи не вважаєте ви, що нині, з огляду на останні події, знову стає актуальним відоме гасло Польської революції 1830-31 рр. «За вашу і нашу свободу»? І чому саме?

— А воно ніколи й не переставало бути актуальним, бо це ж не гасло на якийсь певний історичний період, це шляхетна ідея, це Кодекс честі національних відносин взагалі. Зверніть увагу на акцент етичних пріоритетів: за вашу і нашу свободу. Це могло б бути національною ідеєю, не тільки гаслом. Просто на якийсь час його забувають, воно ніби перебуває в латентному стані, а в часи великих протистоянь вибухає з новою силою, як це було в нас у кінці 80-х, на хвилі національного піднесення, коли воно стало буквально кодом порозуміння й консолідації в Україні, Литві, Білорусі.

Лицарі цієї ідеї підтвердили її всім своїм життям; згадайте їхні особисті долі. Домбровський після поразки Січневого повстання боровся на барикадах Паризької Комуни і похований на кладовищі Пер-Лашез, як і його сподвижник Врублевський. Йозеф Босак був генералом Армії Вогнів у Гарібальді, загинув за свободу Італії. Раніше, в кінці XVIII століття, Костюшко воював за незалежність Північної Америки. В польському гімні є рядок про повернення «Z ziemi włoskiej do Polski». В італійському — згадка про те, як «австрійський орел» погубив пір'я внаслідок спільних дій італійців з поляками. Отже це не просто крилаті слова —

«За вашу і нашу свободу!» Це вистраждане в історії гасло. Парадокс тільки в тому, що цього разу воно стає актуальним для України не на хвилі національного піднесення, а в часи глибокого суспільного занепаду, коли, здається, енергетика вичахла, надія на майбутнє пригасла. Але саме тепер, у державі, доведеній до кризи, до абсурду, наростає обурення, і рано чи пізно воно вербалізується в цю досконалу формулу.

— Чи не здається вам у зв'язку з цим, що знову актуалізується досвід шістдесятників як культурного Руху Опору? І з якої точки зору?

— Актуалізується, мабуть, не досвід, а необхідність людей такої проби, здатних до протесту, протистояння. Тобто до опору, а не просто до опозиції. Бо опозиція може бути сильніша, слабша, навіть маневрена, залежно від стану суспільства, від політичної кон'юнктури. Вона обмежена в часі. А Рух Опору — це те, що йде крізь віки. Це високовольтна лінія духу, яка дає струм, енергетику, пасіонарність.

У нас вона перервалася. Прийшли нові покоління — природно, з пафосом заперечень. Незагартовані, схильні до епатажу, не знайшли нічого кращого, як в моделях лінійного мислення заперечити шістдесятників, інкримінуючи їм «народництво», «заангажованість» і такий застарілий і смішний, з їхньої точки зору, патріотизм. Руйнувати ж легше, ніж будувати.

А тепер, коли Україну пущено під укіс, коли потрібні люди, здатні зупинити цей процес, боротися, протистояти, то саме таких людей і нема. Тут вже 13 років викорінюється навіть можливість з'яви таких людей. Все знецінилось — і культура, і мова. Все набуло недобрих інерцій. Ніби проведене якесь психологічне масове щеплення апатії, розчарування, байдужості. Розцвіло пристосуванство, — бо чи тоді до ідеології, чи тепер до її відсутності, до цензурних заборон чи до розгулу вседозволеності, до диктату партії чи диктату грошей, — пристосуванство є пристосуванство, воно продукує цинізм.

Шістдесятників було мало. Всього лише якась «маленька щопта», як сказав Стус. Вони не знали, що вони шістдесятники, їх ніхто шістдесятниками не призначав. Це вже потім, з дистанції часу, їх так назвали. А тоді це була молодь, гарні талановиті люди, які входили в життя, не знаючи, що вони входять в Історію. В кожну епоху щось випадає в кристал. Ось таким кристалом була та «маленька щопта». І Україна, побачена крізь неї, була прекрасна.

Сьогодні ж, у цій спотвореній оптиці, вона сама на себе не схожа. Вона перестала чути своїх поетів, і з'являються вже поети, які не чують її.

Це до питання про досвід. Ми любили і поважали одне одного. Ми нічого не боялись. Не тому, що були такі безстрашні, а тому, що просто були такі. Не робили кар'єри, не ганялися за успіхом і за грішми, відчували свою свободу навіть у тій тоталітарній державі.

Втім, це той досвід, який можна передати, якщо є кому взяти.

— На дванадцятому році Незалежності вийшла книга «Україна — не Росія», її автор Президент України. А чому Україна не Польща?

— Кожний поляк змалку знає, що він «*polak mały*» і що його знак — «*orzel biały*». Тому що у Варшаві стоїть Сиренка, а у нас одоробло в позолоченій плахті. Тому що у Варшаві колона Зигмунта, а у нас і досі пам'ятник Леніну.

Тому що у нашому гімні Україна ще не вмерла, а в польському Польща ще не загинула. Відчуйте різницю. Польща не загинула — «*Kiedy tu zujęmu*», а у нас міняють букву, щоб переадресувати смерть на землю і волю, ніби від цього легше: «Ще не вмерла України і земля, і воля». Далі в нас світлі сподівання: «Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля». Ось почекаємо ще трошки, а вона й усміхнеться. І воріженьки згинуть, «як роса на сонці». Випаруються. А поляки формулюють чітко: *Co nam obca przemos wzięła, Szablą odbierzemy*. Тобто: «Те, що у нас відняла чужа сваволя, ми одберемо шаблею».

Тому що існує таке поняття — «польський гонор», дехто це навіть сприймає з упередженням, а між іншим, гонор у перекладі — це честь. Це справді нація з високим поняттям честі. А відтак і гідності. Це нація, яка нікому не дозволить себе принизити. І президент її ніколи не дозволив би собі подібних афоризмів. Чи «прибауток» на зразок: «Ми вийшли із зоопарку»...

Та й взагалі важко собі уявити, щоб президент якоїсь іншої держави написав, скажімо, що Австрія — не Німеччина, Бельгія — не Франція, Уругвай — не Парагвай.

Через те Україна не тільки не Польща, а навіть досі ще не Україна.

— Жодна країна не є для нас такою близькою, як Польща, в історії печального досвіду подолання своїх проблем. Як ми можемо використати цю історію? Знакові постаті й події польської історії — чи можуть вони стати частиною нашого сьогоденного досвіду?

— Безперечно. Вони не тільки можуть, вони вже стали. Наприклад, урок моральної чесності Яцека Куроня в питанні увічнення пам'яті «Орлят польських» у Львові. Поки обидві сторони дебатували, шукали прийнятних формулювань, він глянув у саме серце проблеми і зняв на-

пруження. Або його ставлення до єврейського питання, до погрому в Єдвабному. Замовчування таких речей призводить до великої фальші, — а він говорив з відкритим забралом, і, говорячи правду, навіть дошкульну для нації, він ставав уособленням її кращих рис. У нас теж вистачає подібних проблем, ще не раз звернемось до Яцека Куроня. Він допоможе і з того світу.

Але механічно досвіду не запозичиш. Різні національні характери, різне становище держав. Польща уже в Європі, Україну її керманічі тягнуть в резервацію упосліджених. Щоб туди не потрапити, найвищий час вже задуматись. Менше говорити про те, що українську історію не можна читати без брому. Подивитись на польську історію, в ній не раз лунало слово: «zmartwychwstanie», постання з мертвих. У цьому ми близькі. Про Україну колись було сказано: «Прежепогибшая Украина».

То як же Польща після тих трьох поділів, коли її роздерли і поділили, і навіть ім'я її було ліквідоване, після своїх героїчних повстань, вони ж всі зазнали поразки, — як же вона вийшла зі своїх трагедій? Як здобулася на найважчу свою перемогу — перемогу над комплексом поразки? І на сьогодні стала однією з найдостойніших європейських держав. І менталітет нації не згнічений тими поразками, і в самому характері нації є якийсь переможний тембр.

Які цьому причини? Що це за унікальний генотип нації? Згадайте вождів повстання 63-го року. Це ж були блискучі офіцери Академії Генерального штабу у Петербурзі. Це ж був елітарний військовий заклад. Вони ж були при дворі і в салонах, і в дипломатичних місіях. Перед ними стелився успішний життєвий шлях. Чому ж вони потягнулися до «Кола» Сераковського? Чому вони все покинули на один поклик своєї знедаланої Польщі? Чому пішли під розстріл, на шибеницю, на заслання, брали шлюб з коханими у мурах в'язниць?

Може, варто поглянути, які дефініції закріпила історія за князями, королями й царями — фундаторами трьох сусідніх держав?

У поляків — Болеслав I Хоробрий, Болеслав II Сміливий. У нас — Святий і Мудрий. У росіян — Долгорукий і Грозний. Тобто в польській історії домінує військова доблесть, в українській — схильність до святості й мудрості, в російській — право довгої руки і погроз.

Історія широкими мазками пише портрети націй.

Ось тут і треба шукати досвід для подолання поразок.

Все було в польській історії — і Потоп, і безвихідь, і заглади, й руїни.

Але ніколи не було руїни духу.

— Як ви ставитесь до проекту газети «День» — видання книжки, присвяченої польсько-українським взаєминам? Який, на вашу думку, ціннісний смисл написання таких праць історико-культурного характеру? Чи здатні вони допомогти перетворити «архівну історію» на діючу історію?

— Це надзвичайно цінний проект. Особливо необхідний тепер, в умовах вже зовсім інших глобальних пріоритетів. Культурну й етичну вартість таких праць важко переоцінити. Кожне таке видання — це ще один гуманітарний компас у лабіринті сучасних скомплікованих проблем.

Що ж до «архівної» історії — чи можна її перетворити на діючу? Звичайно, можна. Головне, щоб діючу історію не перетворити на «архівну».

Форпости повинні стояти. Вони впливають уже самим фактом свого існування.

— Польща та Україна в різні століття були поставлені перед необхідністю робити свій вибір. Вибір Польщі боротися за незалежність — в усі віки, проти всіх окупантів — власне, зробив її сьогодні європейською країною, з якою рахується світ. Вибір — це також і генераційна категорія. Молодь Польщі стає нині одним із важливих інтелектуальних генераторів життя Європи. Ваша думка про молодь України сьогодні та про її вибір.

— Молодь Польщі — це польська молодь, а молодь України — це не завжди молодь українська. Часом навіть навпаки — антиукраїнська. Або національно індиферентна, позбавлена мовної і загалом культурної ідентичності. Говорити про Україну — це говорити про державу, в якій власне українська молодь часто зазнає дискримінації за мовною ознакою. Мені вже доводилося писати про цю патологію в нашому суспільстві, коли мова із засобу спілкування перетворена на фактор відчуження, а значить, і на джерело конфліктів і образ. Тому говорити про молодь України в генераційних категоріях як про цілісне явище було б неправдою. Мова — це один із визначальних кодів інтелектуального життя нації, а він ушкоджений. Не існує механізмів захисту своєї культури у власній державі.

Наші всесвітньо відомі спортсмени, в тріумфальні хвилини своїх справді вражаючих перемог стоять під українським прапором, під звуки Державного Гімну їм щиро навертаються сльози на очі, — але і мова, і культура їхньої країни їм чужі. Це тяжкий спадок імперії. Значна частина української молоді сприймає батьківщину на рівні президентського афоризму.

І все ж на тлі цих глибоких патологій дедалі більше ознак нової України. Недавно і несподівано з'явився феномен сумських студентів. Напередодні Незалежності пройшла знаменита студентська «оксамитова» революція на граніті. Є Києво-Могилянська академія, є Острозька. Є талановита творча молодь. Це молодий розум, який більше не захоче бути «ув'язненим».

У цілому ж, як сказав Норвід (даруйте за довільну цитацію), — між минулим і майбутнім западає розпачлива прірва. Покоління, народжене у цій прірві, між минулим і майбутнім, що нічим не пов'язані, — ким воно має стати? Янголом, що пролітає, упирем, що звивається, знавіснелим «ніщо», мучеником, Гамлетом?

Але вірю, що життєвий потенціал нації подолає цю прірву.

Розмову вели Лариса ІВШИНА і Юрій ШАПОВАЛ

УКРАЇНА ТА СВІТ

28 червня 2000 року Вчена рада Національного університету «Києво-Могилянська академія» присвоїла ступінь почесного доктора НаУКМА американському політологу зі світовим ім'ям Збігнєву Бжезинському — полякові, який народився на колись українській землі. Проте нагода вручити диплом і мантию поважному вченому, члену Міжнародної консультативної ради НаУКМА випала тільки в травні 2004 року. Збігнєв Бжезинський виступив перед студентами та викладачами НаУКМА та інших університетів Києва з промовою «Україна та світ». Саме вона й лягла в основу цієї статті.

По-перше, я хотів би сказати, що для мене є великою честю отримати сьогодні диплом про докторський ступінь визнаного, відомого в міжнародному масштабі університету. Я ознайомився з історією вашого закладу, роллю, яку він відіграв у інтелектуальному житті та в національній свідомості українського народу. Заснований багато століть тому, набагато раніше, ніж більшість подібних інститутів Америки, закритий через 202 роки по заснуванню, цей навчальний заклад відродився 175-ма роками пізніше, що є свідченням бажання україн-

ського народу формувати свою долю, визначати свою національну ідентичність, робити свій внесок до загальноєвропейської спадщини, невід'ємною складовою частиною якої є Україна. Тому, хто хоч якось знає історію Європи, відомо, що Київ ще 1000 років тому був центром європейської культури, центром навчання, думки й пошуків чогось, що йде далі, ніж просте людське існування, пошуків певних визначень, смислу й змісту життя. Це — складова частина важливої традиції, й ваше відродження, ваше існування є тріумфом духу та джерелом радості для ваших друзів, одним із яких я себе вважаю.

Сьогодні я говоритиму з вами на дуже широку тему «Україна та світ». Звичайно, кожен із вас знає про це набагато більше, ніж я, оскільки перше слово в цій темі — Україна. Хотів би додати до цього певне обмеження: я говоритиму про Україну та світ із погляду тих, хто перебуває поза межами України, далеко від неї, з погляду особи, зацікавленої в ситуації у світі, з погляду людини, яку цікавить місце України в цьому світі. Я вважаю незалежність України дуже важливою міжнародною подією, яка має велике значення в міжнародному масштабі. Це спочатку не всі розуміли, особливо на Заході, зокрема у Сполучених Штатах Америки. Навіть зараз, на мій погляд, немає достатнього розуміння в міждержавному масштабі саме міжнародного значення України. Треба підкреслити ще раз і ще раз, що незалежна Україна по-новому визначила кордони Європи; сучасна Україна трансформує Росію, робить її національною державою. Це надзвичайно важливі події. Зараз уже півтора десятиліття минуло від тоді, коли відроджувалася ваша національна незалежність, тому можна запитати: «Що досягнуто за ці 15 років?» Дуже багато чого було зроблено за ці роки. По-перше, українська незалежність консолідувалася у міжнародному масштабі; по-друге, було збережено територіальну цілісність України, ми маємо приклади того ж Криму й Тузли; по-третє, Україна ефективно провела ядерне роззброєння, що отримало позитивну міжнародну оцінку; по-четверте, в Україні відбувся вражаючий перехід президентської влади. Маю на увазі вибори, в результаті яких на місце президента Л. Кравчука прийшов Л. Кучма. Економічне зростання країни сьогодні, за кілька років, просто вражає: його темпи — одні з найвищих у Європі. Україна бере участь у миротворчих операціях на Балканах, нині — в Іраку. Це важливо. Отже, ми маємо дуже серйозний доробок.

Але потрібно визнати, що внутрішні справи України та глобальна ситуація досить-таки невизначені, тому уважніше треба подивитися й

на міжнародну ситуацію, й на внутрішню ситуацію України та подумати про можливі наслідки. Якщо нинішні основні політичні, економічні та військові тенденції залишаться такими в найближчі 25—30 років, тоді глобальна ієрархія сили, глобальна ієрархія впливових країн буде такою: вгорі будуть, як і нині, США, за ними — Європейський Союз, у складі якого на той час будуть і Туреччина, й Україна. Третім за впливовістю буде Китай, далі — Японія, на п'ятому місці — Індія. Зверніть увагу на зміну центру тяжіння ближче до Азії. У цій ситуації демократична серцевина світу, Атлантичне співтовариство, буде й надалі найважливішим імпульсом для інновацій, джерелом стабільності та розвитку демократії. За умови, що нинішні тенденції збережуться. Але вони можуть бути ушкоджені чи обернені. Уже сьогодні ми бачимо певні симптоми негараздів у світі й певні ознаки неправильних рішень, які дають нам підстави для стурбованості. Я не критикую, а констатую факт, що сьогодні Америка більш ізольована, вона втрачає довіру, подекуди її ненавидять. Вона навіть може загрузнути у величезній проблематичній зоні Євразії від Суецу до Сінцзяна, від Південної Росії до Аравійського моря — на території, яку я називаю «глобальними Балканами», — особливо, якщо участь Сполучених Штатів у цій частині світу буде одноосібною. Це не прогноз, а реальна можливість. Зовсім реалістично очікувати, а не просто припускати, що об'єднання Європи залишатиметься здебільшого соціально-економічним за збереження політичної розпорошеності Європи та її оберненості на саму себе без чіткого стратегічного бачення ширшого світу, без політичної волі та військових засобів для того, щоб реально впливати на події у світі та разом зі США визначати спільні стратегічні цілі. У цьому контексті залучення Росії до біль-

Збігнєв Бжезинський

шого співробітництва з Європою буде підмінене поверненням до традиційних імперіалістичних цілей, і це негативно впливатиме на російську демократію та загрожуватиме національній незалежності визволених, але, як і раніше, вразливих сусідів Росії. Не виключено також, що великий розрив між траєкторіями соціально-економічної трансформації Китаю, який ефективно творить ширший плюралізм, і набагато повільнішої політичної трансформації може викликати буремні політичні події, які негативно позначатимуться на стабільності Далекого Сходу. Нарешті, більший доступ не лише з боку держав, а й із боку кримінальних та терористичних організацій до зброї масового знищення в умовах світового неспокою та виру почуттів політичної скривдженості, який не може бути пояснений лише постійним повторенням слова «тероризм», несе ризик деградації глобального порядку та збільшення вразливості демократичних суспільств. Кумулятивним наслідком цих негативних тенденцій може стати хаос, що наростатиме в усьому світі, — особливо згубний для слабших держав.

З огляду на це щільніший зв'язок між Америкою та розширеною Європою дуже потрібний. Нам, власне кажучи, важливо сприяти подальшому розширенню і Європейського Союзу, і НАТО. Політична географія, геостратегія — не статичні концепції, вони розвиваються, й останнє розширення обох згаданих організацій ставить наразі на порядок денний вирішення питання про майбутній статус України, Туреччини та нових незалежних держав Кавказького регіону. Приєднання їх до цих структур уможливить конструктивне залучення Росії, для якої імперська альтернатива буде в такому разі закрыта.

Утім, така широка Євроатлантична спільнота за участю України неможлива без докладання зусиль із боку України. Самі ж українці мають самостійно подолати в собі наслідки двох негативних чинників свого минулого — тривалого домінування чужинських держав і комуністичного режиму. Обидва ці чинники заважали формуванню загальної української патріотичної громадянської свідомості, яка є необхідною умовою для демократії та незалежності. Обидва — маю на увазі панування чужинців і комуністичний режим — утворили традицію державного контролю над ресурсами, що в нових ринкових умовах створило чудові можливості для неімовірного збагачення небагатьох. Обидва ці чинники стали на заваді зміцненню верховенства права як у політиці, так і в розподілі національних ресурсів і сприяли посиленню корупції. Нарешті, обидва чинники лише підсилили традиційну схильність бю-

рократії та влади контролювати свободу інформації й придушувати критику, а також маніпулювати результатами виборів. Існування цих негативних тенденцій не сприяє доброму імені України в світі. Ці негативні тенденції використовуються недоброзичливцями, які хотіли би послабити українську незалежність.

Коли українці аналізують події у своїй країні, їм не треба все вимірювати тим, що відбувається в Росії, вони не мають заспокоювати себе тим, що, мовляв, у Росії ситуація ще гірша. Прикладом має бути те, що відбувалося в балтійських державах чи в Польщі. Якби ці негативні тенденції, що мають місце в Україні, десь перетнулися, увійшли в резонанс із тими глобальними негативними тенденціями, про які я говорив, Україна могла би перетворитися на таку собі Польщу зразка XVIII століття, коли деякі скоробогатки при владі могли б перекинутися на бік потужнішої сусідньої держави, яка б тоді скористалася з міжнародної нестабільності, зокрема й нездатності Америки та Європи знайти спільну мову, а також із усе ще слабкої української національної самосвідомості для того, щоб перетворити Україну на свого сателіта, а то й знову на свою провінцію. Таким чином, можна зробити висновок, що ми на Заході повинні прагнути налагодження американсько-європейського співробітництва та свідомо будувати таку атлантичну спільноту, яка змінює географію Європи. Не забуваймо, що нинішня Центральна Європа вчора була Східною Європою. Саме тому нам потрібно Євроатлантичну спільноту будувати такою, яка була б відкритою для нових членів Східної Європи, а не ізольованою й закритою.

Наразі Євроатлантична спільнота мала би зосередитися на розробленні стратегічного плану третього етапу свого розширення. Перша фаза, яку можна було б назвати «варшавською», дала можливість НАТО поширитися на частину центральної Європи включно з безпосередньою сусідкою України Польщею. Друга фаза, так звана «вільнюська», мала своїм наслідком входження решти центральної Європи як до НАТО, так і до ЄС. І ось наступна фаза, яку б мені хотілося назвати «київською», мала б зосередитися на розширенні далі на Схід. У червні з'являться такі можливості. Я маю на увазі саміт НАТО у Стамбулі. І ось одним із наслідків мав би бути План дій щодо членства України в НАТО. Ми на Заході маємо зважати на досягнення України, але не забувати й провали та помилки. Для цього українці самі повинні бути пильними й зміцнювати справді конституційну державу, в якій немає місця похапцем задуманим конституційним реформам. Вони повинні провести вільні

вибори, які б стали зразком, протилежним тому, що мало нещодавно місце в Росії. При цьому організація виборів як вільних і законних набагато важливіша, ніж їхні результати. Вільні вибори набагато важливіші, ніж їхній переможець. Світ уважно слідкуватиме за цим процесом і робитиме свої висновки. Крім того, українці мають зміцнювати громадянське суспільство, що ґрунтується на глибокому усвідомленні стародавніх українських традицій, відповідно до яких Київ був одним з європейських центрів політики та культури. Національна гордість з історичним корінням може бути дуже корисною для появи міцного громадянського суспільства. Українці повинні вважати себе частиною Центральної Європи, з якою в них багато спільного, а Росія в такому разі належить до Східної Європи. Крім того, українці мають пильнувати свободу преси й підпорядковувати політичні події верховенству права, що є фундаментальними компонентами демократії. Це допоможе їм досягнути об'єктивних критеріїв членства у ЄС та НАТО. Все це вимагає часу й зосередженості. Сподіваюся, що ви не ображаєтеся на мої відверті слова. Думаю, що маю на них право, бо довгі роки вважаю себе другом вашої країни та людиною, відданою ідеї української незалежності. Я вважаю, що успіх України не тільки дасть можливість їй постати однією з держав-лідерів Європи, а й дасть гарний приклад Росії в торуванні нею своєї дороги до Європи, що полегшить нове самовизначення і для Європи, і для Росії. А це, у свою чергу, підсилить надії на те, що в майбутньому світ таки стане кращим. Від вас, від ваших дій у найближчому майбутньому багато що залежить у цьому світі. Я бажаю вам усього найкращого.

Збігнєв БЖЕЗИНСЬКИЙ

Фотографія з архіву «Дня»

ПРО УПОРЯДНИКІВ

Лариса ІВШИНА — уродженка Волинської області. Закінчила факультет журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Працювала у київській пресі. У 1992—1995 рр. — редактор відділу політики, з 1993 р. — заступник головного редактора газети «Киевские Ведомости», 1995—1996 рр. — прес-секретар прем'єр-міністра України. З липня 1996 р. — головний редактор інформаційних програм телеканалу СТБ. З січня 1997 р. — головний редактор газети «День». Автор ідеї історико-культурологічних сторінок «Україна Incognita» й «Історія та «Я», а також ідей книжок із серії «Бібліотека газети «День» «Україна Incognita», «Дві Русі». Заслужений журналіст України (2002).

Віктор ГОРОБЕЦЬ — доктор історичних наук, завідувач Центру соціальної історії Інституту історії України НАН України, професор історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Закінчив історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, стажувався в Ягеллонському та Варшавському університетах. Автор численних досліджень, 10 індивідуальних і колективних монографій, присвячених вивченню проблем політичної й соціальної історії України, міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі XVII—XVIII ст. («Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I» (К., 1998), «Політичний устрій українських земель: Гетьманщина, Запорозька Січ, Слобожанщина та Правобережжя» (К., 2000), «Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665» (К., 2001), «Незнайома Клію: українська історія в таємницях і курйозах XV—XVIII ст.» (К., 2002; у співавторстві), «Українські проекти в Російській імперії» (К., 2004; у співавторстві) та ін.). Постійно співпрацює з «Днем».

Ігор ІЛЮШИН — доктор історичних наук, доцент, викладач Слав'янознавчого університету в Києві.

Ярослав ІСАЄВИЧ — академік Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

Петро КРАЛЮК — доктор філософських наук, професор Національного університету «Острозька академія». Автор багатьох публікацій в українській пресі на історичні та філософські теми. Постійний автор «Дня».

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України. Автор численних досліджень з історії України XIX—XX століть. Автор книжок, підручників, монографій для вищої та середньої шкіл України. Лауреат Державної премії України, заслужений діяч науки й техніки України.

Ліна КОСТЕНКО — видатна українська поетеса сучасності, публіцист, сценарист, автор історичних романів «Берестечко» (1967, 1999), «Маруся Чурай» (1973). За роман «Маруся Чурай» удостоєна Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка за 1987 р.

Тетяна КОСТЕНКО — журналіст, співпрацює з львівськими газетами «Високий замок», «Львівська газета», «Наша ратуша».

Яцек КУРОНЬ — політик і громадський діяч (Польща). Дисидент за часів панування комуністичного режиму в Польщі. Один із чільних представників профспілки «Солідарність». Був постійним дописувачем до впливової «Газети Виборчої». З 1989 р. — депутат сейму; 1989—1993 — міністр праці та соціальної політики.

Леонід КУЦЕНКО — літературознавець, професор кафедри української літератури Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка, доктор філологічних наук.

Сергій ЛЕП'ЯВКО — доктор історичних наук, професор Чернігівського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Автор численних досліджень, присвячених історії козацьких спільнот Європи, взаємин українського козацтва з Польщею.

Сергій ЛИТВИН — доктор історичних наук, професор Національної академії оборони.

Людмила ЛИТВИНЕНКО — кандидат біологічних наук, доцент.

Сергій МАХУН — журналіст, впродовж 1996—2003 років працював у газеті «День». Один із авторів статей і упорядників книжок «Україна Incognita» та «Дві Русі».

Джеймс МЕЙС — доктор історичних наук. Був професором Національного університету «Києво-Могилянська академія». У 1981—1986 рр. працював в Українському науковому інституті при Гарвардському університеті (США); у 1986—1990 рр. — виконавчий директор Комісії президента та Конгресу США з питань вивчення Голодомору в Україні. Займався дослідницькою роботою в Колумбійському та Іллінойському університетах (США). З 1993 р. мешкав в Україні. Автор близько 160 наукових праць, присвячених історії України ХХ ст. Був постійним автором газети «День» і консультантом її щотижневого англomовного дайджесту «The Day».

Олексій ОПАНАСЮК — письменник, автор багатьох книжок художньої та документальної прози. Відповідальний секретар Житомирської обласної організації Національної спілки письменників України.

Богдан ОСАДЧУК — журналіст, працював в українській, німецькій, польській і швейцарській пресі. З 1966 р. — професор Берлінського вільного університету. Доктор історичних та політичних наук.

Дмитро ПАВЛИЧКО — український письменник, політичний і державний діяч. Колишній посол України в Польщі.

Оксана ПАХЛЮВСЬКА — доктор філологічних наук, науковий співробітник Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, завідувачка кафедри української мови та літератури Римського університету «Ла Сап'єнца» (Рим, Італія).

Олександр ПОЛЯЧОК — музикознавець, директор меморіального музею Кароля Шимановського в Кіровограді, голова Кіровоградського обласного товариства «Полонія».

Ева РИБАЛТ — мистецтвознавець, перший канцлер Європейського колегіуму польських та українських університетів. Викладач Люблінського університету Марії Снігодонської-Журі, член Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні.

Наталія РУБЛЬОВА — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Роман СЕРБИН — професор історії Квебецького університету (Монреаль, Канада).

Валерій СТЕПАНКОВ — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Кам'янець-Подільського державного університету. Лауреат Державної премії України, заслужений працівник народної освіти України. Фахівець із соціально-політичної історії України XVI—XVIII ст. Автор і співавтор близько 200 наукових праць, зокрема 12 монографій і посібників.

Ігор СЮНДЮКОВ — співробітник секретаріату Президії Національної академії наук України. Ведучий сторінок газети «День» «Історія та «Я» й «Україна Incognita», один із упорядників і автор статей до книжок «Україна Incognita» та «Дві Русі», що вийшли у «Бібліотеці газети «День».

Володимир ТРОФИМОВИЧ — доктор історичних наук, професор Національного університету «Острозька академія».

Тарас ЧУХЛІБ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Інституту козацтва. Автор багатьох наукових досліджень із проблем історії українського козацтва.

Ярослав ЦАРУК — краєзнавець, дослідник події часів Другої світової війни на теренах Волині.

Валентина ШАНДРА — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Сергій ЯКОВЕНКО — кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ЗМІСТ

<i>Лариса ЖАЛОВАГА (ІВШИНА)</i>	
Слово до читачів	3
<i>Адам МІХНІК</i>	
Слово до читачів	9
<i>Джеймс МЕЙС</i>	
Рік Польщі	10
<i>Ева РИБАЛТ</i>	
Лист до неба	12

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р. – ШЛЯХ КУДИ?

<i>Наталія БІЛОУС</i>	
Міста і влада	
Вплив Люблінської унії 1569 р. на появу нових міст у Наддніпрянській Україні	17
<i>Сергій ЛЕГ'ЯВКО</i>	
Обози на Південь, або Польсько-українські відносини у світлі теорії Великого Кордону	29
<i>Сергій МАХУН</i>	
«Батько» реєстрового козацтва Стефан Баторій і Запорізька Січ	40
<i>Тарас ЧУХЛІБ</i>	
Оборонець Європи, або Доля золотого меча Сагайдачного	45
<i>Лариса АНТОЩУК</i>	
Фундаторка «Волинських Афін» «Чорна княгиня» Гальшка Острозька	51
<i>Віктор ГОРОБЕЦЬ</i>	
Життя праведне і грішне Анни-Алоїзи Острозької-Ходкевич	56
<i>Дмитро ВИРСЬКИЙ</i>	
«Один русин, а радше козак...» Образ Русі в польському літературному анекдоті часів козаччини	64

«БРАТИ» ЧИ «ВОРОГИ»? ВИМІР ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ СЕРЕДИНИ XVII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Валерій СТЕПАНКОВ

Уроки державотворення

Актуальні проблеми Української національної революції

1648—1676 років 69

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Мрія, утоплена в підозрілості й образах,

або Чому таким коротким було життя українсько-польської

унії 1659 року? 94

Віктор ГОРОБЕЦЬ

«Щасливий» 1660 рік, котрий так і не привів жаданого щастя...

Чуднівська війна і Чуднівський мир 108

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Запорозьке козацтво в ролі мушкетерів короля,

або Підвіски французької королеви в українському прочитанні 124

Віктор ГОРОБЕЦЬ

Як Біла Церква мало не стала столицею України

Проект розбудови процвітаючої українсько-польської держави

з 1664 року 139

Тарас ЧУХЛІБ

«Козацький король» Ян III Собеський 149

Тарас ЧУХЛІБ

Українсько-польська військова взаємодія під час останньої

спроби турків завоювати Європу 161

Тарас ЧУХЛІБ

Варшава — Фастів: сторінки співпраці та боротьби між польською

столицею і «провінційним» козацьким містечком 170

Валентина ШАНДРА

На службі імперії

Малоросійські козаки в російській імперській політиці 179

КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР

Клара ГУДЗИК

«Гріх християнського світу»

Розколу на Захід і Схід — 950 років 186

Ігор СЮНДЮКОВ

«Польський Діоген»

Доля Йоахіма Лелевеля на тлі його доби 197

Юрій АНДРУХОВИЧ

Герой плаща і книги 201

<i>Людмила ЛИТВИНЕНКО</i> «Неблагодійний» поет Український період Адама Міцкевича203
<i>Володимир ПАНЧЕНКО</i> Адам Міцкевич: українські проєкції207
<i>Володимир ПАНЧЕНКО</i> Пантелеймон Куліш в «Абботсфордї»216
<i>Сергій МАХУН</i> Нерівний союз Картина як факт історії227
<i>Микола ЗИМОМРЯ</i> Якщо вогнем і мечем, то без світла Інтерв'ю з Юліушем Сенкевичем, внуком письменника Генріка Сенкевича230
<i>Тетяна КОСТЕНКО</i> Дорогами Михайла Грушевського242
<i>Олексій ОПАНАСЮК</i> Земляк із когорти великих Джозеф Конрад і Україна246
<i>Ігор СЮНДЮКОВ</i> Журавлі над Краковом Роль Богдана Лепкого у зближенні української та польської культур253
<i>Олександр ПОЛЯЧОК</i> «А чи не могли б ви показати мені просто велике поле пшениці?» Україна в житті та музиці Кароля Шимановського257
<i>Леонід КУЦЕНКО</i> «З Варшавою пов'язаний міцно...» Євген Маланюк і польські митці262
<i>Леонід КУЦЕНКО</i> «Де ми зійшлися з братом брат...» Історія трагічної дружби266
<i>Барвара ЖЛУКТЕНКО</i> Майстер і свобода Кшиштоф Зануссі про Польщу, Україну та мистецтво271
<i>Богдан ОСАДЧУК</i> Мрія Єжи Гедройця «Політика» і «Культура» в польсько-українських відносинах279
<i>Сергій ЯКОВЕНКО</i> Станіслав Лем, фантаст із Високого Замку285

ВОЛИНЬ-1943: СКОРБОТНА РІЧНИЦЯ

<i>Ярослав ІСАЄВИЧ</i> 1943 рік у пам'яті поляків і українців	292
<i>Юрій ШАПОВАЛ</i> Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни	298
<i>Яцек КУРОНЬ</i> «Земля не увібрала в себе всю кров»	316
Волинь — 1943/1944: невідома трагедія Матеріали круглого столу	318
<i>Володимир ТРОФИМОВИЧ</i> Примирення не можна приурочити до певної дати	346
<i>Тарас ГУНЧАК</i> Втрачена можливість Поляки і українці під час Другої світової війни	352
<i>Сергій МАХУН</i> Дві правди Як позбутися стереотипів «чорно-білого» бачення історії?	360
<i>Віктор ЗАМ'ЯТІН</i> Синдром жертви Інтерв'ю з головним редактором найтиражнішої в Польщі «Газети Виборчої» Адамом Міхніком	368
<i>Ігор ІЛЬЮШИН</i> Волинська трагедія: пошук правди Роздуми українського історика на сторінках книги польських авторів	371
<i>Ярослав ЦАРУК</i> Волинська трагедія: свідчення очевидців	379

ЗА ВАШУ І НАШУ СВОБОДУ

<i>Ігор ГИРИЧ</i> Польська емансипація і українська самостійницька ідея на Наддніпрянщині у другій половині ХІХ — на початку ХХ століть	382
<i>Роман СЕРБИН</i> Київ — не Варшава Погляд українофілів на студентське служіння у 1861—62 роках	391
<i>Максим ГОН</i> Волинський вузол Українці й поляки між двома світовими війнами	396

<i>Сергій МАХУН</i> Альтернативи Юзефа Пілсудського «Комендант», який зійшов з поїзда «соціалізм» на станції «незалежність»	404
<i>Сергій ЛИТВИН</i> Петлюра і Пілсудський: нелегкий шлях до порозуміння	412
<i>Наталія РУБЛЬОВА</i> Автодафе житомирського ксьондза	427
<i>Петро КРАЛЮК</i> В'ячеслав Липинський: від «хлопомана» до «хлопофоба»	441
<i>Юрій ШАПОВАЛ</i> «Польський шпигун Хрущовський...» Несподівані аспекти біографії батька «відлиги»	449
<i>Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ</i> І знову про 17 вересня 1939 року	458
Українці й поляки: альтернативи співробітництву немає Матеріали круглого столу	463
<i>Дмитро ПАВЛИЧКО</i> Під захистом лодських долонь Як встановлювався пам'ятник Тарасові Шевченку у Варшаві	475
<i>Клара ГУДЗИК</i> «Папа, як і ви, є слов'янином»	492
<i>Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ</i> Українсько-польський кордон: тридцять років протистояння	502
<i>Ігор СЮНДЮКОВ</i> Впродовж століть Україна завжди була невід'ємною частиною Європи Інтерв'ю з Сергієм Кримським	511
<i>Оксана ПАХЛЮВСЬКА</i> Польща і Україна: «Ода радості» Бетховена на кордоні нової резервації	521
<i>Лариса ІВШИНА, Юрій ШАПОВАЛ</i> Усе було в польській історії. Не було руїни духу Інтерв'ю з Ліною Костенко	535
<i>Збігнєв БЖЕЗИНСЬКИЙ</i> Україна та світ	543
Про упорядників	549
Про авторів	551

Війни і мир / За загальною редакцією Л. Івшиної. — Видання друге. К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2007. — 560 с.

ISBN 978-966-8152-04-7

Війни і мир — таку формулу взаємостосунків України й Польщі від давнини до сучасності пропонує ця книжка. Спроба оглянути й проаналізувати найважливіші події та явища, що віддзеркалюють складну минувшину двох народів-сусідів, розібратися в уроках історії, важливих як для сьогодення, так і для перспективи, виділити в історичному потоці знакові постаті — ось завдання, яке ставили перед собою автори статей та есеїв, надрукованих на сторінках газети «День», а тепер включених до цього збірника.

Модерний погляд істориків, філологів, філософів, письменників на процеси непростого порозуміння народів має допомогти читачам скласти більш виразне уявлення про історичну творчість українців і поляків.

УДК 94(438+477) «12/20»
ББК 63.3(4ПОЛ)+63.3(4УКР)

**ВІЙНИ І МИР,
або «Українці — поляки: брати/вороги, сусіди»**

За загальною редакцією Л. Івшиної
Київ, ЗАТ «Українська прес-група», 2007, 560 с.

Редактори, коректори: *Ігор Сюдюков, Надія Тисячна, Тарас Компаниченко,
Костянтин Зоркін, Катерина Зоркіна, Любов Поліщук*

Технічне забезпечення: *Олександр Пісний, Тетяна Шевченко,
Михайло Скуратівський, Віра Скуратівська,
Маргарита Мотозюк, Сергій Рябчун*

Верстка та макетування комп'ютерного центру ЗАТ «Українська прес-група»

Видавництво ЗАТ «Українська прес-група»
Ресстраційне свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 2256 від 09.08.2005 р.
ЗАТ «Українська прес-група»
04212, Україна, Київ-212, вул. Маршала Тимошенка, 2л
Тел. (044) 414-40-66, факс: 414-49-20, 414-44-26,
E-mail: master@day.kiev.ua

Віддруковано з готових фотоформ на ВАТ «Білоцерківська книжна фабрика»
м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4
Наклад — 1500 прим.

Здано до виробництва 2.11.2007. Підписано до друку 2.11.2007.
Формат 60x84/16. Друк офсетний. Папір офсетний № 1.
Гарнітура „SchoolBook”. Ум. друк. арк. 32,55. Зам. 7-575.